

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Π Ρ Α Κ Τ Ι Κ Α

ΤΗΣ

ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΤΟΣ 2018: ΤΟΜΟΣ 93^{ος}

ΤΕΥΧΟΣ ΤΡΙΤΟΝ

ΤΑΞΙΣ ΤΩΝ ΗΘΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

2018

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Π Ρ Α Κ Τ Ι Κ Α

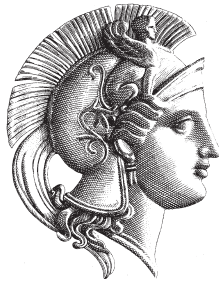
ΤΗΣ

ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΤΟΣ 2018: ΤΟΜΟΣ 93ος

ΤΕΥΧΟΣ ΤΡΙΤΟΝ

ΤΑΞΙΣ ΤΩΝ ΘΘΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

2018

Π Ρ Α Κ Τ Ι Κ Α

ΤΗΣ

Α Κ Α Δ Η Μ Ι Α Σ Α Θ Η Ν Ω Ν

ΤΟΜΟΣ 93ος

ΤΕΥΧΟΣ ΤΡΙΤΟΝ

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΚΟΥΝΑΔΗ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ
Πανεπιστημίου 28, 10679 Αθήναι
www.academyofathens.gr
dim@academyofathens.gr

ISSN 0369-8106

Π Ρ Α Κ Τ Ι Κ Α

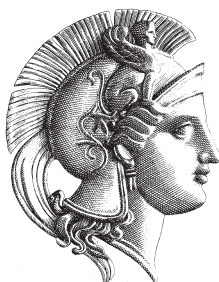
ΤΗΣ

ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΤΟΣ 2018: ΤΟΜΟΣ 93ος

ΤΕΥΧΟΣ ΤΡΙΤΟΝ

ΤΑΞΙΣ ΤΩΝ ΗΘΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

2018

ΠΙΝΑΞ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

τοῦ 93ου Τόμου τῶν Πρακτικῶν τοῦ ἔτους 2018

ΤΕΥΧΟΣ ΤΡΙΤΟΝ

	Σελ.
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 16ΗΣ ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 2018.....	9
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 27ΗΣ ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 2018.....	25
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 22ΑΣ ΜΑΡΤΙΟΥ 2018.....	57
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 8ΗΣ ΜΑΪΟΥ 2018.....	85
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 17ΗΣ ΜΑΪΟΥ 2018.....	115
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 5ΗΣ ΙΟΥΝΙΟΥ 2018.....	123
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 9ΗΣ ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2018.....	161
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 23ΗΣ ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2018.....	175
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 8ΗΣ ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2018.....	195
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 4ΗΣ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 2018.....	197
ΕΚΘΕΣΗ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ.....	251
ΕΚΘΕΣΗ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙ- ΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ.....	253
ΕΚΘΕΣΗ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙ- ΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ.....	254
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ ΚΑΤΑ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ.....	257

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΔΙΑΔΟΧΗ ΤΗΣ ΠΡΟΕΔΡΙΑΣ*

ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΑΠΟΧΩΡΟΥΝΤΟΣ ΠΡΟΕΔΡΟΥ
κ. ΛΟΥΚΑ ΠΑΠΑΔΗΜΟΥ

Με την ολοκλήρωση τῆς θητείας μου στὴ θέση τοῦ Προέδρου ὀφείλω –σύμφωνα με τὸν Ὅργανισμό τοῦ Ἰδρύματος καὶ τὴν παράδοση– νὰ προβῶ σὲ ἀπολογισμό τοῦ ἔργου τῶν Ἐρευνητικῶν Κέντρων καὶ Γραφείων, καθὼς καὶ τοῦ Ἰδρύματος Ἱατροβιολογικῶν Ἐρευνῶν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Τὸ ἔργο αὐτὸ εἶναι ἐξαιρετικὰ σημαντικὸ καὶ καλύπτει εὐρὴ φάσμα θεμάτων. Συμβάλλει οὐσιαστικὰ στὴν ἐπίτευξη τοῦ βασικοῦ σκοποῦ τῆς Ἀκαδημίας, ποὺ εἶναι («ἡ καλλιέργεια καὶ προαγωγή τῶν ἐπιστημῶν, τῶν γραμμάτων καὶ τῶν καλῶν τεχνῶν»). Ὡστόσο, τὸ ἐπιστημονικὸ ἔργο τῶν Κέντρων καὶ Γραφείων τῆς Ἀκαδημίας δὲν εἶναι εὐρέως καὶ ἐπαρκῶς γνωστό. Γι' αὐτὸ θεωρῶ ὅτι ἡ παρουσίαση σήμερα τῶν δραστηριοτήτων τους δὲν ἀποτελεῖ μόνον ἐκπλήρωση ὑποχρέωσης, ἀλλὰ καὶ συμβολὴ στὴν πληρέστερη ἐνημέρωση τοῦ κοινοῦ γιὰ τὴν προσφορά τῆς Ἀκαδημίας στὴν ἔρευνα, τὴν παιδεία καὶ τὴν κοινωνία.

Τὰ 14 Κέντρα καὶ τὰ 7 Γραφεῖα Ἐρευνῶν, καθὼς καὶ τὸ Ἰδρυμα Ἱατροβιολογικῶν Ἐρευνῶν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (ΠΒΕΑΑ), εἶναι στελεχωμένα με ὑψηλοῦ ἐπιπέδου ἐπιστημονικὸ προσωπικό, τὸ ὁποῖο, ὑπὸ τὴν ἐποπτεία καὶ τὴν καθοδήγηση τῶν ἀρμοδίων ἀκαδημαϊκῶν, ἐργάζεται συστηματικὰ καὶ ἀποτελεσματικὰ γιὰ τὴν ὑλοποίηση ἐρευνητικῶν προγραμμάτων σὲ ποικίλους τομεῖς. Θέλω ἐπίσης νὰ ἐπισημάνω ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἐρευνητικὲς καὶ συγγραφικὲς δραστηριότητές τους, τὰ περισσότερα

* Δημοσίᾳ Συνεδρία τῆς 16ης Ἰανουαρίου 2018.

Κέντρα, και ιδίως τὸ ΠΒΕΑΑ, ἔχουν ἀναπτύξει σημαντικότερο ἐκπαιδευτικό ἔργο ἀφενὸς μὲ τὴ συμμετοχὴ τῶν ἐρευνητῶν σὲ παραδόσεις μαθημάτων σὲ πανεπιστήμια καὶ ἄλλες σχολές, ἀλλὰ καὶ σὲ ἐπιτροπὲς κρίσεως διδακτορικῶν διατριβῶν καὶ ἐξέλιξης πανεπιστημιακῶν καθηγητῶν, καὶ ἀφετέρου μὲ τὴν ὑποδοχὴ φοιτητῶν γιὰ πρακτικὴ ἄσκηση καὶ ἐπιστημονικὴ συνεργασία. Ἐξαιρετικὴ εἶναι ἡ συμβολὴ τοῦ ΠΒΕΑΑ στὴν ἐκπαίδευση, διότι ἐκεῖ ἐκπαιδεύονται πολλοὶ ὑποψήφιοι γιὰ τὴν ἀπόκτηση μεταπτυχιακῶν τίτλων σπουδῶν καθὼς καὶ μεταδιδάκτορες ἐπιστήμονες.

Εἶναι προφανὲς ὅτι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ παρουσιάσω τὸ σύνολο τοῦ ἔργου τῶν Κέντρων, τῶν Γραφείων καὶ τοῦ ΠΒΕΑΑ στὸν περιορισμένο χρόνον ποὺ ἔχω στὴ διάθεσή μου. Γι' αὐτό, θὰ ἀναφερθῶ συνοπτικὰ στὰ κύρια ἐπιστημονικὰ ἐπιτεύγματά τους. Ἐκθέσεις τῶν δραστηριοτήτων τους θὰ δημοσιευθοῦν, ὅπως κάθε χρόνο, στὰ Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας, ἐνῶ πρόσθετες πληροφορίες περιλαμβάνονται στὴν ἱστοσελίδα τοῦ Ἰδρύματος.

Ἐπιτρέψτε μου τώρα νὰ παρουσιάσω τὸ ἔργο τῶν Κέντρων:

1. Τὸ Κέντρον Ἐρεῦνης τῶν Νεοελληνικῶν Διαλέκτων καὶ Ἰδιωμάτων συνέχισε τὴ συμπλήρωση τοῦ λημματολογίου τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ τῆς Νέας Ἑλληνικῆς μὲ 9.500 ἀνασυνταγμένα λήμματα τῶν γραμμάτων εἶως καὶ ι. Τὸ Κέντρο ὀλοκλήρωσε τὴ συμμετοχὴ του στὸ πρόγραμμα τῆς Ἀκαδημίας «Προβολὴ τοῦ ἔργου τῶν Κέντρων τῆς Ἀκαδημίας στὸν Παγκόσμιον Ἰστόν» μὲ ψηφιοποιημένο καὶ τεκμηριωμένο τὸ διαλεκτικὸ ὕλικὸ τῶν ἑξὶ τυπωμένων τόμων τοῦ Λεξικοῦ. Τὸ Ἀρχεῖο Τοπωνυμίων προσέθεσε στὴν ψηφιακὴ του βάση δεδομένων 12.700 ἀνέκδοτα τοπωνύμια, μὲ ἀποτέλεσμα ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τους νὰ φθάσει τὰ 181.200. Τὸ Κέντρο ἐμπλουτίστηκε μὲ τέσσερα νέα χειρόγραφα διαλεκτικοῦ ὕλικου καὶ μὲ πολλὰ νέα βιβλία καὶ περιοδικά. Τὸ ἐρευνητικὸ προσωπικὸ ἔλαβε μέρος μὲ ἀνακοινώσεις σὲ ὀκτὼ συνέδρια, δημοσίευσε δεκαεννέα ἐπιστημονικὲς μελέτες καὶ κατέγραψε στὴν ψηφιακὴ βάση βιβλιογραφικῶν δεδομένων τρία χειρόγραφα διαλεκτικοῦ ὕλικου.

2. Τὸ Κέντρον Ἐρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφίας ἐξέδωσε, στὴν ἐκδοτικὴ σειρὰ «Πηγὲς τοῦ Λαϊκοῦ Πολιτισμοῦ», δύο ἔργα: 1. τὸ βιβλίον τῆς Ἀλίκης Λάμπρου *Ὁ ἀργαλειὸς στὴ Σκύρο. Καταγραφὲς μαρτυριῶν παλαιῶν ὕφαντριῶν* (εἰσαγωγὴ-ἐπιμέλεια Παρασκευᾶ Ποτηρόπουλου), καὶ 2. τὴ μονογραφίαν *Γαμήλια ἔθιμα τῶν Βλαχοχωριῶν τῆς Πίνδου. Πρώιμες λαογραφικὲς καταγραφὲς φοιτητῶν τοῦ Ν. Γ. Πολίτη* (εἰσαγωγὴ-ἐπιμέλεια Εὐάγγελου Καραμανέ).

Όλοκληρώθηκε ή επεξεργασία τής μουσικολογικής έκδοσης *Δημοτικά τραγούδια Εύρυτανίας*. Συλλογή Σπύρου Δ. *Περιστέρη 1959, 1962* και του δίτομου έργου των Πρακτικών του Συνεδρίου «Λαϊκή Ίατρική και Ίατρική Έπιστήμη. Σχέσεις Αμφίδρομες», τὰ ὁποῖα εἶναι ὑπὸ ἐκτύπωση.

Στὸ Ἀρχεῖο τοῦ Κέντρου εἰσήχθησαν ἑννέα συλλογές λαογραφικοῦ ὕλικου ἀπὸ ἰδιῶτες καὶ ἐρευνητές. Συνεχίστηκε ή ψηφιοποίηση καὶ τεκμηρίωση χειρογράφων, φωτογραφιῶν, ήχογραφήσεων, κινηματογραφήσεων καὶ μουσειακῶν ἀντικειμένων καὶ ή ἐνημέρωση τῶν βάσεων δεδομένων καὶ τοῦ εὔρεθρίου τής Ἄυλης Πολιτισμικῆς Κληρονομιάς.

Σὲ εἰδική ήμερίδα στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν παρουσιάστηκαν ἀπὸ τοὺς ἐρευνητές τὰ πορίσματα τῶν ἐπιτόπιων λαογραφικῶν ἐρευνῶν τους κατὰ τὰ ἔτη 2011-2015. Όλοκληρώθηκε ή μεταστέγαση τοῦ Μουσείου Ἀκριτικῆς Παράδοσης τής Παλαιοχώρας Χανίων, τὸ ὁποῖο ἐπιμελεῖται ἐπιστημονικὰ τὸ Κέντρο. Ἐπίσης, ὀλοκληρώθηκε ή καταγραφή τής συλλογῆς τοῦ Λαογραφικοῦ Μουσείου Καβάλου Λευκάδας καὶ ἐγκρίθηκε ἀπὸ τὸ Συμβούλιο Μουσείων τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ ή μουσειολογική μελέτη τοῦ Λαογραφικοῦ Μουσείου Ἀράχωβας, τὸ ὁποῖο ἐπιμελεῖται τὸ Κέντρο.

Οἱ ἐρευνητές πραγματοποίησαν νέες ἀποστολές γιὰ ἐπιτόπιες λαογραφικές ἔρευνες, δημοσίευσαν ἐπιστημονικές μελέτες, συμμετεῖχαν σὲ συνέδρια μὲ ἀνακοινώσεις, παρέδωσαν μαθήματα σὲ πανεπιστήμια καὶ ἄλλες σχολές καὶ ἐκφώνησαν ὀμιλίες στὸ Μουσεῖο Λαϊκῆς Τέχνης καὶ Παράδοσης «Ἀγγελικὴ Χατζημιχάλη» τοῦ Δήμου Ἀθηναίων καὶ σὲ ἄλλους ἐπιστημονικούς καὶ πολιτιστικούς φορεῖς. Τέλος, τὸ Κέντρο συνεργάστηκε μὲ ἑλληνικά καὶ ξένα πανεπιστήμια καὶ ὑποδέχτηκε φοιτητές γιὰ πρακτική ἄσκηση καθὼς καὶ παρουσίαση τῶν ἐργασιῶν τοῦ Κέντρου.

3. Τὸ Κέντρον Ἐρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ, στὸ πλαίσιο τῶν ἐρευνητικῶν προγραμμάτων ποὺ ἐκπονεῖ, ἐξέδωσε τὸ ἔργο τής ἐρευνήτριας Δέσποινας Βλάμη *Ἐπιχειρηματικότητα καὶ προστασία στὸ ἐμπόριο τής Ἀνατολῆς, 1798-1825*. Ἡ βρετανικὴ *Levant Company* καὶ ἓνας ἑλληνικός «Δούρειος Ἴππος». Συνέχισε, σὲ συνεργασία μὲ τὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν καὶ τὸ Ἐθνικὸ Ἴδρυμα Ἐρευνῶν, τὸ μεταπτυχιακὸ σεμινάριο μὲ τίτλο «Ὁ ἑλληνολατινικός κόσμος (13ος-18ος αἰώνας)», μὲ θεματικὴ τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ ἔτους 2016-2017 «Φτώχεια καὶ φτωχοὶ στὸν ἑλληνοβενετικὸν κόσμον (13ος-18ος αἰώνας). Ἐννοιολόγηση, ἱστορικές πραγματικότητες, ἀναπαραστάσεις». Οἱ ἐρευνητές τοῦ Κέντρου δημοσίευσαν μελέτες, συμμετεῖχαν σὲ συνέδρια καὶ πραγματοποίησαν

έρευνητική αποστολή στο Βουκουρέστι για τή μελέτη και φωτογράφιση έλληνικῶν χειρογράφων τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ρουμανικῆς Ακαδημίας.

4. Τὸ Κέντρον Ἐρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου ἐξέδωσε, με τὴν ἐπιμέλεια τῆς διευθύνουσας, τὸν 47ο τόμο τῆς Ἐπετηρίδος του, ὁ ὁποῖος περιλαμβάνει ὀκτὼ μελέτες ἐρευνητῶν τοῦ Κέντρου καθὼς καὶ Ἑλλήνων καὶ ξένων ἱστορικῶν τοῦ δικαίου, ποὺ πραγματεύονται ποικίλα ζητήματα ἀναφερόμενα στὴν ἐξελικτικὴ πορεία τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου καὶ τῶν θεσμῶν του ἀπὸ τὴν ἑλληνορωμαϊκὴ ἀρχαιότητα ἕως τὰ μέσα τοῦ 20οῦ αἰῶνα, ἐνῶ στὸ στάδιο τῆς τελικῆς ἐκτύπωσης εἶναι ὁ 48ος τόμος.

Σὲ ἐξέλιξη εὐρίσκονται οἱ ἐργασίες τοῦ συλλογικοῦ ἐρευνητικοῦ προγράμματος τοῦ Κέντρου «Βυζαντινὰ ἔγγραφα τῆς Νότιας Εὐρώπης. Περίγραμμα τῆς ἱστορίας τοῦ δικαίου τῶν ἀνὰ τὴ Μεσόγειο ἑλληνόφωνων πληθυσμῶν». Στὸ πλαίσιο τοῦ συγκεκριμένου προγράμματος προετοιμάζονται δύο ἐκδόσεις: (α) σὲ συνεργασία με ξένους ἐπιστημονικοὺς φορεῖς, ἡ ἔκδοση τοῦ ἔργου τοῦ ἐκλιπόντος ἐπιφανοῦς βυζαντινολόγου André Guillou *Les Regestes des actes grecs d'Italie du Sud et de Sicile*, καὶ (β) ἡ νομικὰ ἐπεξεργασμένη παρουσίαση τῶν ἑλληνόγλωσσων ἐπιγραφικῶν καὶ δικαιοπρακτικῶν πηγῶν ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὶς περιοχὲς τῆς πρώιμης ἀραβικῆς Αἰγύπτου καὶ τοῦ νορμανδικοῦ βασιλείου τῆς Κάτω Ἰταλίας καὶ Σικελίας.

Ἐπίσης, σὲ ἐξέλιξη εὐρίσκεται τὸ ἐρευνητικὸ πρόγραμμα «Ὁ Κώδικας 85 τῶν Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους τοῦ “πούμπλικου νοταρίου” Ναξίας Ἰωάννη Μηνιάτη (1668-1674). Δικαιοπρακτικὰ ἔγγραφα τῆς ὀθωμανικῆς περιόδου». Ὁ συγκεκριμένος νοταριακὸς κώδικας παρουσιάζει ἰδιαίτερο νομικὸ ἐνδιαφέρον λόγῳ τοῦ εὗρους καὶ τῆς ποικιλομορφίας τῶν νομικῶν πράξεων ποὺ περιλαμβάνει (620 πράξεις τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 17ου αἰῶνα).

Τὸ προσωπικὸ τοῦ Κέντρου, μεταξύ τῶν λοιπῶν ἐπιστημονικῶν δραστηριοτήτων του, δημοσίευσε ἄρθρα σὲ ἐπιστημονικὰ περιοδικὰ καὶ βιβλία καὶ παρουσίασε τὰ πορίσματα τῶν ἐρευνῶν του σὲ διεθνή συνέδρια καὶ σὲ μεταπτυχιακὰ σεμινάρια τοῦ Τομέα Ἱστορίας καὶ Θεωρίας τοῦ Δικαίου τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ τοῦ ἀντίστοιχου Τομέα τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, καθὼς καὶ τοῦ Κέντρου Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Ἐπίσης, συμμετεῖχε σὲ ἐπιτροπὲς ἐξέτασης διδακτορικῶν διατριβῶν καὶ ἐπιλογῆς ἢ ἐξέλιξης καθηγητῶν πανεπιστημίου.

5. Το Κέντρον Ἐρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ ἐξέδωσε τὴ μονογραφία τῆς Αἰκατερίνης Μπρέγιαννη Ἰόνιο Κράτος 1814-1864. Θεσμοὶ καὶ κοινωνικὴ διάρθρωση καὶ ὀλοκλήρωσε τὴ μονογραφία τῆς Εὐαγγελίας Καρούζου Ἐθνικὲς γαῖες, ἔθνικὰ δάνεια καὶ ἔθνικὴ κυριαρχία. Βρετανικὴ διπλωματία καὶ γαιοκτησία στὸ ἑλληνικὸ κράτος 1833-1843.

Ἐπίσης, συνεχίστηκε ἡ ὑλοποίηση τῶν προγραμματῶν τεκμηρίωσης τοῦ Κέντρου «Δημιουργία βάσης δεδομένων γερμανικῶν ἀρχείων κατὰ τὸν Β' Παγκόσμιον Πόλεμον», «Σύνταξη Χρονολογίου Γεγονότων Β' Παγκοσμίου Πολέμου ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τῆς Βρετανικῆς Ὑπηρεσίας Εἰδικῶν Ἐπιχειρήσεων» καὶ «Σύνταξη τοῦ δευτέρου τόμου ἐγγράφων τοῦ Ἀρχείου τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Σύρου Ἀλεξάνδρου Λυκούργου».

6. Το Κέντρον Ἐρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς Γραμματείας ὀλοκλήρωσε τὸ πρῶτο τοῦ ἐπιστημονικοῦ σεμινάριο (2016-2017) μὲ τίτλο «Ἀρχαῖο δράμα καὶ λαϊκὴ ἠθικὴ», τὸ ὁποῖο πραγματοποιήθηκε σὲ μηνιαία βάση μὲ τὴ συμμετοχὴ Ἑλλήνων καὶ ξένων ἐπιστημόνων. Κατὰ τὸ ἔτος 2017 ἔγιναν ἀνακοινώσεις ἀπὸ τοὺς καθηγητὲς Ἰωάννη Κωνσταντάκο, Λουκία Ἀθανασάκη, Βάιο Λιαπὴ, Μαίρη Γιόση, Ineke Sluiter, Jon Hesk, Angus Bowie, Ruth Scodel καὶ Ἰωάννα Καραμάνου. Ἀπὸ τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 2017 ξεκίνησε τὸ δεῦτερον ἐπιστημονικὸ σεμινάριον τοῦ Κέντρου (2017-2018) μὲ τίτλο «Νέες προσεγγίσεις στὸ ἀρχαῖο ἔπος» καὶ πραγματοποιήθηκαν οἱ πρῶτες τρεῖς διαλέξεις μὲ ὁμιλητὲς τοὺς καθηγητὲς Χρῆστο Τσαγγάλη, Μιχαὴλ Πασχάλη καὶ Αἰκατερίνη Καρβούνη.

Δημοσιεύθηκε ἡ κριτικὴ ἔκδοσις τοῦ ἔκτου τόμου τῶν Ἠθικῶν τοῦ Πλουτάρχου τῶν Η. G. Ingenkamp καὶ Παναγιώτη Βερναρδάκη. Μὲ τὸν τόμον αὐτὸν ὀλοκληρώθηκε ἡ σειρά. Ἄρχισαν νὰ ἐκτυπώνονται στὸ Ἐθνικὸν Τυπογραφεῖο οἱ σχολιασμέναι ἐκδόσεις γιὰ τὸν Αἶοντα τοῦ Σοφοκλῆ καὶ τὶς Βάχχες τοῦ Εὐριπίδη ἀπὸ τοὺς ἐρευνητὲς τοῦ Κέντρου Εὐσταθία Παπαδόδημα καὶ Ἀθανάσιος Στεφανῆ ἀντιστοίχως. Ἐπίσης, οἱ ἐρευνητὲς τοῦ Κέντρου δημοσίευσαν ἐπιστημονικὰ ἄρθρα, βιβλιοκρισίες καὶ λήμματα σὲ διεθνή περιοδικά.

7. Το Κέντρον Ἐρευνῶν Ἀστρονομίας καὶ Ἐφηρμοσμένων Μαθηματικῶν διεξήγαγε ἔρευνες στοὺς τομεῖς τῆς Γαλαξιακῆς Δυναμικῆς, τῆς Μῆ-Γραμμικῆς Δυναμικῆς καὶ τοῦ Χάους, τῆς Ἡλιακῆς Φυσικῆς, τῆς Μαγνητοῦδροδυναμικῆς καὶ τῆς Κοσμολογίας.

Οί έρευνητές τοῦ Κέντρου δημοσίευσαν 37 έργασίες σέ διεθνή έπιστημονικά περιοδικά με κρίτες, σέ πρακτικά διεθνῶν συνεδρίων ἢ σέ άλλα περιοδικά, ἐνῶ ἦσαν ἐπιμελητές δύο εἰδικῶν ἐκδόσεων. Συμμετεῖχαν στή διοργάνωση τεσσάρων διεθνῶν ἐπιστημονικῶν συνεδρίων. Ἐπίσης, ἐκφώνησαν 52 ὁμιλίες ἐκτός τοῦ Κέντρου σέ συνέδρια, πανεπιστήμια καί ἐρευνητικά ἰδρύματα στήν Ἑλλάδα καί στό ἐξωτερικό. Τό Κέντρο συνέχισε τή διοργάνωση τῶν σεμιναρίων του σέ ἐβδομαδιαία βάση, με τή συμμετοχή διακεκριμένων Ἑλλήνων καί ξένων ἐπιστημόνων. Συνεχίστηκε ἡ ἐπίβλεψη διδακτορικῶν διατριβῶν καί μεταπτυχιακῶν σπουδῶν εἰδίκευσης. Ἐπιπλέον, οἱ ἐρευνητές τοῦ Κέντρου συμμετεῖχαν στή διδασκαλία πανεπιστημιακῶν μαθημάτων καί σέ ἐπιτροπές κρίσεως καθηγητῶν πανεπιστημίου καί διδακτορικῶν διατριβῶν, καθῶς καί σέ ἐκδηλώσεις καί τή συγγραφή ἐνός βιβλίου γιά τό εὐρὺ κοινό.

8. Τό Κέντρον Ἐρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας πραγματοποίησε τό διεθνές συνέδριο Ἀριστοτέλης 2400 χρόνια, με θέμα «Ὁ Ἀριστοτέλης διαχρονικός καί ἐπιστημονικῶς ἐπίκαιρος», σέ συνεργασία με τό Φινλανδικό Ἰνστιτούτο Ἀθηνῶν καί τό Κέντρο Ἱστορικῆς Ὀντολογίας τῆς Χαϊδελβέργης καί με τήν εὐγενή χορηγία τοῦ Ἰδρύματος Σταῦρος Νιάρχος. Ἐπίσης, διοργάνωσε τήν ἐπιστημονική ἡμερίδα «Ἀριστοτέλης καί Ἰατρική», σέ συνεργασία με τό Ἴδρυμα Ἰατροβιολογικῶν Ἐρευνῶν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

Ἐξέδωσε τήν ἐπετηρίδα τοῦ Κέντρου *Φιλοσοφία* 46 II, 2016, καθῶς καί βελτιωμένη ἐκδοση τῆς ἐλληνικῆς μετάφρασης τῆς μελέτης τοῦ Livio Rossetti *Εἰσαγωγή στήν ἀρχαία φιλοσοφία*. Ἐπίσης, ἐξέδωσε τὰ πορίσματα τοῦ ἐρευνητικοῦ προγράμματος «Ἡ πρόσληψη τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων φιλοσόφων: ἀπό τίς ἀπαρχές καί μέχρι τόν 17ο αἰῶνα» (τετράγλωσση ἐκδοση). Ἐπιπλέον, ὀλοκληρώθηκε ἡ ἐκδοση τῆς ἐπετηρίδας *Φιλοσοφία* 47, 2017, καί τῶν Πρακτικῶν τοῦ διεθνοῦς συνεδρίου «Ὁ Ἀριστοτέλης διαχρονικός καί ἐπιστημονικῶς ἐπίκαιρος».

Με τή συμμετοχή πανεπιστημιακῶν καθηγητῶν, ἐρευνητῶν καί μεταπτυχιακῶν φοιτητῶν, τό Κέντρο πραγματοποίησε τρία σεμινάρια: (α) τό μηνιαῖο σεμινάριο φιλοσοφίας στή Φιλοσοφική Βιβλιοθήκη «Ἑλλη Λαμπρίδη» τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, (β) τό μηνιαῖο σεμινάριο γιά τόν στωικό φιλόσοφο Κλεάνθη στόν χῶρο τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Κέντρου Φιλοσοφίας, με σκοπό τήν ἐκδοση, τή μετάφραση καί τόν σχολιασμό ὅλων τῶν σωζόμενων ἀποσπασμάτων τοῦ φιλοσόφου, (γ) τό ἐβδομαδιαῖο σεμινάριο στή

Φιλοσοφική Βιβλιοθήκη «Ἑλλη Λαμπρίδη» γιὰ τὰ Ἀναλυτικὰ Πρότερα τοῦ Ἀριστοτέλους, μὲ σκοπὸ τὴν ἔκδοση, τὴ μετάφραση καὶ τὸν σχολιασμό τοῦ ἀριστοτελικοῦ ἔργου.

Συνεχίστηκε ἡ συνεργασία μὲ τὸ Ἐθνικὸ Κέντρο Ἐπιστημονικῆς Ἑρευνας (CNRS) τῆς Γαλλίας, στὴ Σορβόννη-Paris IV, μὲ τὸ Πανεπιστήμιο τῆς Βιέννης καὶ μὲ τὸ Πανεπιστήμιο τῆς Ὁξφόρδης γιὰ τὴν προώθηση τῶν ἐρευνητικῶν προγραμμάτων τοῦ Κέντρου. Ἐπίσης, τὸ Κέντρο συνεργάστηκε μὲ τὴ Βρετανικὴ Σχολὴ Ἀθηνῶν γιὰ τὴ διεξαγωγὴ δύο ἐτήσιων φιλοσοφικῶν διαλέξεων καὶ μὲ τὸ Ὁλλανδικὸ Ἰνστιτούτο Ἀθηνῶν γιὰ τὴ διοργάνωση σειρᾶς διαλέξεων μὲ τὴ συμμετοχὴ Ἑλλήνων καὶ ξένων πανεπιστημιακῶν καὶ ἐρευνητῶν, μὲ θέμα «Concepts of Crisis». Τὸ Κέντρο ὑποδέχθηκε δύο καθηγητὲς φιλοσοφίας ἀπὸ τὰ Πανεπιστήμια Presov καὶ Bratislava τῆς Σλοβακίας γιὰ μελέτη καὶ ἐπιστημονικὴ συνεργασία μὲ τοὺς ἐρευνητὲς τοῦ Κέντρου.

Ἀναρτήθηκαν τρεῖς ἐκδόσεις τοῦ Κέντρου στὴ διαδικτυακὴ πύλη «Εὐδοξος» πρὸς χρῆση ὡς πανεπιστημιακῶν ἐγχειριδίων. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὸ ἄρθρο τῆς καθηγήτριας φιλοσοφίας Nicoletta Scotti «Τρόποι ἐρμηνείας τῆς ἔννοιας τῆς οὐσίας», ποὺ δημοσιεύθηκε στὸ περιοδικὸ τοῦ Κέντρου *Φιλοσοφία*, 44, 2014, ἔλαβε τὸ βραβεῖο «Δημοσιεύσεις ὑψηλῆς ποιότητος 2017» («Publicazioni di Alta Qualità 2017») ἀπὸ τὸ Καθολικὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Μιλάνου Sacro Cuore.

9. Τὸ Κέντρον Ἑρεῦνης Ἐπιστημονικῶν Ὁρων καὶ Νεολογισμῶν ὀλοκλήρωσε τὸν 14ο τόμο τοῦ Δελτίου Ἐπιστημονικῆς Ὁρολογίας καὶ Νεολογισμῶν, μὲ τίτλο *Σωματοκειμενικὴ Γλωσσολογία. Ἀρχές, ἐφαρμογές, προκλήσεις*. Στὸν τόμο αὐτόν, ποὺ ἀφορᾷ σὲ γλωσσολογικὰ θέματα κειμένων διαφόρων εἰδῶν, ὅπως προφορικοῦ, γραπτοῦ, λογοτεχνικοῦ καὶ δημοσιογραφικοῦ λόγου, συμμετέχουν ἔγκριτοι γλωσσολόγοι ἀπὸ πανεπιστήμια τῆς Ἑλλάδας καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ, ὅπως τῆς Βιέννης καὶ τῆς Κολωνίας. Παράλληλα, συνεχίζεται ἡ προετοιμασία γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ ἐπόμενου 15ου τόμου μὲ θέμα τὰ πολυλεκτικὰ σύνθετα, τὸ ὁποῖο ἐξελίσσεται σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ σημαντικὰ τῆς ἐλληνικῆς γλωσσολογίας.

Ἐπιπλέον, συνεχίζεται ἀδιάλειπτα ἡ ἡμιαυτόματη ἀποθησαύριση ξενόγλωσσων καὶ ἐλληνογενῶν νεολογισμῶν μὲ τὴ χρῆση τοῦ ἀναβαθμισμένου προγράμματος ΝΕΟΔΗΜΙΑ, καὶ ἀκολουθεῖ ὁ ἔλεγχος καὶ ἡ ταξινόμησή τους σὲ ἠλεκτρονικὸ περιβάλλον γλωσσολογικῆς περιγραφῆς. Ἡ ἀναβάθμιση τοῦ προγράμματος ΝΕΟΔΗΜΙΑ πραγματοποιεῖται σὲ πολυετὴ συνερ-

γασία με τὸ Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο. Τὸ Κέντρο ἐξακολουθεῖ νὰ ἐξυπηρετεῖ φορεῖς ποὺ ὑποβάλλουν αἰτήματα γιὰ ἐλληνικὴ ἀπόδοση ξενόγλωσσων ὄρων.

10. Τὸ Κέντρον Ἐρεῦνης Φυσικῆς τῆς Ἀτμοσφαιρας καὶ Κλιματολογίας συμμετείχε σὲ ἑπτὰ ἐρευνητικὰ προγράμματα μελέτης τῆς σύστασης καὶ τῶν φυσικοχημικῶν παραμέτρων τῆς ἀτμόσφαιρας καὶ βελτίωσης τῶν προβλέψεων τῶν κλιματικῶν μοντέλων. Ἐπίσης, συμμετείχε στὴ συγγραφή ἑπτὰ ἄρθρων, τὰ ὁποῖα δημοσιεύθηκαν σὲ διεθνῆ ἐπιστημονικὰ περιοδικά, καὶ ἐξέδωσε τὴ μονογραφία τοῦ κ. Η. Εὐθυμιόπουλου *Τὸ δίλημμα τῆς πεταλούδας*. Πραγματοποίησε ὁμιλίες καὶ παρουσιάσεις σὲ 17 διεθνῆ καὶ 16 ἐθνικὰ ἐπιστημονικὰ συνέδρια. Τὸ Κέντρο εἶχε τὸν συντονισμό στὴν ἐκπόνηση τῆς Ἐθνικῆς Στρατηγικῆς γιὰ τὴν Κλιματικὴ Ἀλλαγὴ τοῦ Ὑπουργείου Περιβάλλοντος καὶ Ἐνέργειας. Ὁ ἐπόπτης, ὁ ἐπίτιμος διευθυντὴς καὶ ἐρευνητὴς τοῦ Κέντρου, σὲ συνεργασία μετὰ τὸ Πανεπιστήμιο τῆς Στοκχόλμης καὶ τὴν TEMES (Τουριστικὲς Ἐπιχειρήσεις Μεσσηνίας), συνεχίζουν τὴ λειτουργία τοῦ Παρατηρητηρίου Περιβάλλοντος στὸ Costa Navarino (NEO) στὴ Μεσσηνία. Ὁ ἐπόπτης τοῦ Κέντρου, ἀκαδημαϊκὸς κ. Χρῆστος Ζερεφός ὀρίσθηκε Μέλος τοῦ Ἐθνικοῦ Συμβουλίου γιὰ τὴν Προσαρμογὴ στὴν Κλιματικὴ Ἀλλαγὴ τοῦ Ὑπουργείου Περιβάλλοντος καὶ Ἐνέργειας καὶ ἐξελέγη παμψηφεί πρόεδρος τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰδρύματος Ἐρευνας καὶ Καινοτομίας τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας.

11. Τὸ Κέντρον Ἐρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχαιότητος συνέχισε τὶς ἐργασίες του σὲ θέματα προϊστορικῆς καὶ ἐλληνορωμαϊκῆς ἀρχαιολογίας καὶ ἱστορίας· συγκεκριμένα: (α) τὶς μελέτες ἀνασκαφικοῦ ὕλικου ἀπὸ τὸν προϊστορικὸ οἰκισμὸ Κουκονήσι Λήμνου στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Μύρινας, ἀπὸ τὴ μυκηναϊκὴ Ἀκρόπολη τῆς Βραυρώνας καὶ ἀπὸ ταφικὰ σύνολα στὸ Ἀκραιφνιο Βοιωτίας, (β) τὴ συγγραφή τοῦ Β' τόμου τοῦ καταλόγου τῶν ἐλληνιστικῶν γλυπτῶν τῆς Ρόδου, καθὼς καὶ (γ) τὴ συλλογὴ καὶ ἐπεξεργασία ὕλικου γιὰ τὴν προετοιμασία τοῦ τεύχους J 34 – Thessaly τῆς σειρᾶς *Tabula Imperii Romani* (TIR). Γιὰ τὴν ὑλοποίησιν αὐτῶν τῶν μελετῶν πραγματοποιήθηκαν οἱ ἀντίστοιχες ἐπιστημονικὲς ἀποστολὲς στὴ Λῆμνο, τὴ Θήβα καὶ τὴ Ρόδο.

Παράλληλα, προωθεῖται ἡ ἔκδοση ἔργων τὰ ὁποῖα περιλαμβάνονται σὲ διεθνεῖς σειρὲς ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν: (α) *Corpus Signorum Imperii Romani*: Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. *Σαρκοφάγοι I*, (β) *Corpus*

Vasorum Antiquorum (1) Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. Ὑδρίες, (2) Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. Πυξίδες, καὶ (γ) *Tabula Imperii Romani J 34 Boeotia*.

12. Τὸ Κέντρον Ἐρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Κοινωνίας ἐκδίδει διπλὸ τόμο με ἀριθμὸ 10-11 τῆς ἐπετηρίδος τοῦ Κέντρου Ἑλληνικῆ Κοινωνία με τὴν ἐπιμέλεια τῶν Μ.-Γ. Λίλυς Στυλιανούδη καὶ Γρηγόρη Γκιζέλη. Ὁ τόμος περιλαμβάνει ἄρθρα τῶν ἐρευνητῶν τοῦ Κέντρου με τὰ ἀποτελέσματα τῶν βασικῶν ἐρευνῶν του.

Ὁλοκληρώθηκαν τέσσερις βασικὲς ἐρευνες καὶ κατατέθηκαν οἱ ἀντίστοιχες μονογραφίες πρὸς ἔκδοση: (α) Διεθνικὴ οἰκογένεια καὶ δίκτυα κοινωνικῆς προστασίας. Μετανάστευση καὶ οἰκογένεια σὲ ἀβέβαιους καιροὺς, (β) Κρίση, ἐαυτὸς καὶ ταυτότητες στὴ σύγχρονη ἑλληνικὴ κοινωνία. Ἡ δυναμικὴ τῆς ὀδύνης καὶ τῶν κοινωνικῶν δικτύων, (γ) Κρίση θεσμῶν, νέοι καὶ τὸ μέλλον τῆς Δημοκρατίας στὴν Ἑλλάδα, καὶ (δ) Οἱ φτωχοὶ καὶ τὸ κοινωνικὸ ζήτημα. Μιὰ σύντομη περιήγηση στὴν ἱστορία.

Τὸ σὲ ἐξέλιξη ἐρευνητικὸ ἔργο τοῦ Κέντρου διεξάγεται τόσο με τὴ μελέτη τῆς βιβλιογραφίας ὅσο καὶ στὸ πεδίο, με συνεντεύξεις καὶ συλλογὴ δεδομένων, καὶ περιλαμβάνει τὰ ἐξῆς θέματα: (α) κοινωνικὲς ἐπιπτώσεις τῆς φτώχειας στὴν οἰκογένεια καὶ τὴ σύγχρονη ἑλληνικὴ διασπορά, (β) τὸ σύστημα υγείας καὶ κυρίως τὰ κοινωνικά, δημογραφικὰ καὶ νοσογραφικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ἐπισκεπτῶν τοῦ Μητροπολιτικοῦ Κοινωνικοῦ Ἰατρείου Ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ Κοινωνικοῦ Ἰατρείου-Φαρμακείου Ἀθήνας, (γ) τὰ μεσαῖα στρώματα, καὶ (δ) ταυτότητα τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ στοὺς καιροὺς τῆς κρίσης.

Τέλος, οἱ ἐρευνητὲς τοῦ Κέντρου, με ἄρθρα, συμμετοχὲς σὲ συνέδρια καὶ διδασκαλία μαθημάτων σὲ πανεπιστήμια, παρουσίασαν ἀποτελέσματα τῶν ἐρευνῶν τους.

13. Τὸ Κέντρον Ἐρεῦνης τῆς Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Τέχνης προήγαγε τὸ κύριο ἐρευνητικὸ πρόγραμμα του, ποὺ ἀφορᾷ στὴ σύνταξη τῶν Εὐρετηρίων Βυζαντινῶν Τοιχογραφιῶν Ἑλλάδος, εἰδικότερα γιὰ τὰ μνημεῖα Ἰονίων Νήσων καὶ Δωδεκανήσου, καθὼς καὶ στὴ σύνταξη τῶν Εὐρετηρίων Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Μνημείων τῆς Θεσσαλίας, τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος καὶ τῆς Ρόδου. Ἐπίσης, συνεχίστηκαν ἄλλες ἐρευνητικὲς ἐργασίες τοῦ Κέντρου, ποὺ περιλαμβάνουν τὴν ἐπιμέλεια τῆς ἱστοσελίδας *TAKTIKON* γιὰ τὰ μολυβδόβουλλα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τὴν καταγραφὴ τῶν χριστιανικῶν μνημείων τῆς Ἀλβανίας, καθὼς καὶ τὴν κα-

ταγραφή του σχεδιαστικού και φωτογραφικού Αρχείου Αγίου Όρους του εκλιπόντος ακαδημαϊκού Παύλου Μυλωνά με στόχο την ανάρτησή του στο ψηφιακό αποθετήριο της Ακαδημίας Αθηνών. Από το 2017 το Κέντρο εκπονεί το πρόγραμμα «Επιγραφές νεοτέρων χρόνων σε δημόσιους χώρους της Αθήνας και του Πειραιά».

Στις λοιπές δραστηριότητες του Κέντρου περιλαμβάνονται: (α) η διοργάνωση διεθνούς επιστημονικού συμποσίου με θέμα «Τὰ ἐπαιτικά τάγματα στην ανατολική Μεσόγειο. Τέχνη, αρχιτεκτονική και υλικός πολιτισμός (13ος-16ος αιώνας)», με την επιχορήγηση του ιδρύματος Fritz Thyssen, (β) η έκδοση στη σειρά του Κέντρου «Διάφορα Δημοσιεύματα» του βιβλίου της επίτιμης διευθύντριας του Βυζαντινού Μουσείου κυρίας Μυρτάλης Άχειμάστου-Ποταμιάνου με τίτλο *Οί τοιχογραφίες του έτους 1414 στη μονή της Αγίας Παρασκευής του Βίκου στο Ζαγόρι της Ηπείρου*, και (γ) η συμμετοχή των έρευνητών του σε διεθνή συνέδρια με ανακοινώσεις.

Τέλος, στην έτήσια διάλεξη που είναι αφιερωμένη στη μνήμη του ιδρυτή του Κέντρου, ακαδημαϊκού Μανόλη Χατζηδάκη, μίλησε ο καθηγητής της μεσαιωνικής τέχνης του Πανεπιστημίου Fribourg Michele Bacci με θέμα «Βενετο-βυζαντινές αλληλεπιδράσεις στη ζωγραφική εικόνων (1280-1450)».

14. Το Κέντρον Έρευνών Θεωρητικών και Έφηρμοσμένων Μαθηματικών μελετά τὰ έπονομαζόμενα αντίστροφα προβλήματα, που σχετίζονται με τις άπεικονιστικές μεθόδους των τομογράφων PET και SPECT. Κατά τη διάρκεια του 2017 έγιναν έκτεταμένες μελέτες που βασίστηκαν στη σύγκριση του aSRT, ενός αναλυτικού αλγόριθμου που αναπτύχθηκε στο Κέντρο για την ανακατασκευή της εικόνας του τομογραφικού SPECT, με τους αλγόριθμους που χρησιμοποιούνται σήμερα στα νοσοκομεία. Τα αποτελέσματα αυτής της έρευνας έχουν υποβληθεί προς δημοσίευση στο έγκριτο περιοδικό *Journal of The Royal Society Interface*. Παράλληλα, συνεχίζεται η έρευνα του Κέντρου, σε συνεργασία με το Έργαστήριο Ραδιοχημικών Μελετών του Ίνστιτούτου Πυρηνικών και Ραδιολογικών Έπιστημών και Τεχνολογίας, Ένέργειας και Ασφάλειας του Έθνικού Κέντρου Έρευνας Φυσικών Έπιστημών «Δημόκριτος», στον τομέα της άπεικόνισης νέων ραδιοφαρμάκων με τη χρήση μιξς μικρής γ-κάμερας που έλαβε το Κέντρο από το Center for Gamma Ray Imaging του Πανεπιστημίου της Αριζόνας. Στο πλαίσιο αυτού του προγράμματος μελετήθηκε η χρήση ενός νέου ραδιοφαρμάκου για την ταυτοποίηση φλεγμονών στη ρευ-

ματοσειδή άρθρίτιδα. Τα αποτελέσματα αυτής της μελέτης δημοσιεύθηκαν πρόσφατα στο περιοδικό *Molecular Medicine Reports*. Κατά τη διάρκεια του 2017 το Κέντρο δημοσίευσε τρία ακόμη άρθρα σε έγκριτα διεθνή περιοδικά και προέβη σε τέσσερις ανακοινώσεις σε διεθνή συνέδρια.

Τέλος, ο έπόπτης του Κέντρου, ακαδημαϊκός κ. Αθανάσιος Φωκάς, απέδειξε την υπόθεση Lindelöf, ένα από τα σημαντικότερα ανοικτά προβλήματα στην ιστορία των μαθηματικών.

Σημαντικό ήταν επίσης το έργο των Γραφείων Έρευνών της Ακαδημίας:

1. Το Γραφείο Θεωρητικής και Εφαρμοσμένης Μηχανικής, με έπoptη τον ακαδημαϊκό κ. Αντώνιο Κουνάδη, δημοσίευσε ερευνητικές εργασίες σε έγκριτα περιοδικά διεθνούς κυκλοφορίας και συμμετείχε σε διεθνή συνέδρια. Ο έπoptης εκήρυξε την έναρξη των εργασιών του 14ου Διεθνούς Συνεδρίου Θραύσεως, που έγινε στη Ρόδο από 18 έως 23 Ιουνίου 2017 παρουσία 800 συνέδρων από όλο τον κόσμο, και έκανε πολλές επιστημονικές ανακοινώσεις στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και την Ακαδημία Αθηνών. Ο κ. Αντώνιος Κουνάδης αναγορεύτηκε επίτιμος καθηγητής του Τμήματος Πολιτικών Μηχανικών του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης, και σε πρόσφατο άρθρο του εκδότη του διεθνούς περιοδικού *Archive Applied Mechanics* γίνεται τιμητική αναφορά στη συμβολή του ως ιδρυτού και προέδρου –επί σειράν ετών– του Γερμανοελληνοπολωνικού Συμποσίου Μηχανικής, που τελείται ανά τριετία στις τρεις αντίστοιχες χώρες.

2. Το Γραφείο Πειραματικής Φυσικής, με έπoptη τον ακαδημαϊκό κ. Λουκά Χριστοφόρου, συνέχισε τις εργασίες του με σκοπό την προαγωγή της επιστήμης και της τεχνολογίας της ενέργειας στην Ελλάδα, καθώς και την εις βάθος μελέτη των ενεργειακών αναγκών της Ελλάδος. Επίσης, συνέχισε τις συνεργασίες του με Ακαδημίες Επιστημών χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Συγκεκριμένα: (α) εξέδωσε το βιβλίο των Πρακτικών της ημερίδας της Επιτροπής Ενέργειας της Ακαδημίας Αθηνών με θέμα «Ενέργεια και μεταφορές στην Ελλάδα: Προϋποθέσεις και μέτρα για καθαρή και βιώσιμη ενέργεια στις μεταφορές», (β) αποφάσισε τη συγκρότηση ομάδας εργασίας με σκοπό την εις βάθος μελέτη του θέματος «Ενεργειακές προοπτικές της Ελλάδος το 2030 με την προοπτική του 2050» και τον Οκτώβριο 2017 διοργάνωσε ημερίδα της ομάδας εργασίας, όπου παρουσιάστηκαν μελέτες και έγιναν ανακοινώσεις για το θέμα αυτό, (γ) είχε

έκτενείς συνεργασίες με Άκαδημίες Έπιστημών χωρών τής Εϋρωπαϊκής Ένωσης σε θέματα ενέργειας και εκπροσώπησε τήν Άκαδημία Άθηνων σε συνεδριάσεις τών Διεθνών Όργανισμών Άκαδημιών International Council for Science (ICSU), Interacademy Partnership (IAP), All European Academies (ALLEA) και European Academies Science Advisory Council (EASAC).

3. Τò Γραφεῖον Στρατιωτικῶν και Άμυντικῶν Θεμάτων, με έπόπτη τόν άκαδημαϊκό κ. Δημήτριο Σκαρβέλη, προέβη στην όργάνωση και πραγματοποίηση τήν 20ή Όκτωβρίου, στην Άνατολική Αΐθουσα τής Άκαδημίας, ημερίδος για τις δημογραφικές προκλήσεις πού αντιμετώπιζει ή Έλλάδα, με τίτλο «Τò δημογραφικό πρόβλημα και οί συνέπειές του». Παράλληλα, δραστηριοποιήθηκε με όμιλίες και άρθρογραφία.

4. Τò Γραφεῖον Διαστημικής Έρεύνης και Τεχνολογίας, με έπόπτη τόν άκαδημαϊκό κ. Σταμάτη Κριμιζή, δημοσίευσε 16 έργασίες σε περιοδικά με κριτές, συμμετεῖχε σε 20 έπιστημονικά συνέδρια και συμπόσια, πραγματοποίησε περισσότερες από 40 όμιλίες στην Έλλάδα και τò έξωτερικό και ό έπόπτης του έδωσε συνεντεύξεις και έκανε δημόσιες παρουσιάσεις σε μέσα μαζικής έννημέρωσης στην Έλλάδα και τò έξωτερικό. Ό κ. Σταμάτης Κριμιζής τιμήθηκε με τήν κορυφαία διάκριση, τò βραβεῖο Theodore von Karman, από τή Διεθνή Άκαδημία Άστροναυτικής, «για τις ήγετικές και άκαδημαϊκές άρετές του στις έπιστήμες τής Διαστημικής και τής Άστροναυτικής, συμπεριλαμβανομένης τής προαγωγής τής Φυσικής ένεργητικῶν σωματιδίων στο ήλιακό σύστημα και τόν γειτονικό μεσοαστρικό χῶρο, τής συμβολής του στην κατασκευή τῶν κατάλληλων έπιστημονικῶν όργάνων για τήν άνίχνευση αϋτῶν τῶν σωματιδίων, καθῶς και τής γενικότερης συμβολής του στην έδραίωση τής ρομποτικής έξερεύνησης τοϋ Διαστήματος, ή όποία όδήγησε σε θεμελιώδεις ανακαλύψεις σε όλόκληρο τò φάσμα τής Άστροναυτικής».

5. Τò Γραφεῖον Έρεύνης Διεθνῶν και Συνταγματικῶν Θεσμῶν, με έπόπτη τόν άκαδημαϊκό κ. Έμμανουήλ Ρούκουνα, στο πλαίσιο τοϋ προγράμματος «Πολιτειακές και Κρατικές Θεωρίες στο έργο Έλλήνων στοχαστῶν», έξέδωσε έναν πρῶτον τόμο, ό όποῖος αναφέρεται στο έργο τῶν Κωνσταντίνου Τσάτσου, Παναγιώτη Κανελλόπουλου, Κορνήλιου Καστοριάδη, Νίκου Πουλαντζά και Παναγιώτη Κονδύλη.

Τò Γραφεῖο συνεργάζεται ένεργῶς με τò Παγκόσμιο Άκαδημαϊκό Δίκτυο Προστασίας τῶν Άνθρωπίνων Δικαιωμάτων. Επίσης, συνεχίζει τήν έρευνα για τήν έλληνική ναυτιλία και τούς ναυτικούς και όλοκληρώνει με-

λέτη για την ελληνική αλιεία και τους Έλληνες αλιείς. Τέλος, ένα άλλο πρόγραμμα του Γραφείου εξετάζει το δημόσιο χρέος της Ελλάδος στο πλαίσιο του διεθνούς και του ευρωπαϊκού δικαίου.

Το Ίδρυμα Ίατροβιολογικών Έρευνών της Ακαδημίας Αθηνών, με Πρόεδρο τον ακαδημαϊκό κ. Γρηγόριο Σκαλκιά, συνέχισε το 2017 την άνοδική του πορεία σε όλους τους τομείς της έρευνητικής και εκπαιδευτικής του δραστηριότητας.

Δημοσίευσε μεγάλο αριθμό εργασιών (191), που προστέθηκαν στις 1.678 ήδη δημοσιευμένες εργασίες σε περιοδικά ύψηλότητας δείκτη απήχησης. Από τις εργασίες αυτές προέκυψαν σημαντικά αποτελέσματα και αξιόλογες καινοτομίες στη μελέτη των μηχανισμών προστασίας των καρδιακών κυττάρων, των μοριακών μηχανισμών καρτινογένεσης, της μελέτης των βλαστικών κυττάρων και της ρύθμισης της γονιδιακής έκφρασης.

Μετά από διεθνή διαγωνισμό, η Ελληνική Αίματολογική Εταιρεία ανέθεσε στο Κέντρο Γονιδιωματικής του Ίδρύματος τον έλεγχο των αντιγόνων ιστοσυμβατότητας 22.000 έθελοντών δοτών μυελού των οστών. Έτσι, θα παρέχεται η δυνατότητα ταχείας εύρεσης του κατάλληλου δότη για τη θεραπεία σοβαρών αίματοπαθειών.

Σε ό,τι αφορά στις κλινικές δοκιμές γενοσήμων ή νέων φαρμάκων, το Ίδρυμα έχει ολοκληρώσει όλες τις απαραίτητες διαδικασίες και στο άμεσο επόμενο χρονικό διάστημα θα ξεκινήσει τη μελέτη βιοϊσοδυναμίας φαρμάκων ελληνικών φαρμακευτικών εταιρειών στους ανακαινισμένους από το Ίδρυμα χώρους του συνεργαζόμενου νοσοκομείου Σωτηρία.

Έγκρίθηκε η μελέτη που υποβλήθηκε από το Ίδρυμα στο Υπουργείο Οικονομίας και Ανάπτυξης για τη χρηματοδότηση, μέσω της Ειδικής Γραμματείας Συμπράξεων Δημοσίου και Ιδιωτικού Τομέα, της ανέγερσης κτηρίου Παροχής Υπηρεσιών Έξατομικευμένης Ίατρικής. Η νέα αυτή δραστηριότητα θα συμβάλει στην επιλογή του κατάλληλου φαρμάκου για κάθε έναν ασθενή, συντελώντας έτσι στην αύξηση του προσδόκιμου επιβίωσης, με ταυτόχρονη μείωση των εξόδων νοσηλείας και έντατικής θεραπείας.

Επίσης, το Ίδρυμα έχει υπογράψει μνημόνιο συνεργασίας με το Dana-Faber Cancer Institute του Πανεπιστημίου Harvard, στον τομέα έρευνας της βιολογίας του καρκίνου, παροχής υπηρεσιών γονιδιωματικής επί άμοιβη και ανταλλαγής επιστημονικού προσωπικού, και προγραμματίζει έκδη-

λωση στη Βοστώνη, στις εγκαταστάσεις του Ίνστιτούτου, με στόχο την προσέλκυση Αμερικανών και Ελλήνων χορηγών για την υλοποίηση κοινών ερευνητικών προγραμμάτων.

Σημαντικό είναι και το εκπαιδευτικό έργο του Ίδρυματος, όπου εκπαιδεύονται 59 υποψήφιοι για την απόκτηση πτυχίου master, 98 υποψήφιοι για την απόκτηση διδακτορικού τίτλου σπουδών και 85 μεταδιδάκτορες. Η μισθοδοσία και οι ερευνητικές δαπάνες όλων των φοιτητών και ερευνητών καλύπτονται από ίδιους πόρους χωρίς να επιβαρύνεται ο κρατικός προϋπολογισμός.

Σε ό,τι αφορά στα οικονομικά του Ίδρυματος, θα ήθελα να επισημάνω ότι μόνο το 11% των συνολικών δαπανών καλύπτεται από κρατική χρηματοδότηση. Όλες οι υπόλοιπες δαπάνες καλύπτονται από έθνικά και ευρωπαϊκά ανταγωνιστικά προγράμματα και από την παροχή εξειδικευμένων υπηρεσιών υγείας.

Κυρίες και κύριοι συνάδελφοι, κυρίες και κύριοι,

Το 2017 ήταν αναμφίβολα μια ακόμη δύσκολη χρονιά για τη χώρα μας, λόγω της συνεχιζόμενης οικονομικής κρίσης, αλλά ειδικότερα και για την Ακαδημία, λόγω της δραστηκά μειωμένης κρατικής επιχορήγησης και των περιορισμένων προσόδων από την περιουσία της Ακαδημίας και των κληροδοτημάτων της. Ωστόσο, παρά τις αντιξοότητες και τα προβλήματα που αντιμετώπισαμε, η Ακαδημία συνέχισε να επιτελεί το έργο της αποτελεσματικά.

Κατά τη διάρκεια της θητείας μου στη θέση του Προέδρου της Ακαδημίας, επιδίωξα με όλες μου τις δυνάμεις και σε συνεργασία με όλους τους συναδέλφους και το προσωπικό να στηρίξω και να προωθήσω τις δραστηριότητες του Ίδρυματος και να διασφαλίσω την εύρυθμη λειτουργία του. Στην πανηγυρική συνεδρία της Ακαδημίας της 21ης Δεκεμβρίου, ο Γενικός Γραμματέας κ. Βασίλειος Πετράκος περιέγραψε μέρος του κύριου έργου του Ίδρυματος το 2017. Από την περιγραφή αυτή, καθώς και από την έκθεση των ερευνητικών δραστηριοτήτων και δημοσιευμάτων των Κέντρων, των Γραφείων και του ΠΒΕΑΑ που παρουσίασα σήμερα, προκύπτει ότι η Ακαδημία ανταποκρίθηκε στην αποστολή της με επιτυχία.

Παράλληλα, κατά το έτος αυτό προσπάθησα να προαγάγω δράσεις για να επιτευχθούν τρεις άλλοι σημαντικοί στόχοι: πρώτον, η άμεσότερη και μεγαλύτερη συμβολή της Ακαδημίας, σύμφωνα με τον Όργανισμό της και

στο πλαίσιο τῶν δυνατοτήτων τῆς, στήν ἀντιμετώπιση βασικῶν προβλημάτων τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας· δεύτερον, ἡ ἐνίσχυση τῆς ἐξωστρέφειας τοῦ Ἰδρύματος καί ἡ πληρέστερη ἐπικοινωνία μέ τοὺς συμπολίτες μας σχετικὰ μέ τὸ ἐπιστημονικὸ καί πνευματικὸ ἔργο τῆς Ἀκαδημίας· τρίτον, ἡ ἀνάπτυξη στενότερης συνεργασίας μέ ἐρευνητικὰ καί πανεπιστημιακὰ ἰδρύματα στήν Ἑλλάδα καί τὴν ἀλλοδαπή. Τὸ 2017 ἔγιναν οὐσιαστικὰ βήματα πρὸς τὴν ἐπίτευξη αὐτῶν τῶν στόχων καί ἐκτιμῶ ὅτι θὰ ἀκολουθήσουν καί ἄλλα στὸ μέλλον.

Παραδίδοντας σήμερα τὴ σκυτάλη στὸν νέο Πρόεδρο, θέλω νὰ ἐκφράσω τὶς θερμὲς εὐχαριστίες μου σὲ ὅλους ὅσοι μέ συνέδραμαν στὸ ἔργο μου: πρωτίστως στοὺς συναδέλφους ἀκαδημαϊκοὺς καί ἰδιαίτερα στὰ μέλη τῆς Συγκλήτου, τὸν Γενικὸ Γραμματέα κ. Βασίλειο Πετράκο καί τὸν Ἀντιπρόεδρο κ. Ἀντώνιο Κουνάδη, γιὰ τὴ γόνιμη συνεργασία μας καί τὴ συμπαράστασή τους. Εὐχαριστῶ ἐπίσης τοὺς διευθυντὲς καί τοὺς λοιποὺς ἐπιστήμονες τῶν Κέντρων γιὰ τὴ συμβολή τους στὸ πολὺ ἀξιόλογο ἔργο τους. Τέλος, ἀπευθύνω εὐχαριστίες πρὸς τὸ διοικητικὸ, τεχνικὸ καί βοηθητικὸ προσωπικὸ τῆς Ἀκαδημίας γιὰ τὴν ἀφοσίωση καί τὴν ἐπιμέλεια μέ τὴν ὁποία ἐπιτελοῦν τὰ καθήκοντά τους. Ἰδιαίτερα εὐχαριστῶ τὰ στελέχη τῶν Διευθύνσεων Διοικητικῶν καί Οἰκονομικῶν Ὑπηρεσιῶν μέ τὰ ὁποῖα εἶχα στενὴ συνεργασία.

Καλῶ τὸν νέο Πρόεδρο κ. Ἀντώνιο Κουνάδη, διακεκριμένο καθηγητὴ Μηχανικῆς καί Τεχνικῶν Κατασκευῶν, νὰ προσέλθει γιὰ νὰ τὸν περιβάλω μέ τὸ μεγάλο διάσημο τῆς Ἀκαδημίας καί νὰ καταλάβει τὴ θέση του στὸ Προεδρεῖο. Καλῶ ἐπίσης τὸν κ. Στέφανο Ἡμελλο, ἐκλεκτὸ καθηγητὴ Λαογραφίας, νὰ καταλάβει τὴ θέση τοῦ Ἀντιπροέδρου.

Εὐχομαι στὸν νέο Πρόεδρο καί τὸν νέο Ἀντιπρόεδρο πλήρη ἐπιτυχία στὸ ἔργο τους. Εὐχομαι σὲ ὅλους ἀπὸ καρδιάς υἱεῖα, δύναμη καί μιὰ δημιουργικὴ χρονιά.

Σᾶς εὐχαριστῶ θερμά.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 27ΗΣ ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 2018

ΥΠΟΔΟΧΗ ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ
κ. ΛΙΝΟΥ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΣΙΣΙΛΙΑΝΟΥ

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΡΟΕΔΡΟ
κ. ΑΝΤΩΝΙΟ ΚΟΥΝΑΔΗ

Κυρίες και κύριοι,

Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ὑποδέχεται σήμερα μὲ ἰδιαίτερη τιμὴ τὸν καθηγητὴ κ. Λίνο-Ἀλέξανδρο Σισιλιάνο, τὸν ὁποῖο ἡ Ὀλομέλεια ἐξέλεξε ἀντεπιδέλλον μέλος κατὰ τὸ ἔτος 2017 στὸν κλάδο τοῦ Δημοσίου Διεθνοῦς Δικαίου, στὴν τάξιν τῶν Ἡθικῶν καὶ Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν.

Ὁ κ. Λίνος-Ἀλέξανδρος Σισιλιάνος γεννήθηκε στὴν Ἀθήνα τὸ 1960. Ἐλαβε τὸ πτυχίον τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν μὲ τὸν βαθμὸ «ἄριστα» τὸ 1983. Συνέχισε τὶς σπουδές του στὸ Πανεπιστήμιον Robert Schuman τοῦ Στρασβούργου, ἀπὸ τὸ ὁποῖο τὸ 1990 ἔλαβε τὸ διδακτορικὸ δίπλωμα, ἐπίσης μὲ βαθμὸ «ἄριστα» καὶ «εἰδικὸ ἔπαινον» τῆς Ἐπιτροπῆς. Τὸ 1993 ἐξελέγη λέκτορας στὴ Νομικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, στὴν ὁποία ἐν συνεχείᾳ ἐξελέγη ἐπίκουρος, ἀναπληρωτῆς καθηγητῆς, καὶ τὸ 2011 καθηγητῆς τοῦ Δημοσίου Διεθνοῦς Δικαίου. Ἡ θητεία του ἀνεστάλη τὸν ἴδιον χρόνον (τὸ 2011) διότι ἐξελέγη μέλος τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Δικαστηρίου Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου στὸ Στρασβούργο.

Ὁ κ. Σισιλιάνος διετέλεσε ἀνεξάρτητος ἐμπειρογνώμων στὸν Ὄργανισμὸν Ἡνωμένων Ἐθνῶν (ΟΗΕ), μέλος τῆς Ἐπιτροπῆς γιὰ τὴν ἐξάλειψιν τῶν φυλετικῶν διακρίσεων (2002-2009) καὶ μέλος τοῦ Συμβουλίου Ἀνθρωπίνων Δικαιωμάτων τῶν Ἡνωμένων Ἐθνῶν.

Από το 1997 έως το 2009 υπήρξε μέλος στο Συμβούλιο της Ευρώπης και Πρόεδρος επιτροπών έμπειρογνωμόνων για τα ανθρώπινα δικαιώματα. Στην Ευρωπαϊκή Ένωση μετέσχε του Δικτύου Ανεξάρτητων Έμπειρογνωμόνων. Διετέλεσε επίσης μέλος επιτροπών της UNESCO.

Από το 2011 είναι δικαστής στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Άνθρώπου, στο όποιο το 2017 εξελέγη Αντιπρόεδρος.

Είναι μέλος και εισηγητής του Ίνστιτούτου Διεθνούς Δικαίου (που έδρεύει στη Γενεύη) και μέλος της Συγκλήτου της Ακαδημίας του Διεθνούς Δικαίου της Χάγης.

Είναι επίσης μέλος του Διαρκούς Διαιτητικού Δικαστηρίου της Χάγης και Αντιπρόεδρος του Διεθνούς Ίνστιτούτου Δικαιωμάτων του Άνθρώπου.

Συμμετέχει σε διεθνείς επιστημονικές εταιρείες και στη συντακτική επιτροπή έξι διεθνών περιοδικών.

Στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο υπήρξε έως τώρα εισηγητής σε περίπου 450 υποθέσεις, έλληνικές και μή. Μετέχει στο Τμήμα Ευρείας Σύμβασης, καθώς και στην Πενταμελή Έπιτροπή ή όποια επιλέγει τις υποθέσεις που καλείται να κρίνει το Δικαστήριο. Έχει διατυπώσει διαφωνούσες ή συμφωνούσες γνώμες σε περίπου 20 αποφάσεις, με έμφαση σε ζητήματα δημοσίου διεθνούς δικαίου, όπως οι επιπτώσεις των οικονομικών κυρώσεων του ΟΗΕ στην προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου, ή ανάγκη συστημικής έναρμονίσεως και αποφυγής κατακερματισμού της διεθνούς έννομου τάξεως, οι μέθοδοι έρμηνείας των διεθνών συμβάσεων και ειδικότερα τα όρια της «έξελικτικής έρμηνείας», ή σημασία των προπαρασκευαστικών έργων κ.λπ.

Ο κ. Σισιλιάνος έχει συγγράψει πέντε μονογραφίες, έχει επιμεληθεί της έκδόσεως 12 συλλογικών τόμων και δημοσιεύσει περισσότερα από 90 άρθρα στην έλληνική, στη γαλλική και στην άγγλική γλώσσα σε έγκριτα νομικά περιοδικά.

Κύριε συνάδελφε,

Η Ακαδημία Αθηνών σάς καλωσορίζει απόψε με ιδιαίτερη τιμή και ευχαρίστηση και σάς άπευθύνει θερμές εύχες για την έπιτυχή συνέχιση του έργου σας.

Σάς καλώ τώρα για να σάς επιδώσω το δίπλωμα του άντεπιστέλλοντος μέλους του Ίδρύματος.

Παρακαλῶ τὸν ἀκαδημαϊκὸ κ. Ἐμμανουὴλ Ρούκουνα ὅπως προσέλθει στὸ βῆμα καὶ παρουσιάσει τὸ ἔργο καὶ τὴν προσωπικότητα τοῦ νέου συναδέλφου.

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ
κ. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΡΟΥΚΟΥΝΑ

Τὸ πλούσιο συγγραφικὸ καὶ διδακτικὸ ἔργο τοῦ καθηγητῆ καὶ δικαστῆ Λίνου-Ἀλεξάνδρου Σισιλιάνου καλύπτει τὸ διαρκῶς διευρυνόμενο ἀντικείμενο τοῦ διεθνοῦς δικαίου. Μελέτες του ἀναφέρονται σταθερὰ ἀπὸ τὴν παγκόσμια βιβλιογραφία καὶ οἱ πολλαπλῆς δραστηριότητές του ἐμπλουτίζουν τὸν ἐπιστημονικὸ προβληματισμὸ καὶ προάγουν τὸν διάλογο μεταξὺ διεθνῶν καὶ ἐθνικῶν δικαστῶν.

Σημαντικὸ μέρος τοῦ ἔργου τοῦ κ. Σισιλιάνου ἀφορᾷ στὰ δυσεπίλυτα προβλήματα τῆς διεθνοῦς εἰρήνης καὶ ἀσφάλειας. Ὡς γνωστόν, ὁ Χάρτης τῶν Ἠνωμένων Ἐθνῶν ἐξαγγέλλει ὡς θεμελιώδη ἀρχὴ τὴν ἀπαγόρευση τῆς χρήσεως βίας στὶς διεθνεῖς σχέσεις μὲ δύο ἐξαιρέσεις: τὴ νόμιμη ἄμυνα καὶ τὴ συλλογικὴ ἀσφάλεια. Καὶ ἡ μὲν συλλογικὴ ἀσφάλεια κατέρρευσε ἤδη ἀπὸ τὸ 1945 κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ψυχροῦ πολέμου καί, παρόλο ποὺ ὑπῆρξε κάποια ἀναλαμπὴ στὶς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1990, βρίσκεται ἐκ νέου στὴν κατάψυξη, ἐνῶ ἔχουν ἐφευρεθεῖ εὐφάνταστα ὑποκατάστατα τῆς συλλογικῆς ἀσφάλειας μὲ τὴ δημιουργία εἰρηνευτικῶν δυνάμεων τῶν Ἠνωμένων Ἐθνῶν καὶ τὴ λεγόμενη ὑποχρέωση ἢ δικαίωμα ἀνθρωπιστικῆς ἐπεμβάσεως, θέμα στὸ ὁποῖο θὰ ἐπανέλθω. Στὶς ἀναρίθμητες ὅμως περιπτώσεις ὅπου τὰ κράτη μετέρχονται νόμιμης καὶ κυρίως παράνομης χρήσεως βίας, ὅλα ἐπικαλοῦνται τὴ νόμιμη ἄμυνα.

Ἡ συμβολὴ τοῦ κ. Σισιλιάνου στὴ μελέτη τοῦ γενικοῦ διεθνοῦς δικαίου ἀναδεικνύεται κυρίως ἀπὸ τὶς μονογραφίες του περὶ τῶν νομικῶν συνεπειῶν τῆς νόμιμης ἢ παράνομης χρήσεως βίας στὶς διεθνεῖς σχέσεις. Ἡ μελέτη *Les réactions décentralisées à l'illicite : des contre-mesures à la légitime défense* ἀναφέρεται στὶς ἀποκεντρωμένες ἀντιδράσεις τῶν κρατῶν στὶς διεθνῶς παράνομες πράξεις, ἀπὸ τὰ ἀντίποινα στὰ ἀντίμετρα καὶ τὴ νόμιμη ἄμυνα. Ὁ συγγραφεὺς ὑποστηρίζει ὅτι τὰ ζητήματα αὐτὰ δὲν πρέπει νὰ ἀντιμετωπίζονται περιπτωσιολογικὰ καὶ ἐπεξεργάζεται θεωρία περὶ τῶν οὐσιαστικῶν καὶ διαδικαστικῶν προϋποθέσεων τῶν ἀντιδράσεων στὶς διε-

θνῶς παράνομες πράξεις βίας. Ἡ μελέτη, τὴν ὁποία προλόγισε ὁ μέντοράς μας Νικόλαος Βαλτικός, ἔλαβε τὸ βραβεῖο Γεωργίου Τενεκίδη καὶ τὸ διεθνὲς βραβεῖο Paul Guggenheim, συσχετίζεται δὲ ἀδιαλείπτως στὴ θεωρία καὶ τὴν πρακτική, περιλαμβανομένου τοῦ σχεδίου κωδικοποιήσεως τῆς διεθνοῦς εὐθύνης τῶν κρατῶν ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπὴ τοῦ Διεθνοῦς Δικαίου τῶν Ἠνωμένων Ἐθνῶν. Συναφεῖς εἶναι καὶ οἱ μελέτες τοῦ κ. Σισιλιάνου περὶ τῶν οἰκονομικῶν κυρώσεων κατὰ τὸ διεθνὲς δίκαιο.

Κατὰ τὴν τελευταία δεκαετία τοῦ εἰκοστοῦ καὶ τὶς πρώτες τοῦ εἰκοστοῦ πρώτου αἰῶνα ἔνοπλες συρράξεις καὶ ξένες στρατιωτικὲς ἐπεμβάσεις στὸ Ἰράκ, τὸ Ἀφγανιστάν, τὸ Κόσοβο, τὴ Λιβύη καὶ ἄλλες ἔνοπλες συρράξεις ποὺ προανήγγειλαν τὴ σημερινὴ πανωλεθρία τοῦ διεθνοῦς συστήματος στὴ Συρία θέτουν πολὺπλοκα ζητήματα νομιμότητος γιὰ τὰ κράτη ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα ἀτομικῶς ἢ συλλογικῶς ἐπεμβαίνουν στρατιωτικῶς ὅταν παραβιάζονται βάνουσα καὶ μαζικὰ τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα. Στὸ ἐρώτημα πῶς ἐπεμβάσεις ξένων κρατῶν καὶ διεθνῶν ὀργανισμῶν μποροῦν νὰ νομιμοποιηθοῦν, ἡ χρηστομάθεια ἀπαντᾷ ὅτι ἀπαιτεῖται πρῶτον διαπίστωση ἀπὸ τὸ Συμβούλιο Ἀσφαλείας τῶν Ἠνωμένων Ἐθνῶν γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἀπειλῆς ἢ παραβιάσεως τῆς διεθνοῦς εἰρήνης καὶ ἀσφάλειας καὶ δεύτερον ἐξουσιοδότηση ἀπὸ τὸ Συμβούλιο πρὸς ὅσα κράτη θεωροῦν σκόπιμο νὰ ἐπέμβουν γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς εἰρήνης καὶ ἀσφάλειας. Ἀλλὰ ὡς γνωστὸν πάντες οἱ μετερχόμενοι διεθνῶς παράνομη βία ἔχουν ἓναν ἢ περισσοτέρους συμπαθοῦντας μεταξὺ τῶν πέντε μονίμων μελῶν τοῦ Συμβουλίου, δηλαδὴ Γαλλίας, Κίνας, Ρωσίας, Ἠνωμένου Βασιλείου καὶ Ἠνωμένων Πολιτειῶν, ὁπότε τὸ Συμβούλιο ἀδρανοποιεῖται λόγῳ ἀρνησικυρίας. Ἄλλωστε, κατὰ καιροὺς, ὅλα τὰ μόνιμα μέλη ἔχουν μετέλθει παράνομης χρήσεως βίας. Γι' αὐτὸ τελευταῖα γίνεται λόγος γιὰ ἀναβίωση μιᾶς ἀμφιλεγόμενης ἐξουσιοδοτήσεως ἀπὸ τὴ Γενικὴ Συνέλευση τῶν Ἠνωμένων Ἐθνῶν.

Ὁ προβληματισμὸς ἐστιάζεται στὴν ἐξουσιοδότηση, ρητὴ, σιωπηρὴ ἢ μεταγενέστερη, τοῦ Συμβουλίου Ἀσφαλείας πρὸς τὰ κράτη μέλη ὥστε νὰ ἐπεμβαίνουν ὅταν σφαγιάζονται ἄμαχοι σὲ ἐσωτερικὲς ἔνοπλες συρράξεις ἢ πληθυσμοὶ ἀπὸ τὶς κυβερνήσεις τους. Ὁ κ. Σισιλιάνος, στὶς ἐπίσης σημαντικὲς παραδόσεις του στὴν Ἀκαδημία τοῦ Διεθνοῦς Δικαίου τῆς Χάγης, ἀναλύει διεξοδικὰ τὴ νομικὴ φύση τῆς ἐξουσιοδοτήσεως ἀπὸ τὸ Συμβούλιο Ἀσφαλείας. Ἀπὸ θεσμικὴ ἀποψη, ἡ ἐξουσιοδότηση καθορίζει τὰ ὅρια δράσεως τῶν ἐνδιαφερομένων κρατῶν, ἐνῶ ἀπὸ ἐξωθεσμικὴ ἀποψη παρέχει διακριτικὴ εὐχέρεια στὰ κράτη ὡς πρὸς τὶς ἀπαιτούμενες στρατιωτικὲς

ἐνέργειες. Ὁ συγγραφεὺς ἐξετάζει τὸ ρυθμιστικὸ πλαίσιο καὶ τὸ ἐφαρμοστέο γενικὸ καὶ ἀνθρωπιστικὸ διεθνὲς δίκαιο.

Σημειωτέον ἐπίσης ὅτι ἡ μελέτη τοῦ κ. Σισιλιάνου *The Classification of Obligations and the Multilateral Dimension of the Relations of International Responsibility* θεωρεῖται κορυφαία στὸν τομέα τῶν σχέσεων μεταξὺ διεθνῶν ὑποχρεώσεων καὶ εὐθύνης καὶ ἀποτελεῖ τὴν πρώτη ἀναφορὰ στὰ προγράμματα ξένων πανεπιστημίων ὅπως ἐκεῖνο τῆς Ὁξφόρδης.

Ἄλλη σειρά μελετῶν τοῦ συναδέλφου ἀφορᾷ στὴ συμβολὴ τῶν Ἡνωμένων Ἐθνῶν στὸν ἐκδημοκρατισμὸ τῶν κρατῶν. Μία μονογραφία του μάλιστα προλογίζεται ἀπὸ τὸν Boutros Boutros-Ghali, πρώην Γενικὸ Γραμματέα τοῦ Παγκοσμίου Ὄργανισμοῦ. Σημειῶνω ὅτι ὁ καθηγητὴς, διπλωμάτης καὶ γραφειοκράτης Boutros-Ghali εἶχε ἀγωνισθεῖ γιὰ νὰ φέρει τὰ κράτη πρὸς τὴν δημοκρατία καὶ εἶχε δημοσιεύσει σημαντικὸ ἀνάλογο πρόγραμμα δράσεως. Ἡ θητεία του ὑπῆρξε σύντομη, ἀφοῦ, ὅπως ὁ ἴδιος ἔγραψε, ἐξεπαραθυρώθη ἐγκαίρως γιὰ ἄλλους λόγους ἀπὸ τὴν τότε ὑπουργὸ τῶν ἐξωτερικῶν τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν Madeleine Albright. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ ἐκδημοκρατισμὸς ἀποτελεῖ δυσχερὲς ἐγχείρημα καὶ συνδυάζεται πρὸς τὴν θεμελιώδη ἀρχὴ τοῦ κράτους δικαίου. Θὰ ὑπενθυμίσω δὲ ὅτι πρὶν ἀπὸ διακόσια χρόνια ὁ Alexis de Tocqueville ἔλεγε ὅτι δὲν ἀρκεῖ νὰ εἶναι τὸ κράτος δημοκρατικόν, πρέπει καὶ ἡ κοινωνία νὰ εἶναι δημοκρατικὴ. Ὁ κ. Σισιλιάνος σημειώνει πῶς τουλάχιστον ἕως τὸ 1990 τὰ Ἡνωμένα Ἔθνη τηροῦσαν οὐδετερότητα ἀπέναντι στὸ πολιτικὸ καθεστῶς τῶν κρατῶν μελῶν τους. Ἐκτοτε ὑπάρχει ἐξέλιξη, γιὰ τὴν ὁποία ὁ συγγραφεὺς ἐπικαλεῖται ἀλλεπάλληλα δεσμευτικὰ καὶ μὴ διεθνῆ κείμενα, καθὼς καὶ τὴ στήριξη ποὺ παρέχουν τὰ ὄργανα τῶν Ἡνωμένων Ἐθνῶν γιὰ ἐλεύθερες ἐκλογές, τις εἰρηνευτικὰς ἐπιχειρήσεις κ.λπ. Πάντως, κυβερνήσεις μὲ ποικίλα καθεστῶτα σὲ Ἀνατολὴ καὶ Νότο ἀνθίστανται στὶς ἀπαιτήσεις ἐκδημοκρατισμοῦ καὶ κράτους δικαίου μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι αὐτὲς ὑποκρύπτουν ξένες ἐπεμβάσεις.

Καὶ ἔρχομαι τώρα στὸ θέμα τῶν σχέσεων μεταξὺ διεθνῶς δικαίου καὶ ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων, ὅπου οἱ ἀναρίθμητες μελέτες τοῦ νέου συναδέλφου ἐνισχύουν τὸν διάλογο. Πέρα ἀπὸ τὴν Οἰκουμενικὴ Διακήρυξη τοῦ 1948, οἱ σχέσεις αὐτὲς ἀπασχολοῦν τὴν ἐπιστῆμη καὶ τὴν πρακτικὴ ἀπὸ τὸ 1960, γίνεται μάλιστα λόγος γιὰ ἐπανάσταση ποὺ τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα ἔχουν προκαλέσει στὸ διεθνὲς δίκαιο. Εἶναι ἴσως μετριοπαθέστερο νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι ὁ γάμος προῆλθε μᾶλλον ἀπὸ συνοικέσιο παρὰ ἀπὸ ἔρωτα

και όφείλεται στην πίεση που άσκει ή κοινωνία –και μάάλιστα ή κοινωνία των πολιτών– στις κυβερνήσεις κυρίως της Δύσεως για άποτελεσματική διεθνή προστασία στο πλαίσιο της δημοκρατίας. Ο κ. Σισιλιάνος σε μονογραφία με τίτλο *Η ανθρώπινη διάσταση του διεθνούς δικαίου*, που είχα τη χαρά να προλογίσω και δημοσιεύθηκε και στην άγγλική, δείχνει με έναργεια πως τó γενικό διεθνές δίκαιο επιδρά επί της προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων με την ανάδειξη της διεθνούς ευθύνης των κρατών, αλλά και περιορίζει την προστασία, όπως συμβαίνει με τις δικαιοδοτικές άσυλιες (την έτεροδικία) των κρατών που παραβιάζουν τά ανθρώπινα δικαιώματα. Επίσης, ή επίδραση άλλοτε είναι ήπια, όπως συμβαίνει με την παραδοσιακή ή και τη λεγόμενη δυναμική έρμηνεία των κειμένων, και άλλοτε συνεπάγεται βαθιές τομές στη συγκρότηση του διεθνούς δικαίου, όπως συμβαίνει με την επανεξέταση της ίεραρχήσεως των κανόνων του.

Άπό τόν πλούτο των γραπτών του κ. Σισιλιάνου ξεχωρίζω επίσης τις μελέτες του για τά προσωρινά μέτρα, τη βιοϊατρική και τά ανθρώπινα δικαιώματα, την καταγγελία των διεθνών συνθηκών, τις έπιστημονικές και τεχνολογικές εξελίξεις σε σχέση προς τά ανθρώπινα δικαιώματα, τόν άγώνα κατά του ρατσισμού και της ξενοφοβίας, την προστασία του περιβάλλοντος, τó κυπριακό ζήτημα, τη θρησκευτική έλευθερία, τις έπιφυλάξεις στις διεθνείς συνθήκες και βέβαια τη μνημειώδη κατ' άρθρον *Έρμηνεία της Εύρωπαϊκής Συμβάσεως*, την όποία έπιμελήθηκε με άλλους έκλεκτούς συνεργάτες του. Ο δέ εκ μέρος του σχολιασμός σημαντικών άποφάσεων του Εύρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Άνθρώπου μου θυμίζει μερικές φορές τόν Φωκίωνα Φραντζεσκάκη, ό όποιος υπήρξε διεθνώς άγνωρισμένος σχολιαστής των μεγάλων άποφάσεων του ιδιωτικού διεθνούς δικαίου.

Η σύζευξη διεθνούς δικαίου και ανθρωπίνων δικαιωμάτων είναι τώρα πιά άπαραίτητη για να πραγματοποιηθεί διαμέσου του διεθνούς δικαίου ή οικουμενική κατοχύρωση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Υπάρχουν βέβαια άκόμη αντιστάσεις ως προς τόν παγκόσμιο χαρακτήρα πολλών από τά δικαιώματα, αλλά ό άγώνας έντοπίζεται κυρίως στην κατοχύρωση του σκληρού πυρήνα που έξασφαλίζει την αξιοπρέπεια του ανθρώπου.

Η προσπάθεια που γίνεται από τά εύρωπαϊκά όργανα προστασίας είναι μοναδική και πρέπει να την προστατεύσουμε έπειδή είναι τó πολιτισμικό φυλαχτό μας. Να μη λησμονούμε άλλωστε ότι άλλα περιφερειακά συστήματα παρουσιάζουν χαλαρότητα ή είναι άνύπαρκα. Λόγου χάρη, τó

διαμερικανικό σύστημα που βασίζεται στη Συνθήκη του Σάν-Χοσέ το 1979 είναι πολύπλοκο, περιορισμένο και δεν μετέχουν σε αυτό οι ΗΠΑ και ο Καναδάς. Στην αφρικανική ήπειρο μόλις τα τελευταία χρόνια έχει αρχίσει να λειτουργεί με μεγάλες δυσκολίες ένα περιφερειακό σύστημα με ειδικευμένα όργανα προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ενώ στην Ασία, δηλαδή για 4.500.000.000 ανθρώπους, δεν υπάρχει καθόλου περιφερειακό σύστημα προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί λοιπόν ως προς την πληρότητά του το ευρωπαϊκό σύστημα του Στρασβούργου. Βέβαια, σε αρκετές περιπτώσεις, οι όποιες δεν είναι πάντοτε σημαντικές, το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο του Στρασβούργου υπερβάλλει και δίνει έτσι αφορμές για αιτιάσεις από διάφορες ευρωπαϊκές κυβερνήσεις.

Τέλος, ένας προβληματισμός που απασχόλησε την επιστήμη από τις αρχές του περασμένου αιώνα και στην αντιμετώπιση του οποίου συνέβαλαν και οι Έλληνες διεθνολόγοι αφορά στο νομικό καθεστώς του ατόμου κατά το διεθνές δίκαιο. Ο προβληματισμός αυτός έχει εν πολλοίς χάσει τη σημασία του και συμφωνώ με όσους υποστηρίζουν ότι το ζήτημα της ιδιότητας του ατόμου ως υποκειμένου του διεθνούς δικαίου είναι σήμερα ξεπερασμένο. Υποκείμενο ή όχι, το άτομο εξακολουθεί να παρουσιάζει το παράδοξο ότι μπορεί να επικαλεστεί και να διεκδικεί δικαιώματα διεθνούς δικαίου ενώπιον των έσωτερικών, δικαστικών και άλλων οργάνων του κράτους, ενώ, πλην εξαιρέσεων, δεν μπορεί να εξασφαλίσει αποτελεσματική προστασία από διεθνή όργανα. Αυτό, ανεξαρτήτως του ότι πιστεύω πως το μέλλον του διεθνούς δικαίου βρίσκεται στο έσωτερικό δίκαιο.

Θεωρώ λοιπόν ότι πρέπει να αντιμετωπίσουμε το άτομο πέρα από τις τυπολογίες ως χρήστη (user) των κανόνων του διεθνούς δικαίου και προς αυτή την κατεύθυνση να επιδιώκουμε την καλύτερευση των κανόνων του διεθνούς δικαιοσύνη συστήματος. Χρήστες του διεθνούς δικαίου είμαστε όλοι και επί των κεφαλών μας πλανώνται καλοί και κακοί κανόνες του, είτε αποτελούμε είτε όχι υποκείμενα του διεθνούς δικαίου.

Κυρίες και κύριοι,

Πριν από αρκετά χρόνια συνάντησα τον Λίνο Σισιλιάνο πρωτοετή φοιτητή της Νομικής, στα σκαλοπάτια του αμφιθεάτρου των Σαριπόλων. Κρατούσε ένα βιολί, γιατί έρχόταν από μάθημα μουσικής. Είμαι βέβαιος ότι αυτό το άλλο ταλέντο του τον εμπνέει ως διεθνή δικαστή, για την αρμονία που πρέπει να υπάρχει μεταξύ των προσδοκιών της κοινωνίας και του δικαίου.

ΤΟ ΕΔΔΑ ΣΕ ΕΠΟΧΗ ΚΡΙΣΗΣ:
ΜΙΑ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΕΙΣΙΤΗΡΙΟΣ ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ
κ. ΛΙΝΟΥ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΣΙΣΙΛΙΑΝΟΥ

Κύριε Πρόεδρε τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν,
Κυρίες καὶ κύριοι ἀκαδημαϊκοί,
Κυρίες καὶ κύριοι,

Ἐπιτρέψτε μου κατ' ἀρχὰς νὰ εὐχαριστήσω θερμότατα τὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν καὶ ὅλους τοὺς ἀκαδημαϊκοὺς γιὰ τὴν ἰδιαίτερη τιμὴ ποὺ μοῦ ἔκαναν ἐκλέγοντάς με ἀντεπιστέλλον μέλος τῆς Ἀκαδημίας. Ἀντιλαμβάνομαι ὅτι ἡ διάκριση αὐτὴ δὲν ἀφορᾷ μόνο τὸ πρόσωπό μου, ἀλλὰ ἀνταναντακλάται καὶ στὸν θεσμό τὸν ὁποῖο ὑπηρετῶ, δηλαδὴ τὸ Εὐρωπαϊκὸ Δικαστήριον γιὰ τὰ Δικαιώματα τοῦ Ἀνθρώπου στὸ Στρασβούργο.

Θὰ ἤθελα νὰ ἐκφράσω τὴν εὐγνωμοσύνη μου στοὺς ἀκαδημαϊκοὺς, καθηγητὲς τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ σὲ ὅλα τὰ ἄλλα μέλη τῆς Τρίτης Τάξεως γιὰ τὴν πρόταση καὶ τὴν ἀμέριστη στήριξή τους, καὶ εἰδικότερα στὸν ἀκαδημαϊκὸ κ. Ρούκουνα, ὁ ὁποῖος καθόρισε τὴ ζωὴ μου καὶ ἐνέπνευσε γενιὲς διεθνολόγων, πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους βρίσκονται σήμερα ἐδῶ.

I. Εἰσαγωγή

Μετὰ ἀπὸ ἀρκετὰ χρόνια θητείας στὸ Εὐρωπαϊκὸ Δικαστήριον γιὰ τὰ δικαιώματα τοῦ Ἀνθρώπου (ΕΔΔΑ) μπορῶ νὰ πῶ μὲ ἀσφάλεια ὅτι τὰ σημαντικότερα προβλήματα κάθε χώρας, ἢ τουλάχιστον ὀρισμένες πτυχές τους, φτάνουν ἀργὰ ἢ γρήγορα στὸ Δικαστήριον. Κι ἐπειδὴ αὐτὸ συμβαίνει σὲ πανευρωπαϊκὴ κλίμακα, τὸ ΕΔΔΑ ἔρχεται ἀντιμέτωπο τελικὰ μὲ τὶς κυριότερες ὀψεις τῆς κρίσης τὴν ὁποία διέρχεται σήμερα ἡ Εὐρώπη.

Πράγματι, τὰ τελευταῖα χρόνια τὸ Δικαστήριον ἔχει κληθεῖ νὰ δικάσει σωρεῖα ὑποθέσεων ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν οικονομικὴ κρίση σὲ διάφορα κράτη. Ἡ μεταναστευτικὴ καὶ ἡ προσφυγικὴ κρίση ἀπασχολοῦν ὄλο καὶ περισσότερο, τὸ δὲ κλείσιμο τοῦ λεγόμενου βαλκανικοῦ δρόμου συνιστᾷ τὸ πραγματολογικὸ πλαίσιο ὑπόθεσης ποὺ ἐκκρεμεῖ ἐνώπιον τοῦ Τμήματος

Ευρείας Σύνθεσης¹. Ἡ τρομοκρατία, τὰ ἀντιτρομοκρατικὰ μέτρα καὶ τὸ δίπολο ἀσφάλεια/ἐλευθερία ἔρχεται καὶ ἐπανερχεται μὲ ἰδιαίτερη ἔνταση στὴν πιὸ πρόσφατη νομολογία. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ ὡς πρὸς τὶς ρηγματώσεις τοῦ δημοκρατικοῦ κεκτημένου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ κράτους δικαίου ποὺ παρατηροῦνται σὲ ὀρισμένα κράτη. Οἱ ἔνοπλες συρράξεις, προσαρτήσεις ἢ ἐπεμβάσεις ἀποτελοῦν ἀντικείμενο ἑπτὰ ἐκκρεμῶν διακρατικῶν προσφυγῶν καὶ χιλιάδων συναφῶν ἀτομικῶν προσφυγῶν.

Ἡ Εὐρωπαϊκὴ Σύμβαση Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου (ΕΣΔΑ) ἔχει χαρακτηριθεῖ ὡς ἓνας ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους θησαυροὺς τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Εἶναι πράγματι γεγονός ὅτι ἡ Σύμβαση αὐτὴ ἐνσαρκώνει ὀρισμένες ἀπὸ τὶς θεμελιώδεις ἀξίες τῆς σύγχρονης Εὐρώπης. Μὲ βάση αὐτὸ τὸ δεδομένο ἀναρωτιέται κανεὶς ποιοὺς ἀκριβῶς εἶναι ὁ ρόλος τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Δικαστηρίου ὡς διεθνοῦς δικαστηρίου στὴν κρίσιμη σημερινὴ συγκυρία.

Σύμφωνα μὲ τὴν ΕΣΔΑ, τὸ Δικαστήριον καλεῖται νὰ διασφαλίσῃ τὸν σεβασμὸ τῶν ὑποχρεώσεων τῶν συμβαλλομένων κρατῶν ποὺ ἀπορρέουν ἀπὸ τὴ Σύμβαση καὶ τὰ Πρωτόκολλα ποὺ τὴ συνοδεύουν². Ἡ σχετικὴ διάταξη δημιουργεῖ τὴν ἐντύπωση ὅτι τὸ ΕΔΔΑ ἔχει τὴν πρωταρχικὴ εὐθύνη ὡς πρὸς τὴν ἐγγύηση τῶν δικαιωμάτων ποὺ ἀπορρέουν ἀπὸ τὴν Εὐρωπαϊκὴ Σύμβαση. Κάτι τέτοιο δὲν εἶναι ἀκριβές. Μὲ βάση τὴν ἀρχὴ τῆς ἐπικουρικότητας, ὅπως αὐτὴ προβλέπεται πλέον ρητὰ στὸ προοίμιό τῆς Σύμβασης³, τὰ κράτη εἶναι ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα φέρουν τὴν πρωταρχικὴ εὐθύνη γιὰ τὴν ἀποτελεσματικὴ προστασία τῶν δικαιωμάτων στὴν πράξη. Τὸ Εὐρωπαϊκὸ Δικαστήριον παρεμβαίνει διορθωτικὰ μόνον ἐφόσον οἱ ἀρμόδιοι κρατικοὶ μηχανισμοὶ ἀποδειχθοῦν ἀνεπαρκεῖς.

1. *Ilias καὶ Ahmed κ. Οὐγγαρίας* (ἀρ. προσφυγῆς 47287/15).

2. Βλ. τὸ ἄρθρο 19 τῆς ΕΣΔΑ.

3. Βλ. τὸ ἄρθρο 1 τοῦ Πρωτοκόλλου ἀρ. 15 στὴν ΕΣΔΑ [Council of Europe Treaty Series (CETS) – ἀρ. 213, 24.6.2013, ν. 4556/18, ΦΕΚ Α' 137], μὲ τὸ ὁποῖο προστίθεται νέα σχετικὴ παράγραφος στὸ τέλος τοῦ προοιμίου. Τὸ ἐν λόγω Πρωτόκολλο πρόκειται νὰ τεθεῖ σὲ ἰσχύϊ προσεχῶς. Γιὰ τὴν ἀρχὴ τῆς ἐπικουρικότητας βλ. ἰδίως F. SUDRE (ἐπιμ.), *Le principe de subsidiarité au sens de la CEDH*, Anthémis, 2014· R. SPANO, The future of the European Court of Human Rights – subsidiarity-processed-based review and the rule of law, *Human Rights Law Review*, 2018, 473-494.

Συγχρόνως, όμως, τὸ Δικαστήριο τοῦ Στρασβούργου ἀποτελεῖ τὸν κατεξοχήν ἐρμηνευτὴ τῆς ΕΣΔΑ σὲ πανευρωπαϊκὴ κλίμακα. Πράγματι, τὸ δυσκολότερο ἴσως ἔργο γιὰ τὸν δικαστὴ τοῦ Στρασβούργου εἶναι ἡ διασφάλιση μιᾶς κατὰ τὸ δυνατὸν ἐνιαίας καὶ ἑναρμονισμένης ἐρμηνείας τῆς Σύμβασης σὲ σχέσηη πρὸς ὅλες τὶς ἔννομες τάξεις τῶν 47 κρατῶν μερῶν σὲ αὐτήν.

Μὲ βάση τὰ δεδομένα αὐτὰ θὰ ἐπιχειρήσω νὰ ἀναδείξω τὶς βασικὲς συνιστώσες τῆς ὅλης στάσης τοῦ Δικαστηρίου ἀπέναντι στὶς διάφορες ὕψεις τῆς κρίσης, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ κρίση.

II. Ἡ στάση τοῦ Δικαστηρίου ἀπέναντι στὴν οἰκονομικὴ κρίση

Γιὰ χιλιάδες εὐρωπαϊῶν πολιτῶν τὸ ΕΔΔΑ θεωρήθηκε τὰ τελευταῖα χρόνια τὸ ὕστατο καταφύγιο ἀπέναντι σὲ σειρὰ μέτρων δημοσιονομικῆς λιτότητας: μειώσεις μισθῶν καὶ συντάξεων, («κούρεμα») κρατικῶν ὁμολόγων, ὑπερφορολόγηση κ.ἄ.⁴ Οἱ σχετικὲς ὑποθέσεις ἀφοροῦν τόσο τὶς χῶρες

4. Γιὰ τὶς ἐπιπτώσεις τῆς οἰκονομικῆς κρίσης στὰ δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου, καὶ εἰδικότερα στὰ οἰκονομικὰ καὶ τὰ κοινωνικὰ δικαιώματα, βλ. Π. ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὸ Δημόσιο Δίκαιο στὸν ἀστερισμὸ τῆς οἰκονομικῆς κρίσης*, Ἀθήνα 2013, ἰδίως 487 ἐπ.· Σ. ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Μέτρα λιτότητας ποὺ παραβιάζουν τὸν Εὐρωπαϊκὸ Κοινωνικὸ Χάρτη, δίκαιο τῆς Ἐνωσης καὶ Ὁλ. ΣτΕ 2287-2290/2015, Ἐπιθεώρησης Ἐργατικοῦ Δικαίου*, 74, 6, 2015, 745-770· N. BRUUN – K. LÖRSCHER, *The economic crisis and its effects on fundamental social and labour rights*, *Cyprus Human Rights Law Review*, 2013/2, 167-194· F. TULKENS, *The contribution of the European Convention on Human Rights to the poverty issue in times of crisis*, αὐτόθι, 122-140· I. SARMAS, *Appliquer la Convention européenne des droits de l'homme en temps de crise économique*, στό: *Cour EDH, Dialogue entre juges – La mise en œuvre de la Convention européenne des droits de l'homme en période de crise économique*, Conseil de l'Europe, Strasbourg 2013, 12-15· P. STANGOS, *Les répercussions juridiques sur l'Union européenne des décisions du Comité européen des droits sociaux relatives aux mesures d'austérité de la Grèce*, *Revue trimestrielle des droits de l'homme*, 2015, 909-939· L.-A. SICILIANOS, *La Cour européenne des droits de l'homme face à l'Europe en crise*, *Revue trimestrielle des droits de l'homme*, 2016, 5-42, ἰδίως 8 ἐπ.· *Δήλωση τῆς Ἐθνικῆς Ἐπιτροπῆς γιὰ*

ἐκεῖνες ποὺ κυρίως ἐπλήγησαν ἀπὸ τὴν κρίση, ὅπως ἡ Ἑλλάδα⁵, ἡ Πορτογαλία⁶, ἡ Ρουμανία⁷, ἡ Βουλγαρία⁸, ἡ Οὐγγαρία⁹ ἢ ἡ Λιθουανία¹⁰, ὅσο καὶ ἄλλες πιὸ πλούσιες χῶρες, μὲ πιὸ πρόσφατα παραδείγματα τὴν Ὁλλανδία¹¹ καὶ τὴν Ἰταλία¹².

Ἀπέναντι σὲ μείζονος σημασίας ἀποφάσεις οἰκονομικῆς πολιτικῆς, ὁ διεθνῆς δικαστὴς δύσκολα ἀποτολμᾷ νὰ ἀσκήσει κριτικὴ στὸν ἐθνικὸ νομοθέτη καὶ στὸν ἐθνικὸ δικαστὴ. Παρότι ἀναγνωρίζει τὶς δραματικὲς ἐπιπτώσεις τῶν μέτρων λιτότητας στὸ δικαίωμα στὴν περιουσία, λαμβάνει ὑπόψη τὶς διαστάσεις τῆς κρίσης, τὴ σοβαρότητα τοῦ κινδύνου γιὰ τὴν ἐθνικὴ οἰκονομία, προκειμένου νὰ ἐπικαλεσθεῖ τελικὰ τὴν ἀρχὴ τῆς ἐπικουρικότητας. Μὲ ἄλλα λόγια, θεωρεῖ ὅτι οἱ ἀρμόδιες ἐθνικὲς ἀρχὲς βρίσκονται σὲ καλύτερη θέση ἀπὸ τὸν διεθνῆ δικαστὴ γιὰ νὰ ἐκτιμῆσουν τὶς περιστάσεις. Ἡ ἔννοια τοῦ «περιθωρίου ἐκτίμησης» ἐπιστρατεύεται σὲ μιὰ λογικὴ αὐτο-

τὰ Δικαιώματα τοῦ Ἀνθρώπου (ΕΕΔΑ) γιὰ τὴν ἐπίδραση τῶν συνεχιζόμενων μέτρων λιτότητας στὰ δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου, ΕΕΔΑ, *Ἐτήσια Ἐκθεση 2015*, Ἐθνικὸ Τυπογραφεῖο, Ἀθήνα 2017, 208 ἐπ.

5. *Koufaki καὶ ADEDY κ. Ἑλλάδος* (ἀρ. προσφ. 57665/12, 57657/12), ἀπόφαση ἐπὶ τοῦ παραδεκτοῦ 7 Μαΐου 2013. Βλ. σχετικὰ τὸ σχόλιο τῆς Μ. Α. ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, Μνημόνιο, οἰκονομικὴ κρίση καὶ ΕΣΔΑ – Μὲ ἀφορμὴ τὴν ἀπόφαση *Κουφάκη καὶ Α.Δ.Ε.Δ.Υ. κ. Ἑλλάδος, Συνήγορος*, 98, 2013, 34.

6. *Da Conceição Mateus κ. Πορτογαλίας* (ἀρ. προσφ. 62235/12, 57725/12), ἀπόφαση ἐπὶ τοῦ παραδεκτοῦ, 8 Ὀκτωβρίου 2013· *Da Silva Carvalho Rico κ. Πορτογαλίας* (ἀρ. προσφ. 13341/14), ἀπόφαση ἐπὶ τοῦ παραδεκτοῦ, 1 Σεπτεμβρίου 2015.

7. *Frimu κ. Ρουμανίας* (ἀρ. προσφ. 45312/11, 45581/11, 45583/11, 45587/11, 45588/11), ἀπόφαση ἐπὶ τοῦ παραδεκτοῦ, 7 Φεβρουαρίου 2012· *Panfile κ. Ρουμανίας* (ἀρ. προσφ. 13902/11), ἀπόφαση ἐπὶ τοῦ παραδεκτοῦ, 20 Μαρτίου 2012.

8. *Valkov κ.ἄ. κ. Βουλγαρίας* (ἀρ. προσφ. 2033/04, 19125/04, 19475/04, 19490/04, 19495/04, 19497/04, 24729/04, 171/05, 2041/05), 25 Ὀκτωβρίου 2011.

9. *NKM κ. Οὐγγαρίας* (ἀρ. προσφ. 66529/11), 14 Μαΐου 2013.

10. *Savickas κ.ἄ. κ. Λιθουανίας* (ἀρ. προσφ. 66365/09, 12845/10, 28367/11, 29809/10, 29813/10, 30623/10), ἀπόφαση ἐπὶ τοῦ παραδεκτοῦ, 15 Ὀκτωβρίου 2013.

11. *P. Plaisier B.V. κ.ἄ. κ. Ὁλλανδίας* (ἀρ. προσφ. 46184/16, 47789/16, 19958/17), ἀπόφαση ἐπὶ τοῦ παραδεκτοῦ, 7 Δεκεμβρίου 2017.

12. *Aielli κ.ἄ. καὶ Arboit κ.ἄ. κ. Ἰταλίας* (ἀρ. προσφ. 27166/18, 27167/18), ἀπόφαση ἐπὶ τοῦ παραδεκτοῦ, 19 Ἰουλίου 2018.

περιορισμού του διεθνούς δικαστή. Ο τελευταίος παρεμβαίνει διορθωτικά και διαπιστώνει παραβίαση του δικαιώματος στην περιουσία μόνο όταν οι έθνικές αποφάσεις ενέχουν στοιχεῖα αυθαιρεσίας, όπως συνέβη σε μιὰ υπόθεση κατὰ Ούγγαρίας¹³.

Ἡ ἐφεκτικὴ αὐτὴ στάση τοῦ Δικαστηρίου ἔχει ἀποτελέσει κατὰ καιροὺς ἀντικείμενο κριτικῆς. Τὸ Δικαστήριον ἔχει κατηγορηθεῖ γιὰ ἀτολμία. Ἄλλοι πάλι λένε ὅτι ἀπεκδύεται τοῦ ρόλου ποὺ τοῦ ἀναθέτει ἡ Σύμβαση¹⁴. Οἱ κριτικὲς αὐτὲς εἶναι μᾶλλον ὑπερβολικὲς. Προβαίνοντας σὲ σταθμίσεις μὲ βάση τὴν ἀρχὴ τῆς ἀναλογικότητος θὰ ἦταν δύσκολο νὰ ἀγνοήσει κανεὶς τὶς ἐπιπτώσεις ποὺ θὰ εἶχε γιὰ τὴν Ἑλλάδα, γιὰ παράδειγμα, τυχὸν διαπίστωση ὅτι τὰ μέτρα τοῦ πρώτου Μνημονίου ἦταν ἀντίθετα πρὸς τὴν ΕΣΔΑ. Στὴν ἴδια λογικὴ κινήθηκαν ἡ ἀπόφαση Mamatas¹⁵ τοῦ 2016 καὶ ἡ ἀπόφαση Kyrkos¹⁶ τοῦ 2018, ποὺ σχετίζονται μὲ τὸ «κούρεμα» τῶν ἐλληνικῶν ὁμολόγων. Τὸ Δικαστήριον δὲν παραβλέπει τὸ γεγονός ὅτι οἱ πραγματικὲς ἀπώλειες τῶν προσφευγόντων ἔβαιναν πέραν τῶν ὅσων προέβλεπαν τυπικὰ τὰ ἐπίμαχα μέτρα. Ἡ ἀπόφαση Mamatas δὲν διστάζει μάλιστα νὰ δεχθεῖ καίρια ἐπιχειρήματα τῶν προσφευγόντων τὰ ὁποῖα εἶχε ἀπορρίψει τὸ Συμβούλιο τῆς Ἐπικρατείας¹⁷. Ὡστόσο τὸ ΕΔΔΑ ἐντοπίζει σειρὰ λόγων ποὺ συνιστοῦσαν ἀντικειμενικὴ καὶ εὐλογη αἰτιολογία τῆς ἐνιαίας μεταχείρισης ὅλων τῶν ὁμολογιούχων καὶ καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι τυχὸν ἐξατομικευμένη ἀντιμετώπιση θὰ κινδύνευε νὰ ὀδηγήσει στὴν κατάρρευση τοῦ ὅλου ἐγχειρήματος.

Διαφορετικὴ προσέγγιση ἀκολουθεῖ τὸ Δικαστήριον ὅταν πρόκειται ὄχι γιὰ τὸ δικαίωμα στὴν περιουσία, ἀλλὰ γιὰ δικαιώματα ποὺ ἀνήκουν στὸν

13. NKM κ. Ούγγαρίας, ὅ.π. (ὑπόσημ. 9).

14. I. PERVOU, Human rights in times of crisis: The Greek cases before the ECtHR, or the polarisation of a democratic society, *Cambridge International Law Journal*, 2017, 113-138.

15. Mamatas κ.ἄ. κ. Ἑλλάδος (ἀρ. προσφ. 63066/14, 64297/14, 66106/14), 21 Ἰουλίου 2016.

16. Kyrkos κ.ἄ. κ. Ἑλλάδος (ἀρ. προσφ. 64058/14, 64282/14 κ.ἄ. εὐρ.), ἀπόφαση ἐπὶ τοῦ παραδεκτοῦ, 16 Ἰανουαρίου 2018.

17. Mamatas κ.ἄ. κ. Ἑλλάδος (ἀρ. προσφ. 63066/14, 64297/14, 66106/14), ὅ.π. (ὑπόσημ. 15), ἰδίως §§ 93, 133-135.

σκληρό πυρήνα τής Σύμβασης ή σχετίζονται άμεσα με την έννοια του κράτους δικαίου. Είναι χαρακτηριστικό ότι, σε ύποθέσεις που άφορούν συνθήκες κράτησης, τó ΕΔΔΑ τονίζει ότι τά κράτη πρέπει νά οργανώσουν τó ποινικό καί τó σωφρονιστικό τους σύστημα έτσι ώστε νά διασφαλίζεται ή άξιοπρέπεια τών κρατουμένων άνεξάρτητα από οικονομικές δυσκολίες¹⁸. Στο ίδιο μήκος κύματος κινείται ή νομολογία που άφορά τó δικαίωμα σε δίκαιη δίκη¹⁹. Στο μέτρο που ή όρθή άπονομή τής δικαιοσύνης άποτελεί τόν άκρογωνιαίο λίθο του κράτους δικαίου, τó ΕΔΔΑ δέν δέχεται τó έπιχείρημα τής οικονομικής στενότητας ως δικαιολογία για τίς άδυναμίες του συστήματος. Άντίστοιχη λογική ύφέρει καί σε όρισμένες άποφάσεις που άφορούν τήν άπαγόρευση τών διακρίσεων, ιδίως στον τομέα τής έκπαίδευσης²⁰. Η οικονομική δυσπραγία δέν μπορεί νά δικαιολογήσει διακριτική μεταχείριση ως προς τήν πρόσβαση στο εκπαιδευτικό σύστημα, δηλαδή ως προς τήν άπόλαυση ενός δικαιώματος που είναι καθοριστικό για τήν ανάπτυξη τής προσωπικότητας του άτόμου.

Μέ άλλα λόγια, σε σχέση προς τήν οικονομική κρίση ή νομολογία του Δικαστηρίου κινείται σε δύο άξονες: α) περιορισμένος έλεγχος τών έθνικών μέτρων που είναι καθοριστικά για τήν οικονομία τής χώρας, καί β) διασφάλιση τών άπόλυτων δικαιωμάτων, του κράτους δικαίου καί τής άπαγόρευσης τών διακρίσεων.

18. *Orchowski κ. Πολωνίας* (άρ. προσφ. 17885/04), 22 Οκτωβρίου 2009, § 153· *Nazarenko κ. Ούκρανίας* (άρ. προσφ. 39483/98), 29 Απριλίου 2003, § 144· *Poltoratskiy κ. Ούκρανίας* (άρ. προσφ. 38812/97), 29 Απριλίου 2003, § 148· *Samaras κ.ξ. κ. Ελλάδος* (άρ. προσφ. 11463/09), 28 Φεβρουαρίου 2012, § 70, 73· *Varga κ.ξ. κ. Ούγγαρίας* (άρ. προσφ. 14097/12, 45135/12, 73712/12, 34001/13, 44055/13, 64586/13), 10 Ιουνίου 2015, § 103.

19. *Michelioudakis κ. Ελλάδος* (άρ. προσφ. 54447/10), 3 Απριλίου 2012, § 43· *Glykantzi κ. Ελλάδος* (άρ. προσφ. 40150/09), 30 Οκτωβρίου 2012, § 47· *Burdov κ. Ρωσίας* (άρ. προσφ. 59498/00), 7 Μαΐου 2002, § 41· πιλοτικές άποφάσεις *Burdov κ. Ρωσίας* (Άρ. 2) (άρ. προσφ. 33509/04), 15 Ιανουαρίου 2009, § 70· *Yuriy Nikolayevich Ivanov κ. Ούκρανίας* (άρ. προσφ. 40450/04), 15 Οκτωβρίου 2009, § 54.

20. *Ponomaryovi κ. Βουλγαρίας* (άρ. προσφ. 5335/05), 21 Ιουνίου 2011, § 51-63.

III. Μεταναστευτική και προσφυγική κρίση

Σε όρισμένες χώρες, κυρίως στην Ελλάδα και την Ιταλία, η οικονομική κρίση συνδέθηκε στενά με τη μεταναστευτική και την προσφυγική κρίση. Όπως αποφάνθηκε χαρακτηριστικά το Τμήμα Εύρείας Σύνοψης του ΕΔΔΑ σε μια υπόθεση κατά Ιταλίας: «Η οικονομική κρίση δημιούργησε νέες προκλήσεις για τα ευρωπαϊκά κράτη ως προς τον έλεγχο της μετανάστευσης και τη διαχείριση των προσφυγικών ροών»²¹. Ός προς την Ελλάδα, το ΕΔΔΑ έχει εκδώσει μεγάλο αριθμό αποφάσεων τα τελευταία χρόνια που σχετίζονται ιδίως με τις συνθήκες και τη νομιμότητα κράτησης αλλοδαπών και προσφύγων στη χώρα μας²².

Είναι γεγονός ότι, αν εξαιρέσει κανείς όρισμένες διατάξεις που αφορούν στην απομάκρυνση των αλλοδαπών²³, ή Ευρωπαϊκή Σύμβαση και τα Πρωτόκολλα σε αυτήν δεν αναγνωρίζουν ειδικά, ξεχωριστά δικαιώματα σε όφελος των αλλοδαπών. Όστόσο το δικαίωμα κάθε κράτους να καθορίζει τη μεταναστευτική του πολιτική δεν δικαιολογεί πρακτικές οι οποίες αντιβαίνουν στις υποχρεώσεις που απορρέουν από τη Σύμβαση²⁴. Έτσι, παρά την έλλειψη ειδικότερων διατάξεων για τους αλλοδαπούς και τους πρόσφυγες, το Δικαστήριο οικοδόμησε σιγά σιγά ένα πλαίσιο προστασίας τους με βάση τις γενικές διατάξεις.

Ο πρώτος σημαντικός άξονας αυτής της νομολογίας περιστρέφεται γύρω από την απαγόρευση απομάκρυνσης αλλοδαπών και προσφύγων σε

21. *Hirsi Jamaa κ.ά. κ. Ιταλίας* (άρ. προσφ. 27765/09), Εύρεία Σύνοψη, 23 Φεβρουαρίου 2012, § 176.

22. Για μια επισκόπηση της σχετικής νομολογίας, βλ. ΑΙΚ. ΛΑΖΑΝΑ, Κράτηση αιτούντων άσυλο και μεταναστών στην Ελλάδα υπό το πρίσμα της νομολογίας του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, *Επετηρίδα Δικαίου Μεταναστών και Προσφύγων 2015*, Α. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα 2017, 315-321.

23. Βλ. το άρθρο 5 § 1 στ) της ΕΣΔΑ για την κράτηση αλλοδαπών με σκοπό την απέλαση, το άρθρο 4 του Πρωτοκόλλου άρ. 4 στην ΕΣΔΑ για την απαγόρευση της μαζικής απέλασης αλλοδαπών και το άρθρο 1 του Πρωτοκόλλου άρ. 7 για τις διαδικαστικές έγγραφοι ως προς την απέλαση.

24. *Γεωργία κ. Ρωσίας* (I) (άρ. προσφ. 13255/07), Εύρεία Σύνοψη, 3 Ιουλίου 2014, § 177.

χῶρες ὅπου κινδυνεύει ἡ ζωὴ καὶ ἡ σωματικὴ τους ἀκεραιότητα²⁵. Ἡ ἀπαγόρευση αὐτὴ ἐνυπάρχει καὶ στὴ Σύμβαση τῆς Γενεύης τοῦ 1951 γιὰ τὸ καθεστῶς τῶν προσφύγων²⁶. Ὡστόσο ἡ περίφημη ἀρχὴ τῆς μὴ ἐπαναπροώθησης (non refoulement) δὲν εἶναι ἀπόλυτη. Οἱ πρόσφυγες μποροῦν σὲ ἐξαιρετικὲς περιστάσεις νὰ ἀπομακρυνθοῦν ἀπὸ τὴ χώρα ἐφόσον ἀποτελοῦν κίνδυνο γιὰ τὴν ἐθνικὴ ἀσφάλεια ἢ ἔχουν καταδικασθεῖ γιὰ ἰδιαίτερα σοβαρὸ ἔγκλημα καὶ συνιστοῦν κίνδυνο γιὰ τὸ κοινωνικὸ σύνολο τῆς χώρας αὐτῆς²⁷. Ἡ πάγια νομολογία τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Δικαστηρίου βαίνει πέραν τῆς Συμβάσεως γιὰ τὸ καθεστῶς τῶν προσφύγων. Ἡ ἀπαγόρευση ἐπαναπροώθησης, ἀπέλασης ἢ ἐκδοσης ἀλλοδαπῶν σὲ χώρα ὅπου αὐτοὶ κινδυνεύουν νὰ ὑποστοῦν βασανιστήρια ἢ ἀπάνθρωπη μεταχείριση εἶναι ἀπόλυτη²⁸.

Ἐπιπλέον, ἡ ἀπόλυτη αὐτὴ ἀπαγόρευση δὲν ἀφορᾷ μόνο στοὺς πρόσφυγες καὶ τοὺς αἰτοῦντες ἄσυλο, ἀλλὰ καὶ σὲ πρόσωπα πού δὲν εἶχαν κἂν τὴ δυνατότητα νὰ ζητήσουν αὐτὸ τὸ καθεστῶς²⁹. Σὲ ἐξαιρετικὲς μάλιστα περιπτώσεις ἡ ὑπαρξὴ γενικευμένης βίας ἢ ἐνοπλῆς σύρραξης θεωρήθηκε ἀρκετὴ γιὰ νὰ ἀποκλειστεῖ ἡ ἀπομάκρυνση τοῦ ἀλλοδαποῦ. Αὐτὸ ἀποφάνθηκε τὸ Δικαστήριό παλαιότερα σὲ σχέση πρὸς τὴν κατάσταση στὴ Σομαλία³⁰ καί, πιὸ πρόσφατα, ὡς πρὸς τὴν ἐνοπλὴ σύρραξη στὴ Συρία³¹. Καθίσταται σαφές, ἐπομένως, ὅτι ἡ ἀπαγόρευση ἀπομάκρυνσης μὲ βάση τὴν

25. Ἡ ἀπαγόρευση αὐτὴ διατυπώθηκε ρητὰ ἀπὸ τὸ ΕΔΔΑ στὴν ὑπόθεση *Soering* κ. *Ἦνωμένου Βασιλείου* (ἀρ. προσφ. 14038/88), 7 Ἰουλίου 1989, ἰδίως § 91. Ἐκτοτε ἡ ἀρχὴ αὐτὴ ἔχει ἐφαρμοσθεῖ ἑκατοντάδες φορές. Οἱ λεπτομέρειες τῆς ἐφαρμογῆς τῆς «κωδικοποιήθηκαν» σχετικὰ πρόσφατα ἀπὸ τὸ Δικαστήριό στὴν ὑπόθεση *J. K. κ.ἄ. κ. Σουηδίας* (ἀρ. προσφ. 59166/12), Εὐρεία Σύνοψη, 23 Αὐγούστου 2016, ἰδίως § 77 ἐπ.

26. 28.7.1951, *United Nations Treaty Series* (UNTS), 189, 137, ν.δ. 3989/1959, ΦΕΚ Α' 201, ἄρθρο 33.

27. Αὐτόθι, ἄρθρο 33, § 2.

28. *J. K. κ.ἄ. κ. Σουηδίας*, ὅ.π. (ὑποσημ. 25), § 77· *Labita* κ. *Ἰταλίας* (ἀρ. προσφ. 26772/95), Εὐρεία Σύνοψη, 6 Ἀπριλίου 2000, § 119.

29. *Sharifi* κ. *Ἰταλίας καὶ Ἑλλάδος* (ἀρ. προσφ. 16643/09), 21 Ὀκτωβρίου 2014, ἰδίως § 234 ἐπ.

30. *Sufi* καὶ *Elmi* κ. *Ἦνωμένου Βασιλείου* (ἀρ. προσφ. 8319/07, 11449/07), 28 Ἰουνίου 2011, ἰδίως § 293.

31. *L. M. κ.ἄ. κ. Ρωσίας* (ἀρ. προσφ. 40081/14, 40088/14, 40127/14), 15

ΕΣΔΑ είναι ισχυρότερη και ευρύτερη από την αρχή τῆς μὴ ἐπαναπροώθησης τῆς Σύμβασης τῆς Γενεύης τοῦ 1951 γιὰ τὸ καθεστὼς τῶν προσφύγων. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ νομολογία τοῦ ΕΔΔΑ συμπληρώνει καὶ ἰσχυροποιεῖ τὴ σημαντική αὐτὴ Σύμβαση τῆς Γενεύης.

Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἐπίσης ἡ νομολογία τοῦ Δικαστηρίου τοῦ Στρασβούργου σὲ σχέση πρὸς τὸ ἐνωσιακὸ δίκαιο, καὶ εἰδικότερα ὡς πρὸς τὸν Κανονισμὸ τοῦ Δουβλίνου³². Παρὰ τὴς ἐπανειλημμένες τροποποιήσεις του, ἡ ὅλη φιλοσοφία τοῦ ἐν λόγω Κανονισμοῦ παραμένει ἡ ἴδια. Ἄν καὶ ἐμφανίζεται ὡς κείμενο διαδικαστικοῦ χαρακτήρα –στὸ μέτρο ποὺ προβλέπει σειρά κριτηρίων γιὰ τὸν καθορισμὸ τοῦ κράτους ποὺ εἶναι ἀρμόδιο νὰ ἐξετάσει μιὰ αἴτηση ἀσύλου–, ὁ Κανονισμὸς αὐτὸς ἀντικατοπτρίζει μιὰ πολὺ σημαντικὴ πολιτικὴ ἐπιλογή. Στὴν πράξη συνεπάγεται μεγάλο βᾶρος γιὰ τὰ κράτη πρῶτης ὑποδοχῆς τῶν αἰτούντων ἄσυλο, ὅπως ἡ Ἑλλάδα καὶ ἡ Ἰταλία.

Ὡστόσο ὁ Κανονισμὸς περιέχει μιὰ ρήτρα διαφυγῆς, τὴ λεγόμενη ρήτρα κυριαρχίας, ἡ ὁποία ἐπιτρέπει στὰ κράτη νὰ ἀποκλίνουν ἀπὸ τὰ προβλεπόμενα κριτήρια καὶ νὰ ἐξετάσουν τὰ ἴδια τὴς αἰτήσεις ἀσύλου³³. Μὲ βᾶση τὴ ρήτρα αὐτὴ καὶ ἀφοῦ διαπίστωσε τὴν ὑπαρξὴ δομικῶν προβλημάτων στὸ ἐλληνικὸ σύστημα παροχῆς ἀσύλου, τὸ ΕΔΔΑ συνέβαλε καθοριστικὰ στὸ νὰ ἀνακόψει τὴς ἐπιστροφές αἰτούντων ἄσυλο στὴν Ἑλλάδα ἤδη ἀπὸ τὴς ἀρχές τοῦ 2011³⁴. Στὴν ἴδια κατεύθυνση κινήθηκε λίγο ἀργότερα καὶ τὸ Δικαστήριό τοῦ Λουξεμβούργου³⁵. Ἐξάλλου, μὲ μεταγενέστερη ἀπόφαση τὸ ΕΔΔΑ ἐπέκρινε τὸν αὐτοματισμὸ ποὺ ἐγκαθιδρύει ὁ Κανονισμὸς

³² Ὁκτωβρίου 2015, ἰδίως § 123 ἐπ.: *S. K. κ. Ρωσίας* (ἀρ. προσφ. 52722/15), 14 Φεβρουαρίου 2017, § 55 ἐπ.

³³ Κανονισμὸς Δουβλίνου III (ΕΕ) ἀρ. 604/2013 τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Κοινοβουλίου καὶ τοῦ Συμβουλίου, 26 Ἰουνίου 2013, *Ἐπίσημη Ἐφημερίδα τῆς ΕΕ* L 180/31, 29 Ἰουνίου 2013.

³⁴ Αὐτόθι, ἄρθρο 3 § 2.

³⁵ *M.S.S. κ. Ἑλλάδος καὶ Βελγίου* (ἀρ. προσφ. 30696/09), Εὐρεία Σύνοψη, 21 Ἰανουαρίου 2011, ἰδίως § 294 ἐπ.

³⁶ Δ.Ε.Ε., συνεκδικασθεῖσες ὑποθέσεις *N. S. (C-411/10) κατὰ Secretary of State for the Home Department καὶ M. E. καὶ λοιπῶν (C-493/10) κατὰ Refugee Applications Commissioner καὶ Minister for Justice, Equality and Law Reform*, Τμήμα Μείζονος Συνθέσεως, ἀπόφαση 21 Δεκεμβρίου 2011.

του Δουβλίνου ως προς την επιστροφή προσφύγων και επέβαλε εξατομικευμένη εξέταση σε όρισμένες περιπτώσεις³⁶. Γενικότερα, η νομολογία του ΕΔΔΑ ανέδειξε τις αδυναμίες του συστήματος του Δουβλίνου και την ανάγκη ουσιαστών τροποποιήσεών του ώστε να καταστεί δικαιότερο και λιγότερο έπαχθες για τὰ κράτη πρώτης ύποδοχῆς.

Στὴν προέκταση αὐτοῦ τοῦ προβληματισμοῦ τοποθετεῖται καὶ μιὰ ὑπόθεση *Ilias* καὶ *Ahmed* κατὰ *Ούγγαρίας*³⁷, ἡ ὁποία υἱοθετήθηκε ὁμόφωνα ἀπὸ τὸ ἀρμόδιο τμήμα, ἀλλὰ λόγω μείζονος σημασίας παραπέμφθηκε στὸ Τμήμα Ἐυρείας Σύνθεσης τοῦ ΕΔΔΑ. Ἡ ὑπόθεση ἀφορᾷ ἐν ὀλίγοις στὴν κράτηση αἰτούντων ἄσυλο στὴ συνοριακὴ ζώνη μεταξὺ Ούγγαρίας καὶ Σερβίας προκειμένου αὐτοὶ νὰ ὑποχρεωθοῦν νὰ ἐπιστρέψουν στὴ Σερβία. Ἡ ὑπόθεση ἀναδεικνύει τὰ προβλήματα ποὺ δημιουργεῖ τὸ κλείσιμο τοῦ λεγόμενου βαλκανικοῦ δρόμου καὶ ὁ ἀπόλυτος χαρακτήρας τῆς στάσης ὀρισμένων χωρῶν τῆς Κεντρικῆς Ἑυρώπης. Τὸ Δικαστήριο τονίζει τὶς ἀλυσιδωτὲς ἐπιπτώσεις καὶ τὰ ἀδιέξοδα αὐτῆς τῆς πολιτικῆς. Σὲ τελευταία ἀνάλυση ἡ ὑπόθεση *Ilias* καὶ *Ahmed* καταδεικνύει ἀνάγλυφα τὸν πανευρωπαϊκὸ χαρακτήρα τῆς προσφυγικῆς κρίσης, ἀλλὰ καὶ τὶς ἀνεπάρκειες τοῦ σχετικοῦ διεθνoῦς κανονιστικοῦ πλαισίου.

Μὲ δυὸ λόγια, οἱ βασικοὶ ἄξονες τῆς πρόσφατης νομολογίας τοῦ Δικαστηρίου στὸ πεδίο τῶν μεταναστῶν καὶ τῶν προσφύγων ἀφοροῦν: α) τὴν ἐνίσχυση τῆς Σύμβασης τῆς Γενεύης τοῦ 1951, β) τὴν ἀνάγκη ἀναθεώρησης τοῦ συστήματος τοῦ Δουβλίνου, καὶ γ) τὴν ἀνάδειξη τοῦ προσφυγικοῦ ὡς πανευρωπαϊκοῦ ζητήματος.

IV. Τρομοκρατία καὶ ἀντιτρομοκρατικὰ μέτρα στὴ νομολογία τοῦ ΕΔΔΑ

Πανευρωπαϊκὴ διάσταση τείνει νὰ ἀποκτήσει καὶ τὸ ζήτημα τῆς τρομοκρατίας. Ὁ πολλαπλασιασμὸς τῶν τρομοκρατικῶν ἐπιθέσεων καὶ τὸ εὖρος τῶν ἀντιτρομοκρατικῶν μέτρων ποὺ λαμβάνονται τὰ τελευταῖα χρόνια ἔχουν ὀδηγήσει σὲ θεαματικὴ αὐξηση τῶν προσφυγῶν ποὺ ἀφοροῦν

36. *Tarakhel* κ. *Ἐλβετίας* (ἀρ. προσφ. 29217/12), Ἐυρεία Σύνθεση, 4 Νοεμβρίου 2014, § 100 ἐπ.

37. *Ilias* καὶ *Ahmed* κ. *Ούγγαρίας* (ἀρ. προσφ. 47287/15), ὁ.π. (ὑπόσημ. 1).

στό φαινόμενο αυτό³⁸. Η νομολογία τοῦ Δικαστηρίου εἶναι πλέον πλούσια καὶ σχετίζεται μὲ σειρὰ δικαιωμάτων τῆς Σύμβασης καὶ τῶν Πρωτοκόλλων, ὅπως τὸ δικαίωμα στὴ ζωὴ³⁹, ἡ ἀπαγόρευση τῶν βασανιστηρίων⁴⁰, τὸ δικαίωμα στὴν ἐλευθερία καὶ τὴν ἀσφάλεια⁴¹, τὸ δικαίωμα σὲ δίκαιη δίκη⁴², ἡ ἀπαγόρευση τῆς ἀναδρομικότητας τοῦ ποινικοῦ νόμου⁴³, τὸ δικαίωμα στὸν σεβασμὸ τῆς ἰδιωτικῆς ζωῆς⁴⁴, τὸ δικαίωμα στὴν ἐλευθερία τῆς ἔκφρασης⁴⁵, ἡ ἀρχὴ *ne bis in idem*⁴⁶ κ.λπ.

38. Βλ. σχετικὰ A. SALINAS DE FRÍAS, *Counter-terrorism and human rights in the case law of the European Court of Human Rights*, Council of Europe, 2012· A. PETROPOULOU, *Liberté et sécurité: les mesures antiterroristes et la Cour européenne des droits de l'homme*, Pedone, Paris 2014· DAME MARY ARDEN, *Human rights in the age of terrorism*, *The Law Quarterly Review*, 2005, 604-627.

39. Βλ. μετὰ τὸν πολλῶν *Armani Da Silva* κ. *Ἡνωμένου Βασιλείου* (ἀρ. προσφ. 5878/08), *Εὐρεία Σύνθεση*, 30 Μαρτίου 2016· *Tagayeva κ. ἡ Ρωσίας* (ἀρ. προσφ. 26562/07, 14755/08, 49339/08, 49380/08, 51313/08, 21294/11, 37096/11), 13 Ἀπριλίου 2017.

40. Βλ. ἐνδεικτικὰ *Ramirez Sanchez κ. Γαλλίας* (ἀρ. προσφ. 59450/00), *Εὐρεία Σύνθεση*, 4 Ἰουλίου 2006· *Trabelsi κ. Βελγίου* (ἀρ. προσφ. 140/10), 4 Σεπτεμβρίου 2014· *M. A. κ. Γαλλίας* (ἀρ. προσφ. 9373/15), 1 Φεβρουαρίου 2018· *A. S. κ. Γαλλίας* (ἀρ. προσφ. 46240/15), 19 Ἀπριλίου 2018· *Al-Nashiri κ. Ρουμανίας* (ἀρ. προσφ. 33234/12), 31 Μαΐου 2018.

41. Βλ. γιὰ παράδειγμα *Mehmet Hasan Altan κ. Τουρκίας* (ἀρ. προσφ. 13237/17, 23199/17), 20 Μαρτίου 2018· *Şahin Alpay κ. Τουρκίας* (ἀρ. προσφ. 16538/17), 20 Μαρτίου 2018.

42. Βλ. ἐνδεικτικὰ *Murtazaliyeva κ. Ρωσίας* (ἀρ. προσφ. 36658/05), 9 Μαΐου 2017· *Çevikel κ. Τουρκίας* (ἀρ. προσφ. 23121/15), 23 Μαΐου 2017· *Ramda κ. Γαλλίας* (ἀρ. προσφ. 78477/11), 19 Δεκεμβρίου 2017.

43. *Del Río Prada κ. Ἰσπανίας* (ἀρ. προσφ. 42750/09), *Εὐρεία Σύνθεση*, 21 Ὀκτωβρίου 2013.

44. Βλ. γιὰ παράδειγμα *Nada κ. Ἑλβετίας* (ἀρ. προσφ. 10593/08), *Εὐρεία Σύνθεση*, 12 Σεπτεμβρίου 2012.

45. Βλ. ἐνδεικτικὰ *Leroy κ. Γαλλίας* (ἀρ. προσφ. 36109/03), 2 Ὀκτωβρίου 2008· *Mehmet Hasan Altan κ. Τουρκίας*, ὅ.π. (ὑποσημ. 41)· *Şahin Alpay κ. Τουρκίας*, ὅ.π. (ὑποσημ. 41).

46. *Ramda κ. Γαλλίας*, ὅ.π. (ὑποσημ. 42).

Ἡ πληθώρα ἐπικλήσεως τῶν δικαιωμάτων αὐτῶν ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι οἱ σχετικὲς προσφυγὲς κατατίθενται ἄλλοτε ἀπὸ τὰ θύματα τῆς τρομοκρατίας ἢ τοὺς συγγενεῖς τους, ἄλλοτε ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς τρομοκράτες καὶ ἄλλοτε ἀπὸ τρίτους, οἱ ὁποῖοι, χωρὶς νὰ ἔχουν καμία ἐμπλοκὴ μὲ τὴν τρομοκρατία, ὑφίστανται τὶς ἄμεσες ἢ ἔμμεσες συνέπειες τῶν ἀντιτρομοκρατικῶν μέτρων.

Χωρὶς νὰ θέλω νὰ ὑπεισέλθω στὶς ἐπιμέρους πτυχὲς τῆς πλούσιας αὐτῆς νομολογίας, θὰ περιορισθῶ σὲ ὀρισμένες βασικὲς ἐπισημάνσεις. Ἡ πρώτη ἀπὸ αὐτὲς εἶναι ὅτι τὸ ΕΔΔΑ ἐπιδεικνύει κατανόηση ἀπέναντι στὶς δυσκολίες ποὺ ἀντιμετωπίζουν οἱ κρατικὲς ἀρχὲς γιὰ τὴν πρόληψη καὶ τὴν καταστολὴ τοῦ φαινομένου. Χαρακτηριστικὴ στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι ἡ ὑπόθεση *Finogenov κατὰ Ρωσίας*⁴⁷, ἡ ὁποία ἀφοροῦσε στὴ σύλληψη καὶ κράτηση 900 περίπου ὁμήρων σὲ θέατρο τῆς Μόσχας ἀπὸ Τσετσένους αὐτονομιστές.

Ὅταν οἱ διαπραγματεύσεις μὲ τοὺς τρομοκράτες ἔφτασαν σὲ ἀδιέξοδο καὶ οἱ τελευταῖοι, ζωσμένοι μὲ ἐκρηκτικὰ, ἄρχισαν νὰ ἐκτελοῦν ὁμήρους καὶ νὰ ἀπειλοῦν ὅτι θὰ τινάξουν τὸ θέατρο στὸν ἀέρα, οἱ ρωσικὲς ἀρχὲς ἀποφάσισαν νὰ χρησιμοποιοῦν χημικὰ ἀέρια προκειμένου νὰ τοὺς ἐξουδετερώσουν. Μαζὶ μὲ τοὺς τρομοκράτες χάθηκαν καὶ 100 περίπου ὄμηροι – ὅμως ὅλοι οἱ ὑπόλοιποι διασώθηκαν. Παρὰ τὴν ἐπικινδυνότητα τοῦ χημικοῦ ἀερίου, τὸ Δικαστήριον θεώρησε ὅτι –ὑπὸ τὶς συγκεκριμένους δραματικὲς περιστάσεις– ἡ ἀπόφαση χρήσης τοῦ ἐδικαιολογεῖτο ἀπὸ τὴν κατάσταση ἀνάγκης. Κατὰ τὴν ἐκτέλεση τῆς ἐπιχείρησης διάσωσης σημειώθηκαν ἀρκετὲς παραλείψεις οἱ ὁποῖες ὁδήγησαν στὴ διαπίστωση παραβίασης τοῦ δικαιώματος στὴ ζωὴ καὶ στὴν ἐπιδίκαση σημαντικῆς ἀποζημίωσης γιὰ τὰ θύματα καὶ τοὺς συγγενεῖς τους. Ὅμως αὐτὸ ποὺ κυρίως ἐνδιαφέρει ἐδῶ εἶναι ἡ κατανόηση τοῦ Δικαστηρίου ὡς πρὸς τὴν ἴδια τὴν ἀπόφαση χρήσης τοῦ ἀερίου καὶ ἐπανακατάληψης τοῦ κτιρίου διὰ τῆς βίας⁴⁸.

47. *Finogenov κ. Ρωσίας* (ἀρ. προσφ. 18299/03, 27311/03), 20 Δεκεμβρίου 2011.

48. Αὐτόθι, § 226 (τὸ Δικαστήριον συμπεραίνει ὅτι συνέτρεχε πραγματικὸς, σοβαρὸς καὶ ἄμεσος κίνδυνος μαζικῆς ἀπώλειας ἀνθρώπων ζωῶν καὶ ὅτι οἱ ἀρχὲς εἶχαν κάθε λόγο νὰ πιστεύουν ὅτι μιὰ ἔνοπλη ἐπέμβαση ἦταν τὸ «μικρότερο κακὸ» ὑπὸ τὶς συγκεκριμένους περιστάσεις).

Μια άλλη γενική επισήμανση είναι ότι, παρά την κατανόηση αυτή, το Δικαστήριο δέν αφίσταται από τις πάγιες άρχές τής νομολογίας του. Ειδικότερα, σέ αντίθεση με τὰ τεκταινόμενα στίς ΗΠΑ μετά τήν 11η Σεπτεμβρίου 2001, τò ΕΔΔΑ έχει τονίσει επανειλημμένως τόν απόλυτο χαρακτήρα τής απαγόρευσης τών βασανιστηρίων και τής απάνθρωπης μεταχείρισης, ακόμα και στίς πιό δύσκολες συνθήκες του άγώνα κατά τής τρομοκρατίας⁴⁹. Στο ίδιο πλαίσιο, τò Δικαστήριο έχει καταδικάσει τήν άόριστης διάρκειας κράτηση άλλοδαπών που είναι ύποπτοι για τρομοκρατικές ενέργειες⁵⁰. Έξάλλου, σέ σειρά ύποθέσεων που άφορούν στίς έκνομες πτήσεις άεροσκαφών τής CIA και τις μεταγωγές κρατουμένων στη βάση του Γκουαντάναμο, τò Δικαστήριο έχει χαρακτηρίσει τή μυστική κράτηση ως «άνάθεμα για τò κράτος δικαίου»⁵¹.

Ίδιαιτερο ένδιαφέρον παρουσιάζουν, τέλος, οί ύποθέσεις που σχετίζονται με μυστικές παρακολουθήσεις κινητών τηλεφώνων σέ εύρεία κλίμακα μέσω δορυφόρων⁵² ή με ταχύτατη ύποκλοπή και διαλογή δισεκατομμυρίων ήλεκτρονικών μηνυμάτων⁵³.

Πέρα από τήν έπιβεβαίωση τών βασικών άρχών τής νομολογίας του, τò Δικαστήριο έχει προβεί σέ σημαντικές τομές με άφορμη ύποθέσεις που σχετίζονται με τήν τρομοκρατία. Μια τέτοια ύπόθεση κατά Τουρκίας, ή όποια άφοροüse στην έκδοση τών προσφευγόντων στο Ούζμπεκιστάν⁵⁴, όδήγησε τò Δικαστήριο σέ μιá σημαντική τομή θεσμικού χαρακτήρα.

49. A. PETROPOULOU, ό.π. (ύποσημ. 38), 7 έπ.· Saadi κ. Ίταλίας (άρ. προσφ. 37201/06), Εύρεία Σύνοθεση, 28 Φεβρουαρίου 2008, § 127, 137.

50. A. κ.ξ. κ. Ήνωμένου Βασιλείου (άρ. προσφ. 3455/05), Εύρεία Σύνοθεση, 19 Φεβρουαρίου 2009, § 153 έπ.

51. El-Masri κ. ΠΓΔΜ (άρ. προσφ. 39630/09), 13 Δεκεμβρίου 2012, § 239· Al Nashiri κ. Πολωνίας (άρ. προσφ. 28761/11), 24 Ίουλίου 2014, § 455· Husayn (Abu Zubaydah) κ. Πολωνίας (άρ. προσφ. 7511/13), 24 Ίουλίου 2014, § 451· Al Nashiri κ. Ρουμανίας, ό.π. (ύποσημ. 40), § 596· Abu Zubaydah κ. Λιθουανίας (άρ. προσφ. 46454/11), 31 Μαΐου 2018, § 583.

52. Roman Zakharov κ. Ρωσίας (άρ. προσφ. 47143/06), 4 Δεκεμβρίου 2015.

53. Big Brother Watch κ. Ήνωμένου Βασιλείου (άρ. προσφ. 58170/13, 62322/14, 24960/15), 13 Σεπτεμβρίου 2018.

54. Mamatkulov και Askarov κ. Τουρκίας (άρ. προσφ. 46827/99, 46951/99), Εύρεία Σύνοθεση, 4 Φεβρουαρίου 2005.

Ἐμπνεόμενο ἀπὸ σχετικὴ νομολογία τοῦ Διεθνοῦς Δικαστηρίου τῆς Χάγης⁵⁵ καὶ τοῦ Δι-αμερικανικοῦ Δικαστηρίου Δικαιωμάτων τοῦ Ἄνθρώπου⁵⁶, τὸ ΕΔΔΑ ἀποφάνθηκε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 2005 ὅτι οἱ διατάξεις προσωρινῶν μέτρων ποὺ υἱοθετεῖ εἶναι νομικὰ δεσμευτικὲς γιὰ τὰ κράτη. Ἄν ἀναλογιστεῖ κανεὶς ὅτι ἡ προσωρινὴ προστασία δὲν προβλέπεται κἂν στὴν Εὐρωπαϊκὴ Σύμβαση ἀλλὰ μόνο στὸν Κανονισμὸ τοῦ Δικαστηρίου⁵⁷, γίνεταί ἀντιληπτὸ ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ πραγματικὸ τόλμημα. Παρ' ὅλα αὐτά, ἡ ὑποχρεωτικότητά τῶν προσωρινῶν μέτρων οὐδέποτε ἀμφισβητήθηκε ἔκτοτε. Προσωρινὴ προστασία παρέχεται πλέον ἀπὸ τὸ Δικαστήριον σὲ εἰκοσιτετράωρη σχεδὸν βᾶση, ὅλο τὸν χρόνο. Χορηγεῖται σὲ ἐξαιρετικὲς περιστάσεις, ἰδίως ὅταν πρόκειται γιὰ ἀπέλαση ἢ ἔκδοση ἀλλοδαπῶν σὲ χῶρες ὅπου κινδυνεύει ἡ ζωὴ ἢ ἡ σωματικὴ τους ἀκεραιότητα.

Σὲ μιὰ ἄλλη ὑπόθεση κατὰ Τουρκίας ποὺ ἀφοροῦσε ὑποπτο γιὰ τρομοκρατία, τὸ ΕΔΔΑ ἀποφάνθηκε γιὰ πρώτη φορὰ ὅτι ἡ νομικὴ συνδρομὴ ἀπὸ δικηγόρο πρέπει νὰ παρέχεται κατὰ κανόνα ἀμέσως μετὰ τὴ σύλληψη καὶ τὴν προσαγωγή στὴν ἀστυνομία⁵⁸. Ἡ ἐγγύηση αὐτὴ ἔχει μεγάλη σημασία, δεδομένου ὅτι στατιστικὰ οἱ περισσότερες περιπτώσεις κακομεταχείρισης παρατηροῦνται σὲ αὐτὸ τὸ στάδιο. Ἐξ ἄλλου, με ἀφορμὴ τὴν ἐγγραφή ἐπιχειρηματία σὲ «μαύρη λίστα» τοῦ Συμβουλίου Ἀσφαλείας, τὸ Δικαστήριον προχώρησε σὲ ἐμπεριστατωμένη ἀνάλυση τῆς σχέσης μεταξὺ τοῦ κυρωτικοῦ μηχανισμοῦ τοῦ ΟΗΕ, ἀφενός, καὶ τῆς ΕΣΔΑ, ἀφετέρου. Ἀποφεύγοντας κάθε λογικὴ σύγκρουση μεταξὺ τῶν δύο συστημάτων, τὸ Δικαστήριον κινήθηκε πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς συστημικῆς ἐναρμόνισης⁵⁹.

55. ΔΔΧ, Ὑπόθεση *La Grand* (Γερμανία κ. ΗΠΑ), 27 Ἰουνίου 2001, CIJ Recueil 2001, 466.

56. Βλ. τὴ σχετικὴ νομολογία τοῦ Δι-αμερικανικοῦ Δικαστηρίου Δικαιωμάτων τοῦ Ἄνθρώπου ποὺ ἀναφέρεται στὴν ἀπόφαση *Mamatkulov καὶ Askarov κ. Τουρκίας*, ὁ.π. (ὑποσημ. 54), § 53.

57. Βλ. τὸ ἄρθρο 39 τοῦ Κανονισμοῦ.

58. *Salduz κ. Τουρκίας* (ἀρ. προσφ. 36391/02), Εὐρεία Σύνοψη, 27 Νοεμβρίου 2008, § 54 ἐπ. Γιὰ τὸ ἴδιο ζήτημα βλ. πιδ πρόσφατα *Ibrahim κ. Ἡνωμένου Βασιλείου* (ἀρ. προσφ. 50541/08, 50571/08, 50573/08, 40351/09), Εὐρεία Σύνοψη, 13 Σεπτεμβρίου 2016.

59. *Nada κ. Ἑλβετίας*, ὁ.π. (ὑποσημ. 44). Σὲ σχέση πρὸς τὸν προβληματισμὸ αὐτὸ βλ. L.-A. SICILIANOS, *The European Court of Human Rights facing the Security*

Βλέπουμε λοιπόν ότι στις υποθέσεις τρομοκρατίας το ΕΔΔΑ δέν διατάζει να δείξει κατανόηση προς τὰ κράτη. Δέν προδίδει όμως τις αρχές και τις αξίες τις οποίες καλεῖται να υπερασπίσει. Σὲ αρκετὲς μάλιστα περιπτώσεις, τέτοιες υποθέσεις ἔγιναν ἀφορμὴ γιὰ νὰ προχωρήσει τὸ Δικαστήριον σὲ τομὲς στρατηγικῆς σημασίας.

V. Θεσμικὲς ὀψεις τῆς κρίσης

Πολλὲς φορές τὰ τελευταῖα χρόνια ἡ προσφυγικὴ κρίση καὶ τὰ ἀντι-τρομοκρατικὰ μέτρα συνδέθησαν μὲ ρηγματώσεις στὸ δημοκρατικὸ κεκτημένο καὶ τις θεμελιώδεις ἀρχές τοῦ κράτους δικαίου. Σειρὰ τέτοιων φαινομένων παρατηροῦνται μὲ διαφορετικὲς ἐκφάνσεις σὲ ἀρκετὰ κράτη μέρη στὴν ΕΣΔΑ: διώξεις πολιτικῶν ἀντιπάλων καὶ ἀντιφρονούντων –ὀρισμένοι ἀπὸ τοὺς ὁποίους χαρακτηρίζονται ὡς τρομοκράτες–, συλλήψεις δημοσιογράφων, δραστικοὶ περιορισμοὶ τῆς ἐλευθερίας τοῦ τύπου καὶ τῶν εἰρηνικῶν συναθροίσεων, στοχοποίηση τῶν ἀνεξαρτήτων ἀρχῶν, τῶν φορέων τῆς κοινωνίας τῶν πολιτῶν κ.λπ.

Ὡστόσο τὸ πιὸ σοβαρὸ καὶ ἀνησυχητικὸ ἀπὸ ὅλα αὐτὰ εἶναι, κατὰ τὴ γνώμη μου, ὁ πολλαπλασιασμὸς τῶν πληγμάτων κατὰ τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς δικαιοσύνης. Σὲ Ἐκθεση τῆς 7ης Φεβρουαρίου 2018⁶⁰, τὸ Συμβούλιο τῆς Εὐρώπης ἀναδεικνύει τὴν ἔνταση καὶ τὴν πολυμορφία τοῦ φαινομένου στὴν Πολωνία, τὴν Τουρκία καὶ ὄχι μόνον. Εἰδικότερα, ἡ ἐν λόγω Ἐκθεση ἀναφέρει σειρὰ παρεμβάσεων τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας στὴ λειτουργικὴ ἀνεξαρτησία τῶν δικαστῶν⁶¹, ὅπως διορισμοὺς δικαστικῶν μὲ πολιτικὰ κριτήρια ἢ μετὰ ἀπὸ ἔγκριση τῶν μυστικῶν πληροφοριῶν (sic)⁶², δυσμενεῖς μεταθέσεις σὲ ἀπομακρυσμένες περιοχές, πρόωρη συνταξιοδότηση μὲ διά-

Council. Towards systemic harmonization, *International and Comparative Law Quarterly*, 2017, 783-804.

60. Bureau of the Consultative Council of European Judges (CCJE), Report on judicial independence and impartiality in the Council of Europe member States in 2017, doc. CCJE-BU (2017), 11, 7.2.2018, διαθέσιμη στὸν ἰστότοπο <https://rm.coe.int/2017-report-situation-of-judges-in-member-states/1680786ae1>

61. Αὐτόθι, § 52 ἐπ.

62. Αὐτόθι, § 57 (παρατηρήσεις γιὰ τὴν Κροατία).

φορες μεθοδεύσεις, πειθαρχικές διαδικασίες χωρίς τις απαραίτητες έγγραφοι, άπολύσεις, άκόμα και φυλακίσεις με συνοπτικές διαδικασίες.

Η παραπάνω Έκθεση του Συμβουλίου της Εύρώπης αναφέρει επίσης σειρά προβλημάτων ως προς την οργανική ανεξαρτησία της δικαιοσύνης και τη διοίκηση των δικαστηρίων⁶³, με έμφαση στο ζήτημα των σημαντικών μειώσεων του προϋπολογισμού για τη λειτουργία του δικαστικού συστήματος, τις σοβαρές μειώσεις μισθών και συντάξεων των δικαστικών, καθώς και τις δραστηκές περικοπές στην ύλικοτεχνική ύποδομή. Τα προβλήματα αυτά παρατηρούνται όχι μόνο στα κράτη εκείνα που κυρίως πλήττονται από την οικονομική κρίση, όπως ή Ελλάδα, αλλά και σε άλλες πιο πλούσιες χώρες.

Η θέση μου δέν μου έπιτρέπει να αναφερθώ διεξοδικά στις πολυάριθμες έκκρεμείς προσφυγές ένωπιον του ΕΔΔΑ που άπτονται πτυχών των παραπάνω ζητημάτων. Θα περιοριστώ στο να έπισημάνω την άπόφαση του Τμήματος Εύρειας Σύνοσης στην ύπόθεση *Baka κατά Ούγγαρίας* του 2016⁶⁴. Ο προσφεύγων δέν ήταν άλλος άπό τον τέως Πρόεδρο του Άνωτάτου Δικαστηρίου της χώρας. Είχε άπομακρυνθεί άπό τη θέση αυτή με νομοθέτημα «συνταγματικής ισχύος», έτσι ώστε να άποκλεισθεί κάθε σχετικός έλεγχος άπό το Συνταγματικό Δικαστήριο της Ούγγαρίας. Για τον λόγο αυτό άκριβώς, το ΕΔΔΑ άποφάνθηκε ότι ύπηρεζε παραβίαση του δικαιώματος πρόσβασης σε δικαστήριο ύπό το άρθρο 6 § 1 της ΕΣΔΑ. Έξ άλλου, το Δικαστήριο του Στρασβούργου εξέτασε την ύπόθεση και άπό την όπτική γωνία του δικαιώματος στην έλευθερία της έκφρασης και διαπίστωσε άμεση αιτιώδη συνάφεια μεταξύ των δηλώσεων του προσφεύγοντος ένωπιον του έθνικού Κοινοβουλίου ως προς τις έπιχειρούμενες παρεμβάσεις στην ανεξαρτησία της δικαιοσύνης και της άπομάκρυνσής του άπό τη θέση του Προέδρου του Άνωτάτου Δικαστηρίου της Ούγγαρίας. Διαπιστώνοντας τις παραβιάσεις αυτές, το Δικαστήριο τόνισε επίσης ότι ή ανεξαρτησία της

63. Αύτόθι, § 111 έπ.

64. *Baka κ. Ούγγαρίας* (άρ. προσφ. 20261/12), Εύρεία Σύνοση, 23 Ιουνίου 2016. Βλ. και την ανάλυση του Π. ΠΙΚΡΑΜΜΕΝΟΥ, 'Η άρχή της ανεξαρτησίας της δικαιοσύνης στην ΕΣΔΑ. Η άπόφαση *Baka* κατά Ούγγαρίας, *Θεωρία και Πράξη Διοικητικού Δικαίου*, 6, 2017, 500-503.

δικαιοσύνης συνιστά τον άκρογωνιαίο λίθο τής δημοκρατικής νομιμότητας και του κράτους δικαίου.

VI. Ένοπλες συρράξεις: τὸ σύστημα ἀγγίζει τὰ ὅρια του

Τὸ τελευταῖο ζήτημα τὸ ὁποῖο ἐπιθυμῶ νὰ θίξω ἀφορᾷ στὴ στάση τοῦ Δικαστηρίου ἀπέναντι στὶς ἔνοπλες συρράξεις. Ἡ πρώτη σχετικὴ παρατήρηση εἶναι ὅτι πτυχές ὄλων τῶν συγκρούσεων ποὺ ἔχουν πραγματοποιηθεῖ στὴν Εὐρώπη, τουλάχιστον ἀπὸ τὸ 1990 μέχρι σήμερα, ἔχουν ἐξετασθεῖ ἢ ἐξετάζονται ἀπὸ τὸ Δικαστήριό μετὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλον τρόπο. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ ἐντάσσονται, κατ' ἀρχάς, οἱ ὑποθέσεις ποὺ ἀφοροῦν συρράξεις οἱ ὁποῖες ἀκολούθησαν τὴ διάλυση τῆς Σοβιετικῆς Ἑνώσεως. Ἐτσι, σὲ ἀρκετὲς ὑποθέσεις κατὰ Μολδαβίας καὶ Ρωσίας, τὸ Δικαστήριό ἀνέλυσε διεξοδικὰ ὅλα τὰ πραγματικὰ περιστατικὰ ποὺ τοῦ ἐπέτρεψαν νὰ ἀποφανθεῖ ὅτι ἡ Ρωσικὴ Ὅμοσπονδία ἀσκοῦσε ἐξουσία σὲ τμήμα τῆς Μολδαβίας, τὴν Ὑπερδνειστερία⁶⁵. Δύο ἄλλες σημαντικὲς ἀποφάσεις τοῦ Τμήματος Εὐρείας Σύνθεσης ἀφοροῦν στὴ σύρραξη μεταξὺ Ἀρμενίας καὶ Ἀζερμπαϊτζάν γιὰ τὸ Ναγκόρνο-Καραμπάχ⁶⁶, καὶ εἰδικότερα σὲ περιουσιακὰ δικαιώματα τῶν προσφύγων. Πάνω ἀπὸ χίλιες ἀτομικὲς προσφυγὲς σχετίζονται μετὰ τὰ γεγονότα τοῦ 1992-1993 καὶ ἄλλες τόσες μετὸν πόλεμο τῶν τεσσάρων ἡμερῶν τοῦ 2016. Οἱ προσφυγὲς αὐτὲς σχετίζονται μετὰ περιουσιακὰ δικαιώματα, ἀλλὰ καὶ μετὰ τὸ δικαίωμα στὴ ζωὴ καὶ τὴν ἀπαγόρευση τῶν βασανιστηρίων.

Ἡ δευτέρη διακρατικὴ προσφυγὴ τῆς Γεωργίας κατὰ τῆς Ρωσίας⁶⁷ ἐστιάζεται στὶς παραβιάσεις ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων καὶ διεθνoῦς ἀνθρω-

65. Βλ. ἰδίως *Παescu κ. Μολδαβίας* (ἀρ. προσφ. 48787/99), *Εὐρεία Σύνθεση*, 8 Ἰουλίου 2004· *Ivanțoc κ.ἄ. κ. Μολδαβίας καὶ Ρωσίας* (ἀρ. προσφ. 23687/05), 15 Νοεμβρίου 2011· *Catan κ.ἄ. κ. Μολδαβίας καὶ Ρωσίας* (ἀρ. προσφ. 43370/04, 8252/05, 18454/06), *Εὐρεία Σύνθεση*, 19 Ὀκτωβρίου 2012· *Mozer κ. Μολδαβίας καὶ Ρωσίας* (ἀρ. προσφ. 11138/10), *Εὐρεία Σύνθεση*, 23 Φεβρουαρίου 2016.

66. *Chiragov κ. Ἀρμενίας* (ἀρ. προσφ. 13216/05), *Εὐρεία Σύνθεση*, 16 Ἰουνίου 2015· *Sargsyan κ. Ἀζερμπαϊτζάν* (ἀρ. προσφ. 40167/06), *Εὐρεία Σύνθεση*, 16 Ἰουνίου 2015.

67. *Γεωργία κ. Ρωσίας* (II) (ἀρ. προσφ. 38263/08), ἀπόφαση ἐπὶ τοῦ παραδεκτοῦ, 13 Δεκεμβρίου 2011 (ἡ ὑπόθεση ἐκκρεμεῖ ἐνώπιον τοῦ Τμήματος Εὐρείας Σύνθεσης).

πιστικού δικαίου κατά τη σύγκρουση μεταξύ των δύο χωρών, τόν Αύγουστο του 2008. Τέσσερις προσφυγές της Ουκρανίας κατά της Ρωσίας παραπέμφθηκαν πρόσφατα στο Τμήμα Ευρείας Σύμβασης⁶⁸ και σχετίζονται με την προσάρτηση της Κριμαίας και την κατάσταση στην Ανατολική Ουκρανία. Έκτος από το δικαίωμα στη ζωή, το ενάγον κράτος επικαλείται την παραβίαση σειράς άλλων δικαιωμάτων που προστατεύει η Σύμβαση (έλευθερία και ασφάλεια, δίκαιη δίκη, απαγόρευση των διακρίσεων, των βασανιστηρίων κ.λπ.).

Η σύρραξη στην πρώην Γιουγκοσλαβία, ή επέμβαση του NATO και τα γεγονότα στο Κόσοβο έδωσαν αφορμή για σειρά προσφυγών. Είναι αλήθεια ότι, με δύο γνωστές αποφάσεις του⁶⁹, το Δικαστήριο θεώρησε ότι είναι αναρμόδιο να αποφανθεί για τον βομβαρδισμό της Σερβίας από το NATO και για τις δραστηριότητες της δύναμης στο Κόσοβο (KFOR) υπό νατοϊκή διοίκηση. Ωστόσο άλλες ειδικότερες όψεις της σύρραξης στην πρώην Γιουγκοσλαβία εξετάστηκαν επί της ουσίας. Με αφορμή μια υπόθεση κατά της Κροατίας, το Δικαστήριο αποφάνθηκε ότι η άμνηστευση των εγκλημάτων πολέμου και των εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας είναι αντίθετη προς το σύγχρονο διεθνές δίκαιο⁷⁰. Σε σειρά άλλων υποθέσεων, ιδίως κατά της Σλοβενίας και της Σερβίας, το ΕΔΔΑ έρευνήσει τις δραματικές οικονομικές επιπτώσεις της διάλυσης της Γιουγκοσλαβίας, και συγκεκριμένα την κατάρρευση του τραπεζικού συστήματος και τις παραβιάσεις περιουσιακών δικαιωμάτων⁷¹.

68. Ουκρανία κ. Ρωσίας (άρ. προσφ. 20958/14)· Ουκρανία κ. Ρωσίας (IV) (άρ. προσφ. 42410/15)· Ουκρανία κ. Ρωσίας (V) (άρ. προσφ. 8019/16)· Ουκρανία κ. Ρωσίας (VI) (άρ. προσφ. 70856/16). Βλ. το δελτίο τύπου του ΕΔΔΑ, αρ. 173 (2018), 9 Μαΐου 2018.

69. *Bankovic κ.ά. κ. Βελγίου κ.ά.* (άρ. προσφ. 52207/99), απόφαση επί του παραδεκτού, Ευρεία Σύμβαση, 12 Δεκεμβρίου 2001· *Behrami και Behrami κ. Γαλλίας και Saramati κ. Γερμανίας, Γαλλίας και Νορβηγίας* (άρ. προσφ. 71412/01, 78166/01), απόφαση επί του παραδεκτού, Ευρεία Σύμβαση, 2 Μαΐου 2007.

70. *Marguš κ. Κροατίας* (άρ. προσφ. 4455/10), Ευρεία Σύμβαση, 27 Μαΐου 2014.

71. Βλ. ιδίως την «πilotική» απόφαση *Ališić κ.ά. κ. Βοσνίας και Έρζεγοβίνης, Κροατίας, Σερβίας, Σλοβενίας και ΠΓΔΜ* (άρ. προσφ. 60642/08), Ευρεία Σύμβαση, 16 Ιουλίου 2014.

Ἑκατοντάδες ἀποφάσεις ἀφοροῦν τὶς συγκρούσεις στὴν Τσετσενία, καὶ ἰδίως ἀναγκαστικὲς ἐξαφανίσεις καὶ ἐκτελέσεις προσώπων χωρὶς δίκη⁷². Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὴ σύγκρουση μεταξὺ τῶν τουρκικῶν δυνάμεων ἀσφαλείας καὶ τῶν Κούρδων αὐτονομιστῶν τοῦ PKK⁷³.

Οἱ κυριότερες πτυχὲς τοῦ Κυπριακοῦ ἐξετάζονται ἀναλυτικὰ στὴν ἱστορικὴ ἀπόφαση τοῦ Δικαστηρίου ἐπὶ τῆς διακρατικῆς προσφυγῆς τῆς Κύπρου κατὰ τῆς Τουρκίας⁷⁴. Ἡ ἀπόφαση αὐτὴ συμπληρώθηκε τὸ 2014 μὲ τὴν ἐπιδίκαση σημαντικῶν ἀποζημιώσεων σὲ βάρος τῆς Τουρκίας⁷⁵. Εἶναι ἡ πρώτη φορὰ στὴν ἱστορία τοῦ Δικαστηρίου ποὺ ἐπιδικάζεται χρηματικὴ ἀποζημίωση σὲ διακρατικὴ προσφυγῆ. Εἶναι γεγονός ὅτι ἡ Τουρκία δὲν ἔχει ἐκτελέσει ἕως σήμερα τὶς ἀποφάσεις αὐτές. Αὐτὸ ὅμως δὲν ἀναιρεῖ τὴ μεγάλη συμβολικὴ, ἱστορικὴ καὶ κυρίως διπλωματικὴ τους σημασία.

Θὰ πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ, τέλος, ὅτι ἡ ἐπέμβαση στὸ Ἰράκ τὸ 2003 ὀδήγησε σὲ ἀποφάσεις μείζονος σημασίας κυρίως κατὰ τοῦ Ἡνωμένου Βασιλείου⁷⁶ καὶ τῆς Ὀλλανδίας⁷⁷. Οἱ ἀποφάσεις αὐτὲς ἀντιμετωπίζουν θεμελιώδη ζητήματα διεθνοῦς δικαίου, ὅπως τὸ θέμα τῆς δικαιοδοσίας τοῦ κράτους, τῆς διεθνοῦς εὐθύνης τῶν κρατῶν, τοῦ ρόλου τοῦ Συμβουλίου Ἀσφαλείας καὶ τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ διεθνοῦς ἀνθρωπιστικοῦ δικαίου.

Τὰ παραδείγματα αὐτὰ ἀρκοῦν γιὰ νὰ ἀναδείξουν τὸ γεγονός ὅτι τὸ Δικαστήριον καλεῖται νὰ ἀποφανθεῖ γιὰ μερικὰ ἀπὸ τὰ πιὸ ὀδυνηρὰ ἐπει-

72. Βλ. γιὰ παράδειγμα *Musayev κ.ἄ. κ. Ρωσίας* (ἀρ. προσφ. 57941/00, 58699/00, 60403/00), 26 Ἰουλίου 2007· *Gekhayeva κ. Ρωσίας* (ἀρ. προσφ. 1755/04), 29 Μαΐου 2008.

73. Βλ. γιὰ παράδειγμα *Aksoy κ. Τουρκίας* (ἀρ. προσφ. 21987/93), 18 Δεκεμβρίου 1996.

74. *Κύπρος κ. Τουρκίας* (ἀρ. προσφ. 25781/94), Εὐρεία Σύνθεση, 10 Μαΐου 2001.

75. *Κύπρος κ. Τουρκίας* (ἀρ. προσφ. 25781/94), Εὐρεία Σύνθεση, 12 Μαΐου 2014.

76. *Al-Skeini κ.ἄ. κ. Ἡνωμένου Βασιλείου* (ἀρ. προσφ. 55721/07), Εὐρεία Σύνθεση, 7 Ἰουλίου 2011· *Al-Jedda κ. Ἡνωμένου Βασιλείου* (ἀρ. προσφ. 27021/08), Εὐρεία Σύνθεση, 7 Ἰουλίου 2011· *Hassan κ. Ἡνωμένου Βασιλείου* (ἀρ. προσφ. 29750/09), Εὐρεία Σύνθεση, 16 Σεπτεμβρίου 2014.

77. *Jaloud κ. Ὀλλανδίας* (ἀρ. προσφ. 47708/08), Εὐρεία Σύνθεση, 20 Νοεμβρίου 2014.

σόδια τῆς σύγχρονης ἱστορίας, μὲ προφανεῖς πολιτικὲς καὶ διπλωματικὲς προεκτάσεις. Ἐπιπλέον, οἱ πρόσφατες διακρατικὲς προσφυγές γιὰ τὶς συγκρούσεις στὴν Οὐκρανία καὶ τὴ Γεωργία, ὅπως καὶ οἱ ἀποφάσεις γιὰ τὸ Κυπριακὸ, ἀναζωπυρώνουν τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ διακρατικὴ προσφυγὴ.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ πρέπει νὰ τονισθεῖ ὅτι ἡ ΕΣΔΑ εἶναι ἡ μόνη διεθνὴς σύμβαση στὸ πεδίο τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων μὲ βάση τὴν ὁποία ἔχουν ἀσκηθεῖ καὶ ἐκδικασθεῖ διακρατικὲς προσφυγές. Σὲ ὅλα τὰ ἄλλα συμβατικά κείμενα, οἰκουμενικά καὶ περιφερειακά, ἡ διακρατικὴ προσφυγὴ ἀποτελεῖ ἀπλῶς ἓνα θεωρητικὸ ἐνδεχόμενο. Γιὰ τὸ εὐρωπαϊκὸ σύστημα, ἀντίθετα, ἡ προσφυγὴ αὐτὴ ἀποτέλεσε ἐξαρχῆς οὐσιῶδες στοιχεῖο τῆς συλλογικῆς ἐγγύησης τῶν προστατευομένων δικαιωμάτων⁷⁸.

Ἡ θεσμοθέτηση τῆς διακρατικῆς προσφυγῆς ἀναδεικνύει τὴν ἰδιαίτερη σημασία τῶν ὑποχρεώσεων ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴ Σύμβαση. Ὅπως ἀποφάνθηκε χαρακτηριστικὰ ἡ π. Εὐρωπαϊκὴ Ἐπιτροπὴ γιὰ τὰ Δικαιώματα τοῦ Ἀνθρώπου, ἓνα κράτος ποὺ ἀσκεῖ διακρατικὴ προσφυγὴ δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἀποβλέπει μόνον στὴν προστασία τῶν δικῶν του δικαιωμάτων⁷⁹. Ἡ διακρατικὴ προσφυγὴ κατατείνει στὴν προστασία τῆς εὐρωπαϊκῆς δημόσιας τάξης καὶ τῶν θεμελιωδῶν ἀξιῶν τῆς εὐρωπαϊκῆς νομικῆς ταυτότητας. Ὁ θεσμὸς τῆς διακρατικῆς προσφυγῆς ὀδήγησε σὲ ἀνατροπὲς στὸ διεθνὲς δίκαιο. Ἀνέτρεψε τὴν ὅλη σύλληψη τῆς διεθνοῦς εὐθύνης τοῦ κράτους. Συνέβαλε στὴν προοδευτικὴ ἱεράρχηση τῶν διεθνῶν ὑποχρεώσεων καί, κατ' ἐπέκταση, τῆς ἴδιας τῆς διεθνοῦς ἔννομης τάξης. Ἄσκησε, μὲ ἄλλα λόγια, ἐπίδραση στὴ δομὴ τοῦ διεθνοῦς δικαίου⁸⁰.

78. Βλ. σχετικὰ Κ. ROGGE, *Inter-state cases under Article 33 of the European Convention on Human Rights*, στὸ: H. HARTIG (ἐπιμ.), *Trente ans de droit européen des droits de l'homme – Études à la mémoire de Wolfgang Strasser*, Bruylant-Nemesis, Bruxelles 2007, 289-306· W. A. SCHABAS, *The European Convention on Human Rights. A Commentary*, Oxford University Press, Oxford 2015, 723-730.

79. Εὐρωπαϊκὴ Ἐπιτροπὴ γιὰ τὰ Δικαιώματα τοῦ Ἀνθρώπου, *Αὐστρία κ. Ἰταλίας* (ἀρ. προσφ. 788/60), ἀπόφαση ἐπὶ τοῦ παραδεκτοῦ, 11 Ἰανουαρίου 1961, *Annuaire CEDH*, 4, 141.

80. Βλ. ἀναλυτικὰ Λ.-Α. ΣΙΣΙΛΙΑΝΟΣ, *Ἡ ἀνθρώπινη διάσταση τοῦ διεθνοῦς δικαίου*, Νομικὴ Βιβλιοθήκη, Ἀθήνα 2010, 369 ἐπ.

Πέρα από τις δομικές αυτές επιδράσεις είναι προφανές ότι η άσκηση διακρατικής προσφυγής, ιδίως όταν σχετίζεται με διεθνή ένοπλη σύρραξη, ώθει το ευρωπαϊκό σύστημα προστασίας στα όριά του. Ακόμα και μέσα στους κόλπους του Δικαστηρίου αναρωτιούνται πολλοί κατά πόσον η εξέταση τέτοιων διακρατικών προσφυγών είναι συμβατή με τη φύση, τον ρόλο και την αποστολή του ΕΔΔΑ ως ειδικευμένου διεθνούς δικαστηρίου ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Παρότι αναγνωρίζω τις δυσκολίες, δεν θα δίσταζα προσωπικά να απαντήσω καταφατικά στο ερώτημα αυτό. Είναι γεγονός ότι μια διακρατική προσφυγή έχει σχεδόν αναπόδραστα και πολιτική διάσταση. Αυτό όμως δεν απέτρεψε τους συντάκτες της Σύμβασης από το να καταστήσουν τη διακρατική προσφυγή έναν από τους πυλώνες του ευρωπαϊκού συστήματος προστασίας.

Επιπλέον, όπως έχει αποφανθεί το Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης, τα περισσότερα ζητήματα που ανακύπτουν στη διεθνή ζωή έχουν εκ των πραγμάτων πολιτικές όψεις. Αλλά το γεγονός ότι ένα ερώτημα που τίθεται στο Δικαστήριο έχει και πολιτικές διαστάσεις δεν αρκεί για να το αποστερήσει τον χαρακτήρα νομικού ερωτήματος ή να καταστήσει το Δικαστήριο αναρμόδιο⁸¹. Η απόφαση αυτή εφαρμόζεται *mutatis mutandis* και ως προς το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο. Σε κάθε περίπτωση, πέρα από την καθαρά νομική σημασία της, μια απόφαση που αφορά σε διακρατική προσφυγή μπορεί να έχει μεγάλη σημασία από ιστορική, συμβολική και διπλωματική άποψη.

Ένα άλλο ζήτημα που θέτουν οι υποθέσεις που αφορούν ένοπλες συρράξεις είναι εκείνο της εφαρμογής του διεθνούς ανθρωπιστικού δικαίου. Για πολλές δεκαετίες η κρατούσα άποψη θεωρούσε ότι το δίκαιο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων εφαρμόζεται σε καιρό ειρήνης, ενώ το ανθρωπιστικό δίκαιο εφαρμόζεται σε καιρό πολέμου⁸². Με άλλα λόγια, υποστηριζόταν έντονα ότι τα σύνολα αυτά κανόνων αλληλοαποκλείονταν. Έως πρόσφατα,

81. ΔΔΧ, *Νομιμότητα της Απειλής ή της Χρήσης Πυρηνικών Όπλων, Γνωμοδότηση*, 8 Ιουλίου 1996, *CIJ Recueil* 1996, 226, § 13 (με περαιτέρω παραπομπές).

82. Βλ. R. KOLB, *The relationship between international humanitarian law and human rights law: A brief history of the 1948 Universal Declaration of Human Rights and the 1949 Geneva Conventions*, *International Review of the Red Cross*, 1998, 409-419· H.-P. GASSER, *International humanitarian law and human rights law*

ή θέση αυτή έβρισκε κάποιο έρεισμα και στη νομολογία του ΕΔΔΑ. Πράγματι, τὸ Δικαστήριο ἀγνοοῦσε συστηματικὰ τὸ διεθνὲς ἀνθρωπιστικὸ δίκαιο. Οἱ πρῶτες ὑποθέσεις πὺ ἀνοίξαν μιὰ χαραμίδα στὸ σημεῖο αὐτὸ ἦταν ἡ περιφημὴ ἀπόφαση *Loizidou κατὰ Τουρκίας*⁸³ καὶ πιὸ πρόσφατα ἡ ἀπόφαση *Varnava κ.ἄ. κατὰ Τουρκίας*⁸⁴ γιὰ τοὺς ἀγνοουμένους τῆς Κύπρου. Στὴ συνέχεια, τὸ Δικαστήριο ἀνοίγει διστακτικὰ ἀλλὰ ὀλοένα καὶ συχνότερα τὴν πόρτα τοῦ διεθνοῦς ἀνθρωπιστικοῦ δικαίου⁸⁵. Τὸ καθορι-

in non-international armed conflict: joint venture or mutual exclusion?, *German Yearbook of International Law*, 45, 2002, 149-162.

83. *Loizidou κ. Τουρκίας* (ἀρ. προσφ. 15318/89), 18 Δεκεμβρίου 1996 (ἀπόφαση ἐπὶ τῆς οὐσίας), § 43.

84. *Varnava κ.ἄ. κ. Τουρκίας* (ἀρ. προσφ. 16064/90, 16065/90, 16066/90 κ.ἄ.), Εὐρεία Σύνθεση, 18 Σεπτεμβρίου 2009, § 185. Βλ. ἐπίσης *Γεωργία κ. Ρωσίας* (II), ἀπόφαση ἐπὶ τοῦ παραδεκτοῦ, ὅ.π. (ὑποσημ. 67), § 72.

85. Γιὰ τίς ἐπιμέρους φάσεις τῆς ἐξέλιξης αὐτῆς βλ. L.-A. SICILIANOS, *L'articulation entre droit international humanitaire et droits de l'homme dans la jurisprudence de la Cour européenne des droits de l'homme*, *Revue suisse de droit international et européen*, 2017/1, 3-17. Βλ. ἐπίσης V. COUSSIRAT-COUSTÈRE, *La Cour européenne des droits de l'homme et le droit international humanitaire: impressions de lecture*, στό: *Vers un nouvel ordre juridique – L'humanitaire? Mélanges en l'honneur de Patricia Buirette*, Paris 2017, 93-129. Γιὰ τὸ γενικότερο ζήτημα τῆς σχέσης μεταξὺ τοῦ διεθνοῦς ἀνθρωπιστικοῦ δικαίου καὶ τοῦ δικαίου τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου βλ. ἐπίσης E. DECAUX, *Les organisations internationales et les conflits armés: l'application de la protection internationale des droits de l'homme*, στό: M. BENCHIKH (ἐπιμ.), *Les Organisations internationales et les conflits armés*, Paris 2001, 131-157· C. DROEGE, *The interplay between international humanitarian law and international human rights law in situations of armed conflict*, *Israel Law Review*, 40, 2, 2007, 310-355· S. PERRAKIS, *Le droit international humanitaire et ses relations avec les droits de l'homme. Quelques considérations*, στό: P. TAVERNIER – J. M. HENCKAERTS (ἐπιμ.), *Droit international humanitaire coutumier: enjeux et défis contemporains*, Bruxelles 2008, 115-137· Φ. ΠΑΖΑΡΤΖΗ, *Διεθνὲς Ἀνθρωπιστικὸ Δίκαιο: σύγχρονες προκλήσεις καὶ ἐφαρμογές*, στό: Κ. ΚΟΥΦΑ (δ/νση ἔκδ.), *Συλλογὴ Κειμένων Διεθνοῦς Ἀνθρωπιστικοῦ Δικαίου: 1ο Ἐκπαιδευτικὸ Σεμινάριο τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπιτροπῆς γιὰ τὴν Ἐφαρμογὴ καὶ Διάδοση τοῦ Διεθνοῦς Ἀνθρωπιστικοῦ Δικαίου (26-29 Μαΐου 2009)*, Ἐκδόσεις Κορηγλία Σφακιανᾶκη, Ἀθήνα 2011, 19-40· G. GAGGIOLI, *L'influence mutuelle entre les droits de l'homme et le*

στικό βήμα στην πορεία αυτή έγινε το 2014 με μιὰ απόφαση τοῦ Τμήματος Εὐρείας Σύμβασης πού ἀφοροῦσε τῆ δράση τῶν βρετανικῶν στρατευμάτων στοὺ Ἰράκ⁸⁶. Στὴν ὑπόθεση αὐτὴ τὸ Δικαστήριο δὲν δίστασε νὰ ἐφαρμόσει εὐθέως τὸ διεθνὲς ἀνθρωπιστικὸ δίκαιο καὶ νὰ ἐρμηνεύσει κάτω ἀπὸ αὐτὸ τὸ πρίσμα τὸ ἄρθρο 5 τῆς ΕΣΔΑ γιὰ τὸ δικαίωμα στὴν ἐλευθερία καὶ τὴν ἀσφάλεια. Τὸ ἄνοιγμα αὐτὸ στοὺ διεθνὲς ἀνθρωπιστικὸ δίκαιο μπορεῖ νὰ σημάνει καταλυτικὲς ἐξελίξεις στὴ νομολογία τοῦ Δικαστηρίου. Πολλὰ θὰ ἐξαρτηθοῦν ἀπὸ τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ ζητήματος στὴν προσφυγὴ τῆς Γεωργίας κατὰ τῆς Ρωσίας (II), ἡ ὁποία ἐκκρεμεῖ ἐνώπιον τοῦ Τμήματος Εὐρείας Σύμβασης.

VII. Καταληκτικὲς παρατηρήσεις

Συνοψίζοντας, θὰ ἔλεγα ὅτι τὸ ΕΔΔΑ καλεῖται νὰ ἀντιμετωπίσει τὶς κυριότερες ὕψεις τῆς κρίσης στὴν Εὐρώπη. Χωρὶς νὰ διακρίνεται ἀπὸ ἀκτιβισμό, ἔχει ἐφαρμόσει τὴν ἀρχὴ τῆς ἐπικουρικότητας ὡς πρὸς τὶς ἀποφάσεις μείζονος σημασίας στοὺ πλαίσιο τῆς οικονομικῆς κρίσης. Συγχρόνως ὅμως εἶναι προσεκτικὸ ὡς πρὸς τὴ διαφύλαξη τοῦ πυρήνα τῆς Σύμβασης, τῶν ἀρχῶν τοῦ κράτους δικαίου καὶ τῆς ἀπαγόρευσης τῶν διακρίσεων.

Ὡς πρὸς τὴν προσφυγικὴ κρίση, ἡ νομολογία τοῦ Δικαστηρίου ἐνδυναμώνει τὴν προστασία πού προσφέρει ἡ Σύμβαση τῆς Γενεύης γιὰ τὸ καθεστῶς τῶν προσφύγων. Ἀναδεικνύει τὶς ἀδυναμίες τοῦ συστήματος τοῦ Δουβλίνου, καθὼς καὶ τὸν πανευρωπαϊκὸ χαρακτῆρα τοῦ ζητήματος.

Στὶς ὑποθέσεις πού ἀφοροῦν στὴν τρομοκρατία, τὸ Δικαστήριο ἐπιδεικνύει καταρχὴν κατανόηση ὡς πρὸς τὶς δυσκολίες πού ἀντιμετωπίζουν τὰ κράτη. Δὲν προδίδει ὡστόσο τὶς πάγιες ἀρχὲς τῆς νομολογίας του καὶ πολλὰ φορὲς τὴν ἀναπτύσσει περαιτέρω. Τὸ ΕΔΔΑ ἀρνεῖται νὰ μπεῖ στοὺ δίλημμα «ἐλευθερία ἢ ἀσφάλεια». Ἐπιχειρεῖ τὴ συναίρεση τῶν δύο ἀξιῶν: τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἀσφάλειας.

droit international humanitaire à la lumière du droit à la vie, Paris 2013· R. KOLB – G. GAGGIOLI (ἐπιμ.), *Research Handbook on Human Rights and Humanitarian Law*, Cheltenham/Northampton, 2013· O. BEN-NAFTALI (ἐπιμ.), *International Humanitarian Law and International Human Rights Law*, Oxford 2013.

86. *Hassan κ. Ἡνωμένου Βασιλείου*, ὅ.π. (ὑπόσημ. 76).

Παράλληλα, τὸ Δικαστήριο χρειάστηκε νὰ ἀποφανθεῖ ἐπὶ ὑποθέσεων ποὺ ἀφοροῦν ὅλες τὶς ἔνοπλες συρράξεις τῶν τελευταίων δεκαετιῶν στὴν Εὐρώπη καὶ πέραν αὐτῆς. Ἐξετάζοντας διακρατικές προσφυγές, τὸ Δικαστήριο ἀγγίζει ὀρισμένα πολὺ ἐπίμαχα ζητήματα ποὺ ἀνάγονται στὴν ἄσκηση τῆς κρατικῆς κυριαρχίας. Οἱ ὑποθέσεις αὐτὲς ὀδηγοῦν σὲ νέες ἀτραποὺς καὶ ἀνοίγουν καινούργιες προοπτικές, μὲ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ διεθνοῦς ἀνθρωπιστικοῦ δικαίου.

Γενικότερα, τὸ Εὐρωπαϊκὸ Δικαστήριο δὲν εἶναι μόνον τὸ διεθνὲς δικαστήριο μὲ τὸν μεγαλύτερο ἀριθμὸ ὑποθέσεων (πάνω ἀπὸ 60.000 ἐκκρεμεῖς ἀτομικὲς προσφυγές καὶ ἑπτὰ διακρατικές). Καλεῖται συγχρόνως νὰ ἀντιμετωπίσει ὑποθέσεις ἐξαιρετικὰ εὐαίσθητες ἀπὸ νομικὴ, πολιτικὴ καὶ καθαρὰ ἀνθρώπινη ἄποψη. Μὲ προσοχὴ καὶ αὐτοσυγκράτηση προσπαθεῖ νὰ ἀνταποκριθεῖ στὸν ρόλο του, διαφυλάσσοντας ἰδεώδη, ἀρχές καὶ ἀξίες ποὺ συνθέτουν τὴν εὐρωπαϊκὴ νομικὴ ταυτότητα.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 22ΑΣ ΜΑΡΤΙΟΥ 2018
ΓΙΑ ΤΟΝ ΕΟΡΤΑΣΜΟ ΤΗΣ ΕΠΕΤΕΙΟΥ ΤΗΣ 25ΗΣ ΜΑΡΤΙΟΥ 1821

ΕΙΣΗΓΗΣΗ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ
κ. ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΚΟΥΝΑΔΗ

Κυρίες και κύριοι,

Ο ετήσιος έορτασμός της επέτειου της Έλληνικής Έπανάστασης συγχρόνως με τον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου συμβολίζει την έναρξη του υπό την Άγια σκέπη Ιερού υπέρ πίστεως και πατρίδος αγώνα των ήρώων-μαρτύρων της Έθνεγερσίας για την απελευθέρωση του Γένους ύστερα από 400 χρόνια δουλείας. Ο συνορτασμός αυτός αποτελεί άρρηκτο δεσμό με ταξί του Έπανάστασης και του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου που καταδεικνύει την ταυτότητα, συνοχή και προοπτική του Έλληνισμού· έναν δεσμό αναγκαίο σήμερα όσο ποτέ άλλοτε λόγω της πρωτόγνωρης βαθιάς και πολύπλευρης κρίσης που μαστιάζει τη χώρα μας, καταρρέουσας μάλιστα εν καιρώ ειρήνης. Κρίσης οικονομικής, πολιτικής, κοινωνικής, υπαρξιακής, ή όποια είναι κρίση θεσμών και αξιών, οφειλόμενη όχι μόνο στην ολέθρια κακοδιαχείριση της χώρας μας εδώ και αρκετές δεκαετίες, αλλά προεχόντως στο σοβαρό έλλειμμα ανθρωπιστικής παιδείας. Συνεχῆ και με αύξανόμενη ένταση είναι τὰ πλήγματα που δέχεται τελευταία ἡ έλληνορθόδοξη παιδεία μας, ακρογωνιαίος λίθος της υπάρξεως, συνέχειας, προοπτικής και μεγαλουργίας του έλληνικού έθνους. Τὴν 25η Μαρτίου, ὅπως ἔχει καθιερωθεῖ, εορτάζει καὶ ἡ Ακαδημία Αθηνῶν, δεδομένου ὅτι ἡ συντακτική απόφαση ιδρύσεώς της δημοσιεύθηκε στην Έφημερίδα της Κυβερνήσεως στις 18 Μαρτίου.

Ο πρώτος κυβερνήτης και μέγιστος πολιτικός της νεωτέρας Ελλάδος, ὁ Ἰωάννης Καποδίστριας, θεωροῦσε τὴν έλληνορθόδοξη παράδοση ὡς ἐγ-

γύηση για την προς τα πρόσω πορεία του ελληνικού έθνους, για το όποιο το 1827 είχε δώσει τον ακόλουθο όρισμό: «Τὸ Ἑλληνικὸν Ἔθνος σύγκειται ἐκ τῶν ἀνθρώπων, οἵτινες ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως δὲν ἔπαψαν ὁμολογοῦντες τὴν Ὁρθόδοξη Πίστη καὶ τὴ γλῶσσα τῶν πατέρων αὐτῶν λαλοῦντες, καὶ διέμειναν ὑπὸ τὴν πνευματικὴν ἢ κοσμικὴν (δηλαδὴ ἔθναρχικὴν) δικαιοδοσίαν τῆς Ἐκκλησίας των, ὅπου ποτὲ τῆς Τουρκίας καὶ ἂν κατοικῶσιν». Ἐκτοτε ἡ 25ῃ Μαρτίου καθιερώθηκε διὰ νόμου ὡς ἐπέτειος τῆς Ἐθνικῆς Παλιγενεσίας, ἑορταζόμενη κάθε χρόνο τὴν ἡμερομηνία αὐτὴ ὅχι μόνο γιὰ νὰ μᾶς ὑπενθυμίζει τὸ ἠθικὸ χρέος μας σὲ αὐτοὺς ποὺ ἔχυσαν ποταμοὺς αἵματος γιὰ νὰ εἴμεθα σήμερα ἐμεῖς ἐλεύθεροι, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ πρὸς ἐνίσχυση τῆς ἔθνικῆς συνοχῆς καὶ ὁμοψυχίας τοῦ λαοῦ μας. Πράγματι, μὲ τὴν ἑλληνορθόδοξη παιδεία, καὶ προεχόντως τὴν πρωτοβάθμια σχολικὴ, ἐνισχύεται ἡ ἠθικὴ συνοχὴ καὶ συνακόλουθα ὁ πατριωτισμὸς τοῦ λαοῦ μας, ὁ δὲ ἑορτασμὸς τῶν ἔθνικῶν ἐπετειῶν καὶ ὁ σεβασμὸς τῶν ἔθνικῶν παραδόσεων μας ἔχουν ἐξέχουσα σπουδαιότητα γιὰ τὴ συντήρησή του ὡς πηγῆς ὑψηλοῦ φρονήματος καὶ ὁμοψυχίας, ἰδιαιτέρα μάλιστα σήμερα μὲ ὅσα πρωτόγνωρα βιώνουμε καθημερινά: κακοποίηση τῆς γλώσσας μας, διαστρέβλωση τῆς ἱστορίας μας, κατάργηση τῶν ἔθνικῶν παραδόσεων, βολὲς κατὰ τοῦ ἑλληνορθόδοξου πολιτισμοῦ μας, παρὰ τὴ συνταγματικὴ ἐπιταγὴ γιὰ τὴν ὑποχρέωση τῆς Πολιτείας νὰ παρέχει στοὺς Ἕλληνες ἔθνικὴ καὶ θρησκευτικὴ ἀγωγή. Ἐδῶ καὶ δεκαετίες βάλλονται μὲ ἀύξάνομενη ἔνταση τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ταυτότητάς μας: γλῶσσα, ἱστορία, θρησκεία.

Ὁ Ἰωάννης Καποδίστριας, ἐρχόμενος στὴν Ἑλλάδα τὸ 1825 ἐν μέσῳ ἐμφυλίων συρράξεων, ἀπαντᾷ στὴ σχετικὴ πρόσκληση τοῦ Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη ὡς ἐξῆς: «Οἱ Τοῦρκοι ὑποδούλωσαν καὶ διέφθειραν τὸ θνητὸ μέρος τῆς Ἑλλάδας [...] ἀλλὰ ἡ ψυχὴ της, καὶ δι' ἐκείνης τὸ πνεῦμα τοῦ Ἔθνους ἔμεινε πάντα ἐλεύθερο καὶ ἀνεξάρτητο [...]. Οἱ Τοῦρκοι προσπάθησαν νὰ διαιρέσουν, νὰ διχάσουν καὶ νὰ ὀπλίσουν τοὺς Ἕλληνες, τὸν ἕναν ἐναντίον τοῦ ἄλλου. Ἀλλὰ ἐκεῖνοι, συσπειρωμένοι γύρω ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία, ἐνωμένοι μὲ τὴν σταθερὴ πίστη τους ἀντιτάχθησαν σθεναρά [...] ἰσχυρὰ ἢ Ἑλλάς δι' ἐκείνης τῆς ἀπείρου δυνάμεως ποὺ δίνεται ἀπὸ τὰ ἔθνικὰ προτερήματα τῆς Ἑλληνικῆς φυλῆς, διῆλθε τέσσερεις αἰῶνες διαφθορᾶς καὶ πολλῶν ἄλλων δυστυχημάτων, χωρὶς νὰ παύσει ποτὲ του νὰ σχηματίζει Ἔθνος καὶ νὰ ὑποτάσσεται στοὺς ἱεροὺς νόμους τοῦ Θείου Νομοθέτου μας [...]. Ὁρκιστήκατε πανδημεὶ νὰ ἀπελευθερωθεῖτε ἀπὸ τὸν Τουρκικὸ ζυγὸ!

Μείνετε ένωμένοι! Αποδείξτε στους Εύρωπαίους ότι ή ίδια έθνική άρετή που όπλίζει τά χέρια σας, διευθύνει και στηρίζει τά συμβούλιά σας και τίς άποφάσεις σας [...]. Μείνετε άκλόνητοι [...] διαφορετικά κινδυνεύετε νά έρημώσετε παντελώς και εκείνη τή μικρή γωνιά τής γής που ή Πατρίδα έμπιστεύτηκε στά όπλα σας. Ένω ένωμένοι με όλες σας τίς δυνάμεις, μπορείτε νά πολεμήσετε και νικήσετε τούς Τούρκους και τήν τρομερή δύναμη τής διαφωνίας και τής διχόνοιας. Και τότε θά νικήσετε όλους εκείνους (τούς Εύρωπαίους) που βοηθοϋν και τούς Τούρκους και τήν διχόνοια για νά σάς καταστρέψουν».

Καταλήγει δέ με τήν άκόλουθη έθνική έκκληση: «Η έλπίδα μου είναι στόν Θεό, όπως και ή δική σας. Η θεία Του Πρόνοια για τίς διαφωνίες σας δέν θά σάς συγχωρήσει ποτέ, όταν θά παραδώσετε έκ νέου τήν Πατρίδα στόν παντελή όλεθρο ή στόν ζένο δεσποτισμό. Όχι κύριοι! Έσείς θά σώσετε τήν Πατρίδα [...]. Η θρησκεία σας, ως ό ζήλος σας και ή τιμή σας αυτό έγγυώνται».

Όταν ό τσάρος Νικόλαος προσπαθοϋσε νά πείσει τόν Καποδίστρια νά μη δεχθεί τήν έκλογή του ως κυβερνήτη τής Ελλάδος και νά έπιστρέψει στά καθήκοντά του ως ύπουργού έξωτερικών τής Ρωσίας, εκείνος άρνήθηκε κατηγορηματικά λέγοντας: «Η άπόφασή μου Μεγαλειότατε είναι άμετάκλητη! Πάνω άπ' όλα άνήκω στήν Πατρίδα μου, στήν Ελλάδα. Δέν έχω τήν ψευδαίσθηση ότι μονάχος μου μπορώ νά τή σώσω [...]. Πιστεύετε ότι θά έγκατέλειπα μία τόσο λαμπρή θέση, μία τόσο ένδοξη ύπηρεσία και μία πλήρη έξασφάλιση στή Ρωσία, εάν δέν ένοιωθα ότι με προστάζει τó έπιτακτικό χρέος τών τραγικών καταστάσεων τής χώρας μου και ή έλλειψη άνθρώπων;» Και συνεχίζει: «Μεταβαίνω στήν Ελλάδα, τήν πατρίδα ως Έλληνας. Και μόνο ως Έλληνας θά άγωνιστώ νά τή βοηθήσω – μαζί με τόν μαρτυρικό και γενναίο λαό της!»

Οί βαρυσήμαντες αυτές έκκλήσεις και παραινέσεις του άνάνδρου δολοφονηθέντος Ίωάννη Καποδίστρια για ένότητα, ήθική συνοχή και όμοψυχία που άπηύθνε προς τόν έλληνικό λαό πριν άπό 193 χρόνια γίνονται σήμερα ιδιαίτερα επίκαιρες με τά πρωτοφανή και άκρω άνησυχητικά φαινόμενα που βιώνει ή χώρα μας. Η οικονομική έξαθλίωση, και ιδιαίτερα ή σημερινή δυσμενής συγκυρία με τίς ασύμμετρες έξωτερικές άπειλές που δέχεται καθημερινά ή χώρα μας, τó όξύτατο μεταναστευτικό πρόβλημα σέ συνδυασμό με τή δραματική μείωση τών γεννήσεων, οί παράλογες και άνιστόρητες άπαιτήσεις τών βορείων γειτόνων μας, και ιδιαίτερα ή άφρων

γεωπολιτική που εφαρμόζουν οι πρὸς ἀνατολὰς γείτονές μας, καθιστοῦν ἔθνικὴ ἐπιταγὴ τῆ συστράτευση τῶν ἀπανταχοῦ τῆς γῆς Συνελλήνων καὶ ὄλων τῶν δυνάμεων τοῦ ἔθνους –οἰκονομικῶν, πολιτικῶν, πνευματικῶν, κοινωνικῶν– μὲ στόχο τὴν ἐνίσχυση τῆς χώρας μας στοὺς καίριους τομεῖς τῆς παιδείας, τῆς ἀμυνας καὶ τῆς οἰκονομίας. Εὐχαριστῶ γιὰ τὴν προσοχή σας.

Καὶ τώρα παρακαλῶ τὸν ἀκαδημαϊκὸ κ. Μιχάλη Σταθόπουλο ὅπως προσέλθει στὸ βῆμα καὶ ὁμιλήσει μὲ θέμα «Τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα στὰ Συντάγματα τοῦ Ρήγα Φεραίου καὶ τῆς Ἐπανάστασης ὑπὸ τὸ φῶς τῶν σύγχρονων ἀντιλήψεων».

ΤΑ ΑΝΘΡΩΠΙΝΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΣΤΑ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΑ
ΤΟΥ ΡΗΓΑ ΦΕΡΑΙΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ
ΥΠΟ ΤΟ ΦΩΣ ΤΩΝ ΣΥΓΧΡΟΝΩΝ ΑΝΤΙΛΗΨΕΩΝ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ
κ. ΜΙΧΑΗΛ ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΥ

Ἡ 25η Μαρτίου 1821 ἀποτελεῖ ἀσφαλῶς τὸ μεγαλύτερο ὁρόσημο στὴν ἱστορία τοῦ σύγχρονου ἑλληνισμοῦ. Συμβολίζει τὴν ἔναρξη τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ ἀγώνα χάρις στὸν ὁποῖο ὁ ἑλληνισμός, ὕστερα ἀπὸ αἰῶνες δουλείας καὶ καταπίεσης, ξαναγεννιόταν καὶ ἀποκτοῦσε κρατικὴ ὑπόσταση. Συμβολίζει τελικὰ τὸν ἴδιο τὸν Ἀγώνα καὶ τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ ἔθνους. Ἡ Ἐπανάσταση μπορεῖ νὰ εἶχε καὶ ἄλλα χαρακτηριστικά, ἀλλὰ πρωτίστως εἶχε ἔθνικὸ χαρακτήρα, ἦταν ἔθνικοαπελευθερωτικὴ. Τὸ «Ἕλληνες ἐσμέν» τοῦ σοφοῦ τοῦ Μυστρά ἀπὸ τὸν 15ο αἰῶνα, πρὶν ἀπὸ τὴν Ἄλωση, εἶχε πλέον κυριαρχήσει πλήρως στὴ συνείδηση τῶν Ἑλλήνων καὶ εἶχε ἐκτοπίσει ἄλλες φωνές ἀπὸ τὴν ἴδια ἐποχὴ (ὅπως τὸ «οὐκ ἄν ποτε φαίην Ἕλληνα εἶναι, διὰ τὸ μὴ φρονεῖν ὡς ἐφρόνουν ποτὲ οἱ Ἕλληνες»)¹, φωνές ποὺ ἡ ἔθνικὴ συνείδηση τίς εἶχε ἀφήσει στὸ περιθώριο.

Μιὰ ἄλλη, σημαντικὴ διάσταση τῆς Ἐπανάστασης εἶναι ὅτι οἱ Ἕλληνες θέλησαν νὰ ὀργανώσουν τὸ ὑπὸ δημιουργία κράτος δημοκρατικά. Τὰ τρία ἔθνικὰ, πανελλαδικῆς ἰσχύος Συντάγματα τῆς Ἐπανάστασης, τῆς Ἐπιδαύρου (1822), τοῦ Ἄστρους (1823) καὶ τῆς Τροιζήνας (1827), ἔστειλαν τὸ μήνυμα ὅτι οἱ ἐπαναστατημένοι Ἕλληνες πίστευαν στὰ δημοκρατικὰ ἰδεώδη. Σὲ αὐτὰ θέλησαν νὰ οἰκοδομήσουν τὸ νέο κράτος, καὶ μάλιστα σὲ μιὰ Εὐρώπῃ ὅπου κυριαρχοῦσαν οἱ μοναρχίες. Αὐτὸ εἶναι, μετὰ τὸν στόχο τῆς ἔθνικῆς ἀπελευθέρωσης, τὸ δεύτερο μήνυμα τοῦ '21.

Ἡ ὁμιλία μου ἀναφέρεται στὴ δεύτερη αὐτὴ ἐπιδίωξη τῶν ἐπαναστατημένων Ἑλλήνων καὶ εἰδικότερα ἀποχωρίζει ἀπὸ τὸ πλούσιο περιεχόμενο

1. Γεώργιος Πλήθων Γεμιστὸς καὶ Γεώργιος Σχολάριος, ἀντίστοιχα – βλ. σχετικῶς τὴν ὁμιλία τοῦ Δ. ΖΑΚΥΘΗΝΟΥ γιὰ τὴν ἐπέτειο τῆς 25ης Μαρτίου 1942, μὲ τίτλο Ἡ βυζαντινὴ ἰδέα καὶ ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση, Ἐπίσημοι λόγοι τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, 454.

τῶν Συνταγμάτων τῆς Ἐπανάστασης τίς διατάξεις γιά τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα καί ἐστιάζει τήν ἐξέτασή τους κυρίως στό ζήτημα σέ ποῖο βαθμὸ οἱ τότε συνταγματικές ρυθμίσεις ἀνταποκρίνονται στήν ἐξέλιξη τῆς προστασίας τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων ἕως τίς σημερινές ἀντιλήψεις, ὅπως αὐτὲς ἀποτυπώνονται κατ' ἐξοχήν στίς διεθνεῖς Συμβάσεις γιά τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα. Ἡ ἐξέταση θά ἐπεκταθεῖ καί στό προεπαναστατικό Σύνταγμα τοῦ Ρήγα Βελεστινλή, ὅπως ὁ ἴδιος ἀποκαλοῦσε τὸν ἑαυτό του, ἢ Ρήγα Φεραίου, ὅπως τὸ πανελλήνιο ἐπὶ δύο αἰῶνες συνηθέστερα τὸν ἀποκαλεῖ (Σύνταγμα ποῦ εἶχε συνταχθεῖ ἓνα περίπου τέταρτο αἰῶνα πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση).

I. Ἡ ἐξέλιξη τῆς προστασίας τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων

Δὲν θά ξεκινήσω ἀπὸ τὴν ἀναφορὰ στὰ παλαιὰ ἐκεῖνα Συντάγματα γιά νὰ ἔλθω ἐν συνεχείᾳ στὴ σημερινὴ ἐποχὴ, ἀλλὰ ἀντιστρόφως, πρὶν ἀναφερθῶ στὰ Συντάγματα αὐτά, θά παραθέσω σὲ μιὰ γενικὴ καί συνοπτικὴ ἐκθεση τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη τῆς προστασίας τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων ἕως σήμερα, ἐξέλιξη ποῦ θά μπορούσε νὰ διακριθεῖ σὲ τρεῖς χρονικὲς περιόδους.

Ἡ πρώτη περίοδος χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴ θεωρητικὴ ἀντιμετώπιση τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων καί διήρκεσε ἕως τὸν 17ο-18ο αἰῶνα μ.Χ. Στὴν περίοδο αὐτὴ ἡ ὑπεράσπιση τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων δὲν εἶχε λάβει δεσμευτικὴ ἰσχύ, δὲν εἶχε περιβληθεῖ τὴν ἰσχύ κανόνων δικαίου. Δὲν ἦταν ἔργο νομοθέτη, ἀλλὰ ἀντικείμενο διδασκαλίας συγγραφέων, ποιητῶν, ρητόρων καί ἰδίως φιλοσόφων (αὐτῶν τῆς Ἀρχαιότητος, προπαντὸς τῶν Στωικῶν), ἀλλὰ καί τῶν φιλοσόφων τοῦ Διαφωτισμοῦ καί τοῦ φιλελευθερισμοῦ τῆς νεότερης ἐποχῆς, ποῦ διακήρυσσαν τίς ἀξίες τῆς ἐλευθερίας, τῆς ἰσότητος, τὸ δικαίωμα στὴ ζωὴ, στὴν οἰκογενειακὴ ἐστία, στὴν ἰδιοκτησία καί, σποραδικὰ μόνον, ἀποδοκίμαζαν τὴ δουλεία. Στὴν περίοδο αὐτὴ νομοθετικὴ πρόβλεψη δὲν ὑπῆρξε παρὰ μόνον κατ' ἐξίρεση. Ἡ διασημότερη ἐξίρεση εἶναι ἡ βρετανικὴ Magna Carta Libertatum (Μέγας Χάρτης τῶν Ἐλευθεριῶν) τοῦ Ἰωάννη τοῦ Ἀκτῆμονα τοῦ 1215. Ἀλλὰ καί αὐτὴ προστάτευε μόνον εὐγενεῖς (βαρῶνους) ἔναντι τοῦ βασιλέα.

Ἄς σημειωθεῖ ὅτι στὴν Ἀρχαία Ἑλλάδα κατὰ τὴν κλασικὴν περίοδο ἡ ἐλευθερία κατὰ κανόνα ἀναγνωριζόταν περισσότερο ὡς ἐλευθερία τῆς πόλης

παρά ως έλευθερία τοῦ ἀτόμου². Ἀργότερα ὅμως ἡ στωικὴ φιλοσοφία ἔδινε ἔμφαση στὴν ἴση έλευθερία ὅλων τῶν ἀνθρώπων³.

Ἡ δεῦτερη περίοδος εἶναι ἡ περίοδος τῆς πολιτικῆς καὶ θεσμικῆς ἀναγνώρισης τῶν δικαιωμάτων, ἀλλὰ σὲ ἐνδοκρατικὸ ἐπίπεδο, δηλαδὴ στὸ πλαίσιο ἐνὸς ἐθνικοῦ δικαίου (περίοδος ἐθνικῆς κατοχύρωσης τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων). Πρωτοπόροι σὲ αὐτὸ ἡ Ἀγγλία, οἱ ΗΠΑ καὶ ἡ Γαλλία. Προηγήθηκε ἡ Ἀγγλία τὸν 17ο αἰώνα, μὲ τὸν νόμο τοῦ Habeas Corpus τοῦ 1679⁴, ποὺ ἀφορᾷ κυρίως τὴν προσωπικὴ έλευθερία, καὶ μὲ τὸ Bill of Rights (Διακήρυξη Δικαιωμάτων) τοῦ 1689, ποὺ κατὰ βάση ἀπέβλεπε στὸ νὰ θέσει φραγμὸ στὶς παραβιάσεις τῶν δικαιωμάτων καὶ τῶν ἐλευθεριῶν τοῦ λαοῦ ἀπὸ τὴ βασιλικὴ ἐξουσία, χωρὶς πάντως νὰ ἀμφισβητεῖ καὶ τὴν ἴδια τὴν ἐξουσία αὐτή. Ἀλλὰ οἱ πράξεις ποὺ σηματοδότησαν τὴ γενίκευση τῆς προστασίας τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων ἦταν οἱ ἐπαναστατικὲς Διακηρύξεις τῶν ΗΠΑ καὶ τῆς Γαλλίας στὸ τέλος τοῦ 18ου αἰώνα.

Ἡ Διακήρυξη τῆς Ἀνεξαρτησίας τῶν ΗΠΑ τοῦ 1776 ὅριζε ὅτι «ὅλοι οἱ ἄνθρωποι γεννιοῦνται ἴσοι καὶ εἶναι προικισμένοι ἀπὸ τὸν Δημιουργὸ μὲ ὀρισμένα ἀπαράγραπτα δικαιώματα, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα ἡ ζωὴ, ἡ έλευθερία καὶ ἡ ἀναζήτηση τῆς εὐτυχίας»⁵.

Ἐκτενέστερος ὁ κατάλογος τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων στὴ γαλλικὴ «Διακήρυξη τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου καὶ τοῦ Πολίτη» τοῦ 1789, ποὺ μιλᾷ στὸ Προοίμιο γιὰ τὰ «φυσικά, ἀναπαλλοτρίωτα καὶ Ἐρεθ Δικαιώματα τοῦ Ἀνθρώπου» (γιὰ πρώτη φορὰ χρησιμοποιεῖται ὁ ὅρος δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου) καὶ στὴ συνέχεια ὀρίζει (ἄρθρο 1) ὅτι «οἱ ἄνθρωποι γεννιοῦνται καὶ παραμένουν ἐλεύθεροι καὶ ἴσοι ὡς πρὸς τὰ δικαιώματα», γιὰ νὰ προσθέσει (ἄρθρο 3) ὅτι «ἡ ἀρχὴ κάθε κυριαρχίας ἐδρεύει

2. Βλ. Π. ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ, *Ἀτομικὰ δικαιώματα*, ³2010, ἀρ. 27.

3. Στὴ νεότερη ἐποχὴ, ἰδίως ὑπὸ τὸ κράτος τοῦ ἔλλογου φυσικοῦ δικαίου, διδασκόταν ὅτι οἱ μεγάλες ἀξίες ποὺ κατοχυρώνουν τὴν προστασία κάθε ἀτόμου ἔχουν ὑπερνομοθετικὴ προέλευση καὶ συνιστοῦν ἀρχές ποὺ ὑπάρχουν καὶ πρὶν καὶ πᾶνω ἀπὸ τοὺς νόμους.

4. Βλ. Χ. ΣΓΟΥΡΙΤΣΑΣ, Ὁ νόμος τοῦ Habeas Corpus τοῦ 1679, στὸν τιμητικὸ τόμο Κ. Τριανταφυλλόπουλου, 109 ἐπ.

5. Περαιτέρω ἀτομικὲς ἐλευθερίες προστέθηκαν μὲ τὶς τροποποιήσεις τοῦ ἀμερικανικοῦ Συντάγματος, ἰδίως τοῦ 1791.

κατὰ κύριο λόγο στό *Ἔθνος*). Ἔτσι καθιερώνεται μέ τόν πιό ἐπίσημο τρόπο ἡ ἐθνική προστασία τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων. Ἡ Διακήρυξη αὐτή εἶχε μεγάλο ἀντίκτυπο στοὺς εὐρωπαϊκοὺς λαοὺς καὶ στήν ὑπόδουλη Ἑλλάδα. Ἐνδεικτικά, ὁ Κολοκοτρώνης γράφει στό *Ἀπομνημονεύματά του*⁶ ὅτι «ἡ Γαλλικὴ ἐπανάστασις καὶ ὁ Βοναπάρτης ἔκαμαν καὶ ἀνοιξαν τὰ μάτια τους οἱ ἄνθρωποι καλῆτερα».

Ἐκτοτε αὐτὸ τὸ μεγάλο ἐπίτευγμα τῆς νεότερης ἐποχῆς, ἡ θεσμικὴ κατοχύρωση τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων, διαδόθηκε σὲ ἐθνικὰ Συντάγματα τοῦ 19ου καὶ τοῦ 20οῦ αἰώνα, ἰδίως στήν Εὐρώπη.

Ἀξίζει πάντως νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὸ τρίτο ἐπαναστατικὸ ἔμβλημα τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, ἡ ἀδελφσύνη (*fraternité*), μᾶλλον ἀπουσιάζει ἀπὸ τὸν κατάλογο τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων τῆς περιόδου αὐτῆς.

Ἡ τρίτη περίοδος ἀρχίζει μετὰ τὸν Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Εἶναι ἡ περίοδος τῆς διεθνοῦς ἀναγνώρισης τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων. Τὸ ἔναυσμα ἔδωσε ἡ Οἰκουμενικὴ Διακήρυξη τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου, ποὺ ψηφίσθηκε ἀπὸ τὴ Γενικὴ Συνέλευση τοῦ ΟΗΕ στὶς 10.12.1948, μέ νωπὴ τὴν πικρὴ ἐμπειρία ἀπὸ τὰ ἐγκλήματα κατὰ τοῦ ἀνθρώπου τῶν ὀλοκληρωτικῶν καθεστώτων, καὶ ἰδίως τοῦ ναζιστικοῦ. Τότε ἦταν ποὺ ἡ διεθνὴς κοινότητα συνειδητοποίησε ὅτι ἡ προστασία τῶν θεμελιωδῶν δικαιωμάτων δὲν μπορεῖ νὰ ἀφήνεται μόνο στοὺς ἐσωτερικοὺς μηχανισμοὺς ἑνὸς κράτους. Ἡ διακήρυξη αὐτὴ ἔχει χαρακτηριθεῖ ὡς τὸ σπουδαιότερο κείμενο τοῦ 20οῦ αἰώνα. Ἔτσι κι ἄλλιῶς, εἰδικὰ ὡς κείμενο προστασίας ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων, εἶναι ἀναμφισβήτητα τὸ σημαντικότερο καὶ διασημότερο στήν Ἱστορία. Κατὰ τὴν Οἰκουμενικὴ Διακήρυξη, τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα ἀποτελοῦν τὸ κοινὸ ἰδανικὸ στό ὁποῖο πρέπει νὰ κατατείνουν ὅλοι οἱ λαοὶ καὶ ὅλα τὰ ἔθνη. Ἀναγνωρίζεται ὅτι «ὅλοι οἱ ἄνθρωποι γεννιοῦνται ἐλεύθεροι καὶ ἴσοι στήν ἀξιοπρέπεια καὶ τὰ δικαιώματα» ... «χωρὶς καμία ἀπολύτως διάκριση ὡς πρὸς τὴ φυλὴ, τὸ χρῶμα, τὸ φύλο, τὴ γλῶσσα, τίς θρησκείες, τίς πολιτικὲς ἢ ὅποιεςδήποτε ἄλλες πεποιθήσεις, τὴν ἐθνικὴ ἢ κοινωνικὴ καταγωγὴ, τὴν περιουσία, τὴ γέννηση ἢ ὅποιαδήποτε ἄλλη κατάστασις»⁷. Αὐτὸς ὁ κατάλογος τῶν ἀπαγορευόμενων διακρίσεων ἔχει

6. Θ. ΚΟΛΟΚΟΤΡΩΝΗΣ, *Διήγησις συμβάντων τῆς ἐλληνικῆς φυλῆς*, κθ' ἐπ., 49.

7. Βλ. Οἰκουμενικὴ Διακήρυξη τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου, Προοίμιο, ἄρθρα 1 καὶ 2.

ἐπαναληφθεῖ ἔκτοτε πολλές φορές καὶ μᾶς εἶναι οἰκεῖος. Ἀλλὰ τότε –στὴν Οἰκουμενικὴ Διακήρυξη– διατυπώθηκε γιὰ πρώτη φορά.

Ἡ ἱστορικὴ σημασία τῆς Διακήρυξης ἔγκειται κυρίως στὸ ὅτι, ὅπως τὸ τονίζει καὶ ὁ τίτλος τῆς ὡς «Οἰκουμενικῆς», ἔστειλε τὸ μήνυμά της σὲ ὅλη τὴν Οἰκουμένη. Τὸ δόγμα τῆς μὴ ἀνάμειξης στὰ ἐσωτερικὰ μιᾶς χώρας, ποὺ ἐπικρατοῦσε ὡς τότε, ἢ ἀρχὴ τῆς ἀποκλειστικῆς ἀρμοδιότητος κάθε κράτους γιὰ τὴν πάταξη τῶν παρανομιῶν στὸ δικό του ἔδαφος, τελικὰ ἢ ἴδια ἢ ἀρχὴ τῆς κρατικῆς κυριαρχίας, ὑποχωρεῖ ὅταν πρόκειται γιὰ τὴν προάσπιση τῆς ἀξίας τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ διεθνὴς κοινότητα δικαιούται νὰ παρακολουθεῖ τί συμβαίνει στὸν τομέα τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων πίσω ἀπὸ τὰ σύνορα κάθε χώρας. Μπροστὰ στὸν ἀνθρωπισμὸ δὲν ὑπάρχουν κρατικά ἢ ἄλλα σύνορα⁸. Ἡ προστασία τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου ἔγινε πλέον ὑπερεθνικὴ ὑπόθεση μὲ παγκόσμια ἰσχύ.

Ἡ ἀρχικὴ γνώμη ὅτι ἡ Οἰκουμενικὴ Διακήρυξη ἔχει προγραμματικὸ ἠθικοπολιτικὸ περιεχόμενο χωρὶς δεσμευτικὴ ἰσχὺ⁹ δὲν ἐμπόδισε νὰ ἀποκτήσουν οἱ περισσότερες διατάξεις τῆς δεσμευτικότητάς ὡς ἐθιμικὸ δίκαιο¹⁰, διότι αὐτὸ ἀνταποκρίνεται στὴ διαμορφωθεῖσα, λόγῳ τῆς γενικῆς ἀναγνώ-

8. Στὸ ἄρθρο 28 τῆς Διακήρυξης ὑπάρχει ἡ εὐγλωττὴ ἐπιβεβαίωση τῆς διεθνοποίησης. «Καθένας» (δηλαδὴ ὁ πολίτης ὅποιασδήποτε χώρας καὶ ὅποιαδήποτε χώρα) «ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ ἐπικρατεῖ μιὰ κοινωνικὴ καὶ διεθνῆς τάξη, μέσα στὴν ὁποία τὰ δικαιώματα καὶ οἱ ἐλευθερίες ποὺ προκηρύσσει ἢ παρούσα Διακήρυξη νὰ μποροῦν νὰ πραγματοποιῶνται σὲ ὅλη τους τὴν ἔκταση».

9. Κατὰ τὴ γνώμη μου δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ φθάσουμε στὴν ἀκραία ἐκδοχὴ ὅτι τὸ Ψήφισμα (Resolution) τῆς Γενικῆς Συνέλευσης τῶν Ἡνωμένων Ἐθνῶν, μὲ τὸ ὁποῖο υἱοθετήθηκε ἡ Διακήρυξη, εἶναι ἀπλὸ εὐχολόγιο. Κάτι τέτοιο θὰ ἀδικοῦσε, μετὰξὺ ἄλλων, καὶ τὶς προθέσεις τῶν πρωτεργατῶν του καὶ τὶς ἐλπίδες (τότε καὶ τώρα) τῶν λαῶν. Ἀπλῶς, ἡ Διακήρυξη δὲν προβλέπει κυρώσεις γιὰ τὴν παράβαση τῶν κανόνων τῆς. Εἶναι, μὲ ἄλλα λόγια, *lex imperfecta, sed lex*. Ἡ διαπίστωση στὸ πρῶτο ἄρθρο τῆς Διακήρυξης ὅτι «ὅλοι οἱ ἄνθρωποι γεννιοῦνται ἐλεύθεροι καὶ ἴσοι στὴν ἀξιοπρέπεια καὶ στὰ δικαιώματα», ὅτι, ἄρα, τὰ δικαιώματα ἀποτελοῦν φυσικὰ δίκαια, ὅτι εἶναι σύμφυτα μὲ τὸν ἄνθρωπο καὶ δὲν τοῦ παραχωροῦνται ἀπὸ τὴν Πολιτεία ἢ τὸν Ἡγεμόνα, ὅπως ἐννοοῦσαν πολλές ἀπὸ τὶς παλαιᾶς Διακηρύξεις, δὲν μπορεῖ νὰ ἐννοήθηκε ἀπὸ τὸ ψήφισμα τῆς Γενικῆς Συνέλευσης ὡς ἀπλή εὐχὴ χωρὶς δεσμευτικὴ ἰσχύ.

10. Α. ΣΙΣΙΑΙΑΝΟΣ, *Ἡ ἀνθρώπινη διάσταση τοῦ διεθνοῦς δικαίου*, 2010, 241.

ρισης τῆς ἀξίας τους ἀλλὰ καὶ τοῦ κύρους τους, νομικὴ πεποίθηση (*opinio iuris*), ἡ ὁποία, ὅπως ἔχει προσφυῶς λεχθεῖ¹¹, «ἀποτελεῖ τὸ προέχον στοιχεῖο στὴ δημιουργία τοῦ διεθνοῦς ἐθίμου».

Ἀλλὰ, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἂν καὶ πότε οἱ διατάξεις τῆς Οἰκουμενικῆς Διακήρυξης ἀπέκτησαν δεσμευτικὴ ἰσχὺ, οἱ σχετικὲς ρυθμίσεις ἐπαναλήφθηκαν καὶ ἀναπτύχθηκαν περαιτέρω σὲ νεότερες διεθνεῖς Συμβάσεις, πού εἶχαν ὡς πηγὴ ἔμπνευσης τὴν Οἰκουμενικὴ Διακήρυξη, ἀναφερόμενες συνήθως ρητὰ σὲ αὐτήν. Ἡ Οἰκουμενικὴ Διακήρυξη ἀποτέλεσε τὴ μήτρα καὶ τὴ βάση πάνω στὴν ὁποία στηρίχθηκαν οἱ Συμβάσεις αὐτές.

Ἐνδεικτικὰ μόνον ἀναφέρω τὴ Σύμβαση τῆς Γενεύης τοῦ 1951 γιὰ τὸ καθεστῶς τῶν προσφύγων, τὸ Διεθνὲς Σύμφωνο γιὰ τὰ Ἀτομικὰ καὶ Πολιτικὰ Δικαιώματα τοῦ 1966, τὸ Διεθνὲς Σύμφωνο γιὰ τὰ οἰκονομικὰ, κοινωνικὰ καὶ πολιτιστικὰ δικαιώματα, ἐπίσης τοῦ 1966, τὴ Διεθνὴ Σύμβαση περὶ καταργήσεως τῶν πάσης μορφῆς φυλετικῶν διακρίσεων τοῦ 1965, τὴ Σύμβαση πρὸς ἐξάλειψη ὅλων τῶν μορφῶν διακρίσεων κατὰ τῶν γυναικῶν τοῦ 1979 κ.λπ.

Ἐνα δεῦτερο βῆμα προόδου στὴν προστασία τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων, πέρα ἀπὸ τὴ διεθνοποίησή της, εἶναι ἡ ἀναγνώριση ἀπὸ τὴν Οἰκουμενικὴ Διακήρυξη¹², καὶ διεξοδικότερα ἀπὸ τὶς διεθνεῖς Συμβάσεις πού ἀκολούθησαν, νέων ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων (πού πολλές φορές ὀνομάζονται δικαιώματα β' γενιᾶς ἢ –τὰ ἀκόμη νεότερα– γ' γενιᾶς), ὅπως ἡ παροχὴ ὑπὸ ὄρους ἀσύλου σὲ ἄτομα πού καταδιώκονται (βλ., παραδείγματος χάριν, ἄρθρο 18 τοῦ Χάρτη Θεμελιωδῶν Δικαιωμάτων τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνωσεως), καὶ ἰδίως ἡ ἀναγνώριση κοινωνικῶν δικαιωμάτων, ὅπως τὸ δικαίωμα γιὰ κοινωνικὴ ἀσφάλιση, τὸ δικαίωμα στὴν ἐργασία, στὴν ἐκπαίδευση καὶ ἐν γένει στὴ μόρφωση, τὸ δικαίωμα σὲ ἓνα ἀξιοπρεπὲς ἐπίπεδο διαβίωσης, στὴν ἰατρικὴ περίθαλψη· ἐπίσης ἡ ρητὴ ἀναγνώριση τῆς ἰσότητος ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν, ἡ προστασία τῆς παιδικῆς ἡλικίας καὶ τῆς μητρότητας, ἀλλὰ καὶ τὰ δικαιώματα τῶν μειονοτήτων, ἐθνικῶν, θρησκευτικῶν, γλωσσικῶν, πού προβλέπεται ὅτι δὲνμποροῦν νὰ στερηθοῦν τὸ δικαίωμα νὰ ἀπολαμβάνουν τὸν δικό τους πολιτισμό, νὰ ἀσκοῦν τὴ δική τους θρησκεία ἢ νὰ μιλοῦν τὴ δική τους γλώσσα κ.ἄ. Στὴ β' περίοδο κυριαρ-

11. Ε. ΡΟΥΚΟΥΝΑΣ, *Δημόσιο Διεθνὲς Δίκαιο*, 2010, 50.

12. Βλ. π.χ. ἄρθρα 14, 22 ἐπ. τῆς Οἰκουμενικῆς Διακήρυξης.

χοῦσαν οἱ ἀτομικὲς ἐλευθερίες, σύμφωνα μὲ τὸ ἀκραιφνῶς τότε φιλελεύθερο πνεῦμα, δηλαδή ἀνθρώπινα δικαιώματα ποὺ ἔχουν ἀμυντικὸ περιεχόμενο (ἀπαγόρευση ἐπεμβάσεων τοῦ κράτους). Ἐπίσης στὴν περίοδο αὐτὴ ἡ ἰσότητα ἀναγνωρίζοταν βασικὰ ὡς ἰσονομία, δηλαδή ἰσότητα δικαιωμάτων καὶ ὑποχρεώσεων ἀπέναντι στὸν νόμο. Πιστευόταν ὅτι ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἔχουν ἴδιες δυνατότητες καὶ ἴδιες εὐκαιρίες νὰ ἀσκήσουν καὶ νὰ ἀπολαύσουν τὰ δικαιώματα ποὺ τοὺς παρέχει ὁ νόμος, πράγμα ποὺ φυσικὰ δὲν ἰσχύει. Ἡ ἰσότητα ἐνώπιον τοῦ νόμου δὲν σημαίνει καὶ πραγματικὴ, οὐσιαστικὴ ἰσότητα. Στὴν γ' περίοδο, παράλληλα μὲ τὶς ἀτομικὲς ἐλευθερίες, συνυπάρχουν τὰ δικαιώματα ποὺ ἔχουν θετικὸ περιεχόμενο, ὅπως τὰ κοινωνικὰ δικαιώματα, τὰ ὁποῖα θεμελιώνουν ὑποχρεώσεις παροχῆς ἀγαθῶν ἢ ὑπηρεσιῶν ἀπὸ τὸ κράτος, ὥστε νὰ ἀμβλυθεῖ κάπως ἡ οὐσιαστικὴ ἀνισότητα μεταξὺ τῶν πολιτῶν¹³.

Εἰδικὰ γιὰ τὴν Εὐρώπη, δύο εἶναι τὰ σημαντικότερα κείμενα γιὰ τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα: Κατὰ κύριο λόγο, ἡ Εὐρωπαϊκὴ Σύμβαση Δικαιωμάτων τοῦ Ἄνθρώπου (ΕΣΔΑ) τοῦ 1950, ποὺ ὑπογράφηκε στὴ Ρώμη 2 χρόνια μετὰ τὴν Οἰκουμενικὴ Διακήρυξη καὶ ποὺ ἐπίσης ἐπικαλεῖται στὸ προοίμιό της τὰ κοινὰ γιὰ ὅλους ἰδεώδη τῆς Οἰκουμενικῆς Διακήρυξης. Ἡ ΕΣΔΑ πετυχαίνει ἀποτελεσματικότερη ἐφαρμογὴ τῶν διατάξεών της κυρίως χάρις στὸ δικαίωμα ἀτομικῆς προσφυγῆς στὸ Εὐρωπαϊκὸ Δικαστήριον Ἀνθρωπίνων Δικαιωμάτων (ΕΔΑΔ), τὸ ὁποῖο ἔχει καὶ τὴν ἐξουσία νὰ ἐπιβάλλει κυρώσεις. Ἡ χώρα μας βιώνει τοῦτο, ὅχι σπάνια, ὅπως ἄλλωστε καὶ ἄλλες εὐρωπαϊκὲς χῶρες, μὲ καταδίκες γιὰ παραβιάσεις ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων. Σημειωτέον ὅτι στὸν ἔλεγχο τοῦ ΕΔΑΔ ὑπόκεινται καὶ οἱ ἀποφάσεις τῶν ἐθνικῶν δικαστηρίων (καὶ τῶν Ἀνωτάτων). Καί, δεύτερον, ὁ σχετικὰ πρόσφατος Χάρτης τῶν Θεμελιωδῶν Δικαιωμάτων τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνωσης τοῦ 2000, στὸν ὁποῖο δόθηκε δεσμευτικὴ ἰσχὺς ἀπὸ 1.1.2009, μὲ τὴ Συνθήκη τῆς Λισαβόνας τοῦ 2007. Ὁ Χάρτης διακηρύσσει τὶς κοινὲς ἀξίες τῶν λαῶν τῆς Εὐρώπης, οἱ ὁποῖες ὅμως δὲν πρέπει νὰ ἐμποδίζουν τὸν σεβασμὸ στὴν πολυμορφία τῶν πολιτισμῶν καὶ τῶν παραδόσεών τους, στὴν ἐθνικὴ ταυτότητα τῶν κρατῶν μελῶν καὶ στὴ γλωσσικὴ καὶ θρησκευτικὴ ποικιλότητά¹⁴. Στὸν κατάλογο

13. Βλ. Α. ΠΑΝΤΕΛΗΣ, *Ἐγχειρίδιο Συνταγματικοῦ Δικαίου*, ³2016, 470 ἐπ.

14. Βλ. προοίμιο καὶ ἄρθρο 22 τοῦ Χάρτη. Βλ. ἐπίσης ἀπὸ τὴ Συνθήκη τῆς ΕΕ: Ἄρθρο 2: Ἡ κοινωνία τῆς ΕΕ «χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν πλουραλισμὸ» –

άτομικῶν ἐλευθεριῶν καὶ κοινωνικῶν δικαιωμάτων τοῦ Χάρτη (γιὰ τὸν ὁποῖο πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι εἶναι ὁ πληρέστερος καὶ πλέον σύγχρονος κατάλογος ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων)¹⁵ προστίθενται γιὰ πρώτη φορὰ μὲ ἔμφαση δικαιώματα καὶ ὑποχρεώσεις ἀλληλεγγύης¹⁶.

Συμπερασματικά, τρία εἶναι τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς προστασίας τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων στὴ σύγχρονη ἐποχὴ. Πρῶτον, ἡ προστασία τους δὲν ἀποτελεῖ πλέον μόνον ἐσωτερικὴ ὑπόθεση τῶν κρατῶν, ἀλλὰ κατοχυρώνεται ἀπὸ τὸ Διεθνὲς Δίκαιο¹⁷, δεύτερον, ἀναγνωρίζονται νέα δικαιώματα, ἰδίως τὰ κοινωνικά καὶ τὰ ἀναφερόμενα στὴν ἀλληλεγγύη καί, τρίτον, ἀναγνωρίζεται ἡ ἀνάγκη σεβασμοῦ στὴν πολιτιστικὴ καὶ λοιπὴ πολυμορφία τῶν λαῶν καὶ στὸ δικαίωμα τοῦ καθενὸς νὰ ἀπολαμβάνει, ἀτομικὰ ἢ ὁμαδικά, τὸν δικό του πολιτισμό, γνώρισμα ποὺ ἔχει ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὴν ὀργάνωση τῆς Εὐρώπης στὴν πολιτειακὴ ὄντοτητα ποὺ ὀνομάζεται Εὐρωπαϊκὴ Ἑνωσις.

II. Τὰ Συντάγματα τῆς Ἐπανάστασης

1. Τὰ τρία Συντάγματα τῆς Ἐπανάστασης, τῆς Ἐπιδαύρου, τοῦ Ἄστρους καὶ τῆς Τροιζήνας, ὑπῆρξαν γιὰ τὴν ἐποχὴ τους πρωτοποριακά.

Τὸ Σύνταγμα τῆς Ἐπιδαύρου ψηφίσθηκε τὴν 1η Ἰανουαρίου 1822, μὲ τὸν τίτλο «Προσωρινὸν Πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος». Στὸ Προοίμιο τοῦ Συντάγματος αὐτοῦ προτάσσεται ἡ «Διακήρυξη τῆς Ἀνεξαρτησίας» τῆς 15ης Ἰανουαρίου 1822, ἡ ὁποία ἔχει χαρακτηρηθεῖ «ἓνα ἀπὸ τὰ συγκλονιστικότερα κείμενα τῆς νεότερῆς μας ἱστορίας»¹⁸. Ὑπογράφεται ἀπὸ τὸν Πρόεδρο

Ἄρθρο 3 § 3 τελευταῖο ἐδ. καὶ ἄρθρο 4 § 2 ἐδ. 1: «Ἡ Ἑνωσις σέβεται τὸν πλοῦτο τῆς πολιτιστικῆς καὶ γλωσσικῆς τῆς πολυμορφίας» ...«καὶ τὴν ἐθνικὴ ταυτότητα τῶν κρατῶν μελῶν».

15. Γιὰ τὸ ὅτι πάντως ἡ ΕΕ (καὶ εἰδικὰ καὶ τὸ ΕΔΔΔ) δίνουν κατὰ κανόνα προτεραιότητα στὴν οἰκονομικὴ ἐλευθερία ἔναντι τῶν κοινωνικῶν δικαιωμάτων τοῦ Χάρτη βλ. Ν. ΑΛΙΠΡΑΝΤΗΣ, *Κρίσιμες κληροδοτήσεις τοῦ 20οῦ αἰῶνα στὶς κοινωνίες τοῦ σήμερα*, ²2015, 339 ἐπ.

16. Βλ. καὶ Εὐρωπαϊκὸ Κοινωνικὸ Χάρτη τοῦ 1961 (ν. 1426/1984).

17. Βλ. καὶ ΣΙΣΙΛΙΑΝΟ, ὅ.π. (ὑπόσημ. 10), 405 ἐπ.

18. Ν. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ, *Τὰ Συντάγματα τοῦ Ἄγωνα ὡς ἀπαρχὴ τοῦ Νεοελληνικοῦ Συνταγματισμοῦ, Ἐπίσημοι λόγοι τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν*, 34, Α', 299 (ὁμιλία γιὰ τὴν 25η Μαρτίου 2004).

τῆς Ἐθνικῆς Συνελεύσεως Ἀλέξανδρο Μαυροκορδάτο, ὁ ὁποῖος εἶχε καὶ πρωταγωνιστικὸ ρόλο στὴ σύνταξη τοῦ Συντάγματος αὐτοῦ¹⁹. Τὸ Σύνταγμα τοῦ Ἄστρους ψηφίσθηκε στὶς 13 Ἀπριλίου 1823 μὲ τὸν τίτλο «Νόμος τῆς Ἐπιδάουρου» καὶ βελτιώνει νομοτεχνικὰ αὐτὸ τῆς Ἐπιδάουρου. Τέλος τὸ Σύνταγμα τῆς Τροιζήνας ψηφίσθηκε τὴν 1η Μαΐου 1827, μὲ τὸν τίτλο «Προσωρινὸν Πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος».

Εἶχαν προηγηθεῖ τρία τοπικὰ Συντάγματα, ποὺ συντάχθηκαν καὶ ψηφίσθηκαν ἰδίως στὸ β' μισὸ τοῦ 1821, ὁ «Ὄργανισμὸς τῆς Πελοποννησιακῆς Γερουσίας», γιὰ νὰ ἰσχύει στὸν ἐπαναστατημένο Μοριά, στὸν ὁποῖο (Ὄργανισμὸ) πρωτοστάτησε ὁ Δημήτριος Ὑψηλάντης, ὁ «Ὄργανισμὸς τῆς Γερουσίας τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος» γιὰ τίς περιοχὲς τῆς Αἰτωλίας καὶ τῆς Ἡπείρου, γιὰ τὸν ὁποῖο τὴν πρωτοβουλία εἶχε ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος, καὶ ἡ «Νομικὴ Διάταξις τῆς Ἀνατολικῆς Χέρσου Ἑλλάδος» γιὰ ὅλη τὴν ἀνατολικὴ ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα, ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ ἕως τὴ Μακεδονία, μὲ συντάκτη τὸν Θεόδωρο Νέγρη. Τὰ τοπικὰ αὐτὰ Συντάγματα προετοίμασαν κατὰ κάποιον τρόπο τὸ ἔδαφος γιὰ τὰ ἀκολουθήσαντα τρία ἐθνικὰ, δηλαδὴ τὰ γενικὰ γιὰ ὅλη τὴν Ἑλλάδα Συντάγματα, στὰ ὁποῖα ἐπικεντρώνεται ἡ ὀμιλία μου.

Κοινὸ καὶ βασικὸ γνῶρισμα καὶ τῶν τριῶν ἐθνικῶν Συνταγμάτων εἶναι τὸ φιλελεύθερο καὶ δημοκρατικὸ πνεῦμα τους. Ἐπιπλέον ἔχουν χαρακτῆρα ἐθνικὸ καὶ χριστιανορθόδοξο. Ἀφοροῦν τὸ «Ἔθνος τῶν Ἑλλήνων» (μὲ τὴν ἀναφορὰ στὸ ὁποῖο ἀρχίζει ἡ Διακήρυξη τῆς Ἀνεξαρτησίας) καὶ ὡς Ἑλληνας θεωροῦν αὐτοὺς ποὺ «πιστεύουσιν εἰς Χριστόν» (ἄρθρο β' τοῦ Συντάγματος τῆς Ἐπιδάουρου καὶ τοῦ Συντάγματος τοῦ Ἄστρους καὶ ἄρθρο 6 τοῦ Συντάγματος τῆς Τροιζήνας).

2. Εἰδικότερα: Ἡ ἰδέα τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους (ιδέα σύμφωνη μὲ τὴν ἀρχὴ τῶν ἐθνοτήτων ποὺ εἶχε πλέον ἐπικρατήσει στὴν Εὐρώπη –«κάθε ἔθνος καὶ κράτος, κάθε κράτος καὶ ἔθνος»)– ἀντικαθιστᾷ τὸ «Γένος», τὸ ὁποῖο ἀντλοῦσε τὴ δύναμή του ἀπὸ τὴν ὀρθόδοξη βυζαντινὴ παράδοση. Ἡ ἰδέα τοῦ ἔθνους διατυπώνεται εὐγλωττα στὸ ἄρθρο 5 τοῦ Συντάγματος τῆς Τροιζήνας, κατὰ τὸ ὁποῖο «ἡ Κυριαρχία ἐνυπάρχει εἰς τὸ Ἔθνος· πᾶσα ἐξουσία πηγάζει ἐξ αὐτοῦ, καὶ ὑπάρχει ὑπὲρ αὐτοῦ» (βλ. καὶ τὴν ἀναφερ-

19. Βλ. Κ. ΣΒΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, Ὁ Κωνσταντῖνος Σβολόπουλος γιὰ τὸ ἔργο καὶ τὴ δράση ἐννέα πολιτικῶν ἀνδρῶν, 2015, 101.

θεῖσα πιδ πάνω ἀρχή τῆς Διακήρυξης). [Πρβλ. ἄρθρ. 1 § 3 τοῦ ἰσχύοντος Συντάγματος, κατὰ τὸ ὁποῖο «ὅλες οἱ ἐξουσίες πηγάζου ἀπὸ τὸν Λαό, ὑπάρχουν ὑπὲρ αὐτοῦ καὶ τοῦ Ἔθνους καὶ ἀσκοῦνται ὅπως ὀρίζει τὸ Σύνταγμα». Συνδέεται δηλαδὴ ἔθνος (ἢ παλαιὰ ἄποψη) καὶ λαός (ἢ σύγχρονη)²⁰.]

Ὁ φιλελεύθερος χαρακτήρας τῶν Συνταγμάτων τῆς Ἐπανάστασης ἀποτυπώνεται κυρίως στὶς διατάξεις γιὰ τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα. Γι' αὐτά, ἰδίως γιὰ τὶς ἀτομικὲς ἐλευθερίες, πηγὴ ἔμπνευσης ἀποτελέσαν οἱ ἀρχές τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης ἀλλὰ καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ Διαφωτισμοῦ. Τὸ Σύνταγμα τῆς Ἐπιδαύρου εἶναι λιτὸ ὡς πρὸς τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα, ἀλλὰ πάντως κατοχυρώνει, πρωτοπορώντας στὴν Εὐρώπη, μαζὶ μὲ ἐλάχιστα ἄλλα κράτη, κυρίως τὴν ἰσότητά ἐνώπιον τῶν νόμων, ἀλλὰ καὶ τὴν ἰδιοκτησία, τὴν τιμὴ καὶ τὴν ἀσφάλεια τῶν Ἑλλήνων. Ρητὰ ἐπίσης ἀπαγορεύει τὰ βασιανιστήρια καὶ τὴ δήμευση (βλ. ἄρθρ. 50'). Ἡ κριτικὴ τοῦ Ἄδαμάντιου Κοραῆ στὸ Σύνταγμα αὐτὸ²¹ περιλαμβάνει, μεταξὺ ἄλλων, τὴν ἀνάγκη διεύρυνσης τῶν προβλεπόμενων στὸ Σύνταγμα ἀτομικῶν δικαιωμάτων καὶ ἐλευθεριῶν. Ἡ διαφορὰ ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης ἐγκνεται κυρίως στὴ ρύθμιση τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας καὶ τῶν σχέσεων τοῦ κράτους μὲ τὴν Ἐκκλησία. Ἦδη τὸ πρῶτο ἄρθρο τοῦ Συντάγματος τῆς Ἐπιδαύρου ἔχει ὡς ἀντικείμενο τὴ θρησκεία καὶ ὀρίζει τὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία ὡς τὴν ἐπικρατοῦσα, μὲ ἀπλή («ἀνοχή») τῶν ἄλλων θρησκειῶν. Στὸ ἐπόμενο ἄρθρο ὡς «Ἕλληνες χαρακτηρίζονται, ὅπως ἤδη τονίσθηκε, ὅσοι αὐτόχθονες κάτοικοι πιστεύουν στὸν Χριστό.

Τὸ Σύνταγμα τοῦ Ἄστρους ἐπαναλαμβάνει κατὰ βάση, ὡς πρὸς τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα, τὸ Σύνταγμα τῆς Ἐπιδαύρου, πάλι μὲ ἔμφαση στὴν ἰσότητά, προσθέτοντας ρητὰ τὸ δικαίωμα τῶν Ἑλλήνων νὰ κοινοποιοῦν τὶς δοξασίες τους (ἐλευθερία ἔκφρασης δηλαδὴ) («καὶ διὰ τῶν τύπων»), τὸ δικαίωμα ἀναφορᾶς τοῦ καθενὸς στὴ νομοθετικὴ ἐξουσία (τὸ «Βουλευτικόν»), τὴ ρητὴ ἀπαγόρευση τῆς δουλείας (ἄρθρο θ') (ἢ ὁποῖα, σημειωτέον, τότε ἀνα-

20. Πρβλ. ἐπίσης ἄρθρο 3 τῆς γαλλικῆς Διακήρυξης Ἀνθρωπίνων Δικαιωμάτων τοῦ 1989 («Ἔθνος») – ὅχι ὅμως καὶ τοῦ 1793, ἄρθρο 25 τῆς Διακήρυξης τοῦ 1793: «λαός», ἀλλὰ καὶ ἄρθρο 1 Συντ. 1793: République Française.

21. Βλ. Α. ΚΟΡΑΗΣ, Σημειώσεις εἰς τὸ Προσωρινὸν Πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος τοῦ 1822 ἔτους, ἔκδ. Θ. Π. Βολίδης, 1933 (β' ἔκδ. τοῦ Ἰδρύματος τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων, ἐπιμ. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, 2018).

γνωρίζεται ακόμα από πολλά ευρωπαϊκά κράτη) και την αναγνώριση του δικαιώματος της νεολαίας στην εκπαίδευση (το τελευταίο στο άρθρο πζ').

Σημαντική όμως πρόοδος στην προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων σημειώνεται με το Σύνταγμα της Τροιζήνας, το κατά γενική παραδοχή πληρέστερο, δημοκρατικότερο και πιο πρωτοποριακό από τα Συντάγματα της Έπανάστασης. Σε αυτό, πέρα από τα προβλεπόμενα στα προηγούμενα Συντάγματα δικαιώματα, περιλαμβάνονται για πρώτη φορά διατάξεις που κατοχυρώνουν την προσωπική ελευθερία των πολιτών (το λεγόμενο *habeas corpus*), σαφέστερα τώρα την ελευθεροτυπία, διατάξεις που προβλέπουν το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι, που απαγορεύουν τους τίτλους ευγενείας, που καθιερώνουν το τεκμήριο της αθωότητας προ της καταδίκης (από τα σημαντικότερα και πιο συχνά παραβιαζόμενα ανθρώπινα δικαιώματα), ενώ προχωρεί στα πρώτα συνταγματικά βήματα για τη διάκριση αρμοδιοτήτων Έκκλησίας και Πολιτείας. Στη διάταξη περί θρησκείας εκκινεί όχι από την αναγόρευση της Ορθόδοξης Έκκλησίας ως επικρατούσας για να συνεχίσει με την άπλη άνοχη των άλλων θρησκειών, όπως τα προηγούμενα Συντάγματα, αλλά αντιστρέφει την ιεράρχηση αυτή, όριζοντας ευθύς εξαρχής ότι «καθείς εις την Ελλάδα επαγγέλλεται την θρησκείαν του ελευθέρως, και διά την λατρείαν αυτής έχει ίσην υπεράσπισιν» και στη συνέχεια αναγορεύει την Ορθόδοξη Έκκλησία ως «θρησκεία της Επικρατείας». Σε επόμενη διάταξη εξάλλου (άρθρο 24) προβλέπει, με πνεύμα πλησιέστερο προς τις ιδέες της Γαλλικής Έπανάστασης, ότι ο Κληρός «δεν έμπεριπλέκεται εις κανέν δημόσιον ύπουργημα· μόνοι δέ οί Πρεσβύτεροι έχουσι τὸ δικαίωμα τοῦ εκλογέως».

3. Σε μιὰ γενική αποτίμηση μπορεί να λεχθεῖ ότι τὰ Συντάγματα τῆς Έπανάστασης, ανεξάρτητα ἀπὸ τὸ ὅτι δὲν ἐφαρμόσθηκαν ποτὲ στὸ σύνολό τους, εἶχαν καὶ διατηροῦν μεγάλη συμβολικὴ, ἰδεολογικὴ καὶ παιδευτικὴ ἀξία γιὰ τοὺς πολίτες τοῦ ὑπὸ δημιουργία νέου κράτους²². Ἀλλὰ εἶχαν καὶ ἐπίπτωση στὴν ἐφαρμογὴ. Εἰδικὰ οἱ διατάξεις γιὰ τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα ἔγιναν δεκτὲς στὰ Συντάγματα τοῦ νέου κράτους (τοῦ 1844 καὶ τοῦ 1864), μὲ νέα βέβαια διατύπωση καὶ μὲ ἐμπλουτισμό τους. Τὰ Συντάγματα

22. Πρόβαλαν «ὡς ἰδεολογικὸ πρότυπο τῆ δημοκρατικῆς πολιτικῆς κοσμοθεωρίας», κατὰ τὴν Α. ΓΩΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΜΑΡΑΓΚΟΠΟΥΛΟΥ, Τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα στὰ Συντάγματα τῆς Ἑλληνικῆς Έπανάστασης, ΝοΒ, 1980, 1030.

αὐτὰ τοῦ νέου κράτους περιόρισαν τὸν δημοκρατικὸ χαρακτήρα του, ἀλλὰ στὸ ζήτημα τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων δὲν μποροῦσαν νὰ μὴν ἀποδεχθοῦν τὸ πνεῦμα τῶν Ἐπαναστατικῶν Συνταγμάτων.

Ἀλλὰ καὶ διεθνῶς προσέχθηκε τὸ δημοκρατικὸ πνεῦμα τῶν Συνταγμάτων τῆς Ἐπανάστασης, ἰδίως τοῦ πρώτου Συντάγματος (τῆς Ἐπιδαύρου), τοῦ ὁποῦ ἀποσπάσματα ἢ πλήρεις μεταφράσεις εἶχαν δημοσιευθεῖ σὲ ἐφημερίδες, γαλλικές, βρετανικές, γερμανικές, ἀμερικανικές, συμβάλλοντας μεταξὺ ἄλλων στὴν ὑποστήριξη τῆς ἐλληνικῆς ὑπόθεσης ἀπὸ τὴν εὐρωπαϊκὴ, φιλελεύθερη κοινὴ γνώμη. Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς σχολίασε διὰ μακρῶν τὸ Σύνταγμα αὐτό, στὶς Σημειώσεις εἰς τὸ Προσωρινὸν Πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος τοῦ 1822 ἔτους²³, γιὰ νὰ ἐνθαρρύνει καὶ νὰ ἐνισχύσει τὸ φιλελεύθερο πνεῦμα τοῦ Συντάγματος (ἐνίσχυση ποὺ πραγματώθηκε σὲ μεγάλο βαθμὸ στὸ Σύνταγμα τῆς Τροιζήνας). Πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση καὶ ὁ σχολιασμὸς τοῦ Συντάγματος τῆς Ἐπιδαύρου ἀπὸ τὸν φιλέλληνα Ἄγγλο φιλόσοφο καὶ νομικὸ Jeremy Bentham, ἐκπρόσωπο τοῦ εὐρωπαϊκοῦ φιλελεύθερου πολιτικοῦ στοχασμοῦ, ποὺ εἶχε γνώση μεταφράσεων τοῦ Συντάγματος²⁴. Γενικότερα ἡ προσοχὴ ποὺ δόθηκε στὸ Σύνταγμα τῆς Ἐπιδαύρου ἀπὸ τὴν Εὐρώπη εἶχε σχέση μὲ τὸν φιλελληνισμό τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ὁ ὁποῖος ἐμπνεόταν ἀπὸ τὰ κλασικὰ ἰδεώδη τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας καὶ τὶς δημοκρατικὰς ἀξίες τῆς ἀρχαίας Ἀθήνας. Οἱ ἐπαναστατημένοι Ἕλληνες ἔστειλαν τὸ μήνυμα τῆς πίστεως τους στὴ δημοκρατία καὶ στὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα, καθὼς καὶ στὴν ἀνάγκη νὰ οἰκοδομηθεῖ τὸ νέο κράτος στὴ βάση θεμελιωδῶν καταστατικῶν νόμων, νὰ ἰδρυθεῖ συνταγματικὴ πολιτεία, πράγμα καθόλου αὐτονόητο. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι, ὅταν ψηφίζοταν τὸ Σύνταγμα τῆς Ἐπιδαύρου, ἐλάχιστες χῶρες τοῦ κόσμου, καὶ γιὰ τὴν ἀκρίβεια πέντε τὸν ἀριθμὸ, εἶχαν γραπτὸ Σύνταγμα: οἱ ΗΠΑ, Γαλλία, Δανία, Σουηδία καὶ

23. Βλ. ὅ.π. (ὑποσημ. 21).

24. Βλ. Π. Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, Οἱ καταβολές τοῦ Ἑλληνικοῦ Συνταγματισμοῦ (1797-1827), 15 ἐπ., 23, στὴν ἔκδοση τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων 30 χρόνια ἀπὸ τὸ Σύνταγμα τοῦ 1975 – Τὰ ἐλληνικὰ Συντάγματα ἀπὸ τὸν Ρήγα ἕως σήμερα, 2004. Κατὰ τὰ ἔτη 1822-1823 τὸ Σύνταγμα τῆς Ἐπιδαύρου μεταφράσθηκε στὴ γαλλικὴ, ἀγγλικὴ καὶ γερμανικὴ γλώσσα. – Βλ. ἐπίσης Π. Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, Εἰσαγωγὴ στὴ β' ἔκδοση τῶν Σημειώσεων εἰς τὸ Προσωρινὸν Πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος τοῦ 1822 ἔτους τοῦ Ἀ. Κοραῆ, 2018, σσμ. 9 (βλ. καὶ ὅ.π., ὑποσημ. 21).

Όλλανδία²⁵. Καί βεβαίως τὸ μοναρχικὸ πολίτευμα ποὺ ἀκολούθησε ἡ χώρα ἀργότερα στὸν ἐλεύθερο βίον τῆς δὲν ἄρμοζε στὴν ἰδεολογία τῶν Ἐπαναστατικῶν Συνταγμάτων.

Ὡς πρὸς τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα, τὰ Συντάγματα τῆς Ἐπανάστασης, καθιερώνοντας συνταγματικούς κανόνες γιὰ τὸ ὑπὸ ἴδρυση κράτος, ὀδηγοῦσαν τὴ χώρα ἀπὸ τὴν α' περίοδο τῆς ἐξέλιξης τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων, γιὰ τὴν ὁποία ἔγινε λόγος στὶς εἰσαγωγικὲς μου παρατηρήσεις, στὴ β' ἐξελιγμένη περίοδο, αὐτὴν τῆς θεσμικῆς κατοχύρωσης τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων. Τὰ Συντάγματα τῆς Ἐπανάστασης ἔθεταν τὸ ὑπὸ ἴδρυση ἑλληνικὸ κράτος στὴν παγκόσμια πρωτοπορία, μαζὶ μὲ λίγα μόνο ἄλλα κράτη.

Τὸ φιλελεύθερο πνεῦμα τοὺς ἀφοροῦσε, ἰδίως στὸ Σύνταγμα τῆς Τροιζήνας, τὶς ἀτομικὲς ἐλευθερίες, ἀλλὰ καὶ αὐτὲς στὴ βᾶση τῆς ἰσότητος τῶν πολιτῶν ἐνώπιον τῶν νόμων, στὴν ὁποία δίνεται ἰδιαίτερη ἔμφαση. Σημειωτέον ὅτι καὶ τὰ τρία Συντάγματα συνδέουν τὴν ἰσότητα τῶν Ἑλλήνων, εἰδικὰ ὡς πρὸς τὴν πρόσβασή τους σὲ ἀξιώματα καὶ δημόσια λειτουργήματα, μὲ μόνον τὸ κριτήριον τῆς προσωπικῆς ἀξίας ἐκάστου. «Δοτῆρ» τῶν ἀξιωματῶν κ.λπ. «μόνη ἢ ἀξιότης ἐκάστου» (βλ. ἄρθρα στ' Συντάγματος Ἐπιδάουρου, ε' Συντάγματος Ἄστρους, 8 Συντάγματος Τροιζήνας). Καθιερώνεται ἔτσι ρητὰ ἢ (δεινοπαθοῦσα στὴ χώρα μας) ἀρχὴ τῆς ἀξιοκρατίας.

Ἡ μόνη ἐξαίρεση, μερικὴ ὅμως καὶ κατανοητὴ γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐξαίρεση, στὴν ἴση παροχὴ ἀτομικῶν ἐλευθεριῶν ἔχει σχέση μὲ τὴν πλήρη θρησκευτικὴ ἐλευθερία, ἀφοῦ στὸ νέο κράτος δίνονται τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ χριστιανορθόδοξου κράτους. Τὸ ἔλλειμμα ὅμως αὐτὸ (ἔλλειμμα ποὺ τονίζεται καὶ ἐπικρίνεται ἀπὸ τὸν Κοραή²⁶) ἔχει μιὰ σημαντικὴ θετικὴ πλευρά. Συγκεκριμένα, ἐπίτευγμα τῶν Συνταγμάτων τῆς Ἐπανάστασης ἦταν ὅτι μπόρεσαν νὰ συνδυάσουν τὶς ἀρχές τῆς Δύσης καὶ τοῦ Διαφωτισμοῦ μὲ τὸ πνεῦμα τῆς Ἀνατολῆς, καὶ εἰδικότερα τῆς Ὁρθοδοξίας. Οἱ πατέρες τῶν Συνταγμάτων τῆς Ἐπανάστασης ἔδειξαν ὅτι Διαφωτισμὸς καὶ Ὁρθοδοξία μποροῦν νὰ συμπλέουν ἀρμονικά. Τοῦτο εἶναι χρήσιμο καὶ σήμερα, ἐπειδὴ

25. Στὴν Ἰσπανία εἶχε ἐπίσης ψηφισθεῖ τὸ 1812 Σύνταγμα, ἡ ἰσχύς τοῦ ὁποίου ὅμως εἶχε ἀνασταλεῖ. Ἐπίσης στὴν ἀσταθὴ τότε κατάσταση τῆς Ἰταλίας εἶχαν συνταχθεῖ ὀρισμένα τοπικὰ συνταγματικὰ κείμενα (Σικελία, Νάπολη).

26. Βλ. ΚΟΡΑΗΣ, *Σημειώσεις*, ἔκδ. Βολίδης, ὅ.π. (ὕποσημ. 21), 3-8.

υπάρχουν οί φωνές που φέρνουν σέ αντιπαράθεση τίς δύο αὐτές παραδόσεις τοῦ ἑλληνισμοῦ, ὡσάν νά ἦσαν ἀσυμβίβαστες μεταξύ τους.

Ἐπιτρέψτε μου στό σημεῖο αὐτό νά ἀναφερθῶ στή γνώμη τοῦ Μητροπολίτη Περγάμου, Ἀκαδημαϊκοῦ Ἰωάννη Ζηζιούλα, ὁ ὁποῖος γράφει²⁷: «Ὁ Διαφωτισμός γέννησε τὸν ἐθνικισμό μὲ τὴ μορφή τοῦ σύγχρονου του κράτους-ἔθνους, ἀλλὰ συγχρόνως καλλιέργησε καὶ διέδωσε τίς θεμελιώδεις οὐμανιστικὲς ἀξίες τῆς ἰσότητος καὶ τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων, πού ἐμπεριέχουν τὰ σπέρματα τῆς οἰκουμενικότητος [ἔννοεῖ: τὴν οἰκουμενικότητα τῆς Ὁρθοδοξίας] καὶ συνεπῶς κατευθύνονται πρὸς μιὰ ὑπέρβαση τοῦ στενὰ νοούμενου ἐθνικισμοῦ. Ἡ ὀρθόδοξη ἐκκλησιολογία δὲν ἔχει ἐπομένως λόγο νά ἀντιτίθεται στὸν Διαφωτισμό... Τὸ μήνυμα τῆς Ὁρθοδοξίας στὸν σύγχρονο δυτικὸ πολιτισμὸ καλεῖ τὸ ἔθνος νά ἀποβάλει μιὰ ἐγωκεντρικὴ ἐσωστρέφεια καὶ νά παύσει νά αὐτοπροσδιορίζεται μὲ ὄρους ἀντιπαράθεσής του πρὸς τὸ ἀλλότριον, τὸ διαφοροτικόν, πρὸς ἐκείνους ἄλλης φυλῆς ἢ θρησκείας, ἀλλὰ ἀντιθέτως [νά αὐτοπροσδιορίζεται] μὲ ὄρους κοινωνίας μαζὶ τους».

Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ ἑλληνισμός, μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση ἀπὸ τὸν ὀθωμανικὸ ζυγὸ, ζοῦσε συχνὰ μιὰ πολιτισμικὴ διαμάχη²⁸. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά ἡ Εὐρώπη, ὁ ἐκσυγχρονισμός, ὁ ὀρθὸς λόγος, ἀπὸ τὴν ἄλλη ἡ Ἀνατολή, ὁ ρομαντισμός, ἡ πίστη, ἡ Ὁρθοδοξία. Ἦδη καὶ στὴν τελευταία περίοδο πρὶν ἀπὸ τὴν Ἄλωση ὁ βυζαντινὸς κόσμος βρισκόταν, ὅπως γράφει ὁ Δ. Ζακυθηνός, «εἰς μεγάλην πνευματικὴν ταραχήν». Καὶ συνεχίζει ὁ Ζακυθηνός²⁹: «Δύο διακεκριμένα ρεύματα ἰδεῶν ἀναταράσσουν τὴν ἑλληνικὴν σκέψιν»...: «Ἡ ὀρθόδοξος ἀνατολικὴ σοφία εὐρίσκεται εἰς σύγκρουσιν μὲ τὸ ἀναγεννώμενον πνεῦμα τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Ἑλληνισμοῦ». Ἀλλὰ κατὰ τὴν Ἐπανάσταση οἱ δύο ἀντίθετοι κόσμοι συναντήθηκαν στὴν κοινὴ προσπάθεια ἀπελευθέρωσης τοῦ ἔθνους. Καὶ τὰ Συντάγματα τῆς Ἐπανάστασης ἐπικύρωσαν τὴ

27. Μετάφραση στὰ ἑλληνικὰ ἀπὸ τὸν ἀγγλικὸ πρόλογο τοῦ Μητροπολίτη Περγάμου στὴ μελέτη τοῦ P. KITROMILIDES, *Religion and Politics in the Orthodox World*, 2018.

28. Γιὰ τὸ γενικότερο αὐτὸ ζήτημα (μεῖζον πρόβλημα τοῦ νεότερου ἑλληνισμοῦ) βλ. Ν. ΔΙΑΜΑΝΤΟΥΡΟΣ, *Πολιτισμικὸς δυϊσμός καὶ πολιτικὴ ἀλλαγὴ στὴν Ἑλλάδα τῆς μεταπολίτευσης*, 2000.

29. Βλ., ὅ.π. (ὑποσημ. 1).

συμφιλίωση και οικοδομήθηκαν στην άρμονική σύζευξη και σύνθεση τῶν διεστώτων ρευμάτων.

III. Τὸ Σύνταγμα τοῦ Ρήγα Φεραίου

1. Τὸ Σύνταγμα τοῦ Ρήγα Φεραίου περιέχεται στὸ ἐπαναστατικὸ φυλλάδιο τοῦ 1797 ποὺ τυπώθηκε στὴ Βιέννη καὶ περιλαμβάνει, ὑπὸ τὸν γενικὸ τίτλο «Νέα Πολιτικὴ Διοίκησις», α) τὴν ἐπαναστατικὴ προκήρυξη, β) τὰ «Δίκαια τοῦ ἀνθρώπου» (ὅπως ὁ Ρήγας ὀνόμασε τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα), καὶ γ) τὴν «Ἀρχὴ τῆς νομοθετημένης πράξεως», δηλαδὴ τὸ πολίτευμα τοῦ σχεδιαζόμενου κράτους (ἐφεξῆς: Πολίτευμα – μερικὲς φορὲς ὀνομάζεται «τὸ κυρίως Σύνταγμα»). Στὸ ἐπαναστατικὸ φυλλάδιο περιλαμβάνεται καὶ ὁ «Θούριος», τὸν ὁποῖο ὁ Ρήγας ὀνομάζει «ὄρμητικὸ πατριωτικὸ ὕμνο», ἀποβλέποντας προφανῶς νὰ συγκινήσει εὐρύτερες μάζες τοῦ πληθυσμοῦ καὶ νὰ τὶς συνεγείρει στὸ ἐπαναστατικὸ του κάλεσμα. Αὐτὸ πράγματι τὸ πέτυχε σὲ μεγάλο βαθμὸ, γιατί ὁ Θούριος διαδόθηκε εὐρύτατα, ἐνῶ τὸ Σύνταγμα τοῦ Ρήγα, ποὺ θὰ μᾶς ἀπασχολήσει ἐφεξῆς, ἦταν τότε λιγότερο γνωστὸ³⁰. Τὰ κείμενα τοῦ ἐπαναστατικοῦ φυλλαδίου ὀρθῶς ἔχουν χαρακτηρηθεῖ ὡς περιέχοντα τὴν κορυφωση καὶ τὴ ρητὴ πολιτικὴ ἔκφραση τῆς σκέψης τοῦ Ρήγα³¹.

2. Τὸ Σύνταγμα τοῦ Ρήγα εἶχε πηγὴ ἔμπνευσης τὴ γαλλικὴ Διακήρυξη τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου καὶ τοῦ Πολίτη τοῦ 1793 (ὄχι τὴ Διακήρυξη τοῦ 1789) καὶ τὸ γαλλικὸ ἰακωβινικὸ Σύνταγμα τοῦ ἴδιου ἔτους (τὸ πιὸ ριζοσπαστικὸ), πολλὰς διατάξεις τῶν ὁποίων περιέλαβε αὐτούσιες, ἄλλες ὅμως παραφρασμένες καὶ προσαρμοσμένες ὥστε νὰ ἀνταποκρίνονται

30. Αὐτὸ προσέχθηκε πάντως ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸν Κοραῖ [βλ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, ὁ.π. (ὑπόσημ. 24, 30 χρόνια ἀπὸ τὸ Σύνταγμα), 16] καὶ ἀπὸ τὸν ἀνώνυμο συγγραφέα τῆς *Ἑλληνικῆς Νομαρχίας* (1806), ποὺ ἀφιερώνει τὸ ἔργο του στὸν Ρήγα καὶ ἀκολουθεῖ σὲ μεγάλο βαθμὸ τὴν πολιτικὴ του ἰδεολογία (βλ. Ν. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, *Μελετήματα γιὰ τὸν Ρήγα Βελεστινλή*, ἔκδ. Ἐπιστημονικῆς Ἑταιρείας Μελέτης «Φερῶν – Βελεστίνου – Ρήγα», 94). Μὲ ἓναν γενικὸ χαρακτηρισμὸ, τὸ Σύνταγμα τοῦ Ρήγα μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἔκφραση τοῦ ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, ἐνῶ ὁ «Θούριος» ὡς πρῶτη ἔκφραση τοῦ ἑλληνικοῦ Ρομαντισμοῦ.

31. Βλ. Π. Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, *Εἰσαγωγή στὸν 5ο τόμο τοῦ ἔργου Ρήγα Βελεστινλή ἅπαντα τὰ σωζόμενα*, ἔκδ. τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων, 2000, 9.

πρός τή διαμορφωμένη κατάσταση στὰ Βαλκάνια, καὶ ἰδίως πρὸς τὴν πραγματικότητα τοῦ πλουραλισμοῦ τῆς νέας Πολιτείας ποὺ σχεδιάζει. Ὅρισμένες δὲ διατάξεις τοῦ γαλλικοῦ προτύπου ὁ Ρήγας τὶς ἐνίσχυσε μὲ προσθήκες, μὲ τὶς ὁποῖες ἔδινε ἔμφαση στὶς πολιτικές του ἀπόψεις. Οἱ προσθήκες καὶ ἀποκλίσεις τοῦ Ρήγα ἀπὸ τὸ γαλλικὸ πρότυπο ἔχουν ἰδιαίτερη σημασία, ἀρκεῖ νὰ μὴν τὶς δεῖ κανεὶς μὲ μιὰ ἐπιφανειακὴ ἀνάγνωση. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ διατύπωση τοῦ Συντάγματος τοῦ Ρήγα εἶναι συχνὰ πρόχειρη. Ἡ ὀρολογία εἶναι ἀσταθῆς καὶ ὄχι πάντοτε ἐπιτυχῆς. Εὐεξήγητο βέβαια, ἀφοῦ δὲν ὑπῆρχε ἀκόμα καθιερωμένη ἀπόδοση συνταγματικῶν ἐννοιῶν στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα. Ἄλλη ὅμως εἶναι ἡ εἰκόνα ἂν εἰσχωρήσει κανεὶς στὴ σκέψη τοῦ Ρήγα, στοὺς στόχους τῆς καὶ στὶς προεκτάσεις τῆς, καὶ ἰδίως στὶς καινοφανεῖς ἰδέες του.

Ἡ κυριότερη ἀπόκλιση τοῦ Συντάγματος τοῦ Ρήγα ἀπὸ τὰ γαλλικὰ πρότυπά του εἶναι ὅτι αὐτὰ μὲν ἀναφέρονται σὲ ἓνα ἔθνικὸ κράτος, ἐνῶ τὸ Σύνταγμα τοῦ Ρήγα ἀναφέρεται στὸν λαὸ στὸν ὁποῖο ἀνήκουν «διάφορα γένη καὶ θρησκείες» (βλ. ἄρθρο 1 τοῦ Πολιτεύματος). Στὸν λαὸ τοῦ ὑπὸ ἴδρυση κράτους περιλαμβάνει «Ἕλληνες, Ἀλβανούς, Βλάχους, Ἀρμένηδες, Τούρκους καὶ κάθε ἄλλο εἶδος γενεᾶς» (ἄρθρο 7 τοῦ Πολιτεύματος). Δὲν παραλείπει τοὺς Τούρκους. Τὸ ἐξηγεῖ: Στὴν ἀρχὴ τῆς Προκήρυξης ἀναφέρεται στὸν λαὸ ποὺ στενάζει ὑπὸ τὴν τυραννία τοῦ ὀθωμανικοῦ δεσποτισμοῦ καὶ τοῦ τυράννου ὁ ὁποῖος ὀνομάζεται σουλτάνος καὶ ποὺ περιλαμβάνει ὅλους ὅσοι στενάζουν, «ὅλους, χριστιανούς καὶ Τούρκους, χωρὶς κανένα ξεχωρισμὸ θρησκείας, ἐπειδὴ ὅλοι πλάσματα Θεοῦ εἶναι». Στὰ «Δίκαια τοῦ ἀνθρώπου» ἐπαναλαμβάνει: «Ὅλοι οἱ ἄνθρωποι, Χριστιανοὶ καὶ Τοῦρκοι, κατὰ φυσικὸν λόγον εἶναι ἴσοι» (ἄρθρο 3) καὶ «ἡ ἐλευθερία κάθε εἶδους θρησκείας, Χριστιανισμοῦ, Τουρκισμοῦ, Ἰουδαϊσμοῦ, καὶ τὰ λοιπά, δὲν εἶναι ἐμποδισμένα εἰς τὴν παροῦσαν διοίκησιν» (ἄρθρο 7 – ὅπως εἶπαμε, τὸ Σύνταγμα τοῦ ὁ Ρήγας τὸ ὀνομάζει «Νέα Πολιτικὴ Διοίκησις»)³². Ἀλλὰ καὶ στὸν «Θούριο» βρίσκουμε τοὺς ἐξῆς στίχους (στίχ. 45 ἐπ.): «Βουλγάροι, κι' Ἀρβανῆτες, Ἀρμένιοι καὶ Ρωμιοί, Ἀράπηδες καὶ ἄσπροι, μὲ μιὰ κοινὴν ὁρμή, γιὰ τὴν ἐλευθερίαν, νὰ ζώσωμεν σπαθί, πῶς εἴμασθ' ἀντριωμένοι, παντοῦ νὰ ζακουσθῆ».

32. Βλ. καὶ ἄρθρα 2 καὶ 122 τοῦ Πολιτεύματος.

Τὴν ἰσότητα ὁ Ρήγας τὴν ἐφαρμόζει στὶς ὅποιες διαφορές, φυλετικές, θρησκευτικές, κοινωνικές καὶ ἄλλες. Τέτοιες διακρίσεις στὸ ἐνιαῖο κράτος ποὺ σχεδιάζει δὲν ὑπάρχουν. Σὲ αὐτὸ συμπεριλαμβάνονται («διάφορα γένη») κατὰ τὸν ὅρο ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ Ρήγας (ἄρθρο 1 τοῦ Πολιτεύματος). Ὁ ὅρος («ἔθνη») δὲν εἶχε ἀκόμη εὐρέως καθιερωθεῖ. Γι' αὐτὸ ὁ Ρήγας κάνει λιγότερη χρῆση τοῦ ὅρου αὐτοῦ, τουλάχιστον ὅταν ἀναφέρεται στὶς διάφορες ἐθνότητες τοῦ ἐνιαίου κράτους.

Τὸ κράτος αὐτὸ τὸ ὀνομάζει «Ἑλληνικὴ Δημοκρατία». Ὑπάρχει ἀντίφαση; Ὁχι. Ὅπως προσφυῶς ἔχει ἐξηγηθεῖ³³, ὁ ὅρος «Ἑλληνικὴ Δημοκρατία» παραπέμπει στὸ πνεῦμα τῆς κλασικῆς Ἑλλάδας, στὰ πρότυπα τῶν δημοκρατικῶν πολιτειῶν τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος (ἐξιδανικευμένα βέβαια ἀπὸ τὸν Ρήγα), στὶς ἀρχές τῆς πολιτικῆς ἰσότητος τῶν πολιτῶν, ἀλλὰ καὶ στὶς ἀξίες τῆς ἑλληνικῆς παιδείας, κοινές τότε στοὺς λόγιους τῆς Βαλκανικῆς Χερσονήσου, ἀνεξάρτητα ἀπὸ ἐθνότητα· ἀρχές καὶ ἀξίες ποὺ διαπνέουν καὶ τὸν Διαφωτισμὸ τῆς νεότερης ἐποχῆς, καθὼς καὶ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση. Αὐτὰ τὰ πρότυπα ἐκφράζει ὁ ὅρος «Ἑλληνικὴ» Δημοκρατία, πρὸς αὐτὰ ἔπρεπε νὰ προσβλέπει καὶ ἀναλόγως νὰ ὀργανωθεῖ ἡ «Νέα Πολιτικὴ Διοίκησις»: ὄχι πρὸς τὸ διαφοροτικό, μὴ δημοκρατικὸ πρότυπο τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, οὔτε στὸ πρότυπο τῆς Ὀρθοδοξίας³⁴, τὴν ὁποία δὲν μνημονεῖ καθόλου ὁ Ρήγας στὸ Σύνταγμά του (ὅπως πράττουν τὰ Συντάγματα τῆς Ἐπανάστασης). Σημειωτέον ὅτι ἀπὸ τὰ πρακτικὰ τῶν ἐξουχιστικῶν ἀνακρίσεων τοῦ Ρήγα στὴ Βιέννη³⁵ ἀναδύεται ὁ ὀραματιστῆς τῆς ἐλευθερίας ποὺ ἐνστερνίζεται τὶς ἀξίες τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, τὶς ὁποῖες ὁμως ἀντιλαμβάνεται ὡς μέσο συν-

33. Βλ. Π. Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, *Ρήγας Βελεστινλής, θεωρία καὶ πράξη*, 1998, 62· Ο ΙΔΙΟΣ, Σχόλια στὸν 5ο τόμο τοῦ ἔργου *Ρήγα Βελεστινλή ἅπαντα τὰ σωζόμενα*, ὅ.π. (ὑπόσημ. 31), 87 ἐπ.· Ο ΙΔΙΟΣ, Τὸ ὄραμα τῆς ἐλευθερίας στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία: Ἀπὸ τὴν πολιτικὴ σκέψη στὴν πολιτικὴ πράξη, *Ἐπίσημοι λόγοι τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν*, 31, Β', 2001, 395· Ο ΙΔΙΟΣ, στὸν τόμο *Ρήγας Βελεστινλής*, ἔκδ. «ΤΑ ΝΕΑ – Ἱστορικὴ Βιβλιοθήκη», 2009, 61 ἐπ., 74 ἐπ.· Α. ΜΑΝΕΣΗΣ, *Ἡ πολιτικὴ ἰδεολογία τοῦ Ρήγα*, στὸν ἴδιον τόμο *Ρήγας Βελεστινλής*, 145· ΣΒΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, ὅ.π. (ὑπόσημ. 19), 24 ἐπ.

34. Βλ. ΜΑΝΕΣΗΣ, αὐτόθι, 146.

35. Τὰ πρακτικὰ αὐτὰ ἀνακαλύφθηκαν καὶ δημοσιεύθηκαν πολὺ ἀργότερα ἀπὸ τὸν Émile Legrand καὶ τὸν Κωνσταντῖνο Ἄμαντο.

δεσης πρὸς τὰ κλασικὰ ἰδανικὰ τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος³⁶ καὶ ὡς μέσο ἀναβίωσης τῶν ἰδανικῶν αὐτῶν.

Ἡ «Ἑλληνικὴ Δημοκρατία» θὰ εἶναι μία, ἐνιαία. Στὸ ἄρθρο 1 τοῦ Πολιτεύματος ὁ Ρήγας διακηρύσσει ὅτι «Ἡ Ἑλληνικὴ δημοκρατία εἶναι μία, μὲ ὅλον ὁποῦ συμπεριλαμβάνει εἰς τὸν κόλπον τῆς διάφορα γένη καὶ θρησκείας· δὲν θεωρεῖ τὰς διαφορὰς τῶν λατρειῶν μὲ ἐχθρικὸν μάτι· εἶναι ἀδιαιρέτος, μ' ὅλον ὁποῦ ποταμοὶ καὶ πελάγη διαχωρίζουν ταῖς ἐπαρχίας τῆς, αἱ ὁποῖαι ὅλαι εἶναι ἓνα συνεσφιγμένον ἀδιάλυτον σῶμα». Δηλαδή θὰ πρόκειται γιὰ κοινοπολιτεία ὅλων ὅσοι κατὰ τὴν Προκήρυξη στενάζουν ὑπὸ τὸν ὀθωμανικὸ ζυγὸ. Τὸ νόημα τοῦ ὅρου «Ἑλληνικὴ» δὲν εἶναι ἐπομένως ἡ πρόθεση ἐπιβολῆς τῶν Ἑλλήνων στοὺς ἄλλους λαοὺς τῆς δημοκρατικῆς πολιτείας. Ἡ ἑλληνικὴ παιδεία εἶναι κοινὴ ἀξία γιὰ ὅλους. Τὸ ἑλληνικὸ ἔθνος εἶναι ὅμως ἓνα μέρος τοῦ νέου κράτους. Ἡ μὴ ἐπιβολὴ τοῦ μέρους στὸ ὅλον θὰ ἀποτρεπόταν –ἔτσι πίστευε προφανῶς ὁ Ρήγας– ἀπὸ τὸν «αὐτοκράτορα» λαὸ στὴ βάση τῆς ἰσότητος ὅλων, ἀτόμων καὶ ομάδων. Στὸ ἄρθρο 7 τοῦ Πολιτεύματος προβλέπει: «Ὁ αὐτοκράτωρ λαὸς εἶναι ὅλοι οἱ κάτοικοι τοῦ βασιλείου τούτου χωρὶς ἐξαιρέσειν θρησκείας καὶ διαλέκτου. Ἕλληνας, Ἀλβανοί, Βλάχοι, Ἀρμένηδες, Τοῦρκοι, καὶ κάθε ἄλλο εἶδος γενεᾶς» καὶ σὲ ἄλλο σημεῖο (ἄρθρο 25 τῶν Δικαίων τοῦ Ἄνθρώπου) διευκρινίζει: «Ἡ αὐτοκρατορία εἶναι θεμελιωμένη εἰς τὸν λαόν, αὐτὴ εἶναι μία, ἀδιαιρέτος, ἀπροσδιόριστος καὶ ἀναφαίρετος. Ἦγουν ὁ λαὸς μόνον ἠμπορεῖ νὰ προστάξῃ, καὶ ὄχι ἓνα μέρος ἀνθρώπων, ἢ μία πόλις, καὶ ἠμπορεῖ νὰ προστάξῃ δι' ὅλα χωρὶς κανένα ἐμπόδιον» (πρβλ., ἀντίθετα, ἄρθρο 5 τοῦ Συντάγματος τῆς Τροιζήνας «Ἡ Κυριαρχία ἐνυπάρχει εἰς τὸ ἔθνος...»). Ὁ λαὸς θὰ λύνει τὰ προβλήματα τῶν διαφορετικῶν ἐθνοτήτων καὶ θρησκειῶν στὴ βάση τῆς ἰσότητος (βλ. ἰδίως ἄρθρα 2 καὶ 3 τῶν Δικαίων τοῦ Ἄνθρώπου) καὶ τῆς συναδέλφωσης καὶ ἀλληλεγγύης μεταξὺ ἀτόμων καὶ λαῶν. Στὸ ἄρθρο 1 τῶν Δικαίων τοῦ Ἄνθρώπου, ὁ ρομαντικὸς ὁραματιστὴς Ρήγας γράφει ὅτι «σκοπὸς ὁποῦ... οἱ ἄνθρωποι ἐσυμμαζώχθησαν... σὲ χῶρας καὶ πόλεις εἶναι διὰ νὰ συμβοηθῶνται καὶ νὰ ζῶσιν εὐτυχισμένοι καὶ ὄχι νὰ συναντιτρώγωνται...» Χαρακτηριστικὸ ἐπίσης εἶναι ὅτι ὁ Ρήγας χρησιμοποιεῖ, ἀντὶ γιὰ

36. Βλ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, ὁ.π. (ὑπόσημ. 33, «ΤΑ ΝΕΑ – Ἱστορικὴ Βιβλιοθήκη»), 45.

τὸν ὄρο «κοινωνία», τὸν ὄρο «συγκοινωνία» (βλ. ἄρθρο 4 καὶ ἄρθρο 15 τῶν Δικαίων τοῦ Ἄνθρώπου – «συγκοινωνία τῶν πολιτῶν»).

Ἀποδέχεται ἔτσι ὁ Ρήγας τὸν πλουραλισμὸ στὴ βάση τῶν θεμελιωδῶν ἀρχῶν τῆς ἰσότητος καὶ τῆς συναδέλφωσης, ποῦ θὰ ἐφαρμόζει ὁ αὐτοκράτωρ λαὸς γιὰ νὰ λύνει τὶς διαφορὲς καὶ τὶς καταχρήσεις τυχόν ὀμαδοποιημένων πλειοψηφιῶν. Ἡ κοινωνία τῆς ἰσότητος δὲν γνωρίζει τέτοιες διακρίσεις. Οἱ κοινὲς ἀξίες θὰ εἶναι ὁ συνεκτικὸς δεσμὸς τοῦ λαοῦ τῆς «Νέας Πολιτικῆς Διοικήσης».

3. Εἰδικότερα, στὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα, ποῦ ὁ Ρήγας τὰ θεωρεῖ «φυσικὰ δίκαια» καὶ τὰ συνδέει μὲ τὸν σκοπὸ τῶν κοινωνιῶν «ἀπ' ἀρχῆς κόσμου», ὅπως γράφει στὸ ἄρθρο 1 τῶν Δικαίων τοῦ Ἄνθρώπου (ἐκφραση ποῦ θυμίζει τὴ σοφία κλεια ρήση στὴν Ἀντιγόνη: «κούδεις οἶδεν ἐξ ὄτου φάνη» – κανεὶς δὲν γνωρίζει ἀπὸ πότε πρωτοεμφανίσθησαν), ἐντάσσει ὁ Ρήγας, κατὰ τὸ γαλλικὸ πρότυπο, τέσσερα (ἄρθρο 2 τῶν Δικαίων τοῦ Ἀνθρώπου): τὴν ἰσότητα (ὅχι ἀπλῶς ἰσότητα ἐνώπιον τῶν νόμων), ἰσότητα ὅλων τῶν ἀνθρώπων καὶ ὅλων τῶν λαῶν, θρησκειῶν κ.λπ., ποῦ τὴν ἐξαίρει προφανῶς ὡς τὸ πρῶτο φυσικὸ δικαίωμα («νὰ εἴμεθα ὅλοι ἴσοι, καὶ ὅχι ὁ ἓνας ἀνώτερος ἀπὸ τὸν ἄλλον» – κατὰ τὴν προσθήκη τοῦ Ρήγα στὸ γαλλικὸ κείμενο), τὴν ἐλευθερία, ποῦ ἐπίσης ἔχει ὡς θεμέλιο τὴ φύση (βλ. ἄρθρο 6 τῶν Φυσικῶν Δικαίων), τὴ σιγουρότητα (δηλαδὴ τὴν ἀσφάλεια τοῦ ἀνθρώπου) καὶ τὴν ἰδιοκτησία. Τὴν ἐλευθερία τὴν ἀναγνωρίζει σὲ σύνδεση μὲ τὴ δικαιοσύνη, διότι, ὅπως προβλέπεται στὸ ἄρθρο 6 τῶν Δικαίων τοῦ Ἀνθρώπου, «ἡ δικαία ἐλευθερία εἶναι καλὴ· ἔχει ὡς φύλακα τὸν νόμον, διατὶ αὐτὸς προσδιορίζει ἕως ποῦ πρέπει νὰ εἴμεθα ἐλεύθεροι. Τὸ ἠθικὸν σύνορον τῆς ἐλευθερίας εἶναι τοῦτο τὸ ρητόν. Μὴν κάμης εἰς τὸν ἄλλον ἐκεῖνο ὅπου δὲν θέλεις νὰ σὲ κάμουν», πρόβλεψη ποῦ ὑπάρχει καὶ στὴ Γαλλικὴ Διακήρυξη τοῦ 1793 καὶ, βέβαια, θυμίζει τὴν καντιανὴ κατηγορικὴ προσταγή³⁷.

Τὶς κοινωνικὲς διατάξεις τοῦ ριζοσπαστικοῦ γαλλικοῦ Συντάγματος (τοῦ 1793) ὁ Ρήγας ὄχι μόνον τὶς υἰοθετεῖ, ἀλλὰ τὶς ἐνισχύει. Ἦταν ἄλλωστε γενικότερα ὑπέρμαχος τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης, ὅπως δείχνει καὶ ἡ υἰοθέτηση ὀρίων στὶς ἐλευθερίες τῶν πολιτῶν μὲ φύλακα τὸν νόμο, ὁ ὁποῖος «προσδιορίζει ἕως ποῦ πρέπει νὰ εἴμεθα ἐλεύθεροι», παρεμβάλλοντας μάλιστα στὸ γαλλικὸ πρότυπο τὴ φράση «διατὶ ἡ δικαία ἐλευθερία εἶναι καλὴ» (ἄρθρο 6

37. Πρὸ βλ. καὶ ΜΑΝΕΣΗΣ, ὁ.π. (ὑπόσημ. 33), 148.

τῶν Δικαίων τοῦ Ἀνθρώπου). Ἔτσι, στὸ ἄρθρο 21 τῶν Δικαίων τοῦ Ἀνθρώπου καθιερώνεται ἡ κοινωνικὴ πρόνοια («...τὸ κοινὸν χρεωστεῖ μίαν βοήθειαν εἰς τοὺς δυστυχεῖς ἐγκατοίκους, τόσον εἰς τὸ νὰ τοὺς προμηθεύσῃ νὰ ἔχουν τί νὰ ἐργάζωνται, ὅσον καὶ νὰ δώσῃ τρόπον ζωῆς εἰς ἐκείνους ὅπου δὲν ἤμποροῦν πλέον νὰ δουλεύουν» – δηλαδὴ κοινωνικὴ ἀσφάλιση). Τὸ ἄρθρο 22 τῶν Δικαίων τοῦ Ἀνθρώπου καθιερώνει τὸ δικαίωμα στὴν ἐκπαίδευση. Προσθέτει στὸ γαλλικὸ πρότυπο τὴ φράση: «Ἐκ τῶν γραμμάτων γεννᾶται ἡ προκοπή, μὲ τὴν ὁποῖαν λάμπουν τὰ ἐλεύθερα ἔθνη». Καινοτομεῖ ἐπίσης καὶ σὲ κάτι ἄλλο ποὺ δὲν ὑπάρχει στὸ γαλλικὸ πρότυπό του. Τὸ χρέος (καὶ δικαίωμα) («νὰ ἡξεύρουν γράμματα») ἀφορᾷ τόσο «τὰ ἀρσενικά» ὅσο καὶ τὰ «θηλυκὰ παιδιὰ». Ἡ ἰσότητα τῶν φύλων ἤδη στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰώνα! Τὴν ἰσότητα αὐτὴ ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν στὰ δικαιώματα ἀλλὰ καὶ στὶς ὑποχρεώσεις ἀντιλαμβάνεται ἕκτοτε ὁ Ρήγας ὡς γενικὴ ἀρχή, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ ἄρθρο 109 τοῦ Πολιτεύματος, κατὰ τὸ ὁποῖο «Ὅλοι οἱ Ἕλληνες εἶναι στρατιῶται, ὅλοι πρέπει νὰ γυμνάζωνται εἰς τὰ ἄρματα καὶ νὰ ρίχνουν εἰς τὸ σημάδι· ὅλοι πρέπει νὰ μαθάνουν τὴν τακτικὴν· ὡς καὶ αἱ Ἑλληνίδες βαστοῦν μιζράκια εἰς τὸ χέρι, ἂν δὲν εἶναι ἐπιτήδεια εἰς τὸ τουφέκι». Μιζράκια εἶναι οἱ λόγχες. Ὁ Ρήγας ἦταν ἀσφαλῶς μπροστὰ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ του. Ἀκόμη καὶ ὁ Κοραῆς, ἔνθερος ὑπέρμαχος τῆς φιλελεύθερης παράδοσης, θεωροῦσε ὅτι ἡ γυναίκα πρέπει νὰ παραμένει στὴν ἐξάρτηση ἀπὸ τὸν ἄνδρα, στερούμενη δηλαδὴ κάθε αὐτονομίας³⁸. Σημειώνω ὅτι πρόβλεψη γιὰ ἴδια δικαιώματα ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν δὲν βρίσκει κανεὶς οὔτε στὶς Διακηρύξεις οὔτε στὰ Σύνταγματα τοῦ 18ου, τοῦ 19ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰώνα.

Εὐγλωττότερη ἀπὸ ὅ,τι στὸ γαλλικὸ πρότυπο ἡ ὑποχρέωση ἀλληλεγγύης. Καὶ ἐξηγεῖ ὁ Ρήγας στὸ ἄρθρο 23 τῶν Δικαίων τοῦ Ἀνθρώπου πῶς «ὅταν πάθῃ ἓνας τίποτες κακόν, ἐγγίζονται ὅλοι καὶ διὰ τοῦτο πρέπει νὰ βεβαιώσωμεν εἰς τὸν καθένα τὴν μεταχείρισιν καὶ τὴν προφύλαξιν τῶν δικαίων του» καὶ «ὅλον τὸ ἔθνος ἀδικῆται, ὅταν ἀδικεῖται ἓνας μόνος πολίτης». Καὶ τὸ ἐπιστέγασμα τῆς κοινωνικῆς ἀλληλεγγύης: Τὸ παράδειγμα ποὺ προσθέτει στὸ ἄρθρο 34 τῶν Δικαίων τοῦ Ἀνθρώπου: «Ὁ Βούλγαρος πρέπει νὰ κινῆται ὅταν πάσχη ὁ Ἕλληνας, καὶ τοῦτος πάλιν δι' ἐκεῖνον, καὶ ἀμφοτέροι διὰ τὸν Ἀλβανὸν καὶ Βλάχον». Ἔτσι, μολονότι στὸ Σύνταγμα τοῦ Ρήγα δὲν γίνεται

38. Βλ. ΚΟΡΑΗΣ, *Σημειώσεις*, ἔκδ. Βολίδης (ῥ.π., ὑποσημ. 21), 32.

καμία ἀπολύτως μνεία τῆς Ἐκκλησίας, στίς ρυθμίσεις τοῦ Συντάγματος ἐφαρμόζεται μέ ἔμφαση τὸ χριστιανικὸ «ἀγαπᾶτε ἀλλήλους».

Περαιτέρω ὁ Ρήγας πρωτοτυπεῖ, σὲ σχέση μετὰ τὸ γαλλικὸ πρότυπό του, καὶ στὸ ἄρθρο 35 § 2 τῶν Δικαίων τοῦ Ἀνθρώπου, ὅπου προχωρεῖ σὲ ἓνα πιὸ ριζοσπαστικὸ μέτρο τῆς κοινωνικῆς πολιτικῆς του, εἰσάγοντας τὸν θεσμὸ τῆς σεισάχθειας, κατὰ τὸ πρότυπο τῆς σολώνειας νομοθεσίας. Ἡ διάταξη αὐτὴ ὀρίζει: «Τὰ χρέη τῶν πόλεων, πολιτειῶν, χωρῶν, καὶ τῶν κατὰ μέρος πολιτῶν ὅπου ἐχρεωστοῦντο παρθέντα πρὸ πέντε χρόνων, καὶ εἰς αὐτὸ τὸ διάστημα ἐπληρώνετο διάφορον [= τόκος] εἰς τοὺς δανειστάς, ἢ παροῦσα διοικήσεις τὰ ἀναίρει, καὶ οἱ δανεισταὶ δὲν ἔχουν νὰ ζητοῦν εἰς τὸ ἐξῆς μήτε κεφάλαιον, μήτε διάφορον ἀπὸ τοὺς χρεώστας, ὡσὰν ὅπου ἐπῆραν τὰ δάνειά των, διατὶ διπλώνουν τὰ κεφάλαια εἰς πέντε χρόνους».

Ὅρθως λοιπὸν ἔχουν παραβληθεῖ πολλές διατάξεις τῶν Δικαίων τοῦ Ἀνθρώπου τοῦ Ρήγα μετὰ ἀντίστοιχες ρυθμίσεις τῆς Οἰκουμενικῆς Διακήρυξης τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου τοῦ ΟΗΕ³⁹ καὶ τῶν μετέπειτα διεθνῶν Συμβάσεων στίς ὁποῖες ἀναφέρθηκα στὸ πρῶτο μέρος τῆς ὁμιλίας μου.

Καὶ ἓνα τελευταῖο, ἐπίκαιρο στίς ἡμέρες μας, θέμα. Υἱοθετεῖ ὁ Ρήγας τὴν πρόβλεψη παροχῆς ἀσύλου (ποὺ καὶ αὐτὴ κατὰ βάση πρωτοεμφανίσθηκε καὶ πρωτοεφαρμόσθηκε στὴν τρίτη περίοδο τῆς ἐξέλιξης τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων). Στὸ ἄρθρο 120 τοῦ Πολιτεύματος ὀρίζεται ὅτι στὴν Ἑλληνικὴ Δημοκρατία γίνονται δεκτοὶ «ὅλοι οἱ ἀδικημένοι ξένοι, καὶ ὅλοι οἱ ἐξωρισμένοι ἀπὸ τὴν πατρίδα των δι' αἰτίαν τῆς ἐλευθερίας».

Σχετικὰ μετὰ τὴ θρησκευτικὴ ἐλευθερία, γενικότερα τὴν ἐλευθερία τῆς θρησκευτικῆς συνείδησης (ποὺ εἶναι, ὅπως ἔχει δικαίως λεχθεῖ⁴⁰, ἡ ρίζα ὅλων τῶν ἀτομικῶν ἐλευθεριῶν), ὁ Ρήγας εἶναι καὶ πάλι μπροστὰ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ του. Καθιερώνει ἓνα καθαρῶς κοσμικὸ κράτος, διαμετρικὰ ἀντίθετο πρὸς τὴ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία. Στὸ Σύνταγμα του δὲν ρυθμίζει, ὅπως εἴπαμε, θέματα θρησκείας⁴¹, πράγμα ποὺ φυσικὰ δὲν σημαίνει ὅτι ὁ ἴδιος δὲν πίστευε.

39. Βλ. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, ὅ.π. (ὑπόσημ. 30), 99 καὶ τὶς διατάξεις τῆς Οἰκουμενικῆς Διακήρυξης στὰ ἄρθρα 22 (δικαίωμα γιὰ κοινωνικὴ ἀσφάλιση), 23 (δικαίωμα στὴν ἐργασία), 26 (δικαίωμα στὴν ἐκπαίδευση) κ.λπ.

40. ΔΑΓΓΟΓΛΟΥ, ὅ.π. (ὑπόσημ. 2), ἀρ. 547 ἐπ.

41. Στὸν «Θοῦριο» βέβαια, ποὺ ἀπευθύνεται στὰ πλήθη μετὰ πρόθεση νὰ τὰ συνεγείρει κ.λπ., ἀναφέρεται σὲ ὄρκο στὸν σταυρὸ κ.λπ. (στίχ. 22, 123). Βλ. καὶ

4. *Αποτίμηση*: Ὁ Ρήγας δὲν ἦταν μόνο ἀναμορφωτὴς τῶν πολιτικῶν πραγμάτων τῆς ἐποχῆς του, ἀλλὰ οὔτε ἤθελε νὰ ἀναβιώσει τὸ παρελθόν. Ἦταν τολμηρὸς ὄραματιστὴς⁴². Ἐβλεπε πέρα ἀπὸ τὰ κηρύγματα τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης⁴³ καὶ πέρα ἀπὸ τὰ Συντάγματα τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης (ποὺ ἀκολούθησαν 25 περίπου χρόνια ἀργότερα). Ἐβλεπε αὐτὸ ποὺ σήμερα, μετὰ δύο αἰῶνες, εἶναι παρὸν βάσει τῆς Οἰκουμενικῆς Διακήρυξης τοῦ ΟΗΕ καὶ τῶν ἄλλων διεθνῶν Συμβάσεων: τὴν ἰσχὺ δηλαδὴ τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων πέρα ἀπὸ ἔθνικα ὅρια, πέρα ἀπὸ ἔθνικα κράτη. Αὐτὸ εἶναι τὸ καίριο χαρακτηριστικὸ τῶν Δικαίων τοῦ Ἀνθρώπου τοῦ Ρήγα, χαρακτηριστικὸ ποὺ τὰ ἐντάσσει στὴν τρίτη, τὴ σύγχρονη περίοδο ἐξέλιξης τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων.

Δεύτερο γνῶρισμα, ποὺ δικαιολογεῖ ἐπίσης τὴ σκέψη ὅτι τὰ Δίκαια τοῦ Ἀνθρώπου τοῦ Ρήγα ἀνήκουν στὶς σύγχρονες ἀντιλήψεις περὶ ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων, εἶναι ἡ ἀναγνώριση, ἔστω καὶ ἀτελῶς, τῶν κοινωνικῶν δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου.

Τρίτο, τέλος, γνῶρισμα, ποὺ ἀποδίδει τὶς σύγχρονες, ἀλλά, μπορεῖ νὰ προστεθεῖ, καὶ μελλοντικὲς ἀντιλήψεις, συνιστᾷ ἢ πιὸ ρηξικέλευθη πολιτικὴ σκέψη τοῦ Ρήγα, δηλαδὴ ὁ ὄραματισμὸς του γιὰ μιὰ πλουραλιστικὴ κοινωνία. Δὲν ἀγνοοῦσε τὶς ἔθνοτικές, θρησκευτικὲς καὶ πολιτιστικὲς διαφορὲς, ἀλλὰ ἀναγνώριζε τὸ δικαίωμα στὴ διαφορετικότητα. Καί, ἂν ἀνέκυπταν προστριβές, θεωροῦσε ὅτι αὐτὲς θὰ τὶς ἔλυναν τὰ θεμελιώδη φυσικὰ δικαιώματα τῆς ἰσότητος καὶ τῆς ἀδελφοσύνης. Ὅλοι «πλάσματα θεοῦ» εἴμαστε, λέει στὴν Προκήρυξή του, καὶ στὸ 1ο ἄρθρο τῶν Δικαίων τοῦ Ἀνθρώπου: Οἱ ἄνθρωποι «ἀπ' ἀρχῆς κόσμου... εἶναι διὰ νὰ συμβοηθῶνται». Ἄλλη διατύπωση γιὰ τὸ καθῆκον ἀλληλεγγύης (ποὺ δὲν ὑπάρχει στὸ γαλλικὸ πρότυπο). Δύο περίπου αἰῶνες μετὰ τὸ Σύνταγμα τοῦ Ρήγα, τὸ ἰσχύον σήμερα στὴ χώρα μας Σύνταγμα προβλέπει στὴν ἀκροτελεύτια διάταξη τοῦ κεφαλαίου γιὰ τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα (ἄρθρο 25 § 4) ὅτι «τὸ Κράτος δικαιούται νὰ ἀξιῶνει ἀπὸ ὅλους τοὺς πολίτες τὴν ἐκπλήρωση τοῦ χρέους τῆς κοινωνικῆς καὶ ἔθνικῆς ἀλληλεγγύης». Ὁ Ἑλληνας συνταγματικὸς νομοθέτης τὸ πρω-

Παράρτημα τοῦ Πολιτεύματος, ποὺ προβλέπει ὅτι ἡ σημαία θὰ ἔχει «ἐν ρόπαλον τοῦ Ἡρακλέους μὲ τρεῖς σταυροὺς ἐπάνω».

42. Βλ. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, ὁ.π. (ὑπόσημ. 30), 55.

43. Βλ. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, ὁ.π., σ. 106 ἐπ.

τοεῖπε τὸ 1975. Ὁ Ρήγας τὸ εἶχε πεῖ τὸ 1797. Τὴν ἐτοιμότητα βοήθειας πρὸς τὸν ἄλλο (τὴν ἐφαρμογὴ τῆς ἀρετῆς μας σὲ αὐτόν) ὁ Ἀριστοτέλης τὴν εἶχε ὀνομάσει «ἀρετὴν πρὸς ἕτερον, οὐ μόνον καθ' ἑαυτόν» – αὐτὴ ἡ ἀρετὴ εἶναι, λέγει ὁ Σταγειρίτης, ἡ τέλεια ἀρετὴ⁴⁴.

Τὸ ὄραμα τοῦ Ρήγα γιὰ μιὰ πλουραλιστικὴ κοινωνία γίνεται ἢ τείνει νὰ γίνῃ σήμερα πραγματικότητα, ὄχι μόνον στὰ Βαλκάνια (ὅπως ἐκεῖνος ὀραματίσθηκε), ἀλλὰ καὶ στὴν Εὐρωπαϊκὴ Ἑνωσι, ἀκόμα ὄχι σὲ ἐνιαῖο κράτος, οὔτε ὀμοσπονδιακὸ κράτος, ἀφοῦ δὲν ὑπάρχει Σύνταγμα, ἀλλὰ σὲ μιὰ ὀργανωμένη, ὑπερεθνικὴ κοινότητα, ὅπου ἰσχύει ἡ ἐθνοτικὴ, θρησκευτικὴ, πολιτιστικὴ καὶ γλωσσικὴ πολλαπλότητα καὶ παράλληλα ὁ σεβασμὸς στὴν πολυμορφία αὐτῆς, ὁ σεβασμὸς στὴν ἐθνικὴ ταυτότητα τῶν λαῶν ποὺ συμμετέχουν σὲ αὐτήν. Βέβαια δὲν προέβλεψε ὁ Ρήγας τότε ὅτι ἡ ἀρχὴ τῶν ἐθνοτήτων ἐμελλε νὰ κυριαρχήσει στὴν Εὐρώπῃ τοῦ 19ου αἰῶνα. Γιατὶ στὸν Ρήγα ἐπικρατοῦσε ἡ σκέψη τοῦ συνεπαρμένου ἀπὸ τὸν ἐπαναστατικὸ του οἴστρου ὀραματιστῆ. Πίστευε ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ λαὸς θὰ τιθάσευε, στὴ βάση τῆς ἰσότητος ἀτόμων καὶ ὀμάδων, τὶς διακρίσεις⁴⁵. Τότε ἴσως ἦταν οὐτοπία. Σήμερα εἶναι;

IV. Ἐπίλογος

Καὶ τὰ γενικὰ συμπεράσματα συνοπτικά:

Ἀπὸ τὰ Συντάγματα τῆς Ἐπανάστασης θὰ πρέπει πρωτίστως νὰ ἐξαρθεῖ ἡ πρωτοποριακὴ γιὰ τὴν τότε Εὐρώπῃ φιλελεύθερη θέση τους ὑπὲρ τῶν ἀρχῶν τῆς ἰσονομίας καὶ τῶν ἀτομικῶν ἐλευθεριῶν ὄλων τῶν πολιτῶν, ἀλλὰ καὶ τὸ μήνυμά τους γιὰ τὴν ἐναρμόνιση τῆς βυζαντινῆς, ὀρθόδοξης παράδοσης μὲ τὴν ἀρχαία μας παρακαταθήκη καὶ τὶς ἀξίες της ποὺ εἶχαν ἤδη ἀναβιώσει στὴ Δύση, μήνυμα ποὺ δείχνει πόσο ἀστοχοῦν ὅσοι οἰκοδομοῦν τὴν πρώτη ἀπὸ τὶς παραδόσεις αὐτὲς σὲ πνεῦμα ἀντιδυτικισμοῦ.

44. Βλ. *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, 1129 b in fine.

45. Βλ. ΣΒΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, ὁ.π. (ὑποσημ. 19), 36· P. M. KITROMILIDES, An Enlightenment perspective on Balkan cultural pluralism – The republican vision of Rhigas Velestinlis, ἀνάπτυο ἀπὸ τὸν τόμο *History of Political Thought*, 2003, 476· ἐπίσης ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, ὁ.π. (ὑποσημ. 33, «ΤΑ ΝΕΑ – Ἱστορικὴ Βιβλιοθήκη»), 74· Ο ἸΔΙΟΣ, ὁ.π. (ὑποσημ. 33, *Θεωρία καὶ πράξη*), 87 ἐπ.

Ἀπὸ τὸ Σύνταγμα τοῦ Ρήγα ἄξίες ἔξαρχης εἶναι οἱ ἀρχές καὶ ἀξίες τοῦ ποῦ ἀντιστοιχοῦν στὸ σύγχρονο πνεῦμα προστασίας τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων, τὸ ὁποῖο ἐκφράζεται στὶς ἰσχύουσες διεθνεῖς Συμβάσεις γιὰ τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα, καὶ εἰδικὰ καὶ στὸν Χάρτη Ἀνθρωπίνων Δικαιωμάτων τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑνώσεως. Κορωνίδα στὰ σύγχρονα αὐτὰ κείμενα ἀποτελεῖ ἡ ἀρχὴ τοῦ σεβασμοῦ τῆς διαφορετικότητος (ὅχι ἀπλῶς τῆς ἀνεκτικότητος ἀπέναντί της), ὅπως τὴν ἀρχὴ αὐτή, δύο αἰῶνες πρὶν, τὴν ὀραματίσθηκε ὁ ἔθνομάρτυρας τῆς ἐλευθερίας μας.

Μὲ αὐτὸν θὰ ἤθελα, κυρίες καὶ κύριοι, νὰ κλείσω τὴν ὁμιλία μου. Πέρα ἀπὸ τὸ Σύνταγμα του, στὸ ὁποῖο κατὰ βάση ἀναφέρθηκα, γιὰτὶ αὐτὸ ἀνῆκε στὸ θέμα μου, ἡ προσωπικότητά του διαγράφεται ἀνάγλυφα στὸν «Θούριο», ποῦ δὲν εἶναι μόνο ἓνας «ὀρμητικὸς πατριωτικὸς ὕμνος», ὅπως ὁ ἴδιος τὸν ὀνομάζει, ὁ ὕμνος ποῦ ξεσήκωσε, ποῦ ἀπογείωσε τοὺς Ἑλληνας. Εἶναι καὶ μιὰ ὑπερήφανη διακήρυξη τῆς ἀξιοπρέπειας τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ κάθε ἀνθρώπου, χωρὶς διακρίσεις, ποῦ πρωταρχικὸς σκοπὸς του, ἀνώτερος καὶ ἀπὸ αὐτὴν τὴ ζωὴ του, εἶναι, ὅπως μὲ πάθος ἐξαίρει ὁ «Θούριος», ἡ ἐλεύθερη ζωὴ⁴⁶, ἡ ἐλεύθερη ζωὴ πάνω ἀπὸ τὴ ζωὴ, ἱεράρχηση ποῦ συμπυκνώνεται στὸς πασίγνωστους στίχους:

*Τί σ' ὠφελεῖ ἂν ζήσης καὶ εἶσαι στὴ σκλαβιά;
Καλλιό 'ναι μίας ὥρας ἐλεύθερη ζωὴ
παρὰ σαράντα χρόνοι σκλαβιά καὶ φυλακή!*

46. Βλ. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, ὁ.π. (ὑποσημ. 30), 42.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 8ΗΣ ΜΑΪΟΥ 2018

ΥΠΟΔΟΧΗ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ
κ. ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΥ ΠΙΣΣΑΡΙΔΗ

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΡΟΕΔΡΟ
κ. ΑΝΤΩΝΙΟ ΚΟΥΝΑΔΗ

Αποτελεί ἐξαιρετικά μεγάλη τιμή και χαρά για τὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν καὶ τὸν ὀμιλοῦντα νὰ ὑποδεχόμεθα ἀπόψε τὸν κορυφαῖο οἰκονομολόγο καθηγητὴ κ. Χριστόφορο Πισσαρίδη, κάτοχο βραβείου Νόμπελ Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν, τὸν ὁποῖο ἡ Ὀλομέλεια ἐξέλεξε τακτικὸ μέλος της κατὰ τὸ ἔτος 2015 στὴν ἔδρα «Οἰκονομικῆς Ἐπιστῆμης – Ἀνάπτυξη καὶ Ἀπασχόληση» στὴν Τάξη τῶν Ἠθικῶν καὶ Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν.

Ὁ κ. Χριστόφορος Πισσαρίδης γεννήθηκε στὴ Λευκωσία στὶς 20 Φεβρουαρίου 1948. Σπούδασε οἰκονομικὰ στὸ Πανεπιστήμιο Essex. Συνέχισε τὶς μεταπτυχιακὲς του σπουδὲς στὸ London School of Economics (LSE), στὸ ὁποῖο σήμερα εἶναι Regius καθηγητὴς καὶ Πρόεδρος τοῦ Κέντρου Μακροοικονομικῆς στὴ Σχολὴ Οἰκονομικῶν καὶ Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν.

Ὁ κ. Πισσαρίδης εἰδικεύεται στὰ οἰκονομικὰ τῶν ἀγορῶν ἐργασίας, στὴ μακροοικονομικὴ πολιτικὴ, στὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη καὶ στὶς διαρθρωτικὲς ἀλλαγές. Μὲ τὸ πρωτότυπο καὶ ἐκτεταμένο ἐρευνητικὸ καὶ συγγραφικὸ ἔργο του ἔχει συμβάλει καθοριστικὰ στὴ διαμόρφωση τοῦ κύριου θεωρητικοῦ προτύπου ποὺ χρησιμοποιεῖται εὐρέως γιὰ τὴ μακροοικονομικὴ ἀνάλυση τῆς ἀγορᾶς ἐργασίας.

Κατὰ τὰ 40 ἔτη τῆς πανεπιστημιακῆς του σταδιοδρομίας διετέλεσε καθηγητὴς ἢ ἐρευνητὴς σὲ διάφορα γνωστὰ πανεπιστήμια ἢ ἐρευνητικὰ ἰνστιτούτα καὶ κέντρα ἀνὰ τὸν κόσμο.

Ἦχει δημοσιεύσει πάρα πολλές ἐργασίες του σὲ ἔγκριτα διεθνοῦς κυκλοφορίας ἐπιστημονικὰ περιοδικὰ, πολλὰ ἄρθρα του στὸν διεθνή τύπο, τὸ δὲ βιβλίο του *Equilibrium Unemployment Theory*, ποὺ ἔχει μεταφραστεῖ σὲ πολλές γλῶσσες, ἀποτελεῖ σημεῖο ἀναφορᾶς στὰ οἰκονομικὰ τῆς ἀνεργίας.

Εἶναι κάτοχος τοῦ Βραβείου Νόμπελ τῶν Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν, ἀπὸ κοινοῦ μὲ τοὺς Dale Mortensen τοῦ Πανεπιστημίου Northwestern καὶ Peter Diamond τοῦ MIT, γιὰ τὸ ἔργο του στὴν ἀνάλυση τῶν ἀγορῶν μὲ τριβές.

Κύριε συνάδελφε, ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν σᾶς καλωσορίζει ἀπόψε μὲ ιδιαίτερη τιμὴ καὶ εὐχαρίστηση καὶ σᾶς ἀπευθύνει θερμὲς εὐχὲς γιὰ τὴν ἐπιτυχή συνέχιση τοῦ ἔργου σας.

Σᾶς καλῶ τώρα γιὰ νὰ σᾶς περιβάλω μὲ τὸ διάσημο τοῦ τακτικοῦ μέλους τοῦ Ἰδρύματος καὶ νὰ σᾶς ἐπιδώσω τὸ σχετικὸ δίπλωμα.

Καὶ τώρα παρακαλῶ τὸν ἀκαδημαϊκὸ κ. Λουκᾶ Παπαδημό ὅπως προσέλθει στὸ βῆμα καὶ παρουσιάσει τὸ ἔργο καὶ τὴν προσωπικότητα τοῦ νέου συναδέλφου.

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ
κ. ΛΟΥΚΑ ΠΑΠΑΔΗΜΟ

Κύριε Πρόεδρε,
Κυρίες καὶ κύριοι ἀκαδημαϊκοί,
Κυρίες καὶ κύριοι,

Ἀγαπητὲ καὶ ἐκλεκτὲ συνάδελφε Χριστόφορε Πισσαρίδῃ,

Μὲ μεγάλη χαρὰ παρουσιάζω τὴ σταδιοδρομία καὶ τὸ ἐπιστημονικὸ ἔργο σου, καθὼς καὶ τὴν προσφορά σου στὴν οἰκονομικὴ ἐπιστήμη καὶ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς στὴν οἰκονομικὴ πολιτικὴ.

Αἰσθάνομαι ιδιαίτερα εὐτυχῆς ποὺ σήμερα σὲ ὑποδεχόμαστε ὡς τακτικὸ μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν λόγῳ τῆς ἐξαιρετικὰ σημαντικῆς συμβολῆς σου στὴν οἰκονομικὴ ἐπιστήμη ἀλλὰ καὶ λόγῳ τῆς μακρόχρονης φιλίας μας. Πιστεύω ὅτι ἐκφράζω τὴν εὐχαρίστηση καὶ τὴν ἱκανοποίηση ὅλων τῶν μελῶν τοῦ ἀνώτατου πνευματικοῦ ἰδρύματος τῆς χώρας διότι συγκαταλέγεται μεταξὺ μας ἕνας κορυφαῖος ἐπιστήμων καὶ μία προσωπικότητα μὲ διεθνή ἐμβέλεια καὶ ἀναγνώριση.

Σπουδὲς

Ὁ νέος ἀκαδημαϊκὸς γεννήθηκε στὴ Λευκωσία τῆς Κύπρου τὸ 1948. Σπούδασε οἰκονομικὰ στὸ Πανεπιστήμιο Essex, ἀπ' ὅπου ἔλαβε τὸ πτυχίον

Bachelor of Arts τὸ 1970 μὲ «first class honours», καὶ τὸ πτυχίον Master in Economics τὸ 1971 μὲ «distinction». Ἀκολούθως, ἔγινε δεκτὸς στὸ μεταπτυχιακὸ πρόγραμμα τοῦ London School of Economics and Political Science (LSE), ὅπου ἔλαβε τὸ διδακτορικὸ τοῦ δίπλωμα (PhD) στὰ οἰκονομικὰ τὸ 1973. Τὸ θέμα τῆς διατριβῆς του ἦταν *Individual Behaviour in Markets with Imperfect Information* (Ἀτομικὴ Συμπεριφορὰ σὲ Ἀγορὲς μὲ Ἀτελὴ Πληροφόρηση) καὶ ὁ κύριος ἐποπτεύων καθηγητὴς ἦταν ὁ Michio Morishima.

Πανεπιστημιακὴ σταδιοδρομία

Ἡ πανεπιστημιακὴ του σταδιοδρομία ἀπὸ τὸ 1976 ἕως σήμερα συνδέεται κυρίως, ἀλλὰ ὄχι ἀποκλειστικά, μὲ τὸ London School of Economics and Political Science, ὅπου δίδαξε διαδοχικὰ ὡς λέκτωρ καὶ ὡς reader καὶ τὸ 1986 ἐξελέγη καθηγητὴς οἰκονομικῶν. Τὸ 2006 τοῦ ἀπονεμήθηκε ὁ τίτλος τοῦ Norman Sosnow Professor of Economics καὶ ἀπὸ τὸ 2013 ἕως σήμερα εἶναι ὁ Regius καθηγητὴς Οἰκονομικῶν στὸ LSE. Ἐπίσης, ἀπὸ τὸ 2010 εἶναι καθηγητὴς Εὐρωπαϊκῶν Σπουδῶν στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Κύπρου καὶ ἀπὸ τὸ 2013 εἶναι καθηγητὴς «at Large» στὸ Ἰνστιτοῦτο Προκεχωρημένων Σπουδῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἐπιστημῶν καὶ Τεχνολογίας τοῦ Hong Kong.

Κατὰ τὰ 40 ἔτη τῆς πανεπιστημιακῆς σταδιοδρομίας του, ὁ Χριστόφορος Πισσαρίδης διετέλεσε ἐπισκέπτης καθηγητὴς ἢ ἐρευνητὴς σὲ ἄλλα κορυφαῖα πανεπιστήμια ἢ ἐπιστημονικὰ ἰνστιτοῦτα, ὅπως στὰ πανεπιστήμια Harvard (1979-1980), Princeton (1984), Berkeley (1990-1991) καὶ Yale (2000), στὸ Εὐρωπαϊκὸ Ἰνστιτοῦτο στὴ Φλωρεντία (1989) καὶ στὸ Ἰνστιτοῦτο Προκεχωρημένων Σπουδῶν στὴ Βιέννη (1992).

Λοιπὲς δραστηριότητες

Οἱ ἐπιστημονικὲς του δραστηριότητες περιλαμβάνουν τὴ συμμετοχὴ σὲ ἐπιστημονικὰ ἰδρύματα, καθὼς καὶ σὲ συντακτικὲς ἐπιτροπὲς ἐπιστημονικῶν περιοδικῶν. Συγκεκριμένα, ἔχει διατελέσει μέλος τῶν διοικητικῶν συμβουλίων τῆς Βασιλικῆς Οἰκονομικῆς Ἑταιρείας (1996-2003) καὶ τῆς Οἰκονομετρικῆς Ἑταιρείας (2005-2010) καὶ εἶναι μέλος ἢ ἑταῖρος (fellow) ἐπιστημονικῶν ἰδρυμάτων καὶ Ἀκαδημιῶν, ὅπως τῆς Βρετανικῆς Ἀκαδημίας (2002) καὶ τῆς Academia Europaea (2011).

Ἐπίσης, ὁ κ. Πισσαρίδης ἦταν associate editor τοῦ περιοδικοῦ *Economica* (1980-1983), ἀναπληρωτῆς συντάκτης τῶν περιοδικῶν *Econometrica* (1996-2006) καὶ *Economic Journal* (2000-2005) καὶ μέλος τῶν συντακτικῶν ἐπιτροπῶν ἄλλων ἐπιστημονικῶν περιοδικῶν, ὅπως τοῦ *Review of Economic Studies*, τοῦ *Labour* καὶ τοῦ *AEJ Macroeconomics*.

Ἐκτός ἀπὸ τὸ ἐρευνητικὸ καὶ συγγραφικὸ του ἔργο ὁ κ. Πισσαρίδης ἔχει συμβάλει στὴ διαμόρφωση προτάσεων οἰκονομικῆς πολιτικῆς καὶ ἔχει διευθύνει σημαντικὰ κέντρα μελετῶν, ὅπως τὸ Κέντρο γιὰ τὰ Οἰκονομικὰ τῆς Ἐργασίας στὸ LSE (ἀπὸ τὸ 1985 ἕως τὸ 1990) καὶ τὸ Μακροοικονομικὸ Πρόγραμμα στὸ Κέντρο γιὰ τὶς Οἰκονομικὲς Ἐπιδόσεις στὸ LSE (ἀπὸ τὸ 1999 ἕως τὸ 2007), ἐνῶ ἀπὸ τὸ 2011 εἶναι Πρόεδρος τοῦ Κέντρου Μακροοικονομικῆς στὸ LSE. Ἐπίσης, ἔχει διατελέσει εἰδικὸς σύμβουλος τῆς Οἰκονομικῆς Ἐπιτροπῆς τῆς Βρετανικῆς Βουλῆς (ἀπὸ τὸ 2001 ἕως τὸ 2005), ἐξωτερικὸ μέλος τῆς Ἐπιτροπῆς Νομισματικῆς Πολιτικῆς τῆς Κύπρου (ἀπὸ τὸ 2000 ἕως τὸ 2007), ἐνῶ ἀπὸ τὸ 2013 εἶναι Πρόεδρος τοῦ Συμβουλίου Ἐθνικῆς Οἰκονομίας τῆς Κύπρου.

Διακρίσεις

Τὸ πλούσιο καὶ πρωτότυπο ἐπιστημονικὸ ἔργο τοῦ κ. Πισσαρίδη ἔχει ἀναγνωριστῆ διεθνῶς μὲ πολλὰ βραβεῖα. Κορυφαία διεθνῆς διάκριση εἶναι ἡ ἀπονομὴ τοῦ Βραβείου Νόμπελ στὴν Οἰκονομικὴ Ἐπιστήμη, τὸ ὁποῖο ἔλαβε τὸ 2010 μαζί μὲ τοὺς Peter A. Diamond καὶ Dale T. Mortensen, γιὰ τὴν πρωτοποριακὴ ἀνάλυση τῆς λειτουργίας τῆς ἀγορᾶς ἐργασίας καὶ τοῦ ρόλου τῶν «ἐνεργῶν πολιτικῶν» ἀπασχόλησης. Ἐπίσης, ἰδιαίτερα σημαντικὴ διάκριση εἶναι ἡ ἀπονομὴ τοῦ Βραβείου IZA γιὰ τὰ οἰκονομικὰ τῆς ἐργασίας ποὺ ἔλαβε τὸ 2005 μαζί μὲ τὸν Dale T. Mortensen. Τὸ 2011 διετέλεσε Πρόεδρος τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐταιρείας Οἰκονομολόγων.

Ἐπιστημονικὸ ἔργο

Τὸ ἐρευνητικὸ καὶ συγγραφικὸ ἔργο τοῦ κ. Πισσαρίδη εἶναι ἐκτενέστατο καὶ ἐξαιρετικὰ σημαντικό. Ἔχει συγγράψει τέσσερα βιβλία καὶ ἔχει ἐπιμεληθεῖ τὴν ἔκδοση, μαζί μὲ τὸν Jeffrey Frankel, τριῶν συλλογικῶν τόμων πεπραγμένων διεθνῶν σεμιναρίων ἐπὶ θεμάτων μακροοικονομικῆς. Ἔχει δημοσιεύσει περισσότερα ἀπὸ 100 ἄρθρα σὲ ἐπιστημονικὰ περιοδικὰ καὶ σὲ συλλογικοὺς τόμους.

Αναλυτική παρουσίαση τοῦ ἐκτενοῦς ἐπιστημονικοῦ του ἔργου δὲν εἶναι δυνατὴ στὸν σύντομο χρόνο πού ἔχω στή διάθεσή μου. Γι' αὐτὸ θὰ ἐστιάσω τὴν παρουσιάσή μου σὲ ὀρισμένα μόνο ἔργα πού θεωρῶ ὅτι εἶναι ἀντιπροσωπευτικὰ τῆς συμβολῆς του στὴν οἰκονομικὴ ἐπιστήμη.

Τὸ βιβλίο *Equilibrium Unemployment Theory* (Θεωρία Ἴσορροπίας τῆς Ἀνεργίας), MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 2000, ἀποτελεῖ κύρια καὶ θεμελιώδη συμβολή τοῦ κ. Πισσαρίδη στὴν ἀνάλυση κρίσιμων θεμάτων πού ἀφοροῦν τὴν ἀγορὰ ἐργασίας, τὴν ἀνάπτυξη τῆς οἰκονομίας καὶ τὴ χάραξη τῆς οἰκονομικῆς πολιτικῆς.

Στὴ μονογραφία αὐτὴ ἀναπτύσσει μιὰ συγκεκριμένη καὶ πρωτότυπη θεωρία τῆς λειτουργίας τῆς ἀγορᾶς ἐργασίας καὶ τῶν προσδιοριστικῶν παραγόντων τῆς ἀνεργίας, καὶ εἰδικότερα τοῦ ἐπιπέδου ἰσορροπίας τοῦ ποσοστοῦ ἀνεργίας. Ἡ θεωρία βασίζεται στὴν ὑπόθεση ὅτι οἱ ἐπιχειρήσεις καὶ οἱ ἐργάτες –ἐργαζόμενοι ἢ ἀνεργοί– ἐπιδιώκουν νὰ μεγιστοποιήσουν τὰ οἰκονομικά τους ὀφέλη ἔχοντας ὀρθολογικὲς προσδοκίες ὅσον ἀφορᾷ τὴ λειτουργία τῆς οἰκονομίας καὶ τὴν πολιτικὴ πού τὴν ἐπηρεάζει. Τὸ ἐπίπεδο ἰσορροπίας τῆς ἀνεργίας εἶναι οὐσιαστικὰ ἀποτέλεσμα τῆς ἰσορροπίας τῶν ροῶν (εἰσόδου καὶ ἐξόδου) στὴν ἀγορὰ ἐργασίας πού ἀπορρέουν ἀπὸ τὴ διαδικασία «ἀναζήτησης ἐργασίας καὶ τῆς κατάλληλης ἀντιστοίχισης τῶν δεξιότητων τῶν ἀνέργων μὲ τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν κενῶν θέσεων ἐργασίας» (the search and matching process). Οἱ μηχανισμοὶ δημιουργίας καὶ καταστροφῆς θέσεων ἐργασίας ὀδηγοῦν στὴ συνύπαρξη ἀνέργων καὶ κενῶν θέσεων ἐργασίας, οἱ μισθοὶ καθορίζονται στὸ πλαίσιο μιᾶς διαπραγματεύσεως μεταξὺ ἐργατῶν καὶ ἐπιχειρήσεων, καὶ τὰ ὀφέλη ἐπιμερίζονται σύμφωνα μὲ τὴν ἰσορροπία πού διατύπωσε ὁ Nash.

Ἐνα σημαντικὸ χαρακτηριστικὸ αὐτῆς τῆς θεωρίας τῆς ἀνεργίας εἶναι ὅτι οὐσιαστικὰ εἶναι καὶ «μακροοικονομική», ἐπειδὴ ἀναπτύσσεται μὲ βάση τὴ συμπεριφορὰ δύο ἀντιπροσωπευτικῶν οἰκονομικῶν («παραγόντων») –τῶν ἑταιρειῶν καὶ τῶν ἐργατῶν– πού εἴτε ἀπασχολοῦνται εἴτε εἶναι ἀνεργοί, καὶ ἐπειδὴ ἐπιδιώκει νὰ προσδιορίσει τὸ ἐπίπεδο ἰσορροπίας τοῦ ποσοστοῦ ἀνεργίας γιὰ τὸ σύνολο τῆς οἰκονομίας. Αὐτὸ ἐπιτρέπει τὴν ἐνσωμάτωση τῆς θεωρίας τῆς ἀνεργίας σὲ ἓνα νεοκλασικὸ ὑπόδειγμα ἰσορροπίας οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης.

Μὲ βάση τὸ θεωρητικὸ αὐτὸ πρότυπο, ὁ κ. Πισσαρίδης ἔχει ἐξετάσει τίς ἐπιπτώσεις τῶν παραγόντων –ἐξωγενῶν καὶ ἐνδογενῶν– πού προσδιορίζουν τίς μακροχρόνιες ἐξελίξεις καὶ τίς κυκλικὲς διακυμάνσεις τῆς ἀπα-

σχόλησης και τής οικονομικής δραστηριότητας. Έπειδή τὸ ἐπίπεδο ἰσορροπίας τοῦ ποσοστοῦ ἀνεργίας και οἱ κενές θέσεις ἐργασίας ἐξαρτῶνται, μεταξύ ἄλλων, και ἀπὸ παραμέτρους τής πολιτικῆς, ὅπως τὰ ἐπιδόματα ἀνεργίας, ἡ φορολόγηση τῶν μισθῶν και οἱ ἐπιδότησεις ἀπασχόλησης (ἐπιδότησεις γιά τή δημιουργία θέσεων ἐργασίας), τὸ θεωρητικό πλαίσιο μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ γιά νὰ διερευνηθεῖ μὲ ποιά μέτρα ἡ οικονομική πολιτική μπορεῖ νὰ μειώσει τή μακροχρόνια ἀνεργία, νὰ ἐνισχύσει τήν οικονομική ἀνάπτυξη και νὰ αὐξήσει τήν κοινωνική εὐημερία.

Σὲ ἄλλες ἐρευνητικὲς ἐργασίες και σὲ πιὸ πρόσφατες μελέτες του, ὁ κ. Πισσαρίδης διεύρυνε και τροποποίησε τὸ βασικό θεωρητικό του πρότυπο ὥστε νὰ ἐξετάσει τίς ἐπιπτώσεις μέτρων οικονομικῆς πολιτικῆς και διαρθρωτικῶν μεταρρυθμίσεων στὴν ἀγορὰ ἐργασίας και τήν οικονομική δραστηριότητα.

Σὲ μιὰ καινοτόμο μελέτη του¹ ἐξετάζει, βάσει τοῦ θεωρητικοῦ πλαισίου ποὺ προανέφερα, τή δημιουργία νέων θέσεων ἐργασίας και τήν καταστροφή ὑφιστάμενων θέσεων, καθὼς και τή διαχρονική ἐξέλιξη τής ἀνεργίας και τῶν κενῶν θέσεων ἐργασίας ὅταν ἡ οἰκονομία ὑπόκειται σὲ διάφορες μορφές ἀναταράξεων (shocks) ποὺ εἶτε ἐπηρεάζουν τή συνολική δραστηριότητα (παραγωγικότητα τής ἐργασίας) εἶτε ἐπηρεάζουν τή διασπορὰ τῶν τιμῶν τῶν προϊόντων. Τὸ θεωρητικό ὑπόδειγμα ὀδηγεῖ σὲ συμπεράσματα ποὺ εἶναι συνεπῆ μὲ πολλὰ εὐρήματα ἐμπειρικῶν ἐρευνῶν στὶς ΗΠΑ και σὲ ἄλλες χῶρες.

Ἐνα θέμα ποὺ ἔχει ἀπασχολήσει οικονομολόγους ἀλλὰ και τήν Εὐρωπαϊκή Ἐπιτροπὴ εἶναι οἱ ἐπιπτώσεις στὴν ἀνεργία και τοὺς μισθοὺς τοῦ φόρου ποὺ ἐπιβάλλεται στὴν ἐργασία (τοῦ φόρου ἀπασχόλησης). Ὁ κ. Πισσαρίδης ἔχει ἐξετάσει τίς συνέπειες τής μεταβολῆς αὐτοῦ τοῦ φόρου μὲ βάση τέσσερα διαφορετικά ὑποδείγματα ἰσορροπίας στὴν ἀγορὰ ἐργασίας². Σκοπὸς τής μελέτης εἶναι νὰ διερευνηθεῖ ἡ ἐπίδραση τόσο τής διάρθρωσης

1. Job creation and job destruction in the theory of unemployment (Δημιουργία και καταστροφή θέσεων ἐργασίας στὴ θεωρία τής ἀνεργίας), (with Dale Mortensen), *Review of Economic Studies*, 61, July 1994, 397-415.

2. The impact of employment tax cuts on unemployment and wages: The role of unemployment benefits and tax structure (Ἡ ἐπίδραση τής μείωσης τοῦ φόρου ἀπασχόλησης στὴν ἀνεργία και τοὺς μισθοὺς: Ὁ ρόλος τῶν ἐπιδομάτων ἀνεργίας

όσο και τοῦ ἐπιπέδου τοῦ φόρου ἀπασχόλησης στήν ἀνεργία καί τὸ ἐπίπεδο τῶν μισθῶν κάτω ἀπὸ ἐναλλακτικές ὑποθέσεις ὅσον ἀφορᾷ τὴ δομὴ καί τὴ λειτουργία τῆς ἀγορᾶς ἐργασίας.

Ἀπὸ τὴν ἀνάλυση τῶν θεωρητικῶν ὑποδειγμάτων ποὺ ἀναπτύσσει ὁ κ. Πισσαρίδης καί ἀπὸ προσομοιώσεις τῶν ὑποδειγμάτων αὐτῶν γιὰ ἐπιλεγμένες τιμές τῶν παραμέτρων τους προκύπτουν ἐνδιαφέροντα –συγκεκριμένα ἀλλὰ καί γενικὰ– συμπεράσματα γιὰ τὴν οἰκονομικὴ πολιτικὴ.

Ἐνα γενικὸ συμπέρασμα ποὺ συνάγεται εἶναι μᾶλλον ἀποθαρρυντικὸ ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀναμενόμενη ἐπίδραση στήν ἀνεργία καί τοὺς μισθοὺς μιᾶς μεταβολῆς τοῦ φόρου ἀπασχόλησης. Ἐπειδὴ ἡ ἀγορὰ ἐργασίας δὲν εἶναι ὁμοιογενὴς ἀλλὰ ἀποτελεῖται ἀπὸ τμήματα μὲ διαφορετικὰ χαρακτηριστικὰ ποὺ ἀντιστοιχοῦν καί στὰ τέσσερα ὑποδείγματα, οἱ συνέπειες μιᾶς μεταβολῆς τοῦ φόρου ἀπασχόλησης γιὰ τὴν ἀνεργία εἶναι γενικὰ δύσκολο νὰ ἐκτιμηθοῦν, ποιοτικὰ καί ποσοτικὰ. Ἐπομένως, ἡ μείωση τῆς ἀνεργίας πρέπει νὰ ἐπιδιωχθεῖ κυρίως μὲ τὴ χρῆση ἄλλων μέσων οἰκονομικῆς πολιτικῆς.

Ἐνα ἄλλο θέμα, ἀντικείμενο ἐκτενοῦς καί συστηματικῆς ἔρευνας τὰ τελευταῖα χρόνια, ἀφορᾷ τὴν ἀδυναμία τῆς βασικῆς οἰκονομικῆς θεωρίας νὰ ἐξηγήσει τὴν παρατηρούμενη μεταβλητότητα τῆς ἀνεργίας καί τῶν μισθῶν ὅταν καταγράφονται ἔντονες καί ἀπρόβλεπτες μεταβολές τῆς παραγωγικότητας. Τὸ φαινόμενο αὐτὸ ἔχει χαρακτηριστεῖ ὡς «ὁ γρίφος τῆς μεταβλητότητας τῆς ἀνεργίας»³ ἀπὸ τὸν κ. Πισσαρίδη, ὁ ὁποῖος ἔχει ἐξετάσει τὰ διαθέσιμα ἐμπειρικὰ ἀποδεικτικὰ στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὴν κυκλικὴ συμπεριφορὰ τῶν ἀμοιβῶν καί καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ μισθοί, ἰδίως γιὰ νέες θέσεις ἐργασίας, χαρακτηρίζονται ἀπὸ σημαντικὴ μεταβλητότητα, σύμφωνα μὲ τὸ βασικὸ του ὑπόδειγμα. Τὸ συμπέρασμα αὐτὸ ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν εὐρέως διαδεδομένη ἄποψη ὅτι γενικῶς οἱ μισθοὶ χαρακτηρίζονται ἀπὸ ἀκαμψία στὴ διάρκειά τοῦ οἰκονομικοῦ κύκλου⁴.

καί τῆς διάρθρωσης τῆς φορολογίας), *European Economic Review*, 42, January 1998, 155-183.

3. The unemployment volatility puzzle: Is wage stickiness the answer? (Ὁ γρίφος τῆς μεταβλητότητας τῆς ἀνεργίας: Ἡ ἀκαμψία τῶν μισθῶν εἶναι ἡ ἀπάντηση;), *Econometrica*, 77, September 2009, 1339-1369.

4. Ἡ ἀκαμψία τῶν ἀμοιβῶν, ποὺ παρατηρεῖται σὲ time-series data, ἀντανανκλᾷ τὴ σταθερότητα τῶν μισθῶν γιὰ ὑφιστάμενες θέσεις ἐργασίας, ἐνῶ οἱ μισθοὶ γιὰ

Στη διάλεξή⁵ που έδωσε στη Στοκχόλμη στις 8 Δεκεμβρίου 2010 κατά την τελετή απονομής του βραβείου Νόμπελ, ο κ. Πισσαρίδης παρουσίασε, μεταξύ άλλων, τὰ εὐρήματα τῶν ἐρευνῶν του που καταδεικνύουν τις συνέπειες στην ἀνεργία τῶν διαφορετικῶν δομῶν καὶ θεσμῶν στην ἀγορὰ ἐργασίας καὶ τῶν πολιτικῶν στήριξης τῶν εἰσοδημάτων στη Βρετανία καὶ τις Ἴνωμένες Πολιτεῖες τῆ δεκαετία τοῦ 1980 καὶ κατὰ τὴν περίοδο τῆς μεγάλης οικονομικῆς ὑφεσης τὸ 2008 που προκλήθηκε ἀπὸ τὴ χρηματοπιστωτικὴ κρίση. Στὴ Βρετανία ἡ ἐφαρμογὴ «ἐνεργοῦ πολιτικῆς» στήριξης τῶν εἰσοδημάτων διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στὸν περιορισμὸ τῆς αὐξήσεως τῆς ἀνεργίας κατὰ τὴν περίοδο τῆς χρηματοπιστωτικῆς κρίσης. Ἀντίθετα, στὶς Ἴνωμένες Πολιτεῖες, αὐξανόμενες «τριβές» στὴν ἀγορὰ ἐργασίας, οἱ ὁποῖες ἐπηρέασαν δυσμενῶς τὴ διαδικασία «ἀναζήτησης καὶ ἀντιστοίχισης», εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα ἡ ἀνάκαμψη τῆς οἰκονομίας νὰ ἔχει, γιὰ ἀρκετὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα, σχετικὰ μικρὴ θετικὴ ἐπίδραση στὴν ἀπασχόληση.

Ἡ ἐξέλιξη τῆς ἀνεργίας κατὰ τὴν περίοδο τῆς κρίσης καὶ τῆς μεγάλης ὑφεσης, δηλαδὴ τὴν τριετία 2007-2009, στὶς χῶρες τοῦ ΟΟΣΑ ἔχει διερευνηθεῖ διεξοδικὰ ἀπὸ τὸν κ. Πισσαρίδη⁶ μὲ βάση διάφορες μεθοδολογίες. Μεταξὺ τῶν εὐρημάτων τῆς μελέτης, ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἔχει ἡ διαπίστωση ὅτι ἡ αὐξήση τῆς ἀνεργίας στὴ Βρετανία στὴ διάρκεια τῆς μεγάλης ὑφεσης ἦταν κατὰ κύριο λόγο συνέπεια τῆς κάμψης τῆς οικονομικῆς δραστηριότητος καὶ ὄχι τῆς ὑπαρξῆς διαρθρωτικῶν ἀδυναμιῶν, καὶ ὅτι οἱ καλύτερες ἐπιδόσεις τῆς Γερμανίας ὅσον ἀφορᾷ τὸ ποσοστὸ ἀνεργίας κατὰ τὴν περίοδο τῆς μεγάλης ὑφεσης καὶ τὰ ἐπόμενα ἔτη ὀφείλονται στὶς μεταρρυθμίσεις στὴν ἀγορὰ ἐργασίας που ἐφαρμόστηκαν τὴν περίοδο 2003-2005 καὶ

νέες θέσεις ἐργασίας εἶναι περισσότερο εὐμετάβλητοι, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ εὐρήματα ἐρευνῶν σὲ μικροοικονομικὸ ἐπίπεδο, τὰ ὁποῖα εἶναι συνεπῆ μὲ τις προβλέψεις τοῦ βασικοῦ ὑποδείγματος, ὅπου οἱ μισθοὶ καθορίζονται ἀπὸ τὴ διαπραγματεύση Nash.

5. Equilibrium in the labor market with search frictions (Ἴσορροπία στὴν ἀγορὰ ἐργασίας μὲ τριβὲς ἀναζήτησης), *American Economic Review*, 101, June 2011, 1092-1105, (the Nobel lecture).

6. Unemployment in the great recession (Ἀνεργία στὴ μεγάλη ὑφεση), *Economica*, 80, June 2013, 385-403.

βελτίωσαν την εύλυγισία της αγοράς εργασίας, με τη χαλάρωση των περιορισμών στις συμβάσεις εργασίας και τη δραστική μείωση των επιδομάτων ανεργίας.

Συμβολή στην οικονομική επιστήμη και πολιτική

Από την προηγούμενη παρουσίαση μέρους μόνο του έρευνητικού και συγγραφικού έργου του κ. Πισσαρίδη προκύπτει άβιαστα ότι το έπιστημονικό του έργο είναι πλούσιο, πρωτότυπο και χρήσιμο για την κατανόηση των προσδιοριστικών παραγόντων της ανεργίας, καθώς και των πολιτικών –ιδίως διαρθρωτικού χαρακτήρα– που επηρεάζουν την απασχόληση και, έπομένως, την οικονομική δραστηριότητα.

Όλοκληρώνοντας, πρέπει να υπογραμμίσω τη μεγάλη συμβολή του κ. Πισσαρίδη στη διαμόρφωση και ανάπτυξη του θεωρητικού πλαισίου που αρχικά εισήγαγε ο Peter Diamond, για την ανάλυση της λειτουργίας των αγορών που χαρακτηρίζονται από την άτελη πληροφόρηση των οικονομικών μονάδων όσον αφορά τη διαμόρφωση των τιμών, καθώς και τα χαρακτηριστικά των προϊόντων και υπηρεσιών που ζητούνται και προσφέρονται στην αγορά. Σε αντιδιαστολή με τις υποθέσεις της κλασικής οικονομικής θεωρίας, το γεγονός ότι στην πραγματικότητα οι αγοραστές δεν έρχονται σε άμεση έπαφή με τους πωλητές και δεν έχουν πλήρη στοιχεία για τις τιμές όλων των αγαθών και υπηρεσιών οδηγεί σε μια διαδικασία «αναζήτησης και αντιστοίχισης» που απαιτεί χρόνο και συνεπάγεται κόστος για όλες τις οικονομικές μονάδες. Το αποτέλεσμα είναι να δημιουργούνται τριβές στην αγορά και το επίπεδο ισορροπίας να μην είναι βέλτιστο και να μην αξιοποιούνται πλήρως όλοι οι διαθέσιμοι πόροι. Σε όρισμένες περιπτώσεις, το κόστος της διαδικασίας «αναζήτησης» στην αγορά μπορεί να συνεπάγεται πολλαπλά πιθανά επίπεδα ισορροπίας. Έπομένως, οι κυβερνήσεις έχουν τη δυνατότητα και την υποχρέωση να λαμβάνουν μέτρα προκειμένου ή οικονομία να τείνει προς το βέλτιστο δυνατό σημείο ισορροπίας με τη μέγιστη απασχόληση.

Ο κ. Πισσαρίδης, σε συνεργασία με τον Dale T. Mortensen, ανέπτυξε περαιτέρω αυτή τη θεωρία και την έφάρμοσε στην αγορά εργασίας. Οι μελέτες του έχουν συμβάλει ουσιαστικά στην όρθότερη ανάλυση και την καλύτερη κατανόηση των παραγόντων και πολιτικών που επηρεάζουν το ποσοστό ανεργίας, τη διαμόρφωση των μισθών και τις κενές θέσεις εργασίας.

Ἐπίσης, ἔχουν συμβάλει στήν ἀποτελεσματικότερη ἀξιολόγηση καί υἰοθέτηση κανονιστικῶν ρυθμίσεων στήν ἀγορά ἐργασίας καί τήν ἐφαρμογή «ἐνεργοῦ πολιτικῆς» γιά τήν αὐξηση τῆς ἀπασχόλησης.

Δύο σημαντικά συμπεράσματα ἀπό τή θεωρητική ἀνάλυση τοῦ κ. Πισσαρίδη γιά τίς κατάλληλες ρυθμίσεις καί πολιτικές στήν ἀγορά ἐργασίας εἶναι τὰ ἑξῆς: Πρῶτον, ὅταν τὸ ποσοστὸ ἀνεργίας καί οἱ κενές θέσεις ἐργασίας κινοῦνται πρὸς ἀντίθετες κατευθύνσεις, οἱ μεταβολές αὐτές ἀντανανκλοῦν διακυμάνσεις τῆς ζήτησης καί ἀπαιτοῦν μεταβολές στίς παρεμβάσεις μακροοικονομικῆς πολιτικῆς –νομισματικῆς ἢ δημοσιονομικῆς– πού ἐπηρεάζουν τή συνολικὴ ζήτηση στήν οἰκονομία. Ὅταν ὅμως τὸ ποσοστὸ ἀνεργίας καί οἱ κενές θέσεις ἐργασίας αὐξάνονται ταυτόχρονα, τότε οἱ μεταβολές αὐτές μᾶλλον ἀντανανκλοῦν διαρθρωτικὰ χαρακτηριστικὰ πού ἐπηρεάζουν τήν ἀποτελεσματικὴ λειτουργία τῆς ἀγορᾶς ἐργασίας. Σὲ αὐτὴ τήν περίπτωση, γιά νὰ αὐξηθεῖ ἡ ἀπασχόληση ἀπαιτοῦνται διαρθρωτικὲς μεταρρυθμίσεις πού θὰ βελτιώσουν τή λειτουργία τῆς ἀγορᾶς.

Δεύτερον, ἡ νέα θεωρία ἔχει συμβάλει στήν καλύτερη ἀξιολόγηση τῶν ἐπιπτώσεων τῆς ἀσφάλισης κατὰ τῆς ἀνεργίας (unemployment insurance) στὸ ποσοστὸ καί τὴ διάρκεια τῆς ἀνεργίας, καθὼς καί τῶν ἐναλλακτικῶν σχημάτων παροχῆς αὐτῆς τῆς ἀσφάλισης.

Εἶναι εὐρέως ἀποδεκτὸ ὅτι ἡ θεωρία πού ἀνέπτυξε ὁ κ. Πισσαρίδης ἔχει ἀναδειχθεῖ ὡς τὸ ἐπικρατέστερο πλαίσιο ἀνάλυσης τῶν ἐπιπτώσεων τῆς οἰκονομικῆς πολιτικῆς στήν ἀγορά ἐργασίας. Πάντως, ὅπως ὁ ἴδιος ἔχει ὑπογραμμίσει, παρὰ τὴ μεγάλη πρόοδο πού ἔχει σημειωθεῖ, ὑπάρχουν ἀκόμα σημαντικὰ θέματα πρὸς διερεύνηση γιά τήν καλύτερη κατανόηση τῆς λειτουργίας τῆς ἀγορᾶς ἐργασίας καί τῶν διακυμάνσεων τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητας, ἰδίως θέματα πού ἀφοροῦν τήν ἀκαμψία τῶν μισθῶν, τήν ἀλληλεπίδραση μεταξὺ τῶν ἀγορῶν ἐργασίας καί κεφαλαίου, πού ἦταν ἔντονη κατὰ τὴν πρόσφατη οἰκονομικὴ κρίση, καθὼς καί τῶν ἐπιπτώσεων τῶν νέων τεχνολογιῶν στήν ἀπασχόληση, θέμα ἰδιαίτερα ἐπίκαιρο, γιά τὸ ὁποῖο θὰ μᾶς μιλήσει σήμερα ὁ κ. Πισσαρίδης.

Τὸ ἐρευνητικὸ καί συγγραφικὸ ἔργο τοῦ Χριστόφορου Πισσαρίδη συμπεριλαμβάνει ἐπίσης θέματα πού ἀφοροῦν τὴν ἀνάπτυξη τῆς οἰκονομίας καί ἔχει συμβάλει στήν καλύτερη κατανόηση τῶν βασικῶν παραγόντων πού προσδιορίζουν τὸν ρυθμὸ οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης μακροπρόθεσμα καί τῶν μέσων οἰκονομικῆς πολιτικῆς πού δύνανται νὰ προάγουν τὴν ἰσορροπὴ καί βιώσιμη ἀνάπτυξη. Οἱ μελέτες του διερευνοῦν θέματα σχετικὰ μὲ τὴν οἰκο-

νομική ανάπτυξη με άμεσο και έμμεσο τρόπο, κυρίως μέσα από την ανά-
λυση τών συνθηκών και τών μηχανισμών που διαμορφώνουν το επίπεδο
«πλήρους απασχόλησης», το όποιο αντιστοιχεί στο «μη πληθωριστικό»
ποσοστό ανεργίας και είναι συνεπές με τη μέγιστη δυνατή, μη πληθωρι-
στική και βιώσιμη μεγέθυνση τής οικονομίας.

Έπίσης, πρέπει να τονισθεί ότι ο κ. Πισσαρίδης έχει συντελέσει σημαν-
τικά στη διερεύνηση και την επίλυση προβλημάτων συνδεδεμένων με την
ανάπτυξη τής οικονομίας και την ενίσχυση τής απασχόλησης με τη συμμε-
τοχή του σε συμβούλια και επιτροπές ύψηλου επιπέδου στην Κύπρο και τη
Βρετανία, που επικεντρώθηκαν στην αντιμετώπιση τής οικονομικής ύφεσης
και τής χρηματοπιστωτικής κρίσης. Ή ενεργός συμμετοχή του στην πρα-
κτική τής οικονομικής ανάλυσης και πολιτικής αποτελεί ουσιαστική συμ-
βολή στην οικονομική επιστήμη στην πράξη.

Έπίλογος

Συμπερασματικά, ο Χριστόφορος Πισσαρίδης είναι ένας εξέχων έπι-
στήμων, που με το πρωτότυπο και ουσιαστικό έρευνητικό και συγγραφικό
έργο του έχει συμβάλει καθοριστικά στη διαμόρφωση του κύριου θεωρη-
τικού προτύπου που χρησιμοποιείται εύρέως για τη μακροοικονομική ανά-
λυση τής αγοράς εργασίας. Το θεωρητικό αυτό πλαίσιο είναι εξαιρετικά
χρήσιμο για τον σχεδιασμό τής οικονομικής πολιτικής και την έπιλογή τών
κατάλληλων διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων που συντελοούν στην αύξηση
τής απασχόλησης και την έπίτευξη ισόρροπης και βιώσιμης ανάπτυξης.
Συνολικά, οί ακαδημαϊκές και λοιπές επαγγελματικές του δραστηριότητες
τόν έχουν αναδείξει ως κορυφαίο διεθνώς αναγνωρισμένο οικονομολόγο.

Ή κλειψύδρα έχει άδειάσει και ο διαθέσιμος χρόνος έχει εξαντληθεί. Ή
σημερινή συνεδρία ανήκει στον νέο ακαδημαϊκό και αναμένουμε με μεγάλο
ένδιαφέρον την όμιλία του.

Άγαπητέ συνάδελφε,

Πριν κατέλθω από το βήμα, σοῦ εύχομαι από καρδιάς έπιτυχή συνέ-
χιση του έπιστημονικού σου έργου και δημιουργική συμβολή στις δραστη-
ριότητες τής Άκαδημίας.

Η ΑΓΟΡΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΣΤΟΝ ΚΟΣΜΟ ΤΩΝ ΡΟΜΠΟΤ ΚΑΙ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΤΗΣ ΝΟΗΜΟΣΥΝΗΣ

ΕΙΣΙΤΗΡΙΟΣ ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ
κ. ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΥ ΠΙΣΣΑΡΙΔΗ*

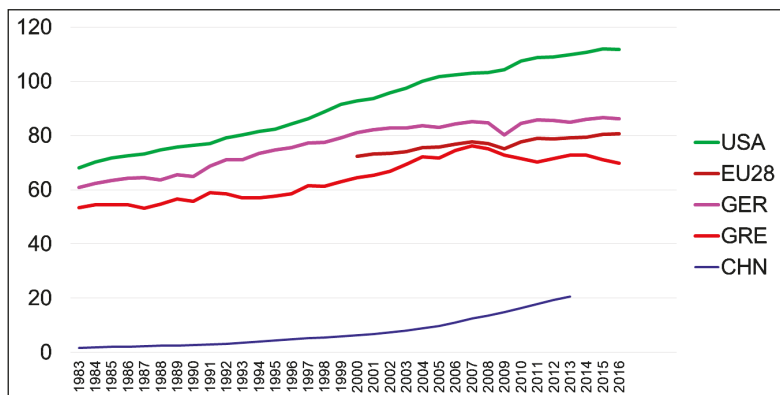
Τὸ παρὸν ἄρθρο ἀφορᾷ στὸ κρίσιμο ὅσο καὶ ἐπίκαιρο θέμα σχετικὰ μὲ τὸ πῶς διαμορφώνεται ἡ ἀγορὰ ἐργασίας στὸν σύγχρονο κόσμο τῶν ρομπότ καὶ τῆς τεχνητῆς νοημοσύνης καὶ παρουσιάστηκε κατὰ τὴν ἐναρκτήρια ὀμιλία μου στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, στίς 8 Μαΐου 2018. Ἀποτυπώνεται ἀρχικὰ ὁ ρόλος τῶν νέων τεχνολογιῶν γιὰ τὴν παραγωγικότητα καὶ τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη. Συζητῶ στὴ συνέχεια τίς ἐπιπτώσεις τῶν μεγάλων τεχνολογιῶν ἀνακαλύψεων στὴν ἀγορὰ ἐργασίας διαχρονικά, καθὼς καὶ τὸν δομικὸ μετασχηματισμὸ ποὺ αὐτὴ ὑφίσταται. Ἀκολούθως παρουσιάζονται προβλέψεις σχετικὰ μὲ τὴν κατάργηση θέσεων ἐργασίας καὶ τὴ δημιουργία νέων, στὴν ἐποχὴ τῶν ρομπότ καὶ τῆς τεχνητῆς νοημοσύνης. Πρὸς μιὰ νέα τέτοια («ἄχαρτογράφητη») πραγματικότητα, ὁ ρόλος τῶν θεσμῶν εἶναι χωρὶς ἀμφιβολία σημαντικὸς καὶ ἡ χάραξη πολιτικῶν μπορεῖ νὰ βοηθήσει στὴν κατεύθυνση ὀμαλότερης προσαρμογῆς τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ.

Νέες τεχνολογίες καὶ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη

Προϋπόθεση γιὰ μιὰ σταθερὴ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη εἶναι ἡ ἀξιοποίηση τῶν νέων τεχνολογιῶν. Αὐτὴ ὁδηγεῖ σὲ ἀνάπτυξη παραγωγικότητας, διαδικασία στὴν ὁποία βασίζεται ἡ σταθερὴ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη. Στὰ ἀκόλουθα συγκριτικὰ Γραφήματα 1 καὶ 2 παρουσιάζεται ἡ ἀπόδοση ὀρισμένων χωρῶν ὅσον ἀφορᾷ στὴν παραγωγικότητα τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ.

* Regius Professor, London School of Economics – Καθηγητῆς Εὐρωπαϊκῶν Σπουδῶν, Πανεπιστήμιο Κύπρου.

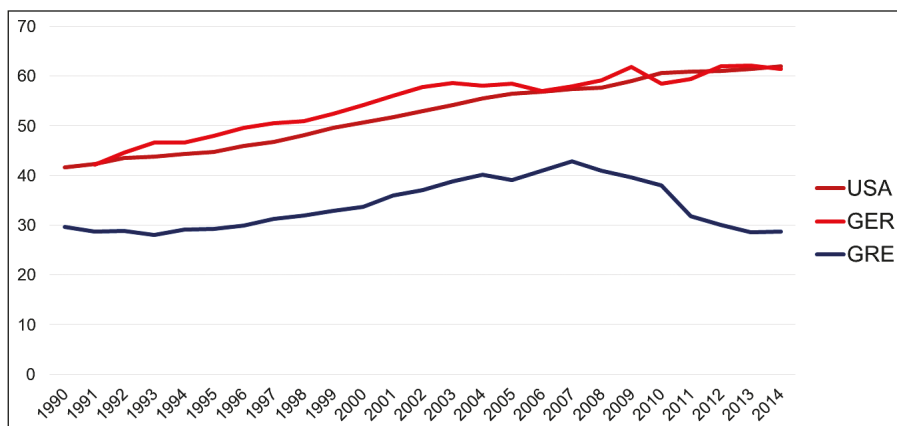
Τὸ παρὸν ἄρθρο ὑλοποιήθηκε στὸ πλαίσιο χρηματοδοτούμενης ἔρευνας τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ἐρευνητικοῦ ἔργου Research Advanced Grant «Employment in Europe», τὸ ὁποῖο ἀνατέθηκε στὸ Πανεπιστήμιο Κύπρου ὑπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ καθοδήγηση τοῦ συγγραφέα. Στὴν προετοιμασία καὶ ἐπεξεργασία τοῦ ἀρθροῦ βοήθησε ἡ Γεωργία Κατσιφαράκη, ἐρευνήτρια στὸ ἐν λόγω ἔργο.

Γράφημα 1: Παραγωγικότητα εργατικού δυναμικού (PPP US 2010 dollars).

Πηγή: Στοιχεία από την επίσημη πύλη στατιστικών του ΟΟΣΑ για όλες τις χώρες εκτός της Κίνας. Για την Κίνα, υπολογισμοί του συγγραφέα βάσει των επίσημων κινεζικών στατιστικών στοιχείων.

Στὸ Γράφημα 1, ποὺ ἀφορᾷ τοὺς ἐργαζομένους στὸ σύνολό τους, βλέπουμε ὅτι οἱ ΗΠΑ παρουσιάζονται ὡς ἡ πιὸ παραγωγικὴ χώρα, μὲ τὸν μέσο ὄρο τῶν χωρῶν τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνωσῆς νὰ πέφτει ἀπὸ τὸ 78% τῆς παραγωγικότητος τῶν ΗΠΑ τὸ 2000 σὲ μόλις 72% πρόσφατα. Παρόλο ποὺ ἡ Κίνα ἔχει ἐπιδείξει τὴν πιὸ ἐντυπωσιακὴ ἀνάπτυξη τὰ τελευταῖα χρόνια, ἡ μέση παραγωγικότητα τοῦ εργατικοῦ τῆς δυναμικοῦ βρίσκεται ἀκόμα μόνο στὸ 20% τῆς παραγωγικότητος τῶν ΗΠΑ. Στὸ Γράφημα 2 διαφαίνεται ὅτι ὁ λόγος γιὰ τὴν ὑψηλότερη παραγωγικότητα κατ' ἄτομο στὶς ΗΠΑ εἶναι ἐν μέρει τὸ γεγονός ὅτι οἱ Ἀμερικανοὶ ἐργάζονται περισσότερες ὥρες ἀπὸ τοὺς Εὐρωπαίους. Ἡ παραγωγικότητα ἀνὰ ὥρα ἐργασίας εἶναι συγκρίσιμη στὶς ΗΠΑ καὶ στὴ Γερμανία, ἐνῶ ἡ Ἑλλάδα βρίσκεται πίσω καὶ ἀπὸ τὶς δύο χώρες, μὲ τὴν παραγωγικότητά της νὰ ἔχει μειωθεῖ ἀπὸ τὸ 74% λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν κρίση σὲ μόλις 46% τὰ τελευταῖα χρόνια. Αὐτὲς οἱ ἀποκλίσεις, ἰδίως ὅσον ἀφορᾷ στὴν παραγωγικότητα ἀνὰ ὥρα, ὀφείλονται σὲ ἀποκλίσεις στὴ χρήση τῆς τεχνολογίας: οἱ ΗΠΑ καὶ ἡ Γερμανία εἶναι τεχνολογικὰ πολὺ πιὸ προχωρημένες ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα. Χωρὶς τὴν ἀξιοποίηση τῶν νέων τεχνολογιῶν μποροῦν νὰ υπάρξουν μόνο μεμονωμένα ἐπεισόδια ἀνάπτυξης παραγωγικότητος: χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἀποτελοῦν οἱ μεταρρυθμίσεις ἀνακατανομῆς γῆς στὴν Κίνα τῆ δεκαετία τοῦ 1980, οἱ ὁποῖες ἐπέ-

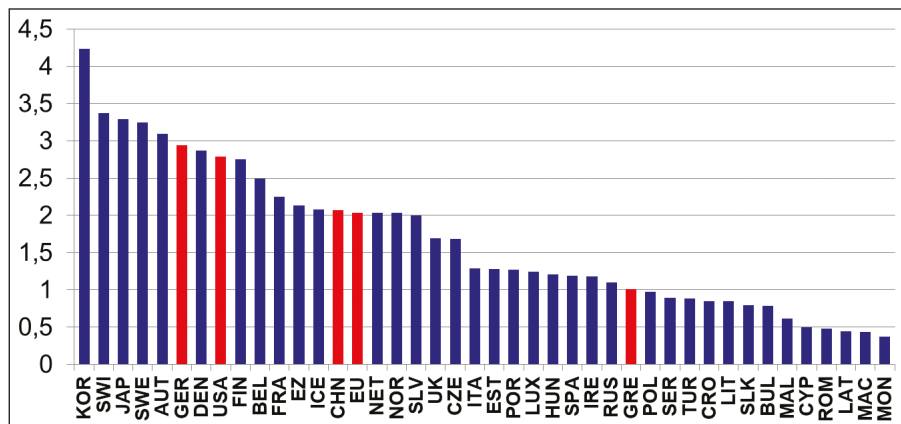
Γράφημα 2: Παραγωγικότητα ανά ώρα (PPP US 2010 dollars).

Πηγή: Στοιχεία από την επίσημη πύλη στατιστικών του ΟΟΣΑ.

φεραν πρόσκαιρη ανάπτυξη παραγωγικότητας λόγω επέκτασης του κεφαλαίου ή του εργατικού δυναμικού (βλ. π.χ. CHOW 2007· ZHU 2012).

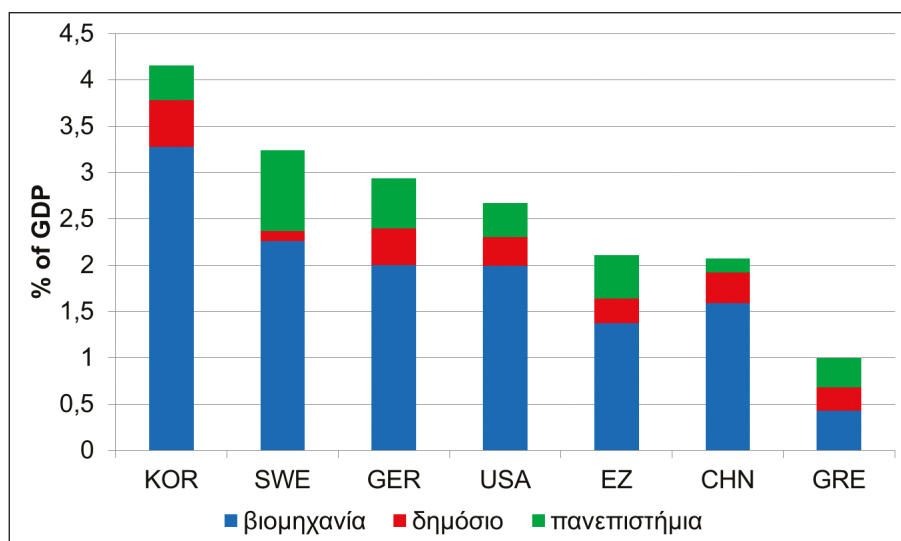
Οι νέες τεχνολογικές ανακαλύψεις προέρχονται κυρίως από έρευνα σε πανεπιστήμια, βιομηχανία και κυβερνητικά κέντρα που σχετίζονται με τη στρατιωτική άμυνα της χώρας. Μάλιστα η τεχνολογία των επόμενων δέκα χρόνων θα προκύψει από την έρευνα που γίνεται σήμερα. Ανακαλύψεις υψηλής τεχνολογίας προκύπτουν συνήθως από τη συνεργασία πανεπιστημίων και βιομηχανίας, όπως συμβαίνει για παράδειγμα στη Silicon Valley της Αμερικής. Επιπρόσθετα, χρειάζεται και ένα ευνοϊκό θεσμικό περιβάλλον που να ενθαρρύνει την έρευνα και την ανάπτυξη (Research and Development – R&D), καθώς και την αξιοποίηση των νέων τεχνολογιών. Στα ακόλουθα γραφήματα (3, 4 και 5) παρουσιάζονται οι συνολικές και ανά τομέα δαπάνες σε R&D, καθώς και οι δαπάνες R&D στα πανεπιστήμια, ως ποσοστά του ΑΕΠ.

Από τα στοιχεία του ΟΟΣΑ και της Ευρωπαϊκής Ένωσης διαφαίνεται ότι τις καλύτερες επιδόσεις στην έρευνα κατέχουν οι ανεπτυγμένες χώρες της Ασίας, οι Σκανδιναβικές Χώρες και η Γερμανία. Η Ελλάδα παρουσιάζει μια από τις χαμηλότερες επιδόσεις στον ΟΟΣΑ. Η διαπίστωση αυτή, σε συνδυασμό με τα στατιστικά για την παραγωγικότητα, δεν αποτελούν καλό οίωνα για την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση. Οι ίδιες χώρες που είναι πιο προηγμένες τεχνολογικά καταβάλλουν και τη μεγαλύτερη προσπάθεια να

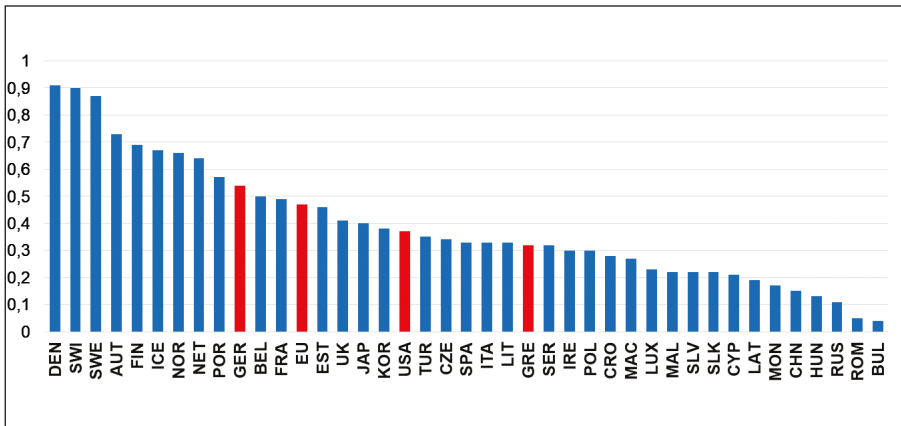
Γράφημα 3: Συνολικό R&D (% ΑΕΠ, 2016 ή τελευταίου διαθ. έτους).

Πηγή: Statistical Office of the European Communities (EUROSTAT), online portal.

Γράφημα 4: Τομείς R&D. Πηγή: EUROSTAT.

έξελιχθούν ακόμα περισσότερο, ενώ οι χώρες του Νότου υστερούν τόσο σε επιδόσεις όσο και σε μελλοντικές προοπτικές.

Γράφημα 5: R&D στον πανεπιστημιακό χώρο (% ΑΕΠ, 2016 ή τελευταίου διαθ. έτους). Πηγή: EUROSTAT.

Η επίπτωση των νέων ανακαλύψεων στην αγορά εργασίας

Οι τεχνολογικές ανακαλύψεις δεν απαντώνται ομοιόμορφα στην οικονομία. Υπάρχουν διαφοροποιήσεις από τομέα σε τομέα που οδηγούν σε μισθολογική ανισότητα και μετασχηματισμό της εργασίας: κάποιοι τύποι εργασίας καταργούνται, νέοι δημιουργούνται και οι μισθοί αυξάνονται με διαφορετικούς ρυθμούς στην οικονομία. Το φαινόμενο αυτό είναι γνωστό ως δομικός μετασχηματισμός (structural transformation) (βλ. MONGA – LIN 2019· HERRENDORF ET AL. 2013· NGAI – PISSARIDES 2007). "Όλες οι αναπτυσσόμενες οικονομίες υπόκεινται σε κάποιας μορφής δομικό μετασχηματισμό.

Συνήθως η ανάπτυξη ξεκινά με μια «επανάσταση» στη γεωργία, η οποία αυξάνει την παραγωγικότητα και απελευθερώνει εργατικό δυναμικό για να μετακινηθεί στη βιομηχανία σε αστικές περιοχές. Η γεωργική παραγωγή αυξάνεται και η γεωργική απασχόληση μειώνεται, ενώ η βιομηχανική παραγωγή και απασχόληση αυξάνονται. Στα πρώτα στάδια της βιομηχανοποίησης, η βιομηχανία χρησιμοποιεί απλή τεχνολογία και φθηνή εργασία που απελευθερώνεται από τη γεωργία. Αν δούμε το παράδειγμα της Μεγάλης Βρετανίας, η χώρα πέρασε την πρώτη βιομηχανοποίηση στα τέλη του 18ου αιώνα, βασιζόμενη στις ατμομηχανές, στην πλωτή συγκοινωνία μέσα από ποτάμια και τεχνητά κανάλια και σε εργοστάσια απλού τύπου. Οι θέσεις εργασίας που καταργήθηκαν εξαιτίας των πρώτων έργο-

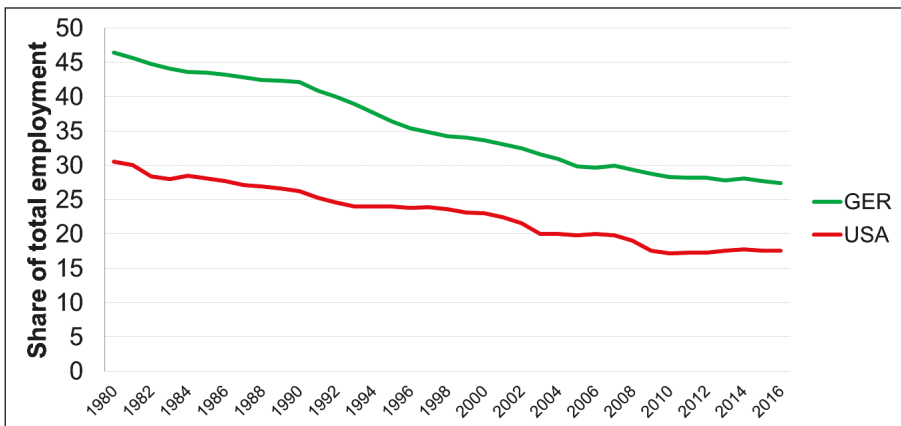
Εικόνα 1: Κεντρικό Λονδίνο προς τὸ τέλος τοῦ 19ου αἰώνα.

Πηγή: www.peterberthoud.co.uk

στασιών ἦταν ἐξειδικευμένες: ἐπρόκειτο γιὰ τεχνίτες ποὺ παρήγαγαν ἕνα ἀγαθὸ ἀπὸ τὴν πρώτη ὕλη μέχρι τὴν τελικὴ χρήση. Τὸ ἐπόμενο στάδιο βιομηχανοποίησης ἔλαβε χώρα στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰώνα, βασιίστηκε δὲ στὴ μηχανὴ ἐσωτερικῆς καύσης, στὸν σιδηρόδρομο καὶ τελικὰ στὴν ἠλεκτρικὴ ἐνέργεια. Ἡ φάση αὐτὴ κατάργησε κυρίως ἀνειδίκευτες ἐργασίες καὶ αὐξήσε τὴν παραγωγικότητα. Ὁδήγησε ἐπιπλέον σὲ μαζικὴ παραγωγή βιομηχανικῶν προϊόντων βασιισμένων στὴν ἠλεκτρικὴ ἐνέργεια, ὅπως οἰκιακὲς συσκευές, μηχανήματα καὶ ἄλλα.

Πιστεύω ὅτι πολὺ περισσότερες θέσεις ἐργασίας καταργήθηκαν ἀπὸ τὶς ἀνακαλύψεις αὐτὲς ἀπὸ ὅσες ἀπειλοῦνται σήμερα ἀπὸ τὰ ρομπὸτ καὶ τὴν τεχνητὴ νοημοσύνη. Ἐνα παράδειγμα ποὺ ἀποδίδει μὲ γλαφυρὸ τρόπο τὸν ἰσχυρισμὸ μου εἶναι τὰ μέσα συγκοινωνίας στὸ κεντρικὸ Λονδίνο λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν εἰσαγωγή τοῦ αὐτοκινήτου (Εἰκόνα 1). Ὅλοι οἱ ἐργαζόμενοι ποὺ ἀπεικονίζονται εἶναι ἀνειδίκευτοι καὶ ἔχασαν τὶς δουλειές τους λόγω τοῦ αὐτοκινήτου. Ὅμως πολλὲς ἄλλες δουλειές δημιουργήθηκαν στὴν οἰκονομία λόγω αὐτοῦ. Φυσικά, κανεὶς δὲν λυπᾶται γιὰ αὐτὴ τὴν ἀλλαγὴ ἢ δὲν θρηνεῖ γιὰ τὴν ἀπώλεια τοῦ ἐπαγγέλματος τοῦ ἐκτροφέα ἀλόγων!

Ἡ βιομηχανικὴ ἀπασχόληση ἐπεκτάθηκε στὶς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰώνα γιὰ νὰ ἱκανοποιήσει τὴ ζήτηση γιὰ φθηνὰ βιομηχανικὰ προϊόντα. Τελικὰ

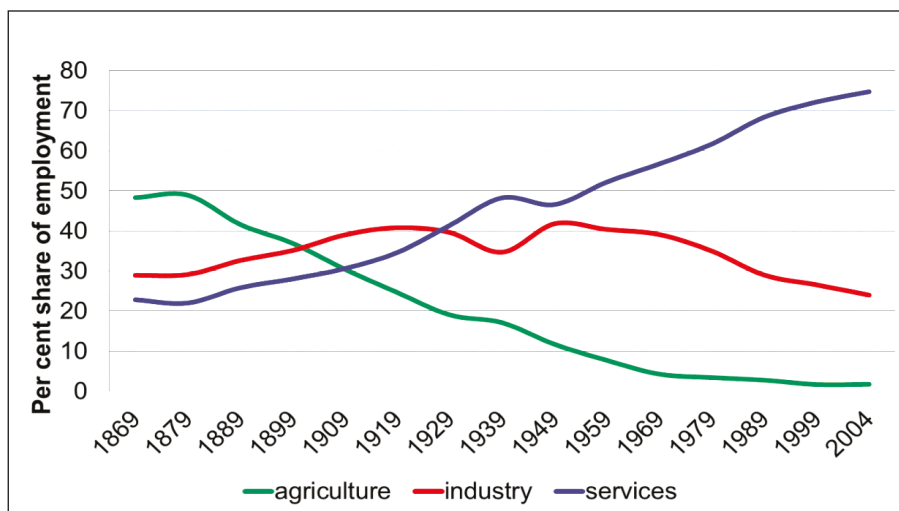
Γράφημα 6: Ποσοστό βιομηχανικής απασχόλησης.

Πηγή: Στοιχεία από την επίσημη πύλη στατιστικών του ΟΟΣΑ.

ὅμως ἡ βιομηχανική ἀπασχόληση μειώθηκε ἐξαιτίας τῶν νέων τεχνολογιῶν καὶ οἱ θέσεις ἐργασίας σὲ ὑπηρεσίες ἀντικατέστησαν τὶς κατηργημένες θέσεις στὴ βιομηχανία (Γραφήματα 6 καὶ 7). Ἡ σημερινὴ τεχνολογικὴ ἐπανάσταση, ποὺ θὰ ὀνομάζουμε ἠλεκτρονικὴ ἐπανάσταση¹, βασίζεται στοὺς ὑπολογιστές, στὸ διαδίκτυο καὶ στὴν τεχνητὴ νοημοσύνη. Ὅπως ὅλες οἱ προηγούμενες σημαντικὲς τεχνολογικὲς καινοτομίες, ἔτσι καὶ ἡ ἠλεκτρονικὴ ἐπανάσταση φέρει κάτι τὸ διαφορετικὸ στὴν οἰκονομία.

Συνοψίζοντας, σὲ κάθε οἰκονομία ποὺ ἀναπτύσσεται, διαφαίνεται ἀρχικὰ συνεχὴς συρρίκνωση τῆς γεωργικῆς ἀπασχόλησης, στὴ συνέχεια επέκταση καὶ μετέπειτα συρρίκνωση τῆς βιομηχανικῆς ἀπασχόλησης. Ταυτόχρονα, συντελεῖται συνεχόμενη επέκταση τῆς ἀπασχόλησης στὸν τομέα τῶν ὑπηρεσιῶν. Ἡ βασικὴ αἰτία αὐτῶν τῶν ἀλλαγῶν εἶναι ἡ τεχνολογία: οἱ συνεχεῖς βελτιώσεις τῆς γεωργικῆς τεχνολογίας ἐπιφέρουν κέρδη παραγωγικότητας ποὺ ἀπελευθερώνουν τὸ ἐργατικὸ δυναμικὸ. Ἡ βιομηχανικὴ παραγωγικότητα ἀναπτύσσεται ἀργὰ ἀρχικὰ, ἀλλὰ ἐπιταχύνεται στὴ συνέχεια: ὁ λόγος εἶναι ὅτι οἱ τεχνολογικὲς καινοτομίες ἀφοροῦν σὲ μεγάλο βαθμὸ στὴ βιομηχανία μετὰ τὴν ἀρχικὴ τῆς ἀνάπτυξη, ἡ ὁποία τελεῖται στὴ βάση τοῦ

1. Βλ. https://en.wikipedia.org/wiki/Digital_Revolution γιὰ μιὰ συνοπτικὴ παρουσίαση τῆς ἐξέλιξης τῆς ἠλεκτρονικῆς ἐπανάστασης.

Γράφημα 7: Μακροπρόθεσμες τάσεις – ποσοστά απασχόλησης ΗΠΑ.

Πηγή: US Bureau of Labor Statistics.

χαμηλού κόστους του πρώην γεωργικού εργατικού δυναμικού. Επιπλέον, η απασχόληση στις υπηρεσίες πάντα ακολουθεί σε τεχνολογική καινοτομία τη βιομηχανία και τη γεωργία, καθώς αφορά κυρίως σε διά ζώσης παραγωγή υπηρεσιών (NGAI – PISSARIDES 2007).

Κατάργηση θέσεων εργασίας στην εποχή των υπολογιστών

Όλοι οι δομικοί μετασχηματισμοί αφορούν στην κατάργηση κάποιων τύπων εργασίας και στη δημιουργία νέων. Η πραγματική πρόκληση είναι η μετάβαση του έκτοπισθέντος εργατικού δυναμικού σε νέες θέσεις εργασίας – όχι η εξαφάνιση της απασχόλησης στους τομείς της παλιάς τεχνολογίας.

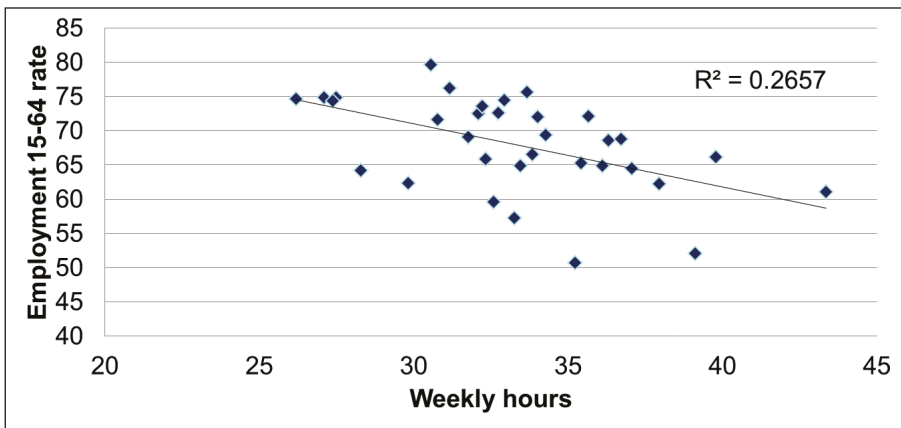
Υπάρχει μεγάλη βιβλιογραφία όπου τεκμηριώνεται ότι οι εργασίες ρουτίνας που μπορούν να μηχανογραφηθούν συγκεντρώνονται κυρίως στη μέση της κατανομής δεξιοτήτων (π.χ. ACEMOGLU – AUTOR 2011· AUTOR – DORN 2013· GOOS ET AL. 2014). Οι εργασίες μεσαίου επιπέδου δέχονται αρνητική επίδραση γιατί αντικαθίστανται από τους υπολογιστές. Οι εργασίες υψηλού επιπέδου, αντιθέτως, χρησιμοποιούν τους υπολογιστές και έτσι αυξάνεται η παραγωγικότητά τους. Οι εργασίες χαμηλού επιπέδου διασώζονται γιατί δεν μπορούν να αντικατασταθούν από τους υπολογιστές, αλλά

ούτε και έπωφελούνται από αυτούς. Τα παραπάνω έχουν επίπτωση στους μισθούς, αυξάνοντας τη μισθολογική ανισότητα.

Η διαδικασία κατάργησης θέσεων εργασίας λόγω μηχανοργάνωσης δεν έχει διερευνηθεί ακόμα σε βάθος, καθώς τελεί υπό εξέλιξη. Μόνο η περίπτωση των ΗΠΑ έχει μελετηθεί λεπτομερώς: μελέτες δείχνουν πιθανή κατάργηση θέσεων εργασίας σε μεγάλη κλίμακα, από 10% έως σχεδόν 50% των εργασιών κατά τα επόμενα 20 χρόνια. Για την Ευρώπη τα ποσοστά είναι κάπως μικρότερα (NEDELKOSKA – QUINTINI 2018· MCKINSEY GLOBAL INSTITUTE 2017· FREY – OSBORNE 2017). Οι έρευνες όμως που δείχνουν ύψηλα ποσοστά βασίζονται στην αντικατάσταση διεργασιών (δραστηριοτήτων) από υπολογιστές. Η σχέση μεταξύ δραστηριοτήτων και θέσεων εργασίας δεν έχει μελετηθεί ακόμα αρκετά: έτσι η αντιστοίχιση του ποσοστού δραστηριοτήτων που αντικαθίστανται σε ποσοστό θέσεων εργασίας που καταργούνται δεν είναι εύκολη. Το McKinsey Global Institute (2017) σε πρόσφατη μελέτη του καταλήγει στο συμπέρασμα ότι περίπου το 14% των εργαζομένων στις ΗΠΑ θα χάσουν τη δουλειά τους λόγω αυτοματισμού της παραγωγής. Παρόμοια ποσοστά αναφέρονται και στην πρόσφατη μελέτη του ΟΟΣΑ που αφορά 32 χώρες (NEDELKOSKA – QUINTINI 2018).

Με την εισαγωγή πιά εξειλιγμένων ρομπότ και τεχνητής νοημοσύνης στην αγορά, οι θέσεις εργασίας που χάνονται δεν είναι απλώς εργασίες ρουτίνας αλλά και πιά εξειδικευμένες θέσεις. Βρισκόμαστε πολύ κοντά στην εποχή που οι μηχανές αντικαθιστούν τη νοητική δύναμη: τα ρομπότ, με χρήση τεχνητής νοημοσύνης, (φαίνονται ως νά) σκέφτονται! Για παράδειγμα, τα αυτοκίνητα χωρίς οδηγό αντικαθιστούν εξειδικευμένους οδηγούς: ο οδηγός ταξι λαμβάνει μια σειρά αποφάσεων κατά την εργασία του, επομένως η δουλειά του δεν αποτελεί ρουτίνα. Παρομοίως η τρισδιάστατη εκτύπωση δεν είναι ρουτίνα, κ.λπ.

Τί γνωρίζουμε όμως για τις εργασίες που θα χαθούν, εκτός από μερικά παραδείγματα που έχω ήδη αναφέρει; Η αλήθεια είναι ότι εξακολουθούμε να γνωρίζουμε πολύ λίγα για τον αυτοματισμό στον 21ο αιώνα. Δεν γνωρίζουμε λόγω χάρη ποιοι τομείς θα πληγούν σοβαρά, καθώς κάθε νέα καινοτομία θέτει σε κίνδυνο διάφορα είδη θέσεων εργασίας. Έπομένως, δεν είναι δυνατό ούτε για τις εταιρείες ούτε για τους εργαζομένους να προγραμματίσουν πώς θα αποφύγουν τον κίνδυνο απώλειας θέσεων εργασίας. Ένα πράγμα που γνωρίζουμε όμως και είναι πολύ σημαντικό είναι ότι οι υπολογιστές και η τεχνητή νοημοσύνη θα αντικαταστήσουν θέσεις εργασίας με

Γράφημα 10: Ποσοστά απασχόλησης και ώρες εργασίας, 2016.

Πηγή: Στοιχεία από την επίσημη πύλη στατιστικών του ΟΟΣΑ.

τερο εϋρος big data, ή Αμερική λόγω ανεπτυγμένων στατιστικών δομών και θεσμών που δροϋν παγκόσμια και ή Κίνα λόγω μεγέθους.

Θά πρέπει επιπλέον να έχουμε υπόψη ότι, ενώ οι περισσότερες μελέτες επικεντρώνονται στις τεχνικές δυνατότητες τής ρομποτικής, ή εφαρμογή και ή διάχυση της εξαρτώνται από τὰ οικονομικά κίνητρα τών οργανισμών. Η ταχύτητα υιοθέτησης τών ρομπότ και τής τεχνητής νοημοσύνης εξαρτάται συγκεκριμένα από τὸ κόστος τών εναλλακτικῶν λύσεων. Ἐξ οὗ και οι χώρες με ὑψηλούς μισθούς εἶναι πιθανότερο νὰ υιοθετήσουν αὐτὲς τὲς νέες τεχνολογίες σὲ σχέση με τὲς χώρες με χαμηλούς μισθούς. Ἐπιπρόσθετα, γνωρίζουμε ἀπὸ μιὰ σειρά οικονομικῶν ἐρευνῶν ὅτι ή δημιουργία νέων θέσεων ἐργασίας χάρη στις νέες τεχνολογίες εἶναι συνεχῆς και ὅτι ὅσο μιὰ οικονομία ἀναπτύσσεται, τόσο οι ὥρες ἐργασίας στὸ σύνολό τους μειώνονται (π.χ. σειρά μελετῶν ΟΟΣΑ). Ὅπως μαρτυροῦν τὰ στοιχεῖα διαχρονικά, οι πλουσιότερες και πιὸ ἀναπτυγμένες κοινωνίες ἐργάζονται λιγότερο ἀπὸ τὲς φτωχότερες (Γραφήματα 8, 9, 10). Στὸ Γράφημα 8 βλέπουμε ὅτι ή χώρα με τὸν χαμηλότερο ἀριθμὸ ὡρῶν ἐργασίας κατὰ μέσο ὄρο ὅλων τών ἐργαζομένων εἶναι ή Γερμανία. Αὐτὴ ἀκολουθεῖται ἀπὸ τὲς ἀνεπτυγμένες χώρες τής Βόρειας Εὐρώπης, ἐνῶ ή χώρα με τὲς περισσότερες ὥρες ἐργασίας ἀνὰ ἐργαζόμενο στὴν Εὐρώπη εἶναι ή Ἑλλάδα, ή ὅποια παρουσιάζει μιὰ ἀπὸ τὲς χαμηλότερες ἀποδόσεις παραγωγικότητας.

Στὸ Γράφημα 9 ἀπεικονίζεται ἡ πολὺ στενὴ σχέση μετὰξὺ τοῦ μέσου ὄρου ὠρῶν ἐργασίας καὶ τῆς παραγωγικότητας, ἐνῶ στὸ Γράφημα 10 φαίνεται πὼς οἱ χῶρες μὲ ὑψηλότερη ἀπόδοση στὴν ἀπασχόληση ἔχουν κατὰ κανόνα μικρότερο μέσο ὄρο σὲ ἀριθμὸ ὠρῶν ἐργασίας.

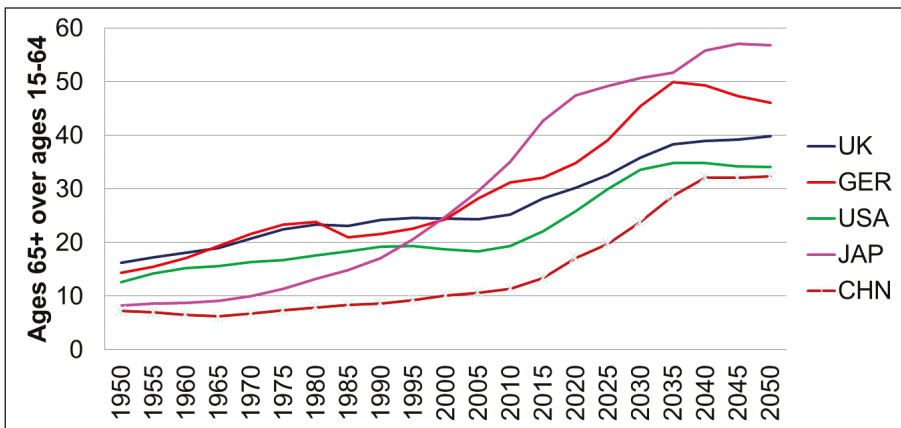
Μὲ τὴν ἀξιοποίηση τῶν νέων τεχνολογιῶν τὸ ἐπίπεδο τῶν μισθῶν θὰ αὐξηθεῖ, ἐπιφέροντας ταυτόχρονα ἀρνητικὴ ἐπίδραση στὸ σύνολο τῶν ὠρῶν ἐργασίας. Ἐπιπλέον, αὐξηση στὴν κατανάλωση προϊόντων κατὰ τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη ἐπιφέρει καὶ αὐξηση στὸν χρόνον ποὺ δαπανᾶται γιὰ σκοποὺς ψυχαγωγίας.

Σημειώνεται ἐδῶ ὅτι οἱ ἐργαζόμενοι πλήρους ἀπασχόλησης ἐργάζονται περισσότερες ὥρες ἀπὸ αὐτὲς ποὺ παρουσιάζονται στὰ Γραφήματα 8, 9 καὶ 10, ἀλλὰ πολλὲς θέσεις ἐργασίας εἶναι μερικῆς ἀπασχόλησης, ἐξ οὗ καὶ ὁ μέσος ὄρος ποὺ ἀπεικονίζεται γραφικὰ: πρόκειται γιὰ μιὰ μορφή ἐπιμερισμοῦ θέσεων ἐργασίας (job sharing) ποὺ ὅπωςδῆποτε βοηθᾷ στὴν αὐξηση τῆς ἀπασχόλησης ἀτόμων.

Δημιουργία θέσεων ἐργασίας

Ἡ μείωση τῶν ὠρῶν ἐργασίας κατ' ἄτομον εἶναι ἓνας τρόπος γιὰ νὰ διατηρηθεῖ ἡ ἀπασχόληση σὲ ὑψηλὰ ἐπίπεδα. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ ἄλλοι τρόποι. Οἱ ἑταιρεῖες ἀνακαλύπτουν νέες δραστηριότητες καθὼς ὀρισμένες ἄλλες αὐτοματοποιοῦνται, π.χ. οἱ ταμίες στὶς τράπεζες δραστηριοποιοῦνται πλέον καὶ σὲ «relationship banking» μὲ τοὺς πελάτες. Ἐπίσης, νέες θέσεις ἐργασίας δημιουργοῦνται στὸν τομέα τῶν νέων τεχνολογιῶν, π.χ. ἀνάπτυξη ἐφαρμογῶν, ἐπισκευὴ ρομπότ κ.λπ. Νέες θέσεις ἐργασίας δημιουργοῦνται καὶ σὲ ἄλλους τομεῖς τῆς οἰκονομίας, π.χ. πλαστικοὶ χειρουργοί, φροντιστὲς γιὰ παιδιὰ, ἡλικιωμένους καὶ κατοικίδια ζῶα κ.λπ. Ἡ δημιουργία νέων θέσεων ἐργασίας τέτοιας μορφῆς ἀπαιτεῖ ἐκμάθηση καινούργιων δεξιοτήτων καὶ ὡς ἐκ τούτου ἡ διὰ βίου μάθηση καθίσταται πολὺ σημαντικὴ. Ἀναμένεται ἐπιπρόσθετα μετάβαση τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ σὲ νέες θέσεις ἐργασίας. Ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, τὸ 10-20% τῶν ἐργαζομένων θὰ πρέπει νὰ μετακινηθεῖ μέσα στὰ ἐπόμενα 10 χρόνια σὲ νέες θέσεις ἐργασίας, οἱ ὁποῖες θὰ ἀπαιτοῦν διαφοροτικὲς ἢ καὶ ἀνώτερες δεξιότητες ἀπὸ αὐτὲς ποὺ κατέχουν σήμερα.

Λόγω αὐτοματοποίησης τῆς ἐργασίας, εὐκόλα συνάγεται τὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ νέες θέσεις ἐργασίας θὰ προκύψουν κυρίως στοὺς τομεῖς ποὺ

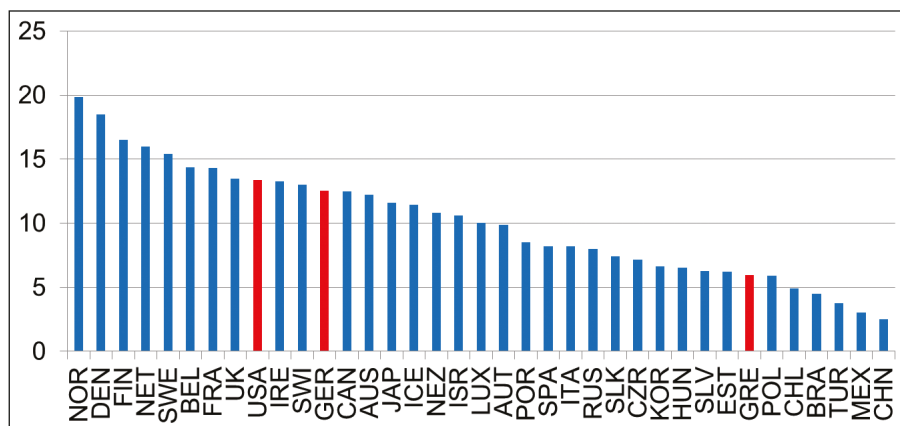
Γράφημα 11: Γήρανση πληθυσμού: dependency ratio ηλικιωμένων (Κύριες οικονομίες). Πηγή: Βάση δεδομένων United Nations Population Division.

δέν μπορούν να αυτοματοποιηθούν. Σημαντικές τέτοιες νέες θέσεις εργασίας αφορούν σε υπηρεσίες (απολυτελείας) που διευκολύνουν τη ζωή, καθώς και σε μη προβλέψιμα περιβάλλοντα. Έπιπλέον, καθώς συνεχίζεται ή οικονομική ανάπτυξη, ή ζήτηση για υπηρεσίες θα επεκταθεί σε τομείς όπως:

- Υγειονομική περίθαλψη
- Εκπαίδευση
- Βιομηχανία φιλοξενίας και τουρισμού
- Βιομηχανία αναψυχής
- Διαχείριση και αξιοποίηση ακινήτων
- Οικιακές υπηρεσίες
- Προσωπικές υπηρεσίες

Ειδικότερα, νέες θέσεις εργασίας θα δημιουργηθούν στον τομέα της υγείας λόγω της αυξημένης ζήτησης για καλής ποιότητας υγειονομική περίθαλψη, καθώς και λόγω των κοινωνιών που «γερονούν» (Γράφημα 11). Νέες θέσεις εργασίας προβλέπονται και στη βιομηχανία αναψυχής, λόγω λιγότερων συνολικών ωρών εργασίας. Το ίδιο αναμένεται και στους τομείς των οικιακών υπηρεσιών και της διαχείρισης ακινήτων, διότι οι κοινωνίες γίνονται πιο πλούσιες, ειδικεύονται περαιτέρω και μεταβιβάζουν έτσι κάποιες οικιακές εργασίες σε άλλους εργαζομένους.

Παρ' όλα αυτά, ο τομέας της υγείας ίσως επωφεληθεί περισσότερο από όποιονδήποτε άλλον από την ανάπτυξη και την αύξηση του βιοτικού

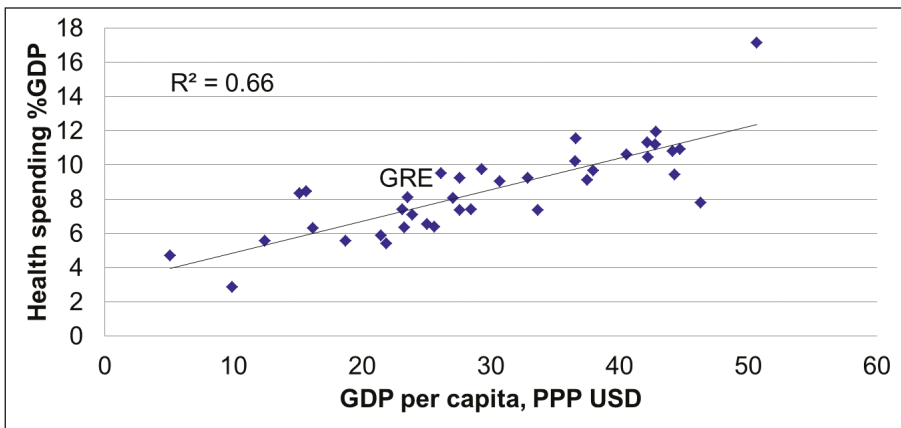

Γράφημα 12: Ποσοστό απασχόλησης στον τομέα της υγειονομικής περιθαλψης (%), 2014 ή τελευταίου διαθ. έτους). Πηγή: Στοιχεία από την επίσημη πύλη στατιστικών του ΟΟΣΑ.

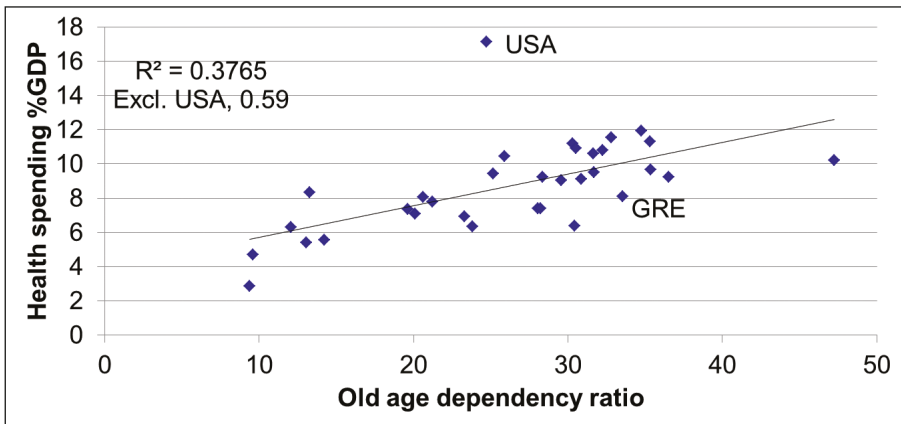
έπιπέδου. Τήν πρόβλεψη αυτή ενισχύει τὸ γεγονός ὅτι περισσότεροι ἐργαζόμενοι ἀπασχολοῦνται στὸν τομέα τῆς υγείας στὶς πιὸ προηγμένες χώρες (Γράφημα 12). Ἐπιπλέον προβλέπεται ὅτι ἡ ζήτηση γιὰ ὑπηρεσίες πὺ ἀσχετίζονται μὲ τὴν υγεία θὰ αὐξηθεῖ ταχύτερα ἀπὸ τὸ εἰσόδημα, ἐπειδὴ πολλές ὑπηρεσίες υγείας ἀποτελοῦν «πολυτέλεια» (Γράφημα 13), δηλαδὴ πρόκειται γιὰ ὑπηρεσίες πὺ σὲ φτωχότερες κοινωνίες εἴτε δὲν διατίθενται εἴτε γίνονται στὸ σπίτι (ὅπως ἀποκατάσταση ἀπὸ ἀσθένεια). Σὲ πιὸ ἀνεπτυγμένες χώρες, ἀντίθετα, τὸ μεγαλύτερο ποσοστὸ ἰατρικῆς περιθαλψης καὶ φροντίδας παιδιῶν καὶ ἡλικιωμένων γίνεται σὲ νοσηλευτήρια ἢ/καὶ ἐξειδικευμένες μονάδες φροντίδας καὶ περίθαλψης. Τέλος, καθὼς ὁ μέσος ὅρος ἡλικίας τοῦ πληθυσμοῦ αὐξάνεται, οἱ πιὸ ἡλικιωμένοι ἔχουν περισσότερες ἀνάγκες υγειονομικῆς περίθαλψης (καὶ αὐξάνονται συνακόλουθα οἱ δαπάνες γιὰ τὴν υγεία – Γράφημα 14).

Πῶς μπορεῖ νὰ βοηθήσει ἡ χάραξη πολιτικῶν;

Ἄναμφίβολα, κατὰ τὴ διαδικασία τοῦ δομικοῦ μετασχηματισμοῦ τῆς ἀγορᾶς ἐργασίας, ὁ ρόλος τῶν θεσμῶν κρίνεται ἰδιαίτερα σημαντικὸς καὶ ἡ χάραξη στοχευμένων πολιτικῶν μπορεῖ νὰ βοηθήσει τόσο κατὰ τὴ μετακίνηση, ὅσο καὶ κατὰ τὴν προσαρμογὴ τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ στὶς νέες θέσεις ἐργασίας.

Γράφημα 13: Υπηρεσίες υγείας ως «προϊόντα πολυτελείας» (Κύριες οικονομίες, 2014). Πηγή: Στοιχεία από την επίσημη πύλη στατιστικών του ΟΟΣΑ.

Γράφημα 14: Dependency ratio ηλικιωμένων και δαπάνες για υγειονομική περίθαλψη (Κύριες οικονομίες, 2015). Πηγή: Στοιχεία από την επίσημη πύλη στατιστικών των ΟΟΣΑ και United Nations Population Division.

Ός προς την εκπαίδευση, δέν υπάρχει άμφιβολία ότι ή παροχή έξειδικευμένης, διά βίου εκπαίδευσης σέ τεχνικές δεξιότητες και σέ θέματα διαχείρισης θά βοηθήσει τούς έργαζομένους νά συμμετάσχουν ένεργά στη νέα οικονομία. Η ανάπτυξη δεξιοτήτων για τόν προγραμματισμό και τή συντήρηση τών ρομπότ και τήν τεχνητή νοημοσύνη χρειάζεται ύψηλου έπιπέδου

έκπαιδευση, με μιὰ καλή βάση στὰ μαθηματικά και στὶς ἐπιστῆμες, ἡ ὁποία πρέπει νὰ ἀρχίσει νὰ τίθεται ἀπὸ τὸ λύκειο. Ἡ χάραξη ἐστιασμένων πολιτικῶν ἐκπαιδευτικοῦ προσανατολισμοῦ μπορεῖ νὰ βοηθήσει και ὡς πρὸς τὴν ἴδρυση και τὴν ὑποστήριξη κορυφαίων ἐρευνητικῶν ἀκαδημαϊκῶν ἰδρυμάτων. Γιὰ παράδειγμα, τὸ Stanford και τὸ MIT στὶς ΗΠΑ, καθὼς και τὸ Cambridge στὴν Ἀγγλία, ἔχουν συμβάλει τὰ μέγιστα στὴν ἀνάπτυξη τῆς τεχνολογίας νοημοσύνης.

Ὡς πρὸς τὶς ἐπιχειρήσεις, γεγονός εἶναι ὅτι, τὴν ἐποχὴ τῶν νέων τεχνολογιῶν και τοῦ Διαδικτύου, ἡ ἐπιχειρηματικὴ δραστηριότητα μπορεῖ νὰ ἐπιφέρει μεγάλα ἀνταποδοτικὰ ὄφελῃ. Οἱ κυβερνήσεις ὀφείλουν νὰ στηρίξουν τὶς μικρομεσαῖες ἐπιχειρήσεις με ἀρχικὴ χρηματοδότηση, φορολογικὰ κίνητρα και ἀπλές θεσμικὲς διαδικασίες, προκειμένου νὰ βοηθήσουν στὴ δημιουργία νέων θέσεων ἐργασίας. Στὶς χῶρες τῆς Βόρειας Εὐρώπης, ἤδη πολλὲς νεοφυεῖς ἐπιχειρήσεις ἔχουν ἐπωφεληθεῖ ἀπὸ τέτοιες πολιτικὲς.

Στὸν ἄξονα τῆς κοινωνικῆς ἐκπαίδευσης και ὑποστήριξης, θὰ πρέπει νὰ ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι οἱ περισσότερες νέες θέσεις ἐργασίας θὰ ἀνοίξουν σὲ τομεῖς ποὺ θὰ φέρουν τὸν ἐργαζόμενο σὲ ἀπευθείας ἐπαφὴ με τὸν πελάτη, ὅπως π.χ. στὸν τομέα τῆς υγείας. Ἀπαιτεῖται ὡς ἐκ τούτου μιὰ καλὴ κοινωνικὴ ἐκπαίδευση και ἀνάπτυξη τῶν διαπροσωπικῶν δεξιοτήτων τῶν μαθητῶν/μαθητριῶν, ἤδη ἀπὸ τὸ γυμνάσιο και τὸ λύκειο. Ἐπιπλέον, κατὰ τὴ διαδικασία κατάρτησης θέσεων ἐργασίας, πολλοὶ ἐργαζόμενοι θὰ χάσουν τὶς δουλειές τους και θὰ περάσουν ἀναπόφευκτα μιὰ περίοδο ἀνεργίας. Χρειαζόμαστε ἐπομένως σωστὲς κοινωνικὲς πολιτικὲς ποὺ νὰ ἐξασφαλίζουν ἕνα ἐλάχιστο εἰσόδημα στοὺς ἀνθρώπους αὐτοὺς, καθὼς και ὑποστήριξη ὡς πρὸς τὴ μετεκπαίδευσή τους.

Ὡς πρὸς τὴν καταπολέμηση τῆς ἀνισότητος, εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ ἀντιμετώπιση τῆς ἀνισότητος σὲ πολιτικὸ ἐπίπεδο φαντάζει δύσκολη, λόγῳ ἀνάγκης ἐπιβολῆς νέας φορολογίας και τῆς ἀνησυχίας ὅτι οἱ ὑψηλοὶ φόροι θὰ ὠθήσουν τοὺς πῖο ἐξειδικευμένους ἐργαζομένους ἐκτὸς χῶρας. Ἀλλά, ἐὰν οἱ κοινωνίες ἀποστρέφονται πραγματικὰ τὴν ἀνισότητα και θέλουν νὰ τὴν ἀντιμετωπίσουν, πρέπει νὰ ἀποδεχθοῦν κάποιου τύπου φορολογικὴ ἀναδιανομὴ, π.χ. σκανδιναβικοῦ τύπου, ὅπου τὰ ἔσοδα ἀπὸ τοὺς φόρους συγκεντρώνονται κυρίως ἀπὸ τὰ ὑψηλότερα εἰσοδήματα, με στόχο τὴν παροχὴ κοινωνικῶν ὑπηρεσιῶν ὑψηλοῦ ἐπιπέδου πρὸς ὅλους.

Συμπεράσματα

Συμπερασματικά, πιστεύω ότι τὸ μέλλον τῆς ἐργασίας ὀφείλει νὰ ἀντιμετωπίζεται μὲ συγκρατημένη αἰσιοδοξία. Τὰ κυριότερα σχετικά μὴ-νύματα ποὺ ἀναδύονται ἀπὸ τὴν παραπάνω ἀνάλυση εἶναι τὰ ἑξῆς: ἡ αὐτοματοποίηση θὰ αὐξήσει τὴν παραγωγικότητα, θὰ καταστήσει τὶς κοινωνίες πλουσιότερες καὶ θὰ ἐπιφέρει ριζικὴ ἀλλαγὴ στὴ δομὴ τῆς ἐργασίας. Οἱ ὄρες ἐργασίας ἐβδομαδιαῖα θὰ μειωθοῦν (καὶ συνακόλουθα οἱ ἄνθρωποι θὰ ἔχουν περισσότερο ἐλεύθερο χρόνο) καὶ θέσεις ἐργασίας θὰ καταργηθοῦν. Θὰ ὑπάρξει ὅμως καὶ δημιουργία νέων θέσεων ἐργασίας, εἰδικὰ σὲ τομεῖς ποὺ ἔχουν νὰ κάνουν μὲ ἀνθρώπινη ἐπαφή. Ὁ τομέας τῆς ὑγειονομικῆς περίθαλψης θὰ ἐπωφεληθεῖ σημαντικὰ ἀπὸ τὴν ἐξέλιξη αὐτή, ἐν μέρει λόγω τοῦ αὐξανόμενου πλούτου καὶ ἐν μέρει λόγω τῆς γήρανσης τοῦ πληθυσμοῦ. Τέλος, νέες θέσεις ἐργασίας θὰ δημιουργηθοῦν καὶ σὲ ἄλλους τομεῖς, ὅπως ἡ βιομηχανία ἀναψυχῆς καὶ οἱ οἰκιακὲς ὑπηρεσίες.

Βιβλιογραφία

- ACEMOGLU, D. – AUTOR, D., Skills, tasks and technologies: Implications for employment and earnings, in: *Handbook of Labor Economics*, 4B, edited by D. Card – O. Ashenfelter, North-Holland 2011.
- AUTOR, D. H. – DORN, D., The growth of low-skill service jobs and the polarization of the US labor market, *American Economic Review*, 103, 5, 2013, 1553-1597.
- CHOW, G. C., *China's Economic Transformation*, Malden, Mass.: Blackwell Publishers, 2007.
- HERRENDORF, B. – ROGERSON, R. – VALENTINI, Á., Growth and structural transformation, in: *Handbook of Economic Growth*, 2B, edited by Ph. Aghion – St. Durlauf, North-Holland 2013.
- FREY, C. B. – OSBORNE, M. A., The future of employment: How susceptible are jobs to computerisation?, *Technological Forecasting and Social Change*, 114, January 2017, 254-280.
- GOOS, M. – MANNING, A. – SALOMONS, A., Explaining job polarization: Routine-biased technological change and offshoring, *American Economic Review*, 104, 8, 2014, 2509-2526.
- McKINSEY GLOBAL INSTITUTE, *Jobs Lost, Jobs Gained: Workforce Transitions in a Time of Automation*, December 2017.

- MONGA, C. – LIN, J. Y. (eds), *The Oxford Handbook of Structural Transformation*. Oxford University Press, 2019.
- NEDELKOSKA, L. – QUINTINI, GL., Automation, skills use and training, *OECD Social, Employment and Migration Working Papers*, No. 202, OECD Publishing, Paris 2018, <https://doi.org/10.1787/2e2f4eea-en>.
- NGAI, R. L. – PISSARIDES, CHR. A., Structural change in a multisector model of growth, *American Economic Review*, 97, 1, 2007, 429-443.
- ZHU, X., Understanding China's growth: Past, present, and future, *Journal of Economic Perspectives*, 26, 4, 2012, 103-124.
-

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 17ΗΣ ΜΑΪΟΥ 2018

Ο HANS DAALDER: ΕΝΑΣ ΜΕΓΑΛΟΣ ΕΥΡΩΠΑΙΟΣ
ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΑΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ
κ. ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΔΙΑΜΑΝΤΟΥΡΟΥ

Κυρίες και κύριοι συνάδελφοι,

Πρό ενός μηνός περίπου, στις 4 Απριλίου 2018, ολοκληρώθηκαν δύο έτη από τον θάνατο, στη Χάγη, σε ηλικία 88 ετών, του έπιφανους Όλλανδου καθηγητή πολιτικής επιστήμης Hans Daalder.

Ή επέτειος του θανάτου του Daalder μου δίνει την ευκαιρία να προβώ σε μια σύντομη ανακοίνωση, ο στόχος της οποίας είναι διττός: αφενός και έν στενή έννοια να σās παρουσιάσει, έν τάχει, τó έργο ένός Ευρωπαίου πολιτικού επιστήμονα μείζονος διεθνούς έμβέλειας. Αφετέρου και έν εύρεία έννοια να σās έξοικειώσει περισσότερο με ένα από τὰ κυριότερα γνωστικά αντικείμενα της σύγχρονης πολιτικής επιστήμης, ή οποία, παρά τή μεγάλη της ανάπτυξη σε διεθνές επίπεδο κατά τή διάρκεια του τελευταίου μισού αιώνα, στη χώρα μας, με εξαίρεση έναν ιδιαίτερα περιορισμένο αριθμό πολιτικών επιστημόνων ικανών να διαλέγονται ουσιαστικά και δημιουργικά με τή διεθνή επιστημονική κοινότητα του κλάδου τους, παραμένει έγκλωβισμένη σε μια έντονη έσωστρέφεια και σε μια λογική περιορισμένων όρίζόντων, πνευματικών και γεωγραφικών.

Ός πολιτικός επιστήμονας, ό Daalder υπήρξε ένας από τούς πρώτους αποφοίτους της τότε λεγόμενης «Έβδομης Σχολής» (Σχολής Πολιτικών-Κοινωνικών Έπιστημών) του εκείνη τήν έποχή γνωστού ως Δημοτικού Κολλεγίου (μετέπειτα Πανεπιστημίου) του Άμστερνταμ, από τήν οποία

ἀπεφοίτησε τὸ 1955. Κατ' ἀρχὰς ἐδίδαξε πολιτικὴ ἐπιστῆμη στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Ἀμστερνταμ, καὶ κατὰ τὴν περίοδο 1958-1963 ἄρχισε τὴ σταδιοδρομία του ὡς βοηθὸς στὸ Ἰνστιτούτο Κοινωνικῶν Μελετῶν.

Τὸ 1963 διορίστηκε καθηγητῆς Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν στὴ Νομικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Leiden, τοῦ ἀρχαιότερου πανεπιστημίου τῶν Κάτω Χωρῶν, ποὺ ἰδρύθηκε τὸ 1575 ἀπὸ τὸν Γουλιέλμο τῆς Ὁράγγης, ἀρχηγὸ τῆς ἐξέγερσης ποὺ ὀδήγησε στὸν ὀγδοηκονταετῆ πόλεμο ἐναντίον τῶν Ἀψβούργων καί, τελικὰ, στὴ δημιουργία ἀνεξάρτητου κράτους. Τὸ 1969 μετακινήθηκε στὴ Σχολὴ Κοινωνικῶν καὶ Συμπεριφορικῶν Ἐπιστημῶν τοῦ ἰδίου πανεπιστημίου, στὸ πλαίσιο τῆς ὁποίας ἔδρυσε τὸ Ἰνστιτούτο Πολιτικῆς Ἐπιστήμης.

Σὲ νεαρὴ ἡλικία, ἤρθε σὲ ἐπαφὴ μὲ πολιτικούς ἐπιστήμονες μεγάλου κύρους καὶ διεθνοῦς ἐμβέλειας. Στὶς δεκαετίες τοῦ 1950 καὶ τοῦ 1960, ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ἡ ἀμερικανικὴ σχολὴ τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης κυριαρχοῦσε διεθνῶς στὸν χῶρο τῶν πολιτικῶν ἐπιστημῶν, ἐργάστηκε εἴτε ὡς ἐπισκέπτης εἴτε ὡς ὑπότροφος στὸ London School of Economics and Political Science, γνωστὸ ὡς LSE, καὶ στὰ Πανεπιστήμια Harvard, Berkeley καί, τέλος, Stanford, ὅπου καὶ ἐντάχθηκε στὸ δυναμικὸ τοῦ Κέντρου γιὰ Προωθημένες Σπουδὲς στὶς Συμπεριφορικὲς Ἐπιστῆμες. Σὲ αὐτὸ τὸ πλαίσιο, ἤρθε σὲ ἐπαφὴ μὲ ἐπιφανέστατους πολιτικούς ἐπιστήμονες, ὅπως ὁ Carl Friedrich (Harvard), ὁ Robert McKenzie καὶ ὁ Michael Oakeshott, ἀμφότεροι ἀπὸ τὸ LSE, καὶ ὁ Samuel Finer (Manchester, Oxford) καὶ ἐντάχθηκε σὲ ἕνα εὐρύτερο διεθνὲς δίκτυο ἰδιαίτερα προβεβλημένων καὶ καταξιωμένων ἐπιστημόνων, τὸ ὁποῖο συμπεριελάμβανε, μεταξὺ ἄλλων, τοὺς Stanley Hoffmann (Harvard), Otto Kirchheimer (Columbia), Stein Rokkan (Bergen), Val Lorwin (Πανεπιστήμιο τοῦ Ὁρεγκον, ΗΠΑ), Warren Miller (Πανεπιστήμια Μίσιγκαν καὶ Ἀριζόνας) καὶ Robert Dahl (Iale). Τὸ δίκτυο αὐτὸ ἐπέδρασε καταλυτικὰ στὴ διαμόρφωση τοῦ διεθνοῦς προσανατολισμοῦ, ποὺ ἐφεξῆς ἀποτέλεσε μόνιμο καὶ ἰδιαίτερο χαρακτηριστικὸ τῶν ἐπιστημονικῶν του προβληματισμῶν καὶ ἀναζητήσεων.

Ὡς ὁ ἰδρυτῆς τοῦ Ἰνστιτούτου Πολιτικῆς Ἐπιστήμης στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Leiden, ὁ Daalder διαδραμάτισε κρίσιμο ρόλο στὴν ἀνάπτυξη τοῦ κλάδου αὐτοῦ τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν στὶς Κάτω Χῶρες καὶ τὴν Εὐρώπη. Ἰδιαίτερης μνείας χρήζει ἡ συμβολὴ του στὴν ἀνάπτυξη καὶ σταδιακὴ ἐδραίωση στὴν Εὐρώπη τοῦ κλάδου ἐκείνου τῆς Πολιτικῆς Ἐπιστήμης ὁ ὁποῖος εἰδικεύεται στὴ συγκριτικὴ μελέτη τῶν πολιτικῶν θεσμῶν

και φαινομένων που είναι γνωστός ως Συγκριτική Πολιτική και, μαζί με τις Διεθνείς Σχέσεις, αποτελεί, εν πολλοίς, τον μείζονα κορμό της σύγχρονης πολιτικής έπιστήμης. Στην εξέλιξη αυτή συνέβαλε τόσο ως μεμονωμένος έρευνητής όσο και συλλογικότερα, μέσω των δραστηριοτήτων του Ίνστιτούτου.

Έτι σημαντικότερη ύπῆρξε ή ουσιαστική του συμβολή στη διεύρυνση των πνευματικών ορίζοντων της συγκριτικής πολιτικής πέραν από τον ιδιαίτερα μικρό αριθμό των χωρών, όπως ή Μεγάλη Βρετανία, ή Γαλλία, οί Ένωμένες Πολιτείες, ή Σοβιετική Ένωση και ή Γερμανία, που παραδοσιακά κυριαρχούσαν ως αντικείμενο πολιτικής ανάλυσης, και την ένταξη σε αυτήν μικρότερων σε μέγεθος ευρωπαϊκών δημοκρατιών, όπως ή γενέτειρά του Όλλανδία αλλά και όλα τα άλλα μικρού μεγέθους ευρωπαϊκά κράτη, που μέχρι τότε αποτελούσαν *terra incognita* για τη συγκριτική μελέτη των πολιτικών θεσμών και γενικότερα των πολιτικών φαινομένων.

Σε αυτή τη διάσταση του έργου του εντάσσεται και ή προσωπική μου γνωριμία με τον Daalder, γνωριμία που με την πάροδο του χρόνου άφενός μετεξελιχθηκε σε μια θερμή σχέση και, εν τέλει, φιλία, ή οποία διατηρήθηκε μέχρι το τέλος του βίου του, και άφετέρου με ώθησε προς την κατεύθυνση της συστηματικής, συγκριτικής μελέτης των πολιτικών θεσμών της Νότιας Ευρώπης, δηλαδή της Ισπανίας, της Ιταλίας, της Πορτογαλίας και της Ελλάδας, οί οποίες, με μερική εξαίρεση την Ιταλία, παρέμειναν, μέχρι τη δεκαετία του 1970, σε πλήρη σχεδόν άφάνεια, σε ό,τι άφορούσε την πολιτική έπιστήμη.

Ο Hans Daalder άνῆκε σε εκείνη τη γενεά των μεταπολεμικών πολιτικών έπιστημόνων ή οποία συνδύασε και συνένωσε την κλασική ευρωπαϊκή πολιτική έπιστήμη με τη νέα άμερικανική έμπειρική παράδοση και συνέβαλε στην (άνα)συγκρότηση μιās ευρωπαϊκής έπιστημονικής κοινότητας πολιτικών έπιστημόνων. Άν και κατανοούσε την άδήριτη δυναμική για εξέιδίκευση του κλάδου, όπως την είχε ήδη δεϊ να άναδεικνύεται στις ΗΠΑ, παρέμεινε σταθερά προσηλωμένος σε μια έκλεκτική και «διεπιστημονική» προσέγγιση, όπου ή ιστορία και ή νομική διαδραμάτιζαν βαρύνοντα ρόλο στη μελέτη της πολιτικής.

Δέν θα έπρεπε, κατά συνέπεια, να μάς έκπλήσσει το γεγονός ότι, άφου άφυπνρήθηκε, ο Hans Daalder άφιερώθηκε στη συγγραφή μιās ογκώδους βιογραφίας του Willem Drees, πρωθυπουργού της Όλλανδίας κατά τα κρίσιμα μεταπολεμικά χρόνια. Άλλά το ενδιαφέρον του για την πολιτική ιστορία

διατρέχει ως νήμα όλο του τό έργου και τὰ δημοσιεύματά του από τήν αρχή τῆς σταδιοδρομίας του ως τό τέλος. Ἄν και ἀναγνωρίζεται ως ἕνας από τούς ιδρυτές τῆς συγκριτικῆς μελέτης τῆς δημοκρατικῆς σταθερότητας σέ διχασμένες κοινωνίες, ὅπως ἡ γενέτειρά του Ὀλλανδία –γνωστές ως *consociational democracies*–, οἱ διαφορές του μέ τόν ἄλλο μεγάλο Ὀλλανδό πολιτικό ἐπιστήμονα, Arend Lijphart, ἐντοπίζονται ἀφενός στήν ιδιαίτερη προσογή πού ἀπέδιδε στήν ἱστορική λεπτομέρεια, σέ ἀντιδιαστολή μέ τό πιό ἀφηρημένο ὑπόδειγμα πού διεῖπε τήν προσέγγιση τοῦ Lijphart, και ἀφετέρου στήν τάση του νά θεωρεῖ τήν ιδιαίτερη ἐνασχόληση τῆς ὀλλανδικῆς δημοκρατίας μέ τήν ἀναζήτηση και τήν προαγωγή τῆς εἰρήνης ως στοιχεῖο πού εἶχε τίς ρίζες του περισσότερο σέ βαθιές, ἱστορικές παραδόσεις τῆς ὀλλανδικῆς κοινωνίας, παρὰ σέ συγκεκριμένες ἐπιλογές τῶν ἀρχηγείων της.

Τό συγγραφικό ἔργο τοῦ Daalder παρουσιάζει μιὰ ἰδιαιτερότητα, στόν βαθμό πού ἀποκλίνει ἀπό τήν κυρίαρχη, ἰδίως στήν Εὐρώπη ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, τάση τοῦ κλάδου, βάσει τῆς ὁποίας ἡ πνευματική παραγωγή και ὁ ἐπιστημονικός διάλογος προάγονταν, κατ' ἀρχήν, μέσω τῆς δημοσίευσης μονογραφιῶν, στίς ὁποῖες καταγράφονταν τὰ ἀποκρυσταλλωμένα συμπεράσματα τῶν ἐρευνῶν τοῦ συγγραφέα. Σέ ἀντίθεση μέ αὐτήν τήν τάση, ὁ Daalder υἱοθέτησε ἕνα ὑπόδειγμα ἐπικοινωνίας μέ τήν ἐπιστημονική κοινότητα τῶν ὁμοτέχνων του πού βασίστηκε στή δημοσίευση ἐπιστημονικῶν ἄρθρων εἴτε σέ ἔγκυρα περιοδικά πολιτικῆς ἐπιστήμης και, γενικότερα, τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν εἴτε σέ συλλογικούς τόμους. Ἐπισημαίνω ὅτι στήν ἐπιλογή του αὐτή ὁ Daalder ὑπῆρξε μοναχικός μέν, ἀλλά ὄχι μοναδικός. Ἀνάλογη πνευματική πορεία παρουσιάζει και τό ἔργο τοῦ μεγάλου Ἰσπανοῦ πολιτικοῦ ἐπιστήμονα Juan Linz, πού σταδιοδρόμησε στίς Ἡνωμένες Πολιτεῖες (Πανεπιστήμια Columbia και κυρίως Yale), τό ἐπιστημονικό ἔργο τοῦ ὁποίου ἐπηρέασε βαθύτατα τήν πορεία τῆς συγκριτικῆς πολιτικῆς στό δεύτερο ἡμισυ τοῦ 20οῦ αἰῶνα και δημοσιεύθηκε σχεδόν ἐξ ὀλοκλήρου σέ ἄρθρα του σέ συλλογικούς τόμους ἢ σέ μεγάλου κύρους ἐγκυκλοπαιδικά δημοσιεύματα. Τὰ ἐλάχιστα μονογραφικοῦ τύπου ἔργα τοῦ Daalder, ὅπως τό *Comparative European Politics: The Story of a Profession* (1999), καθώς και τό *State Formation, Parties and Democracy: Studies in Comparative European Politics* (2011), ἀποτελοῦν περισσότερο μιὰ προσπάθεια καταγραφῆς τῆς πνευματικῆς πορείας και ἐξέλιξης τοῦ κλάδου τῆς εὐρωπαϊκῆς συγκριτικῆς πολιτικῆς, στή δημιουργία και ἀνάπτυξη τοῦ

οποίου ο ίδιος πρωτοστάτησε, και λιγότερο προσπάθεια συστηματικής ανάπτυξης ενός επιστημονικού έπιχειρήματος.

Στην προσπάθεια προαγωγής τής συγκριτικής ευρωπαϊκής πολιτικής έπιστήμης, ο Daalder, πέρα από τήν πνευματική συνεισφορά και τήν ασύγκριτη μνήμη του, επέδειξε μεγάλες οργανωτικές δεξιότητες και προσοχή για τή λεπτομέρεια, που απέτέλεσε και ιδιαίτερο στοιχείο όλου του έργου του. Υπήρξε από τους ιδρυτές τής Έταιρείας των Όλλανδών πολιτικών έπιστημόνων, του περιοδικού *Acta Politica* τὸ 1965 και συνιδρυτής τὸ 1970 τής Ευρωπαϊκής Κοινοπραξίας για Πολιτική Έρευνα (European Consortium for Political Research), όπου υπηρέτησε ως μέλος από τὸ 1970 έως τὸ 1988 και ως πρόεδρος τής από τὸ 1976 έως τὸ 1979. Επιπλέον διετέλεσε, μεταξύ πολλών άλλων, μέλος τής Βασιλικής Ακαδημίας Γραμμάτων και Έπιστημών των Κάτω Χωρών.

Όταν έφθασε στό, προσφάτως τότε, ιδρυθὲν Ευρωπαϊκὸ Πανεπιστημιακὸ Ίνστιτούτο τὸ 1976, σὲ ηλικία 48 ἐτῶν, ο Hans Daalder ἦταν ἤδη ἕνας διεθνῶς καταξιωμένος, διάσημος κοινωνικός έπιστήμονας, ἕνας ἐξέχων πολιτικός έπιστήμονας και μιὰ προσωπικότητα με ιδιαίτερο κύρος στὸν χῶρο τής συγκρότησης/δημιουργίας θεσμών, στὸν ὁποῖο και ἄφησε ανεξίτηλο τὸ ἀποτύπωμά του.

Ὡς μέλος τής ομάδας των ὀκτῶ καθηγητῶν που στὴν ἀρχὴ απέτέλεσε τὸ σύνολο τής ἀκαδημαϊκής κοινότητας του Ίνστιτούτου, ἀνέλαβε τὴν εὐθύνη τής συγκρότησης του διδακτορικού προγράμματος, που τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἦταν τὸ μοναδικὸ μεγάλης κλίμακας ευρωπαϊκὸ διδακτορικὸ πρόγραμμα στὴν Εὐρώπη.

Υπήρξε ὁ πρῶτος πρόεδρος του Τμήματος Κοινωνικῶν και Πολιτικῶν Σπουδῶν και υπηρέτησε για τρία ἔτη σὲ αὐτὴ τὴ θέση, διαμορφώνοντας στὴν πορεία τὴν πρώιμη δομὴ του Τμήματος και παρέχοντας τὶς κατευθυντήριες γραμμὲς για ὅ,τι μετεξελίχθηκε στὸ διδακτορικὸ πρόγραμμα για τὶς Κοινωνικές Έπιστήμες, τὸ ὁποῖο κτίστηκε με βάση τὰ πρότυπα που παρείχε ὁ συνδυασμὸς τής ευρωπαϊκής και τής ἀμερικανικής ἐμπειρίας.

Για νὰ ἀνταποκριθεῖ στὴν πρόκληση που δημιουργοῦσε τὸ μικρὸ μέγεθος του ἀκαδημαϊκού τμήματος, ἔφερε στὴ Φλωρεντία τους ἐπιφανέστερους διεθνῶς πολιτικούς έπιστήμονες ως καθηγητὲς μερικῆς ἀπασχόλησης. Ἡ παρουσία καθηγητῶν μεῖζονος διεθνῶς ἐμβέλειας και ἀκτινοβολίας, ὅπως ὁ Robert Dahl ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο Yale, ὁ Stein Rokkan ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο Bergen τής Νορβηγίας, ὁ Samuel Huntington ἀπὸ τὸ Πανε-

πιστήμιο Harvard, ο Giuseppe di Palma από το Πανεπιστήμιο της Καλιφόρνιας στο Berkeley, ο Warren Miller από το Πανεπιστήμιο του Μίσιγκαν, ο Mogens N. Pedersen από το Πανεπιστήμιο της Νότιας Δανίας (Syddansk Universitet), ο προσφάτως έκλιπων Giovanni Sartori από το Πανεπιστήμιο της Φλωρεντίας και μετέπειτα από το Πανεπιστήμιο Columbia, ο Arend Lijphart από το Πανεπιστήμιο της Καλιφόρνιας στο San Diego, ο Juan Linz από το Πανεπιστήμιο Columbia και μετέπειτα Yale, και ο Richard Rose από το Πανεπιστήμιο Strathclyde της Σκωτίας, μεταμόρφωσε ένα λιλιπούτειο σε μέγεθος τμήμα σε ένα εκπληκτικό πνευματικό περιβάλλον, που παρείχε στους φοιτητές του μοναδική ευκαιρία να επικοινωνήσουν με την απόλυτη πρωτοπορία της διεθνούς πολιτικής έπιστήμης. Χάρης στις προσπάθειες αυτές, παρά τους περιορισμούς που επέβαλλε μια περιφερειακή πόλη, ένα άγνωστο πανεπιστήμιο και ένα πολύ μικρό διδακτικό προσωπικό, τα μέλη του τμήματος θεωρούσαν ότι λειτουργούσαν στο επίκεντρο ενός άπέραντου χώρου παγκόσμιας έμβέλειας.

Τέλος, μία ακόμα από τις πολλές παρακαταθήκες του Daalder υπήρξε ή δημιουργία της πρώτης Θερινής Σχολής Συγκριτικής Πολιτικής στο Ευρωπαϊκό Πανεπιστημιακό Ίνστιτούτο, που αποτέλεσε την αφετηρία για πολλά ανάλογα έγχειρήματα στο ίδιο ίδρυμα, στα όποια συμμετείχαν μερικοί από τους πιό φερέλπιδες νεαρούς Ευρωπαίους έπιστήμονες, που στη συνέχεια εξελίχθηκαν σε προβεβλημένους καθηγητές πανεπιστημιακών ιδρυμάτων μεγίστου διαμετρήματος στην Ευρώπη και τις ΗΠΑ.

Έπ' αυτή την έννοια, ο Daalder εντάσσεται έπαξίως στην κατηγορία εκείνων των εκπροσώπων της διανόησης στους όποιους, στην πρόσφατη όμιλία του για τον αείμνηστο συνάδελφο και φίλο Άγγελο Δεληβορριά, ο Γενικός Γραμματέας της Άκαδημίας απένειμε τον εύρηματικό τίτλο του «πραγματοποιοῦ», του άτομου δηλαδή που έχει την ιδιαίτερη ικανότητα και τις σχετικές δεξιότητες, προπάντων όργανωτικές αλλά και διανοητικές, να όραματίζεται την έννοια της αλλαγής σε θεσμικό επίπεδο και, στη συνέχεια, να συγκροτεί και να προωθεί θεσμούς, στους όποιους παραπέμπει εύθέως ο αντίστοιχος άγγλικός όρος «doer» και, σε μια ευρύτερη άπόδοση, «institution builder». Προσθέτω ότι ή μέλετη των θεσμών αποτελεί μείζον άντικείμενο της πολιτικής έπιστήμης και σχετίζεται άμεσα με την αναζήτηση των συνθηκών εκείνων που διασφαλίζουν σε μια πολιτεία, ιδίως δημοκρατική, τις αναγκαίες συνθήκες για σταθερότητα και προβλεψιμότητα –

συνθήκες, με άλλα λόγια, πού, κατά τη μνημειώδη και ταυτόχρονα προσφυή διατύπωση της αμερικανικής Διακήρυξης της Άνεξαρτησίας, επιτρέπουν στους πολίτες να «ἀναζητήσουν την εὐτυχία τους». Συνθήκες, προσθέτω ἐγώ, ἡ ἀπουσία τῶν ὁποίων ἐκφράζει ἕνα διαχρονικό και συνάμα δομικό ἔλλειμμα τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτικοῦ βίου.

Ὁ Daalder ὑπῆρξε ἕνας μεγάλος δάσκαλος, πού λειτούργησε ὡς μέντορας γιὰ μιὰ πλειάδα μαθητῶν του στήν Ὀλλανδία και στὸ ἐξωτερικό, ἕνας ὀραματιστὴς γιὰ μιὰ εὐρωπαϊκὴ πολιτικὴ ἐπιστήμη, ἰδιαίτερο χαρακτηριστικό γνώρισμα τῆς ὁποίας ὑπῆρξε ἡ διεπιστημονικὴ προσέγγιση, ἡ ἐδρασημένη στήν πολιτικὴ ἀνάλυση, τὴ νομικὴ και τὴν ἱστορία, και τέλος, ὅπως μόλις προεῖπα, ἕνας πραγματοποιός, ἡ μείζων παρακαταθήκη τοῦ ὁποίου εἶναι οἱ θεσμοὶ πού δημιούργησε και ἄφησε πίσω του – θεσμοὶ ταγμένοι στήν προαγωγή ἀφενὸς τῆς γνώσης και ἀφετέρου τῆς διάπλασης ὑπεύθυνων πολιτῶν στὶς σύγχρονες δημοκρατίες.

Θέλω νὰ ἐλπίζω ὅτι τὸ συμπέρασμα αὐτὸ ἐξηγεῖ ἀλλὰ και δικαιολογεῖ ἐπαρκῶς τὴν ἐπιλογή μου νὰ χρησιμοποιήσω τὸν Daalder ὡς παράδειγμα ἱκανὸ νὰ ἐξηγήσει και νὰ φωτίσει σημαντικὲς πτυχὲς τῆς σύγχρονης εὐρωπαϊκῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης.

Σὰς εὐχαριστῶ γιὰ τὴν προσοχή σας.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 5ΗΣ ΙΟΥΝΙΟΥ 2018

ΥΠΟΔΟΧΗ ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ
κ. ΓΙΑΝΝΗ ΙΩΑΝΝΙΔΗ

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟ
κ. ΣΤΕΦΑΝΟ Δ. ΗΜΕΛΛΟ

Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ὑποδέχεται σήμερα μὲ ἰδιαίτερη τιμὴν τὸν καθηγητὴν Οἰκονομικῶν κ. Γιάννη Ἰωαννίδη, τὸν ὁποῖον ἡ Ὀλομέλεια ἐξελέξεν ὡς ἀντεπιστέλλον μέλος κατὰ τὸ ἔτος 2017 στὸν κλάδον τῶν «Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν» στὴν Τάξιν τῶν Ἡθικῶν καὶ Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν.

Ὁ κ. Γιάννης Ἰωαννίδης γεννήθηκε στὴν Κυπαρισσίαν τὸ 1945. Ἐλαβε τὸ πτυχίον τοῦ Ἡλεκτρολόγου-Μηχανολόγου ἀπὸ τὸ Ἐθνικὸν Μετσόβιον Πολυτεχνεῖον καὶ συνέχισε τὶς μεταπτυχιακὰς καὶ διδακτορικὰς σπουδὰς του στὶς Ἡνωμένους Πολιτεῖες Ἀμερικῆς, ὅπου διαγράφει σήμερα λαμπρὴ πανεπιστημιακὴ σταδιοδρομίαν.

Τὸ νέον ἀντεπιστέλλον μέλος ἔχει πλούσιον ἐρευνητικὸν καὶ συγγραφικὸν ἔργον σὲ θέματα μακροοικονομίας καὶ μικροοικονομίας, καθὼς καὶ σὲ θέματα ποὺ ἀφοροῦν στὴν κοινωνικὴν οἰκονομίαν, τὴν οἰκονομικὴν ἀνάπτυξιν καὶ τὶς οἰκονομικὰς ἀνισότητες. Ὁ κ. Ἰωαννίδης εἶναι ἰδιαίτερα γνωστός γιὰ τὴν συμβολὴν του στὴν οἰκονομικὴν τῆς ἀγορᾶς κατοικίας.

Ὁ κ. Ἰωαννίδης, τέλος, ἔχει δημοσιεύσει ἀρκετὰ βιβλία καὶ πλῆθος ἄρθρων καὶ ἐργασιῶν σὲ κορυφαῖα ἐπιστημονικὰ περιοδικὰ, καθὼς καὶ σὲ συλλογικοὺς τόμους, τόσο στὴν Ἑλλάδα ὅσο καὶ στὸ ἐξωτερικόν.

Κύριε συνάδελφε,

Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν σᾶς καλωσορίζει ἀπόψε μὲ ἰδιαίτερη τιμὴ καὶ εὐχαρίστησιν καὶ σᾶς ἀπευθύνει θερμὰς εὐχὰς γιὰ τὴν ἐπιτυχεῖν συνέχισιν τοῦ ἔργου σας.

Σᾶς καλῶ τώρα νὰ σᾶς ἐπιδώσω τὸ δίπλωμα τοῦ ἀντεπιστέλλοντος μέλους τοῦ Ἰδρύματος.

Παρακαλῶ τὸν ἀκαδημαϊκὸν κ. Λουκᾶν Παπαδημόν ὅπως παρέλθῃ εἰς τὸ βῆμα καὶ παρουσιάσῃ τὸ ἔργον καὶ τὴν προσωπικότητα τοῦ νέου συναδέλφου.

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ
κ. ΛΟΥΚΑ ΠΑΠΑΔΗΜΟ

Κύριε Πρόεδρε,
Κυρίες καὶ κύριοι ἀκαδημαϊκοί,
Κυρίες καὶ κύριοι,

Ἀγαπητὲ καὶ ἐκλεκτὲ συνάδελφε Γιάννη Ἰωαννίδη,

Μὲ ιδιαίτερη χαρὰ παρουσιάζω τὴ σταδιοδρομία καὶ τὸ ἐπιστημονικὸ ἔργο σου, καθὼς καὶ τὴ συμβολή σου στὴν οἰκονομικὴ ἐπιστήμη καὶ τὴν ἐφαρμογή της στὴν ἀνάλυση θεμάτων οἰκονομικῆς πολιτικῆς.

Λόγω τῆς ἐξέχουσας προσφορᾶς σου στὴν οἰκονομικὴ ἐπιστήμη ἀλλὰ καὶ λόγω τῆς μακρόχρονης προσωπικῆς φιλίας μας, αἰσθάνομαι ἐξαιρετικὰ εὐτυχὴς ποὺ σήμερα σὲ ὑποδεχόμαστε ὡς ἀντεπιστέλλον μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Εἶμαι βέβαιος ὅτι ἐκφράζω τὴν ἱκανοποίηση ὅλων τῶν μελῶν τοῦ ἀνώτατου πνευματικοῦ ἰδρύματος τῆς χώρας διότι συγκαταλέγεται μετὰξὺ μας ὡς ἀντεπιστέλλον μέλος ἑνας διαπρεπῆς ἐπιστήμων, ὁ ὁποῖος μὲ τὸ ἔργο του ἔχει συμβάλει οὐσιαστικὰ στὴ βαθύτερη διερεύνηση καὶ καλύτερη κατανόηση κρίσιμων οἰκονομικῶν θεμάτων.

Σπουδές

Ὁ Γιάννης Ἰωαννίδης γεννήθηκε στὴν Κυπαρισσία τὸ 1945. Σπούδασε στὸ Ἐθνικὸ Μετσόβιο Πολυτεχνεῖο, ἀπ' ὅπου ἔλαβε τὸ πτυχίον τοῦ Ἡλεκτρολόγου-Μηχανολόγου τὸ 1968. Συνέχισε τὶς σπουδές του στὸ Πανεπιστήμιον Stanford τῶν ΗΠΑ, ὅπου ἀπέκτησε τὸ μεταπτυχιακὸν δίπλωμα Master of Science τὸ 1970 καὶ ἀναγορεύθηκε διδάκτωρ (Ph.D.) τῆς Μηχανικῆς καὶ τῶν Οἰκονομικῶν Συστημάτων τὸ 1974.

Πανεπιστημιακή σταδιοδρομία

Ο νέος ακαδημαϊκός διαγράφει έως σήμερα μια λαμπρή πανεπιστημιακή σταδιοδρομία στις Ήνωμένες Πολιτείες τής Αμερικής. Έχει υπηρετήσει ως καθηγητής Οικονομικών Έπιστημών στα πανεπιστήμια University of California (Riverside), Brown University, Boston University και Virginia Polytechnic Institute and State University, όπου διετέλεσε και Πρόεδρος του Τμήματος Οικονομικών Έπιστημών από το 1989 έως το 1995. Τήν περίοδο 1983-1986 ήταν καθηγητής στο Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Από το 1995 μέχρι σήμερα είναι καθηγητής Οικονομικής Έπιστήμης και κάτοχος τής έδρας Max and Herta Neubauer στο Τμήμα Οικονομικών Έπιστημών του Πανεπιστημίου Tufts των ΗΠΑ. Κατά τήν ακαδημαϊκή του πορεία έχει διδάξει πολλά μαθήματα. Τα τελευταία χρόνια το διδακτικό του έργο έχει εστιασθεί στη μακροοικονομική ανάλυση, στην οικονομική ανάπτυξη και σε θέματα που αφορούν τήν οικονομία και τήν οικονομική πολιτική τής Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Λοιπές δραστηριότητες

Μεταξύ των άλλων επιστημονικών του δραστηριοτήτων, ο Γιάννης Ίωαννίδης διετέλεσε έρευνητικός εταῖρος στο κορυφαίο κέντρο οικονομικών έρευνών των ΗΠΑ, το National Bureau of Economic Research, τήν περίοδο 1982-1993. Υπήρξε μέλος τής ομάδας των επιμελητών (Associate Editors) του *The New Palgrave Dictionary of Economics* (second edition), το οποίο είναι το πληρέστερο λεξικό στον χώρο τής οικονομικής έπιστήμης παγκοσμίως. Υπηρέτησε επίσης ως μέλος του MacArthur Foundation Research Network on Social Interactions and Economic Inequality και ως σύμβουλος στο Υπουργείο Οικισμού και Αστικής Ανάπτυξης των ΗΠΑ (US Department of Housing and Urban Development), στην Ευρωπαϊκή Τράπεζα Έπενδύσεων, καθώς και σε άλλα ιδρύματα των ΗΠΑ, τής Ευρώπης και τής Ελλάδας. Έχει συμμετάσχει με έργασίες του σε πολύ μεγάλο αριθμό διεθνών συνεδρίων.

Έρευνητικό και συγγραφικό έργο

Το νέο άντεπιστέλλον μέλος έχει πλούσιο έρευνητικό και συγγραφικό έργο στο πεδίο τόσο τής μακροοικονομικής όσο και τής μικροοικονομικής.

Ἔχει δημοσιεύσει πολλές μελέτες γιὰ θέματα τῆς ἀγορᾶς ἐργασίας, τῆς καταναλωτικῆς καὶ ἐπενδυτικῆς συμπεριφορᾶς τῶν νοικοκυριῶν, καθὼς καὶ θέματα ποὺ ἀφοροῦν στὴ μακροοικονομικὴ πολιτικὴ καὶ τὴν περιφερειακὴ οἰκονομικὴ. Τὰ πιὸ πρόσφατα ἐρευνητικὰ του ἐνδιαφέροντα ἐστιάζονται στὴν κοινωνικὴ οἰκονομία καὶ τὴ μακροοικονομικὴ, μὲ ἰδιαίτερη ἔμφαση στὴν ἀλληλεπίδρασή τους, καθὼς καὶ τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη καὶ τὶς οἰκονομικὲς ἀνισότητες. Στὸν χῶρο τῆς μικροοικονομικῆς, ἔγινε ἰδιαίτερα γνωστός γιὰ τὴ συμβολή του στὴν οἰκονομικὴ τῆς ἀγορᾶς κατοικίας, τὴν ἀμφίδρομη σχέση της μὲ τὴν ἀγορὰ ἐργασίας καὶ τὸν εὐρύτερο ρόλο της στὴν ἀνάπτυξη τῶν ἀστικῶν κέντρων καὶ τῆς διεθνοῦς οἰκονομίας.

Ὁ Γιάννης Ἰωαννίδης ἔχει δημοσιεύσει τέσσερα βιβλία καὶ μεγάλο ἀριθμὸ ἀρθρῶν σὲ ἐξέχοντα διεθνῆ ἐπιστημονικὰ περιοδικὰ. Τὸ πιὸ πρόσφατο βιβλίό του, *From Neighborhoods to Nations: The Economics of Social Interactions*, ἔχει χαρακτηρηθεῖ ὡς σημαντικὴ συμβολὴ στὴν οἰκονομικὴ ἐπιστήμη ἀπὸ πολλοὺς οἰκονομολόγους, μὲ ἰδιαίτερα ἐπαινετικὰ σχόλια ἀπὸ τὸν κάτοχο τοῦ βραβείου Νόμπελ Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν Kenneth Arrow.

Οἱ περισσότερες ἐργασίες τοῦ Γιάννη Ἰωαννίδη ἔχουν δημοσιευθεῖ ὡς ἄρθρα σὲ πλῆθος ἐπιστημονικῶν περιοδικῶν, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι κορυφαῖα σὲ παγκόσμιο ἐπίπεδο. Πιὸ συγκεκριμένα, ἔχει δημοσιεύσει περισσότερα ἀπὸ 70 ἄρθρα σὲ περιοδικὰ μὲ κριτές, μεταξὺ τῶν ὁποίων εἶναι: *American Economic Review*, *Journal of Economic Literature*, *Journal of Economic Theory*, *International Economic Review*, *Economic Journal*, *Regional Science and Urban Economics*, *The Scandinavian Journal of Economics*, *Journal of Urban Economics*, *Review of Economics and Statistics* καὶ *Economic Policy*. Ἔχει δημοσιεύσει ἐπίσης 25 ἐπιστημονικὲς μελέτες καὶ ἄρθρα σὲ συλλογικοὺς τόμους μὲ κριτές καὶ σὲ πρακτικὰ συνεδρίων, καθὼς καὶ πολλὰς ἐργασίες γενικότερου ἐνδιαφέροντος σὲ περιοδικὰ καὶ βιβλία.

Συμβολὴ στὴν οἰκονομικὴ ἐπιστήμη

Πλήρης παρουσίαση τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἔργου τοῦ κ. Ἰωαννίδη δὲν εἶναι ἐφικτὴ στὸν περιορισμένο χρόνο ποὺ ἔχω στὴ διάθεσή μου. Γι' αὐτὸ θὰ παρουσιάσω ἐπιλεκτικὰ ὀρισμένα μόνο ἔργα του, τὰ ὁποῖα θεωρῶ ἀντιπροσωπευτικὰ τῆς συμβολῆς του στὴν οἰκονομικὴ ἐπιστήμη καὶ εἶχαν μεγάλη

έπιρροή στη βιβλιογραφία με βάση, μεταξύ άλλων, το πλήθος των παραπομπών από άλλους επιστήμονες.

Σε μιὰ καινοτόμο μελέτη του¹ ὁ Γιάννης Ἰωαννίδης ἀνέπτυξε καὶ καθιέρωσε ἕνα θεωρητικὸ ὑπόδειγμα γιὰ τὴν ἐπιλογή μεταξὺ ἀγορᾶς καὶ ἐνοικίασης κατοικίας. Ἡ ἀγορὰ κατοικίας ἀντιμετωπίζεται ὡς ἐπένδυση στὸ κεφαλαιουχικὸ ἀγαθὸ «κατοικία», ἐνῶ ἡ ἐνοικίαση συνιστᾷ ἀγορὰ ὑπηρεσιῶν, ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ ἱκανοποιηθεῖ ἔμμεσα ἀπὸ τὸ ἰδιόκτητο κεφαλαιουχικὸ ἀγαθὸ «κατοικία». Συνεπῶς, ἡ ἐπιλογή μεταξὺ ἀγορᾶς καὶ ἐνοικίασης κατοικίας ἀντανακλᾷ καὶ σταθμίζει, ἀφενός, τὴν ἀνάγκη διαφοροποίησης οἰκονομικῶν κινδύνων καὶ, ἀφετέρου, τὴ ζήτηση στέγης κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ κύκλου ζωῆς. Τὸ κίνητρο τῆς ἰδιοκατοίκησης εἶναι διαφορετικὸ ἀπὸ ἐκεῖνο ποὺ προσδιορίζει τὴ ζήτηση κατοικίας ὡς περιουσιακοῦ στοιχείου κατάλληλου γιὰ ἐπένδυση. Ἡ θεωρία αὐτὴ εἶναι διατυπωμένη μετὰ γενικὸ τρόπο ποὺ ἔχει ἐπιτρέψει τὴν ἐπέκταση καὶ ἐφαρμογὴ της γιὰ τὴ διερεύνηση πληθώρας θεμάτων, ὅπως οἱ συνέπειες τοῦ φορολογικοῦ καθεστώτος, τῆς κινητικότητας τῶν ἀτόμων, τῶν διαφορῶν στοὺς ὅρους δανεισμοῦ ὅταν τὸ ἀκίνητο δίνεται ὡς ἐγγύηση γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τοῦ δανείου.

Ἐνα θέμα σημαντικὸ καὶ ἐπίκαιρο ποὺ ἔχει ἀπασχολήσει τὸν κ. Ἰωαννίδη ἀφορᾷ τὰ κοινωνικὰ δίκτυα πληροφόρησης, τὸν ρόλο τους στὴν ἀγορὰ ἐργασίας καὶ τὶς ἐπιπτώσεις τους στὴν ἀνισότητα². Τὸ ἔργο του αὐτὸ συνδέει τὰ πλεονεκτήματα καὶ τὰ μειονεκτήματα ποὺ ἀπορρέουν ὅταν τὰ ἄτομα κατὰ τὴν ἀναζήτηση ἐργασίας ἀξιοποιοῦν πληροφορίες γιὰ τὶς διαθέσιμες θέσεις ἀπασχόλησης ποὺ ἀποκοτῶν ὄχι μόνον ἀπρόσωπα μέσῳ τῆς ἀγορᾶς ἐργασίας ἀλλὰ καὶ μέσῳ τοῦ κοινωνικοῦ τους περιβάλλοντος, δηλαδὴ τοὺς συγγενεῖς, γείτονες, συναδέλφους, φίλους καὶ γνωστούς. Μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο συνδέονται οἱ πρόσφατες θεωρίες γιὰ τὸν ρόλο τῶν κοινωνικῶν δικτύων μετὰ τὴ λειτουργία τῆς ἀγορᾶς ἐργασίας καὶ τὶς συνέπειες τῆς κοινωνικῆς θέσης τῶν ἀτόμων γιὰ τὴν ἐπίπτωση τῆς ἀνεργίας σὲ διάφορες κοινωνικὲς καὶ οἰκονομικὲς ομάδες καὶ τὴν κατανομὴ τοῦ εἰσοδήματος. Τὸ θεωρητικὸ αὐτὸ

1. J. V. HENDERSON – Ἰ. Μ. ΙΟΑΝΝΙΔΗΣ, A model of housing tenure choice, *The American Economic Review*, 73, 1, 1983, 98-113.

2. Ἰ. Μ. ΙΟΑΝΝΙΔΗΣ – L. D. LOURY, Job information networks, neighborhood effects, and inequality, *Journal of Economic Literature*, 42, 4, December 2004, 1056-1093.

πλαίσιο ἐνέπνευσε οἰκονομολόγους μὲ μεγάλο εὖρος ἐνδιαφερόντων, ὅπως ἐρευνητὲς τῶν κοινωνικῶν δικτύων καὶ μελετητὲς τῶν μὴ προνομιούχων κοινωνικῶν ομάδων, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἔχει γίνει εὐρύτατα γνωστό. Ἐνα γενικὸ συμπέρασμα ποὺ προκύπτει ἀπὸ αὐτὸ τὸ ἔργο εἶναι ὅτι ἡ κοινωνικὴ δικτύωση μπορεῖ νὰ ἐντείνει ἢ νὰ ἀμβλύνει τὴν ἀνισότητα στὴν κατανομὴ τοῦ εἰσοδήματος ἀνάλογα μὲ τὸ πόσο σημαντικὸς εἶναι ὁ ρόλος τῶν κοινωνικῶν δικτύων πληροφόρησης στὴν ἀγορὰ ἐργασίας.

Ἐνα ἄλλο ἀντικείμενο πρωτότυπης καὶ συστηματικῆς ἐρευνας τοῦ Γιάννη Ἰωαννίδη εἶναι ἡ διαχρονικὴ ἐξέλιξη τῆς στατιστικῆς κατανομῆς τοῦ μεγέθους τῶν πόλεων³. Στὶς ἐργασίες του ἐρευνᾷ σὲ βάθος τὴ θεωρητικὴ θεμελίωση τῶν στατιστικῶν νόμων ποὺ διέπουν τὴν κατανομὴ τοῦ μεγέθους τῶν πόλεων. Ἐπιδιώκει νὰ συστηματοποιήσει τὶς ὑποθέσεις στὶς ὁποῖες στηρίζονται οἱ οἰκονομετρικὲς ἐκτιμήσεις καὶ νὰ ἐξηγήσει γιατί ὀρισμένες κατηγορίες στατιστικῶν νόμων, ὅπως ὁ νόμος τοῦ Ζίπφ καὶ ὁ νόμος τοῦ Παρέτο, τείνουν νὰ ἰσχύουν διαχρονικὰ καὶ σὲ πολλὰς χῶρες τοῦ κόσμου. Τὸ ἔργο του αὐτὸ ἔχει συμβάλει στὴ σύνθεση καὶ τὴ συστηματοποίηση μεγάλου εὖρους ἐρευνῶν, ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ τῶν πόλεων καὶ τοῦ διεθνοῦς ἐμπορίου μέχρι καὶ τὴ χρηματοοικονομικὴ.

Τὸ βιβλίο του μὲ τίτλο *From Neighborhoods to Nations: The Economics of Social Interactions* (Ἀπὸ τὶς γειτονιὲς στὰ ἔθνη: Ἡ οἰκονομικὴ τῶν κοινωνικῶν ἀλληλεπιδράσεων), ποὺ ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸ Princeton University Press τὸ 2013, ἀποτελεῖ μιὰ πρωτοποριακὴ καὶ ἐξαιρετικὰ σημαντικὴ σύνθεση τῶν θεωρητικῶν ἀναλύσεων καὶ τῶν οἰκονομετρικῶν εὐρημάτων –δικῶν του καὶ ἄλλων ἐπιστημόνων– ποὺ ἀφοροῦν τὸν ρόλο τῶν κοινωνικῶν ἀλληλεπιδράσεων στὴ λήψη ἀποφάσεων τῶν ἀτόμων καὶ τῶν οἰκογενειῶν, στὴ συμπεριφορὰ κοινωνικῶν ομάδων, στὴν ἀνάπτυξη καὶ τὴ λειτουργία τῶν πόλεων καί, γενικότερα, στὴν παραγωγικότητα καὶ τὶς λοιπὲς οἰκονομικὲς ἐπιδόσεις τῶν ἐθνῶν. Ὁ Γιάννης Ἰωαννίδης καταδεικνύει πῶς οἱ ἀλληλεπιδράσεις μεταξὺ ἀτόμων καὶ νοικοκυριῶν διαμορφώνονται, ἐνισχύονται καὶ δυσχεραίνονται ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν συγχεκριμένων περιστασιῶν ποὺ τὰ περιβάλλουν. Ἐξετάζει πῶς οἱ κοινωνικὲς ἀλληλεπιδράσεις

3. X. GABAIX – Y. M. IOANNIDES, The evolution of city size distributions, στὸν τόμο: J. V. HENDERSON – J.-F. THISSE (eds), *Handbook of Regional and Urban Economics*, 4, 53, 2004, 2341-2378.

μεταξύ των ατόμων συσσωρεύονται και επηρεάζουν τη συμπεριφορά κοινωνικών ομάδων, προσδιορίζουν τη λειτουργία και εξέλιξη της γειτονιάς και της πόλης, και επιδρούν στην πορεία των εθνών και της παγκόσμιας οικονομίας. Έξετάζει επίσης πώς οι επιστημονικές έρευνες έχουν επιδιώξει να διαχωρίσουν τον ρόλο και την επίδραση προσωπικών, κοινωνικών και πολιτισμικών προσδιοριστικών παραγόντων από την επίρροη οικονομικών συντελεστών. Η εμπειρική διερεύνηση των κοινωνικών αλληλεπιδράσεων έχει συμβάλει στην καλύτερη κατανόηση του ρόλου των πόλεων στην πρόωθηση της καινοτομίας και την ενίσχυση της οικονομικής ανάπτυξης.

Τέλος, αξίζει να επισημανθεί ότι σε όλη την επιστημονική και επαγγελματική του πορεία ο Γιάννης Ίωαννίδης δεν έπαψε να ασχολείται με την ελληνική οικονομία και τα προβλήματά της, δημοσιεύοντας εργασίες όχι μόνο σε επιστημονικά περιοδικά και συλλογικούς τόμους, αλλά και στον περιοδικό και ημερήσιο τύπο της Ελλάδας. Ίδιαίτερα μετά το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης, έχει ασχοληθεί πιο έντονα με τα προβλήματα της ελληνικής οικονομίας, συγγράφοντας άρθρα και επιστημονικές εργασίες και συμμετέχοντας σε συνέδρια.

Ένδεικτικά αναφέρω το άρθρο του με τον Χριστόφορο Πισσαρίδη για τους προσδιοριστικούς παράγοντες της οικονομικής κρίσης⁴ και τις μελέτες του, σε συνεργασία με τον Κώστα Άζαριάδη, για τις οικονομικές συνέπειες της διαφθοράς στην Ελλάδα⁵, που έχουν δώσει ώθηση για περαιτέρω έρευνα σχετικά με τις επιπτώσεις της διαφθοράς στην οικονομική ανάπτυξη διεθνώς.

Το ενδιαφέρον του για την Ελλάδα αποδεικνύεται και από το γεγονός ότι διετέλεσε συν-πρόεδρος (co-chair) του Greek Study Group στο Minda de Gunzburg Center for European Studies του Πανεπιστημίου Harvard την περίοδο 2004-2014.

Η σημαντική συμβολή και επίδραση του επιστημονικού έργου του Γιάννη Ίωαννίδη φαίνεται και από τον αριθμό παραπομπών στις εργασίες του από άλλους ερευνητές. Ειδικότερα σημειώνω ότι στο *Google Scholar*

4. Y. M. IOANNIDES – CH. A. PISSARIDES, Is the Greek crisis one of supply or demand?, *Brookings Papers on Economic Activity*, Fall 2015, 349-383.

5. K. AZARIADIS – Γ. Μ. ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ, Ένα πλαίσιο σκέψης για τη διαφθορά στην Ελλάδα, στον συλλογικό τόμο: *Πέρα από τη λιτότητα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2017.

έντοπιζονται (τόν Μάιο τοῦ 2018) τουλάχιστον 7.927 αναφορές (3.127 ἀπὸ τὸ 2013 καὶ μετὰ)⁶. Ἐπίσης, οἱ βιβλιομετρικοὶ δείκτες ἐπιρροῆς τῶν δημοσιευμάτων του εἶναι ιδιαίτερα ὑψηλοὶ – h-index: 40 καὶ i10-index: 71.

Ἐπίλογος

Ἐν κατακλιεῖδι, ὁ Γιάννης Ἰωαννίδης εἶναι ἓνας ἐξαιρετος οἰκονομολόγος μὲ σπουδαῖο καὶ πρωτότυπο ἐπιστημονικὸ ἔργο ποῦ ἔχει οὐσιαστικὰ συμβάλει στὴν ἀνάλυση καὶ κατανόηση σημαντικῶν οἰκονομικῶν θεμάτων καὶ ἔχει ἀσκήσει θετικὴ ἐπίδραση στὸ ἔργο πολλῶν ἐρευνητῶν. Εἶναι μιὰ προσωπικότητα τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης μὲ ἦθος, ἀνθρωπισμὸ καὶ εὐρεία διεθνή ἀναγνώριση.

Ἀγαπητὴ συνάδελφε,

Πρὶν κατέλθω ἀπὸ τὸ βῆμα, σοῦ εὐχομαι ὀλοψύχως ἐπιτυχὴ συνέχιση τοῦ ἐπιστημονικοῦ σου ἔργου. Εὐχομαι ἐπίσης ἡ συμβολή σου στὶς δραστηριότητες τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν νὰ εἶναι συνεχῆς καὶ γόνιμη.

6. <http://scholar.google.com/citations?hl=en&user=ARZG8KcAAAAJ>

ΠΟΛΕΙΣ ΑΡΧΑΙΕΣ, ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΕΣ, ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ:
ΑΠΟ ΤΗ ΣΚΟΠΙΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

ΕΙΣΙΤΗΡΙΟΣ ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ
κ. ΓΙΑΝΝΗ Μ. ΙΩΑΝΝΙΔΗ*¹

Είσαγωγή

Εύχαριστῶ τὸν κ. Ἡμελλο, ἀκαδημαϊκὸ καὶ Ἀντιπρόεδρο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, καὶ τὸν ἀκαδημαϊκὸ κ. Παπαδηῆμο, φίλο καὶ συνάδελφο ἐπὶ πολλὰ χρόνια, γιὰ τὰ γενναιοδωρα λόγια τοὺς στὴν προσφώνηση καὶ τὴν παρουσίαση, καθὼς καὶ ὅλα τὰ μέλη τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν γιὰ τὴ μεγάλη τιμὴ νὰ με ἐκλέξουν ἀντεπιστέλλον μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

Ἡ πόλη εἶναι μιὰ μεγάλη ἐφεύρεση, καὶ ἴσως δὲν τῆς δίνουμε τὴν πρέπουσα ἀναγνώριση. Ἡ πόλη δὲν εἶναι μόνο ἓνα σύνολο κατοικιῶν, ἐπιχειρήσεων καὶ ἀγορῶν, ἀλλὰ καὶ χῶρος διάχυσης πληροφορίας οἰκονομικῆς, κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς φύσης, καθὼς καὶ χῶρος ἐπικοινωνίας καὶ διάδρασης, ἀπευθείας μεταξὺ ἀτόμων ἐκτὸς τῶν ἀγορῶν. Αὐτὸς ὁ ρόλος τῆς πόλης θὰ με ἀπασχολήσει σὲ βάθος στὴ σημερινὴ ὁμιλία.

Οἱ πόλεις, ἀρχικὰ ὡς ἀπλῶς πυκνοκατοικημένες περιοχὲς στὸν χῶρο, ἔγιναν ἐφικτὲς ἀφοῦ ἡ ἀγροτικὴ παραγωγικότητα βελτιώθηκε ἀρκετὰ ὥστε νὰ ἐπιτρέψει σὲ τμῆμα τοῦ πληθυσμοῦ νὰ ἀσχολεῖται μὲ κατασκευὴ ἐργαλείων καὶ μονίμων κατασκευῶν καὶ ὄχι μὲ τὴν ἐξασφάλιση τῶν πρὸς τὸ ζῆν.

* Καθηγητὴς στὴν ἔδρα Max and Herta Neubauer, Οἰκονομικὸ Τμῆμα, Πανεπιστήμιο Tufts.

1. Εἶμαι εὐγνώμων γιὰ σχόλια, ὑποδείξεις καὶ διορθώσεις ἀπὸ συνεργάτες καὶ φίλους κατὰ τὴ διάρκεια τῆς προετοιμασίας τῆς ὁμιλίας. Εὐχαριστῶ θερμότατα τὴν Ἄννα Χάρδμαν καὶ τὴ Λία Ἰωαννίδου, καθὼς καὶ τοὺς Κώστα Ἀζαριάδη, Alain Bresson, Γιάννη Εὐρυγένη, Bruce Hitchner, John Kroll, Στέλιο Μιχαλόπουλο, Νένη καὶ Δημήτρη Μπερτσικᾶ, Josiah Ober, Diego Puga, Esteban Rossi-Hansberg, Nicholas Reynolds, Σπύρο Σκούρα, Ἐμμανουὴλ Τρανό, Peter van Alfen καὶ Junfu Zhang. Ἡ ἐρευνητικὴ βοήθεια ἀπὸ τοὺς Joseph Chance, Xu Dong, Nikola Jovanovic, Gengbin Piao, James Prosser καὶ Wencong Xu ἦταν ἀνεκτίμητη. Εἶμαι ἀποκλειστικὰ ὑπεύθυνος γιὰ τυχρὸν λάθη ἢ παρερμηνεῖες.

Ἡ οἰκονομικὴ ἱστορία μᾶς διδάσκει ὅτι οἱ πόλεις ἀποτελοῦν κεντρικὸ μηχανισμό, ἀναπόσπαστο τμήμα τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης. Ἀστικοποίηση ἔχει παρατηρηθεῖ χωρὶς οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη. Ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη ὅμως συνοδεύεται πάντοτε ἀπὸ ἀστικοποίηση.

Ἡ μετάβαση στὴν ἀστικὴ οἰκονομία δὲν ἦταν μιὰ συνεχῆς, ὁμαλὴ διαδικασία. Οἱ πόλεις συνδέθηκαν μὲ πλοῦτο, προικίστηκαν ἀπὸ τοὺς («ἡγεμόνες») τοὺς, ἔλκυσαν τὸν φθόνο τῶν ἀντιπάλων καὶ πάντοτε ἔμειναν ἐξαρτημένες ἀπὸ τὴν ἐνδοχώρα τοὺς. Ἡ βιώσιμη ἀνάπτυξη τῶν εὐρωπαϊκῶν πόλεων ἔγινε ἐφικτὴ μόνο μετὰ ἀπὸ σημαντικὲς ἀνακαλύψεις γιὰ τὴν δημόσια υἰγεία, ποὺ ἀποτελεῖ θρίαμβο τῆς ἐπιστήμης τοῦ 19ου αἰώνα. Μέχρι τότε ἐξηρτῶντο ἀπὸ συνεχεῖς εἰσροὲς πληθυσμοῦ ἀπὸ τὴν ἐνδοχώρα, διότι οἱ θάνατοι, ἀπὸ ἀσθένειες καὶ φρικιαστικὲς συνθηκὲς διαβίωσης, ἦταν πρὸ πολλοῦ ἀπὸ τὶς γεννήσεις. Ἐπιδημίες, λοιμοὶ καὶ λιμοί, ἐπιδρομές, καταστροφὲς κάθε εἴδους καὶ κατακτήσεις δὲν ἔχουν ἐπιτρέψει σὲ ὅλες τὶς πόλεις τοῦ παρελθόντος νὰ ἐπιζήσουν μέχρι τὸ παρὸν, καθὼς ὑφίσταντο αὐξομειώσεις τῆς σχετικῆς τοὺς κατὰτάξεως.

Παραδείγματος χάριν, ἡ Κωνσταντινούπολη, ἀπὸ νέα πρωτεύουσα τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας, ἡ ὁποία ἔφθασε νὰ ἔχει πληθυσμὸ κοντὰ στὸ ἑκατομμύριο τὸν 9ο-10ο αἰώνα, ἔπεσε στὶς 35.000 μετὰ τὴ Δ' Σταυροφορία, καὶ ἀνέβηκε στὶς 50.000 τὴν ἐποχὴ τῆς Ἄλωσης· τώρα, μὲ πληθυσμὸ ἄνω τῶν 15 ἑκατομμυρίων, εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς μεγαλύτερες πόλεις τοῦ κόσμου. Ἡ πάλαι ποτὲ κραταιὰ Καρχηδόνα, ἡ δεύτερη μεγαλύτερη πόλη τῆς Δυτικῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας, εἶναι τώρα ἓνα μικρὸ, cool προάστιο τῆς Τύνιδας.

Καὶ φυσικὰ ὑπάρχουν καὶ οἱ νέες ἀφίξεις: Στὴν Κίνα, ἡ Shenzhen, ψαροχώρι πρὶν ἀπὸ τριάντα χρόνια, εἶναι πόλη 12 ἑκατομμυρίων τώρα. Μαζὶ μὲ τὴν Καντόνα (Guangzhou), τὸ Χόνγκ Κόνγκ, τὸ Μακάο, καὶ ἄλλες λιγότερο γνωστὲς πόλεις, ἀποτελοῦν ἀστικὴ περιοχὴ τουλάχιστον 60 ἑκατομμυρίων κατοίκων τοῦ Δέλτα τοῦ Ποταμοῦ Zhujiang (Pearl).

Χαρακτηριστικὰ συγχρόνων ἀστικῶν οἰκονομιῶν

Ἡ σύντομη αὐτὴ ἀνασκόπηση δημιουργεῖ τὴν εἰκασία ὅτι ἴσως νὰ ὑπάρχει κάποια δυναμικὴ, ἢ ὅτι πόλεις δημιουργοῦνται, ἐπιζοῦν ἢ «πεθαίνουν» ὡς ἀποτέλεσμα βαθύτερων διεργασιῶν, οἱ ὁποῖες ἐξηγοῦν τὴν παρουσία πόλεων, στὶς ἴδιες τοποθεσίες συχνά, διαμέσου τῶν αἰώνων. Δὲν θὰ ζούσαμε τόσο κοντὰ σὲ ἄλλους ἂν τέτοια ἐγγύτητα δὲν ἦταν εὐχάριστη, καὶ

επιπλέον αν δεν είχε θετικά οικονομικά αποτελέσματα, τόσο υπολογίσιμα ώστε να μας αποζημιώνουν για το αυξημένο κόστος διαβίωσης και το δυσάρεστο φαινόμενο του συνωστισμού.

Η οικονομική των πόλεων έχει αποδείξει ότι η εγγύτητα αυξάνει την παραγωγικότητα ανά άτομο: η παραγωγικότητα ανά άτομο αυξάνεται με τη συνολική οικονομική δραστηριότητα σε δεδομένη πόλη. Το φαινόμενο αυτό είναι ειδική περίπτωση των αυξανόμενων οικονομιών κλίμακας: η αύξηση της παραγωγικότητας με την αύξηση της κλίμακας υπερτερεί της τάσης προς φθίνουσα απόδοση στην κλίμακα, τουλάχιστον μέχρι ενός σημείου, λόγω του συνωστισμού. Εάν η συσχέτιση παραγωγικότητας-κλίμακας ήταν θετική ανεξαρτήτως κλίμακας, τότε οικονομίες αποτελούμενες από ευήμερες πόλεις θα μεγάλωναν με έκρηκτικούς ρυθμούς. Έκρηκτικοί ρυθμοί ανάπτυξης έχουν παρατηρηθεί σχετικά σπάνια και για περιρισμένη διάρκεια.

Η διεθνής πείρα δείχνει ότι σχετικά χαμηλοί μέσοι ρυθμοί μεγέθυνσης του ανά κεφαλή εισοδήματος, όταν διατηρούνται για μεγάλα διαστήματα, επιφέρουν έντυπωσιακές βελτιώσεις στο βιοτικό επίπεδο. Παραδείγματα χάριν, στο διάστημα 1865-2010 το κατά κεφαλήν ΑΕΠ των ΗΠΑ μεγάλωσε με μέσο ετήσιο ρυθμό 1,72%, ενώ στο σχετικά συγκρίσιμο διάστημα 1884-2010 αυτό των Ινδιών αυξήθηκε κατά 1,43%. Όμως η συνολική αύξηση ήταν αντίστοιχα 12,9 και 6,1 φορές. Η σχετικά μικρή υπεροχή των ΗΠΑ έναντι των Ινδιών κατά 0,25% αποτελεί τεράστια διαφορά διαχρονικά εξαιτίας του συνεχούς ανατοκισμού.

Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο, η μακροοικονομική μαγεία των πόλεων, έπερχόμενη από εξωτερικές οικονομίες, κοινωνικές αλληλεπιδράσεις ή δράσεις, έγκειται στη συμβολή τους στη βελτίωση της έθνικης παραγωγικότητας. Αυτό γίνεται σαφές από τις εκτιμήσεις του MORETTI (2004). Συγκεκριμένα, με στοιχεία για τις πόλεις (μητροπολιτικές στατιστικές περιοχές) των ΗΠΑ, ο Moretti εκτιμά ότι αύξηση του ποσοστού των πτυχιούχων στον πληθυσμό κατά μία ποσοστιαία μονάδα οδηγεί σε αύξηση των άμοιβών στην ίδια πόλη κατά 0,4 ποσοστιαίες μονάδες. Επίσης εκτιμά αύξηση της παραγωγικότητας της μέσης βιομηχανικής μονάδας κατά 0,7 ποσοστιαίες μονάδες όταν η απασχόληση πτυχιούχων σε βιομηχανικές μονάδες άλλων βιομηχανιών αυξάνεται κατά μία ποσοστιαία μονάδα.

Όσο η αύξηση της οικονομικής δραστηριότητας συνοδεύεται από οικονομίες κλίμακας, οι πόλεις μεγαλώνουν και πολλαπλασιάζονται, απορ-

ροφώντας αύξανόμενο ποσοστό του έθνικου πληθυσμού, και οδηγούν την έθνικη οικονομία σε συνεχιζόμενη οικονομική μεγέθυνση. Έμφάνιση νέων πόλεων, ώθούμενη από την έπιτυχία παλαιών, και τὰ έκμεταλλεύσιμα περιθώρια που αφήνουν, δίνουν την αίσθηση ότι ή εν προκειμένω ίσορροπημένη αστική ανάπτυξη που προκύπτει έχει αναφαινόμενο, αναδυόμενο (emergent) χαρακτήρα². Η έθνικη οικονομία χαρακτηρίζεται από σταθερή απόδοση στην κλίμακα ως προς τὰ μετρήσιμα μεγέθη της, δηλαδή κεφάλαιο, εργασία και γη, και ευεργετείται από συνεχή, αν και σε μικρή ένταση, βελτίωση τής συνολικής παραγωγικότητας τών συντελεστών της (total factor productivity growth, Solow residual), «κατάλοιπο του Solow», έπερχόμενο από την αστική οικονομία.

Άς έπιστρέψουμε όμως στην αρχή τής όμιλίας μου. Ύπενθυμίζοντας προς στιγμή την είσαγωγή μου, θέλω να τονίσω πως πολλές πόλεις διεθνώς έχουν έπιτύχει να επανέλθουν σε ευημερία έπειτα από περιόδους παρακμής, «επανεφευρίσκοντας» τόν έαυτό τους. Τί έννοώ;

Για παράδειγμα, ακολουθώντας τόν εϋστοχο χαρακτηρισμό του GLAESER (2005), ή Βοστώνη, όπου ζώ, επανεφευρε τόν έαυτό της τρεις φορές: (1) Από δευτερευόν άποικιακό λιμάνι, κατόρθωσε στην αρχή του 19ου αιώνα να δημιουργήσει παγκόσμια ναυτιλιακή και άλιευτική οικονομία. (2) Αφού παρήκμασε, έκβιομηχανίστηκε ραγδαία στο τέλος του 19ου αιώνα, έκμεταλλεούμενη την άφιξη μεταναστών. (3) Μετά την παρακμή και άπώλεια του 26% του πληθυσμού της στο διάστημα 1920-1980, επανέρχεται «δριμύτερη», με ύπερσύγχρονη οικονομία βασιζόμενη στο άφθονο ανθρώπινο κεφάλαιο και στα πανεπιστήμια τής μητροπολιτικής περιοχής της, και έκμεταλλεούμενη τεχνολογίες αίχμής, κυρίως πληροφορική, βιοϊατρικές και βιοτεχνολογικές έφαρμογές κ.ά.

Η Βοστώνη είναι άκραία περίπτωση έπιτυχών επανεφευρέσεων, αλλά χαρακτηριστική τής οικονομικής ανάπτυξης: βιομηχανικές δραστηριότητες που παρακμάζουν αποχωρούν από πόλεις και τελικά, άρκετά συχνά, έγκαταλείπουν όλόκληρες χώρες, ακόμα και ήπειρους! Αντικαθίστανται από δραστηριότητες προηγμένων τεχνολογιών, που άπασχολούν σχετικά μικρότερο εργατικό δυναμικό, και όλο πιό πολύ από υπηρεσίες οι όποιες, ως συνέπεια

2. Για τόν αναφαινόμενο χαρακτήρα τής αστικής ανάπτυξης μιås οικονομίας βλέπε ROSSI-HANSBERG – WRIGHT 2007, CLEMENT 2004 και IOANNIDES 2013, κεφ. 9.

έπενδύσεων σέ ανθρώπινο κεφάλαιο καθώς και σέ έρευνα και ανάπτυξη (research and development), με τή σειρά τους συμβάλλουν σέ περαιτέρω τεχνολογική πρόοδο.

Τò νά έπιτύχει όποιαδήποτε πόλη από μόνη της είναι ανάλογο τοῦ νά έπιτύχει μία συγκεκριμένη άνοικτη οίκονομία στόν διεθνή χώρο από μόνη της, πράγμα δύσκολο: λίγες σύγχρονες πόλεις είναι αυτόρχεις. Ἡ άστική οίκονομία μιᾶς χώρας άποτελεῖται από σύστημα άνοικτῶν οίκονομιῶν, πόλεων πού λειτουργοῦν με έμπορικές ανταλλαγές, μετακινήσεις άτόμων και σχέσεις τεχνολογικής και πολιτιστικής άλληλεξάρτησης. Ἡ άστική οίκονομία είναι ένας μικρόκοσμος τῆς διεθνοῦς οίκονομίας, με δύο σημαντικές διαφορές: τò έργατικό δυναμικό διακινεῖται πιό εύκολα μεταξύ πόλεων, και διαφορετικές πόλεις στήν ἴδια χώρα έχουν κοινούς θεσμούς. Πόλεις πού καινοτομοῦν εύημεροῦν.

Οί παράμετροι πού καθορίζουν τά τεχνολογικά όρια τῶν πόλεων είναι ένδογενεῖς, δηλαδή άποτέλεσμα άνθρωπίνων έπιλογῶν, έπιλογῶν πού προκύπτουν από τήν «κοινωνική μάθηση» ή όποία άπορρέει από κάθε είδους κοινωνικές άλληλεπιδράσεις. Μάλιστα ή μάθηση και ή γνώση είναι έκ φύσεως κοινωνικά φαινόμενα και έπιτυγχάνονται κατά βάση μέσω κοινωνικῶν διαδράσεων. Στήν καθημερινή μας ζωή μαθαίνουμε από τοὺς άλλους, από τά προτερήματα και έλαττώματα τῶν άλλων.

Ἡ κοινωνική μάθηση δέν είναι τò μόνο οίκονομικό πλεονέκτημα τῆς πόλης. Ἄλλά, ὅπως ή κοινή χρήση ύποδομῶν, έπιτρέπει έξοικονόμηση πόρων. Ἡ συνύπαρξη δραστηριοτήτων με αύξομειώσεις πού έχουν διάφορους βαθμούς στατιστικής συσχέτισης μεταξύ τους έχει ως άποτέλεσμα οί αγορές έργασίας νά διέπονται από τόν νόμο τῶν μεγάλων άριθμῶν. Ἡ κοινωνική μάθηση άντανακλάται στή γλαφυρή περιγραφή τῆς Νέας Ὑόρκης από τόν γενετιστή J. Lederberg (βραβεῖο Νόμπελ στή Φυσιολογία, 1958):

«Ἡ Νέα Ὑόρκη έχει παίξει σπουδαῖο ρόλο στήν έπιστημονική μου καριέρα. Ἦταν και είναι ένα επικοινωνιακό δίκτυο. Ἡ Νέα Ὑόρκη είναι ένα ύπερπανεπιστήμιο. Οί έξελικτικοί βιολόγοι θά σᾶς ποῦν ὅτι ή ταχεία διεύρυνση τῆς βιοποικιλότητας τῶν ειδῶν συμβαίνει στα άρχιπελάγη – εκεί όπου συνυπάρχουν νήσοι πού δέν είναι τελείως άπομονωμένες, αλλά έχουν έπαρκή άπομόνωση οὔτως ὥστε καθεμία νά μπορεῖ νά αναπτύξει τόν ιδιαίτερο χαρακτήρα της και έπαρκή έπικοινωνία ὥστε νά ύπάρχει κάποια ροή

γονιδίων μεταξύ τους. Έτσι θα χαρακτηρίζα το επιστημονικό, δημιουργικό περιβάλλον της πόλης».

Κοινωνικές διαδράσεις

Στή συνέχεια θα εστιάσω στις κοινωνικές διαδράσεις, στην ουσία ένα από τα μικροοικονομικά θεμέλια της αστικής δομής της οικονομίας. Οι κοινωνικές αλληλεπιδράσεις, διαδράσεις, ή κοινωνική μάθηση, λειτουργούν μέσω των διόδων επικοινωνίας των ατόμων, των τεχνολογιών επικοινωνίας. Αυτές έχουν εξελιχθεί από τις αρχαίες ελληνικές πόλεις και τις μεσαιωνικές πόλεις της Κίνας έως τις σύγχρονες πόλεις. Οι διαδράσεις συνδέουν την οικονομική λειτουργία της πόλης με το μέγεθός της.

Τεχνολογίες επικοινωνίας και νόμος του Ζίπφ

Είναι προφανές ότι οι σημερινές τεχνολογίες επικοινωνίας επιτρέπουν σε έναν επαγγελματία, ως ποῦμε έναν μηχανικό, να επικοινωνεί με συναδέλφους του σε άλλες εταιρείες, οι οποίοι ενδεχομένως δεν ζούν ούτε εργάζονται αναγκαστικά δίπλα του. Τεχνολογίες που διευκολύνουν μεγαλύτερο «βεληκεές επικοινωνίας» μπορούν να οδηγήσουν σε μεγαλύτερη διασπορά δραστηριοτήτων στον χώρο και μικρότερη συγκέντρωση των ετερόκλητων δραστηριοτήτων που συνυπάρχουν στις πόλεις. Συνεπώς, διαφορετικές δραστηριότητες λειτουργούν αποτελεσματικά ακόμα και όταν είναι διασπαρμένες σε μικρότερες πόλεις ή οικισμούς, με συνέπεια να περιορίζεται το κόστος εγκατάστασης.

Παρόμοια επιχειρήματα βέβαια μπορούν να χρησιμοποιηθούν και προς την αντίθετη κατεύθυνση: οι σύγχρονες τεχνολογίες επικοινωνίας δεν έχουν «αχρηστεύσει» την απόσταση. Η άμεση προσωπική επαφή είναι συχνά αναγκαία, παρά την ευρύτατη διάδοση τεχνολογιών επικοινωνίας όπως ή τηλεομιλοδιάσκεψη (videoconferencing, skype), παίζοντας συμπληρωματικό ρόλο. Συνεπώς, εάν ή απόσταση μεταξύ των ατόμων εξακολουθεί να συμβάλλει στη βελτίωση της παραγωγικότητας (ή και της ποιότητας της ψυχαγωγίας), τότε ενισχύεται ο ρόλος διεθνών μεγαλουπόλεων όπως ή Νέα Υόρκη, το Λονδίνο, το Παρίσι, ή Φραγκφούρτη, ή Σαγκάη, το Τόκυο, και αντίστοιχα ο σχετικός ρόλος των μεγάλων πόλεων μέσα στα έθνικα σύνορα. Με άλλα λόγια, μεγαλουπόλεις διεθνούς όγκης, όπως και μεγάλες πόλεις έθνικης έμβείας, είναι οικονομικά επιθυμητές. Μουσικές έκδηλώσεις με

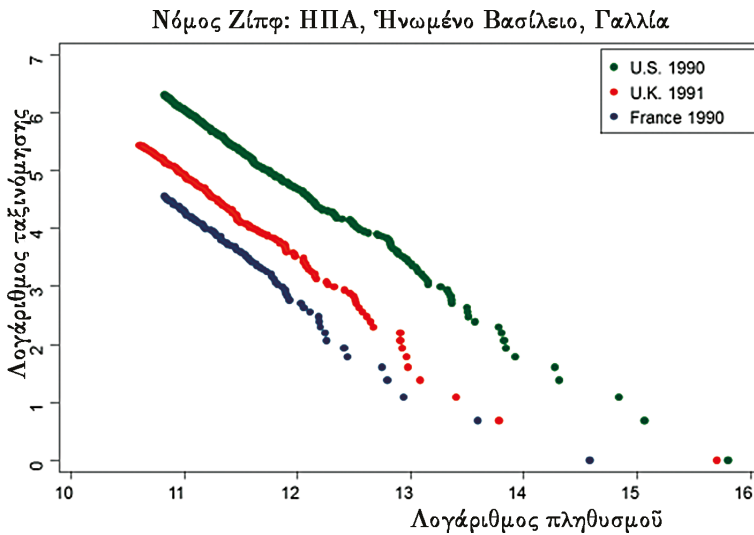
σολίστ παγκοσμίου φήμης, εκθέσεις και πολλές άλλες δραστηριότητες μπορούν να επιτύχουν μόνο σε μεγάλα αστικά κέντρα διεθνούς έμβλειας. Παραδείγματος χάριν, όλες οι πόλεις έχουν πρατήρια βενζίνης, δεν έχουν όμως όλες όπερα: πόσες ελληνικές πόλεις θα μπορούσαν να αξιοποιήσουν ένα Κέντρο Πολιτισμού σαν το Ίδρυμα Σταύρος Νιάρχος; Το γεγονός ότι υπάρχουν αρκετοί άνθρωποι διατεθειμένοι να πληρώνουν σεβαστά ποσά για καλλιτεχνικές εκδηλώσεις υψηλής ποιότητας (και κόστους) αποτελεί σημαντικό παράγοντα που οδηγεί σε μεγαλύτερη έτερογένεια μεγεθών πόλεων.

Συνεπώς, πώς θα μπορούσαμε με τη χρήση στατιστικών στοιχείων να διακρίνουμε τον ρόλο των νέων τεχνολογιών επικοινωνίας; Θα οδηγήσουν σε μεγαλύτερη ομοιογένεια ή σε μεγαλύτερη έτερογένεια στα μεγέθη των πόλεων; Η απάντηση στο ερώτημα αυτό είναι κολοσσιαίας σημασίας για την αστική δομή των οικονομιών, ιδιαίτερα με τη διάδοση του ηλεκτρονικού εμπορίου.

Το πρόβλημα είναι η συνύπαρξη πολλών παραγόντων, παραδείγματος χάριν επέκταση των μεταφορικών δικτύων, αύξηση των εισοδημάτων και συνακόλουθη αύξηση της ζήτησης καινούργιων προϊόντων, επέκταση των τηλεφωνικών δικτύων (κινητής καθώς και σταθερής τηλεφωνίας) και του παγκοσμίου ίστού (world wide web), που μπορεί να έχουν αμφίδρομες επιπτώσεις – και ειδικά οι τεχνολογίες επικοινωνίας. Η ανάπτυξη και επέκταση της τηλεφωνίας επηρεάζει την αστική δομή – στις αναπτυσσόμενες χώρες, οι υπηρεσίες που προσφέρονται χάρη στην κινητή τηλεφωνία θα ήταν άδιανόητες πρό ολίγων ετών. Και η αστική δομή έχει και τις δικές της απαιτήσεις από την τηλεφωνία.

Η διερεύνηση του εάν οι τεχνολογίες επικοινωνίας θα οδηγήσουν σε μεγαλύτερη ομοιογένεια ή έτερογένεια στα μεγέθη των πόλεων διευκολύνεται από την ύπαρξη του νόμου του Ζίπφ³, που διέπει τη στατιστική περιγραφή των μεγεθών των πόλεων.

3. Οί GABAIX – IOANNIDES 2004 και IOANNIDES – SKOURAS 2013 προσφέρουν ένδελεχες αναλύσεις των θεμάτων σχετικά με την εκτίμηση της καμπύλης Ζίπφ. Οί SKOURAS 2009 και IOANNIDES 2013, κεφ. 8, χαρακτηρίζουν σε βάθος το οικονομικό και στατιστικό υπόβαθρο του νόμου Ζίπφ. Για να ακριβολογήσω, ο όρος Ζίπφ αναφέρεται στη συγκεκριμένη περίπτωση που η καμπύλη Ζίπφ έχει κλίση -1 . Άλλως, είναι πιο σωστό να αναφερόμαστε στον νόμο Παρέτο, που συνεπάγεται τον νόμο στην ειδική περίπτωση που η κλίση είναι ίση με -1 .

Εικόνα 1: Πηγή ΙΟΑΝΝΙΔΕΣ ET AL. 2008, Β.1, 212.

Ἄς δοῦμε τὴν ἀπεικόνιση γιὰ τρεῖς χῶρες: ΗΠΑ, Ἑνωμένο Βασίλειο καὶ Γαλλία (Εἰκόνα 1). Οἱ παρατηρήσεις ἀκολουθοῦν εὐθεῖες γραμμές σὲ ἐντυπωσιακὸ βαθμὸ. Φυσικὰ αὐτὸ ὀφείλεται στὸν ἔντεχνο μετασχηματισμὸ τῶν παρατηρήσεων, καθὼς ὁ λογάριθμος τῆς σειρᾶς κατὰταξης ἀπεικονίζεται ἔναντι τοῦ λογαρίθμου τοῦ μεγέθους. Μεγαλύτερη κλίση σημαίνει μικρότερη διασπορὰ τῶν μεγεθῶν τῶν πόλεων.

Ἡ διερεύνηση διευκολύνεται διότι μπορεῖ νὰ περιοριστεῖ στὸν καθορισμὸ τῆς ἐπιρροῆς τῶν τεχνολογιῶν ἐπικοινωνίας σὲ μίᾳ μόνο παράμετρο τῆς στατιστικῆς κατανομῆς τῶν μεγεθῶν τῶν πόλεων: δεδομένου τοῦ νόμου Ζίπφ, περιοριζόμεστε στὴν ἐπίπτωση τῶν τεχνολογιῶν ἐπικοινωνίας στὴν κλίση!

Σχετικὰ μὲ τὸ οἰκονομετρικὸ πρόβλημα τοῦ ἀμφιδρόμου ἀποτελέσματος: τὰ μεγέθη τῶν πόλεων καὶ ἡ χρῆση τῶν τεχνολογιῶν ἐπικοινωνίας καθορίζονται συγχρόνως. Οἱ πειραματικὲς ἐπιστῆμες παρακάμπτουν αὐτὸ τὸ πρόβλημα διότι ἐπαφίενται σὲ ἐλεγχόμενα πειράματα. Ἄν καὶ ἡ πειραματικὴ οἰκονομικὴ (βασιζόμενη σὲ ἐργαστηριακὰ καὶ ἐπιτόπια πειράματα) ἔχει κάνει μεγάλη πρόοδο, ἡ κλίμακα τῆς πειραματικῆς μεθόδου ποὺ ἀπαιτεῖται δὲν εἶναι ἐφικτὴ, προφανῶς.

Ἀπομένει ἡ μέθοδος τῶν βοηθητικῶν μεταβλητῶν (instrumental variables estimation) καὶ παλινδρόμηση σὲ δύο στάδια. Μὲ κατάλληλο μετασχη-

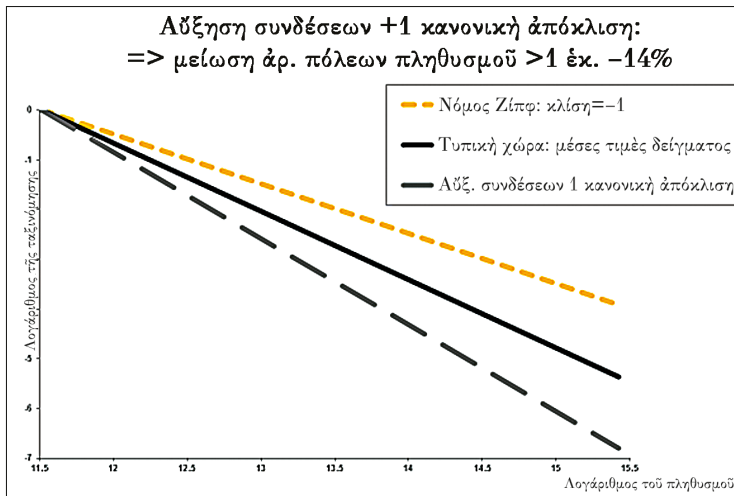
ματισμό τῶν παρατηρουμένων μεταβλητῶν, μέσω βοηθητικῶν παλινδρομήσεων, μπορούν νὰ ἀπομονωθοῦν τὰ ἐνδογενῆ στοιχεῖα τῶν μεταβλητῶν ποὺ ὑπόκεινται σὲ ἀμφίδρομη αἰτιότητα. Μέσω τῶν βοηθητικῶν μεταβλητῶν ἀνιχνεύουμε μεταβολές στὴ χρῆση τῶν τεχνολογιῶν ἐπικοινωνίας ποὺ δὲν συσχετίζονται μὲ τὸν καθορισμὸ τῆς ἀστικῆς δομῆς. Ἔτσι προσομοιάζοντας τὴν πειραματικὴ μέθοδο ἐκτιμοῦμε τὸ ἀποτέλεσμα πάνω στὴν ἀστικὴ δομῆ.

Πλήρης ἀνάλυση ἀπαιτεῖ εὐστοχὴ θεωρία καὶ κατάλληλα δεδομένα. Μὲ τοὺς Henry Overman (LSE), Esteban Rossi-Hansberg (Princeton) καὶ Kurt Schmidheiny (Basel) ἐκτιμήσαμε ὅτι, χρησιμοποιώντας δεδομένα γιὰ τὰ μεγέθη τῶν πόλεων σὲ ὅλες τὶς χῶρες τοῦ κόσμου, δείχνουμε ὅτι ἡ διείσδυση τῆς τηλεφωνίας, ὡς ἀντιπροσωπευτικὸς δείκτης τῆς χρήσης τῶν τεχνολογιῶν ἐπικοινωνίας, ὁδηγεῖ σὲ πλέον ὁμοιογενῆ μεγέθη πόλεων: ἡ κλίση τῆς καμπύλης Ζιπφ μεγαλώνει (δηλαδὴ ἀλγεβρικὰ μειώνεται). Σὲ στατιστικὰ σημαντικὸ βαθμὸ ἡ τεχνολογία ὑπερνικᾷ τὴν ἀπόσταση! Ἡ διασπορὰ τῶν μεγεθῶν τῶν πόλεων συμπύσσεται⁴. Τὸ πόρισμα αὐτὸ ἐπιβεβαιώνεται ἐὰν χρησιμοποιηθοῦν καὶ ἄλλα μέτρα διασπορᾶς, ὅπως ὁ συντελεστὴς Gini, ὁ συντελεστὴς μεταβλητότητας κ.ἄ.

Πόσο σημαντικὸ ποσοτικὰ εἶναι τὸ πόρισμα αὐτό; Ἄς δοῦμε τὴν ἀπεικόνιση στὴν Εἰκόνα 2, ὅπου ὑπάρχουν τρεῖς καμπύλες: Πρῶτον, ὁ νόμος τοῦ Ζιπφ μὲ κλίση ἴση μὲ -1 · ἡ καμπύλη Ζιπφ γιὰ τὰ μέσα δεδομένα ὄλων τῶν χωρῶν τῆς μελέτης μας· καὶ ἡ ὑποθετικὴ καμπύλη ποὺ προκύπτει ἐὰν ὁ ἀριθμὸς τῶν τηλεφωνικῶν γραμμῶν ἀνὰ κάτοικο αὐξηθεῖ κατὰ μίαν κανονικὴ ἀπόκλιση (καὶ ὅλες οἱ ἄλλες μεταβλητὲς παραμένουν ἴδιες στὶς μέσες τιμές τοῦ δείγματος). Μὲ τὰ δεδομένα τῆς χρονικῆς περιόδου τῆς συγκεκριμένης μελέτης, σύμφωνα μὲ τὰ ὁποῖα τὸ ποσοστὸ τῶν πόλεων διεθνῶς μὲ πληθυσμὸ μεγαλύτερο τοῦ ἑκατομμυρίου ἦταν 4,3%, τότε ἡ αὐξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν τηλεφωνικῶν γραμμῶν ἀνὰ κάτοικο κατὰ μίαν κανονικὴ ἀπόκλιση μειώνει τὸ ποσοστὸ τους κατὰ 0,6 ποσοστιαῖες μονάδες. Ὁ ἀριθμὸς τῶν μεγάλων πόλεων μειώνεται κατὰ 14%, σημαντικὴ μείωση!

Τὰ οἰκονομετρικὰ ἀποτελέσματα ἔχουν σοβαρὲς συνέπειες γιὰ τὶς προβλέψεις. Τὰ δεδομένα ὅμως ἀλλάζουν συνεχῶς. Ἡ διείσδυση τοῦ διαδι-

4. Ἡ ἐπιχειρηματολογία αὐτὴ εἶναι κεντρικὸ στοιχεῖο στὴ μελέτη IOANNIDES ET AL. 2008.

Εικόνα 2: Αποτέλεσμα αύξησης τηλεφωνικῶν γραμμῶν στὴ διασπορὰ τῶν μεγεθῶν τῶν πόλεων.

κτύου ἦταν ἀκόμα σὲ σπαργανώδη μορφή σὲ πολλές χῶρες τοῦ κόσμου κατὰ τὴν περίοδο ποὺ καλύπτει ἡ μελέτη. Τώρα ἔχει ἀλλάξει ἐπαναστατικὰ τὸν τρόπο ζωῆς καὶ τὴν πρόσβαση σὲ ὑπηρεσίες, ἰδιαίτερα σὲ ἀναπτυσσόμενες χῶρες. Ἀκριβῶς γι' αὐτοὺς τοὺς λόγους, ἐπανεξετάζω τὸ θέμα αὐτὸ στὴν ἔρευνα μὲ συνεργάτη τὸν Ἐμμανουὴλ Τρανό, καθηγητὴ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Birmingham. Τὰ ἐπιπλέον διαθέσιμα στοιχεῖα γιὰ τὴ διείσδυση τῆς σταθερῆς τηλεφωνίας, ἀλλὰ καὶ τῆς κινητῆς τηλεφωνίας καὶ τοῦ διαδικτύου, ποὺ χρησιμοποιήθηκαν ἐπιβεβαιώνουν τὶς ἐκτιμήσεις τῆς μελέτης IOANNIDES ET AL. (2008)⁵!

Οἱ πολὺ μεγάλες πόλεις εἶναι δυσλειτουργικές· οἱ πολὺ μικρὲς πόλεις δὲν προσφέρουν ποικιλία προϊόντων καὶ ὑπηρεσιῶν. Τὸ βέλτιστο μέγεθος ἀντισταθμίζει τὶς διαφορὲς δυσλειτουργίες, ἐὰν ληφθοῦν ὑπόψη οἱ κοινωνικὲς διαδράσεις καὶ ἡ κοινωνικὴ μάθηση.

Ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης πρῶτοι ἔθεσαν τὴν ἔννοια τοῦ βελτίστου μεγέθους τῶν πόλεων ὡς «τεχνοκρατικοῦ» προβλήματος. Κατὰ τὸν Πλάτωνα, τὸ βέλτιστο μέγεθος συμβιβάζει τὸν κοινωνικὸ καταμερισμὸ τῆς ἐρ-

γασίας με τις δημοσιονομικές και πολιτικές λειτουργίες. Είναι ίσο με έπτά παραγωγικό: $7! = 5040$ (Νόμοι, 5.737ε).

Ἡ ἔννοια δὲν περνάει ἀπαράτρητη ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη. Ἀπὸ τὴν πιὸ ἐμπειρική του θεώρηση με βάση τὴν ἐπικοινωνιακή τεχνολογία τῆς ἐποχῆς του προκύπτει ὅτι τὸ κάτω ὄριο προσδιορίζεται ἀπὸ τὴν ἀνάγκη αὐτάρκειας, τὸ δὲ ἄνω ἀπὸ τὴν ἱκανότητα στρατηγῶν καὶ τῆ χωρητικότητα τῶν πνευμόνων ἑνὸς Στέντορος (Πολιτικά, 7.1326b): «...καὶ πόλις ἢ μὲν ἐξ ὀλίγων λίαν οὐκ αὐτάρκης... τίς γὰρ στρατηγὸς ἔσται τοῦ λίαν ὑπερβάλλοντος πλήθους, ἢ τίς κῆρυξ μὴ Στεντόρειος;»

Ποῦ νὰ φανταστεῖ ὁ ἄνθρωπος τὸ διαδίκτυο! Φυσικά, χαίρομαι ιδιαίτερα ποῦ ἡ ἔννοια τοῦ βελτίστου μεγέθους τῶν πόλεων ἔχει τόσο εὐγενεῖς καταβολές!

Ἱστορικά ἀστικά συστήματα

Τί ἐξηγεῖ τὴν ἀνάπτυξη τῶν πόλεων διαχρονικά; Τίς θέσεις καὶ τὰ μεγέθη τους; Θὰ δοῦμε ὅτι ἀκόμα καὶ με ἑλλιπῆ ἱστορικά στοιχεῖα μποροῦμε νὰ συναγάγουμε οἰκονομικά συμπεράσματα γιὰ τὴ σχέση τοῦ μεγέθους τῶν πόλεων με τὸ γεωγραφικὸ καὶ κλιματικὸ τους περιβάλλον.

Μεσαιωνικὲς πόλεις τῆς Κίνας

Ὅπως καὶ σὲ ἄλλα μέρη τοῦ κόσμου, ἔτσι καὶ στὴν Κίνα, οἱ σημαντικὲς μεσαιωνικὲς πόλεις ἦταν ὄχυρα μὲν με τείχη. Μάλιστα, στὴν κινεζικὴ γλώσσα, ἡ ἔννοια τεῖχος ταυτίζεται στὴν καθομιλουμένη με τὴν ἔννοια πόλη, *chéng*, καθὼς οἱ ἀστικοὶ οἰκισμοὶ κατὰ κανόνα περιβάλλονται ἀπὸ ἀμυντικὰ τείχη.

Γιὰ τίς πλέον σημαντικὲς πόλεις ποῦ ὑπῆρχαν στὸ τέλος τῆς δυναστείας Μινγκ (1368-1644), ἔχει διασωθεῖ μιὰ σημαντικὴ πηγὴ. Ὁ εὐγενὴς Γκοῦ Ζουγιουὶ (1631-1692) ταξίδεψε ἐπὶ τριάντα χρόνια γιὰ νὰ καταγράψει σὲ 130 τόμους τὸ αὐτοκρατορικὸ μεγαλεῖο τῶν Μινγκ μετὰ τὴν κατάρρευση τῆς δυναστείας τους. Μὲ τὸν συνεργάτη μου Junfu Zhang, καθηγητὴ τοῦ Πανεπιστημίου Κλάρκ, ψηφιοποιήσαμε ἕνα μέρος τῶν παρατηρήσεων τοῦ Γκοῦ Ζουγιουὶ ἐπὶ τῶν χαρακτηριστικῶν τῶν πόλεων. Ἡ ψηφιοποίηση μᾶς ἐπέτρεψε νὰ ἐρευνήσουμε (IOANNIDES – ZHANG 2017) τὴν ἀστικὴ δομὴ τῆς μεσαιωνικῆς Κίνας, βασιζόμενοι, λόγῳ ἑλλειψῆς στοιχείων γιὰ τοὺς πληθυσμούς, στὰ μεγέθη τῶν τειχῶν σὲ σχέση με ἄλλα χαρακτηριστικά.

Εικόνα 3: Μεσαιωνικές πόλεις τής Κίνας.

Τò μέγεθος τών τειχών μιᾶς πόλης σχετίζεται ἄμεσα με τὸν πληθυσμὸ τῆς. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι οἱ κάτοικοι ἐντὸς τῶν τειχῶν ἀσχολοῦνται με τὴν παραγωγή μεταποιητικῶν προϊόντων, τὰ ὁποῖα ἀνταλλάσσουν με τὰ ἀγροτικά προϊόντα τῆς ἐνδοχώρας. Συνεπῶς, ἡ συνολικὴ οἰκονομικὴ δραστηριότητα τῆς πόλης, μαζί με τὴν ἐνδοχώρα τῆς στὴν οἰκονομικὴ ἰσορροπία, τὸ ΑΕΠ τῆς, ὅπως καὶ ὁ πληθυσμὸς τῆς, εἶναι αὐξουσες συναρτήσεις τοῦ μεγέθους τῶν τειχῶν. Ἐνα ἀπλὸ οἰκονομικὸ ὑπόδειγμα μᾶς ἐπιτρέπει νὰ κάνουμε ἀκριβεῖς προβλέψεις γιὰ τοὺς ποσοτικὸς συσχετισμοὺς τῶν διαφόρων μεγεθῶν. Οἱ προβλέψεις αὐτὲς ἐπιβεβαιώνονται ἀπὸ τὴν οἰκονομετρικὴ ἀνάλυση.

Στοιχεῖα ὑπάρχουν γιὰ 1.200 πόλεις τῆς περιόδου τῆς δυναστείας Μὶνγκ (1368-1644) καὶ πιὸ πλήρη στοιχεῖα γιὰ περίπου 1.700 ἀστικὲς περιφέρειες (πόλεις μαζί με τὴν ἐνδοχώρα τους) τῆς δυναστείας Τσὶνγκ, τῆς τελευταίας αὐτοκρατορικῆς δυναστείας τῆς Κίνας (1644-1911), γνωστῆς καὶ ὡς δυναστεία Μαντσού. Γιὰ τὴ δυναστεία Τσὶνγκ, μεγάλο μέρος τῶν στοιχείων ἔχουν κωδικοποιηθεῖ ἀπὸ τὴν ἐρευνητικὴ ομάδα τοῦ ἀνθρωπολόγου William Skinner, τοῦ Πανεπιστημίου Stanford. Ἡ Εἰκόνα 3⁶ δείχνει

6. Πηγή: IOANNIDES – ZHANG 2017, Figure 3. Πρόσθετα στοιχεῖα με ἔγχρωμους κώδικες: Σινικὸ Τεῖχος, Μεγάλη Διώρυγα, Δρόμος τοῦ Μεταξιοῦ.

τις γεωγραφικές θέσεις τῶν μεσαιωνικῶν πόλεων τῆς Κίνας, καθὼς καὶ τὶς ἐξῆς ἐμβληματικές ὑποδομές: τὸ Σινικὸ Τεῖχος, τὴ Μεγάλῃ Διώρυγα, καθὼς καὶ τὸν Δρόμο τοῦ Μεταξιοῦ.

Γνωρίζοντας ἐπομένως τὴν ἀκριβῆ γεωγραφικὴ θέση τῶν μεσαιωνικῶν πόλεων, συσχετίζουμε τὸ «μέγεθος» τῆς πόλης μὲ μιὰ σειρά ἀπὸ γεωγραφικὰ καὶ μικρογεωγραφικὰ χαρακτηριστικὰ (παραδείγματος χάριν, τὴν καταλληλότητα τοῦ ἐδάφους), τὰ ὁποῖα προέρχονται ἀπὸ διαφορετικές πηγές. Ἔτσι ἐκτιμοῦμε οἰκονομετρικά, μὲ σχετικὰ μεγάλους (δεδομένης τῆς φύσης τῶν στοιχείων) συντελεστὲς προσδιορισμοῦ, R^2 , ὅτι οἱ πόλεις εἶναι τόσο πιὸ μεγάλες, ὅσο πιὸ κοντὰ εἶναι σὲ λίμνες, ποταμοὺς καὶ διώρυγες, ὅπως ἡ Μεγάλῃ Διώρυγα, ὅσο πιὸ κοντὰ εἶναι στὸ Πεκίνο, στὴν ἀκτὴ τοῦ Εἰρηνικοῦ Ὠκεανοῦ καὶ στὸν Δρόμο τοῦ Μεταξιοῦ, βόρεια ἀπὸ τὸν ποταμὸ Γιανγκτσέ, καὶ ἐκτὸς τροπικῶν περιοχῶν, καθὼς καὶ ὅσο πιὸ εὐφορο (γιὰ τὴν καλλιέργεια ρυζιοῦ καὶ σιταριοῦ) καὶ ὀμαλὸ εἶναι τὸ ἔδαφος τῆς ἄμεσης περιοχῆς τους, μάλιστα σὲ διάφορες ἀποστάσεις ἀπὸ τὴν πόλη.

Ἀναγνωρίζοντας τὴν ἐδαφικὴ ἔκταση τῆς Κίνας, τὴν πολύπλοκη πολιτικὴ τῆς ἱστορία καὶ τὸν περιπετειώδη 20ῦ αἰῶνα εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ συσχετίσουμε, γιὰ τὸ 1984 καὶ τὸ 2013⁷, τὴν πυκνότητα τοῦ πληθυσμοῦ καὶ τῆς ἀπασχόλησης στὶς πόλεις τῆς Κίνας. Ἐὰν συνυπολογίσουμε διάφορα χαρακτηριστικὰ, βρίσκουμε ὅτι οἱ πυκνότερες εἶναι ὑψηλότερες γιὰ ἐκείνες τὶς πόλεις ποὺ εἶχαν τείχη τῆ μεσαιωνικῆ ἐποχῆ. Ἄν καὶ στὶς περισσότερες περιπτώσεις τὰ τείχη γκρεμίστηκαν μετὰ τὴν ἴδρυση τῆς Λαϊκῆς Δημοκρατίας τῆς Κίνας, ὥστε νὰ «σπάσουν τὰ δεσμὰ τοῦ παρελθόντος», οἱ πόλεις ἀναπτύχθηκαν ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῶν τειχῶν, καὶ ἡ μνήμη τοῦ αὐτοκρατορικοῦ κλέους ἐπιζεῖ μέσῳ τῆς προφορικῆς παράδοσης!

Οἱ παλινδρομήσεις λαμβάνουν ὑπόψη τὸ ΑΕΠ καὶ τὸ κατὰ κεφαλὴν ΑΕΠ τῶν πόλεων, μαζὶ μὲ πολλὰ χαρακτηριστικὰ. Ἔτσι προκύπτει ὅτι οἱ σύγχρονες πόλεις τῆς Κίνας χαρακτηρίζονται ἀπὸ αὐξοῦσα ἀπόδοση στὴν κλίμακα, μιὰ ἐνδιαφέρουσα ἔνδειξη τοῦ πόσο κοντὰ ἔχει πλησιάσει ἡ οἰκονομία τῶν πόλεων τῆς Κίνας στὰ χαρακτηριστικὰ τῶν πόλεων στὶς ἐλεύθερες οἰκονομίες.

Συνοψίζοντας, μὲ τὴν ψηφιοποίηση τοῦ μνημειώδους ἔργου τοῦ Γκοῦ Ζουγιού καὶ τὴν εὐκολία μὲ τὴν ὁποία προσαρτῶνται γεωγραφικά, οἰκονο-

7. IOANNIDES – ZHANG 2017, Table 7.

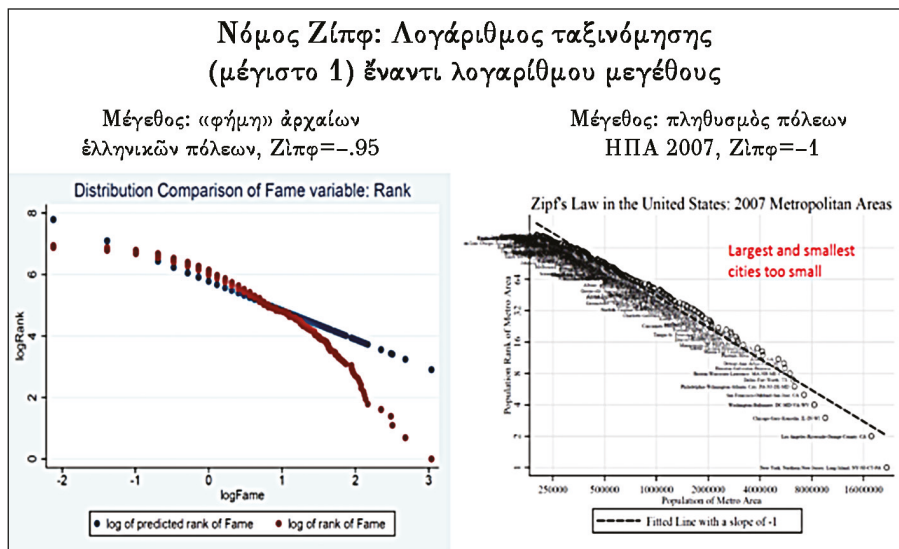
μικὰ καὶ ἄλλα στοιχεῖα γιὰ τὶς πόλεις, ὁ ἐρευνητὴς ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ ἐρευνήσῃ πληθώρα ὑποθέσεων ἐντὸς καὶ ἐκτὸς δείγματος. Παραδείγματα χάριν, γιατί εἶναι οἱ πόλεις ἐκεῖ ποῦ εἶναι, ἀφοῦ πάντοτε ὑπάρχουν ἐναλλακτικές θέσεις; Ἡ, ἀλλάζοντας ἡπείρους, γιατί, κατὰ τὴν ὀθωμανικὴ ἐποχὴ, ἡ Θεσσαλονικὴ ἦταν μεγαλύτερη ἀπὸ τὴν Ἀθήνα;

Ἀρχαῖες ἐλληνικὲς πόλεις

Μετὰ τὴν ἐργασία IOANNIDES – ZHANG (2017), ἀποφάσισα νὰ ἐρευνήσω, σὲ συνεργασία μὲ τὸν Στέλιο Μιχαλόπουλο, καθηγητὴ στὸ Πανεπιστήμιο Brown, τὸν ρόλο τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς κρατικῆς ἐξουσίας στὸ μέγεθος τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν πόλεων. Μὲ ἀφετηρία τὸ *Inventory of Archaic and Classic Poleis* (HANSEN – NIELSEN 2004), τῆς συλλογῆς ἀρχαιολογικῶν καὶ ἱστορικῶν στοιχείων γιὰ 1.237 πόλεις τοῦ Κέντρου Ἑρευνας Πόλεων τῆς Κοπεγχάγης, ἔχουμε συμπληρώσει τὰ ψηφιοποιημένα στοιχεῖα τῆς ομάδας τοῦ καθηγητῆ Josiah Ober (Stanford) μὲ στοιχεῖα καὶ ἀπὸ ἄλλες πηγές.

Τὰ συμπληρωματικὰ στοιχεῖα περιλαμβάνουν, μεταξὺ ἄλλων, γιὰ τὶς συγκεκριμένες θέσεις τῶν πόλεων, τὴ γεωλογικὴ περιγραφή τοῦ ἀμέσου περιβάλλοντος, τὴν ἀγροτικὴ καταλληλότητα τοῦ ἐδάφους, τὶς γεωγραφικὲς καὶ χρονικὲς ἀποστάσεις μεταξὺ τους σὲ διαφορετικὲς ἐποχὲς τοῦ χρόνου. Μελετοῦμε τὰ μεγέθη τῶν πόλεων σὲ σχέση μὲ τὰ μεγέθη τῶν ἄλλων πόλεων χρησιμοποιώντας τὸ κλασικὸ ὑπόδειγμα τῆς νέας οἰκονομικῆς γεωγραφίας ἀλλὰ Paul Krugman (KRUGMAN 2008). Τὰ μεγέθη τῶν πόλεων περιγράφονται ἀπὸ σύστημα ἐξισώσεων ποῦ ἐκφράζει ἐμπορικὲς σχέσεις μεταξὺ τους. Οἱ χρόνοι ναυσιπλοΐας βασίζονται σὲ τωρινὰ στοιχεῖα ἀνέμων μὲν, ἀλλὰ λαμβάνουν ὑπόψη τὰ τεχνολογικὰ δεδομένα τῶν πλοίων τῆς κλασικῆς περιόδου. Οἱ συσχετίσεις μὲ ἱστορικὰ δεδομένα ναυσιπλοΐας εἶναι στενὲς σὲ ἐντυπωσιακὸ βαθμὸ. Μάλιστα, ἓνα μέτρο «κεντρικότητας τοῦ δικτύου τῶν πόλεων», ποῦ προκύπτει ἀπὸ τοὺς μαθηματικὸς μετασχηματισμοὺς τῶν ἀποστάσεων μεταξὺ τῶν πόλεων, εἶναι τὸ ἰδιοδιάνυσμα τοῦ συστήματος, τελείως ἀντίστοιχο αὐτοῦ στὸ ὅποιο βασίζονται οἱ μηχανεὲς ἀναζήτησης τοῦ διαδικτύου, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἐξαρτᾶται πλέον ἡ καθημερινή μας ζωὴ.

Στὶς βασικὲς ἀναλύσεις μας χρησιμοποιοῦμε ὡς ἐναλλακτικὲς ἐξηρημένες μεταβλητὲς τὴ χωρικὴ ἔκταση τῶν τειχῶν, διακριτὸ, λόγῳ τοῦ

Εικόνα 4: Καμπύλη Ζίλφ για τη φήμη αρχαίων ελληνικών πόλεων και μητροπολιτικών περιοχών των ΗΠΑ, 2007.

τρόπου που έχει καταγραφεί, και όχι πολύ λεπτομερές μέτρο του μεγέθους της πόλης, καθώς και τη «φήμη» της, που είναι συνεχής μεταβλητή, ή όποια μετριέται με βάση το πλήθος των παραπομπών για κάθε πόλη στο *Inventory*. Για τη στατιστική κατανομή των μεγεθών των πόλεων, με βάση τη φήμη και την έκταση των τειχών, εκτιμούμε συντελεστές Ζίλφ (Παρέτο) πολύ κοντινούς σε αυτούς που χρησιμοποιούνται για τις σύγχρονες πόλεις.

Συγκεκριμένα, η καμπύλη Ζίλφ μοιάζει πολύ με σύγχρονες, όπως παραδείγματος χάριν προκύπτει από την Εικόνα 4, όπου αντιπαρατίθενται η καμπύλη για τη φήμη των αρχαίων ελληνικών πόλεων, αριστερά, και η καμπύλη για τις μητροπολιτικές περιοχές των ΗΠΑ για το 2007, δεξιά.

Πιστεύω ότι αυτό το πόρισμα προσθέτει τελείως καινούργια δεδομένα στη γνώση μας για το σύστημα των αρχαίων ελληνικών πόλεων, και των πόλεων γενικότερα. Επίσης, όπως και για τις μεσαιωνικές πόλεις της Κίνας, μικρογεωγραφικά στοιχεία για την τοποθεσία των πόλεων εξηγούν τα μεγέθη των πόλεων με σχετικά μεγάλους συντελεστές προσδιορισμού, R^2 .

Οι οικονομομετρικές παλινδρομήσεις, όπου προσαρμόζουμε τα μεγέθη των άλλων πόλεων με βάση τις αποστάσεις μεταξύ τους, λαμβάνοντας

υπόψη και τήν κατεύθυνση (λόγω τῶν ἀνέμων), δείχνουν τὰ ἐξῆς: ὅσο πιὸ μακριὰ εἶναι μιὰ ἄλλη πόλη, τόσο πιὸ ἀσθενῆς εἶναι ἡ ἐπιρροή της· ὅσο πιὸ μεγάλη εἶναι μιὰ ἄλλη πόλη, τόσο πιὸ μεγάλη εἶναι ἡ συγκεκριμένη πόλη, ἐφόσον δὲν λαμβάνουμε ὑπόψη τὶς γεωγραφικὲς ἐνότητες, περιφέρειες, ὅπου ἀνήκουν οἱ πόλεις. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι οἱ πιὸ μεγάλες πόλεις κεῖνται μακριὰ ἢ μία ἀπὸ τὴν ἄλλη· ὅταν ὅμως λαμβάνουμε ὑπόψη τὶς ἱστορικὲς περιφέρειες στὶς ὁποῖες ἀνήκουν οἱ πόλεις, τότε τὸ μέγεθος τῶν ἄλλων πόλεων στὴν ἴδια περιφέρεια ἔχει ἀρνητικὴ ἐπιρροή στὸ μέγεθος τῆς συγκεκριμένης πόλης. Μὲ ἄλλα λόγια, πόλεις στὴν ἴδια γεωγραφικὴ περιφέρεια ἀνταγωνίζονται ἢ μία τὴν ἄλλη. Οἱ μεγάλες πόλεις γενικὰ στὸν μεσογειακὸ χῶρο ἀπλώνονται, ὅπως παραδείγματος χάριν Ἀθήνα, Ρόδος, Συρακοῦσες κ.λπ.

Ἡ προσέγγιση αὐτὴ ἀξιοποιεῖ τὴ γεωγραφία καὶ τὴν καταλληλότητα τοῦ ἐδάφους ὅλου τοῦ χώρου ὅπου ἔχουν βρεθεῖ ἀρχαῖες ἐλληνικὲς πόλεις, ἀπὸ τὴν «Κολχίδα μέχρι τὶς Στῆλες τοῦ Ἡρακλέους», τὸ Γιβραλτάρ. Εἶναι ὅμως σωστή;

Τὸ ὅτι οἱ μορφωμένοι ἀρχαῖοι Ἕλληνες, τὰ μέλη τῆς ἀριστοκρατίας, εἶχαν τέτοια «παγκόσμια» συναίσθηση προδίδεται ἀπὸ διάφορες πηγές. Πρῶτον, ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτο γνωρίζουμε τὴν ἐξοικειώσή του μὲ μακρινὰ μέρη, ἀπὸ τὴ Βαβυλώνα καὶ τὴν Αἴγυπτο μέχρι τὸν Ἀτλαντικὸ, καὶ ἀπὸ τὴ Μεσόγειο μέχρι τὴ χώρα τῶν Ὑπερβορείων (τῶν Φινλανδῶν). Δεύτερον, ἓνα ἐδάφιο ἀπὸ τὸν Φαίδωνα τοῦ Πλάτωνος (109α-109β) εἶναι πειστικό⁸:

«Καὶ ὀρθῶς γε, ἔφη ὁ Συμμίας. Ἔτι τοίνυν, ἔφη, πάμμεγά τι εἶναι αὐτό, καὶ ἡμᾶς οἰκεῖν τοὺς μέχρι Ἡρακλείων στηλῶν ἀπὸ Φάσιδος [ποταμοῦ τῆς Κολχίδος] ἐν σμικρῷ τινι μορίῳ, ὥσπερ περὶ τέλμα μύρμηκας ἢ βατράχους περὶ τὴν θάλατταν οἰκοῦντας, καὶ ἄλλους ἄλλοθι πολλοὺς ἐν πολλοῖσι τοιοῦτοις τόποις οἰκεῖν. Εἶναι γὰρ πανταχῆ περὶ τὴν γῆν πολλὰ κοῖλα καὶ παντοδαπά καὶ τὰς ἰδέας καὶ τὰ μεγέθη...»

8. Τὴν ἐξοικειώσή μου μὲ τὸ ἐδάφιο αὐτὸ τὴν ὀφείλω στὸν OBER 2015, κεφ. 2. Ἡ σημασία τῆς πολιτιστικῆς συγγένειας τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν πόλεων γιὰ τὴν ἀποκεντρωμένη πολιτικὴ ὀργάνωση τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ κόσμου τίθεται πρῶτα στὸ κεφ. 2 καὶ ξανασυζητιέται στὸ κεφ. 3 μὲ βάση τὴ θεώρηση τῶν ἀνθρώπων ὡς «πολιτικῶν ζώων» ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη.

Τὸ σύστημα τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν πόλεων ἀποτέλεσε ἕνα εἶδος «φυσικοῦ πειράματος», ὅπου οἱ διάφορες πόλεις μὲ συγγενή γεωγραφία καὶ πολιτισμὸ ἀνέπτυξαν ἕνα ἐντυπωσιακὸ, πολιτικὰ ἀποκεντρωμένο (παρ' ὅλη τὴ στενὴ συγγένεια μεταξύ τους καὶ τὶς συμμαχίες), «ἐξελιγμένο» οἰκονομικὸ σύστημα, διεσπαρμένες σὲ στενές παραλιακὲς κοιλάδες, μὲ κινητήριον δύναμιν τὸ ἐμπόριον, μὲ τὴν ἐνδοχώρα τους καὶ μὲ ἄλλες πόλεις, βασιζόμενες στὸν καταμερισμὸ ἐργασίας καὶ ἐκμεταλλευόμενες πλῆθος οἰκονομικῶν, τεχνολογικῶν καὶ πολιτικῶν καινοτομιῶν.

Ἐπανερχόμενος πρὸς στιγμὴν στὶς πόλεις τῆς Κίνας, ἀναφέρω ὅτι καὶ ἐκεῖνο τὸ σύστημα ἀποτελοῦσε ἕνα εἶδος φυσικοῦ πειράματος, ὅμως πολὺ διαφορετικοῦ. Οἱ μεσαιωνικὲς πόλεις τῆς Κίνας ἀνῆκαν σὲ ἕνα ἐνιαῖο κράτος, μὲ μεταβολὲς στὰ σύνορά του ἀνὰ τὶς χιλιετίες, κοινὴ γλῶσσα καὶ κεντρικὴ κυβερνητικὴ δομὴ, μὲ κυριαρχία πάνω σὲ μεγάλο πληθυσμὸ (ποῦ ἐκτιμᾶται σὲ ἑκατοντάδες ἑκατομμύρια) καὶ ἔκτασιν, ἀποτελεσματικὸ φορολογικὸ σύστημα καὶ δυνατότητα σχεδιασμοῦ καὶ ἐκτέλεσης τεραστίων ἔργων, ὅπως τὸ Σινικὸ Τεῖχος καὶ ἡ Μεγάλῃ Διώρυγα. Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι βασικοὶ καθοριστικοὶ παράγοντες τοῦ μεγέθους τῶν πόλεων σὲ σχέση μὲ τὸ περιβάλλον τους εἶναι ἴδιοι μὲ αὐτοὺς τῶν ἐλληνικῶν πόλεων.

Ἡ ἔρευνα μᾶς δείχνει ὅτι μιὰ οἰκονομικὴ καινοτομία τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν πόλεων συσχετίζεται μὲ τὸ μέγεθός τους. Ἡ καινοτομία εἶναι ἡ ἔκδοσις νομισμάτων, ἕνας ἀποτελεσματικὸς τρόπος νὰ πιστοποιηθεῖ ἡ ὀνομαστικὴ τους ἀξία μὲ τὸ κύρος, τὴ σφραγίδα τοῦ κράτους. Πῶς ὅμως ἀπέκτησαν οἱ πόλεις πολὺτιμα μέταλλα γιὰ νὰ κόψουν νομίσματα;

Οἱ πιὸ πολλὲς πόλεις δὲν εἶχαν ἄμεση πρόσβαση σὲ ὄρυχεῖα πολυτίμων μετάλλων, ἀργύρου ἢ χρυσοῦ. Γύρω ἀπὸ τὸ Αἰγαῖο, τὰ κύρια γνωστὰ κοιτάσματα ἦταν στὸ Λαύριο, στὸ Παγγαῖο καὶ στὴν Τρωάδα. Ἐπομένως, κοπὴ νομίσματος σημαίνει ἱκανὴ στρατιωτικὴ ἰσχύ γιὰ νὰ προμηθευτεῖ ἡ πόλις πολὺτιμα μέταλλα ἀπὸ λάφυρα ἢ φόρους, ἀλλὰ κατὰ κύριον λόγον σημαίνει ἐμπορικὲς συναλλαγές μὲ ἄλλες πόλεις⁹. Σημαίνει ὅμως καὶ ἀνε-

9. BRESSON 2016, 265. Ἀκόμα καὶ γιὰ τὴν Ἀθήνα, ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι τὰ πρῶτα ἀργυρὰ νομίσματά της δὲν εἶναι ἀπὸ ἄργυρον τοῦ Λαυρίου. Εὐρήματα γεωγραφικῆς διασπορᾶς ἀντικειμένων ὡς ἐνδείξεις ἐμπορικῆς δραστηριότητος ἔχουν χρησιμοποιοθεῖ ἐπανειλημμένα ἀπὸ ἀρχαιολόγους. Ἐνα παράδειγμα εἶναι ἡ ἀξιολόγησις εὐρημάτων ἀντικειμένων ἀπὸ ὀψιδιανὸ σὲ διάφορες τοποθεσίες στὸ Αἰ-

πτυγμένο κράτος, με ειδικούς θεσμούς και νομικές διαδικασίες επιβεβαίωσης της γνησιότητας του νομίσματος σε κυκλοφορία.

Η έκδοση νομίσματος με κρατικά σύμβολα έχει χρονολογηθεί, κατά προσέγγιση για πολλές πόλεις και πιό λεπτομερειακά για άλλες, και υπάρχει στο *Inventory*. Από επιστημονικές έρευνες στα στρώματα πάγου της Γροιλανδίας προκύπτει ότι η εξόρυξη μολύβδου και αργύρου κατά την ελληνική και ρωμαϊκή εποχή (500 π.Χ.-300 μ.Χ.) ήταν κολοσσιαία: η ατμοσφαιρική μόλυνση από την επεξεργασία μολύβδου ήταν ίση με το 15% της συνολικής ρύπανσης από τη χρήση μολύβδου στη βενζίνη από το 1930 και μετά¹⁰!

Από την οικονομετρική ανάλυση προκύπτει ότι μια πόλη είναι τόσο πιό μεγάλη όσο νωρίτερα εξέδωσε νόμισμα, από άργυρο, χρυσό, ήλεκτρο, άκόμεα και όρειχαλκο. Συνεπώς, όσο πιό νωρίς μια πόλη συμμετείχε σε εμπόριο με άλλες πόλεις, τόσο πιό μεγάλη ήταν ή ίδια. Η εφεύρεση του νομίσματος εξυψηρετούσε τότε, όπως και τώρα, τις τρεις παραδοσιακές λειτουργίες του χρήματος: μέσο αποταμίευσης, λογιστική μονάδα και μέσο ανταλλαγής. Επομένως, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι ή αστικοποίηση και ή αύξηση του άπροσώπου εμπορίου που συνεπάγεται ώθησαν στην εφεύρεση του νομίσματος.

Το ποσοτικό αποτέλεσμα (άπολύτως λογικό) ότι ή έκδοση νομίσματος συσχετίζεται με το μέγεθος των πόλεων δέν είναι γνωστό μεταξύ των οικονομολόγων, ίσως ούτε και μεταξύ των αρχαιολόγων. Η διαμάχη μεταξύ νομισματολόγων για το ποιός εφηύρε πρώτος το στρογγυλό νόμισμα, ή Κίνα ή ή Ανατολική Μικρά Άσία και ή Ελλάδα (HORESH 2012), είναι για μένα δευτερεύον θέμα: κανείς δέν άμφισβητεί τον κρίσιμο ρόλο του νομίσματος ως ένδειξης ύπαρξης ανεπτυγμένης κρατικής εξουσίας στην πόλη που το εκδίδει, έμπιστοσύνης στους θεσμούς που επιβεβαιώνουν τη γνησιότητά του και συγχρόνως συμμετοχής στο εμπόριο. Άν και πολλά πράγματα ανακαλύφθηκαν πρώτα στην Κίνα, οι ένδειξεις ότι αυτή ή ανακάλυψη διαδόθηκε από τη Δύση στην Άνατολή είναι πολύ πειστικές!

γαίο, προερχόμενα από συγκεκριμένες θέσεις, όπως το Έργαστήριο στη Φυλακωπή της Μήλου, βλ. BOSANQUET 1904 και CARTER 1998.

10. HONG ET AL. 1994.

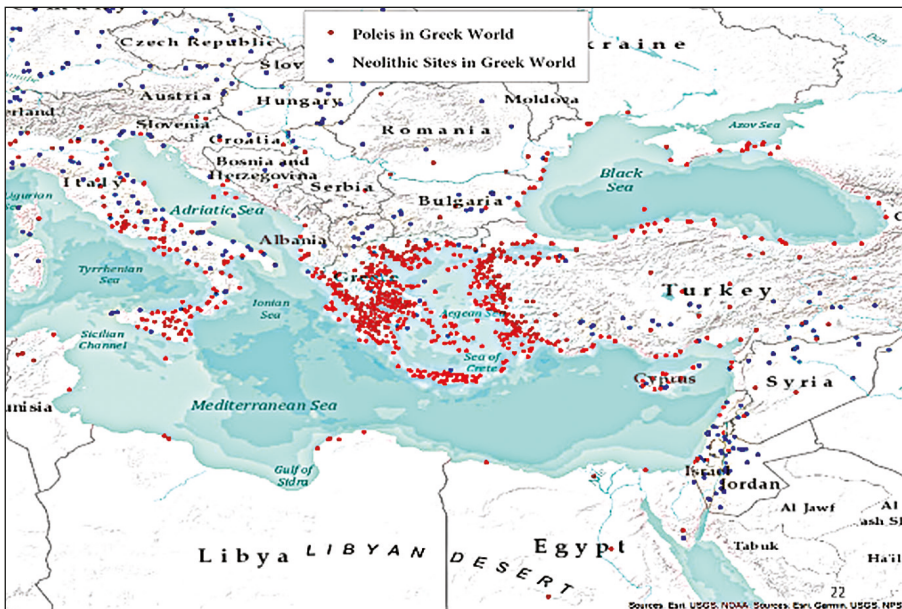

Εικόνα 5: Νεολιθικοί οικισμοί στον ελληνικό χώρο.

Τη σημασία του έκχρηματισμού της οικονομίας για το μέγεθος της οικονομίας, δηλαδή το συνολικό εισόδημα, ή τις συνέπειες του να απειλείται μās υπενθύμισαν δύο επεισόδια κατά τη διάρκεια της ελληνικής κρίσης. Πρώτον, ή φυγή των καταθέσεων, φυγή κεφαλαίων όπως λέγεται, δημιουργει χρηματοοικονομική ασφυξία στην αγορά και έχει συντελέσει στην ένταση της κρίσης. Δεύτερον, πρωτοβουλίες κοινωνικών ομάδων σε μερικές περιοχές της χώρας να οργανωθούν σε ανταλλακτικούς συνεταιρισμούς συνέτειναν στην όξυνση της κρίσης. Πρόκειται για το ίδιο φαινόμενο.

Η σύγκριση των θέσεων των αρχαίων με τις σύγχρονες ελληνικές πόλεις είναι ενδιαφέρουσα. Οί νεολιθικοί οικισμοί απεικονίζονται στον χάρτη της Εικόνας 5¹¹. Άς τον συγκρίνουμε με τον χάρτη των αρχαίων ελληνικών πόλεων στην Εικόνα 6. Η αστικοποίηση στον ελληνικό χώρο συνδέεται με

11. Η σύνθεση των χαρτών στις Εικόνες 5, 6, και 7 είναι πρωτότυπη έρευνα του συγγραφέα. Ευχαριστώ θερμά τον Wencong Xu για τη βοήθειά του με τις απεικονίσεις στις Εικόνες 5, 6 και 7.

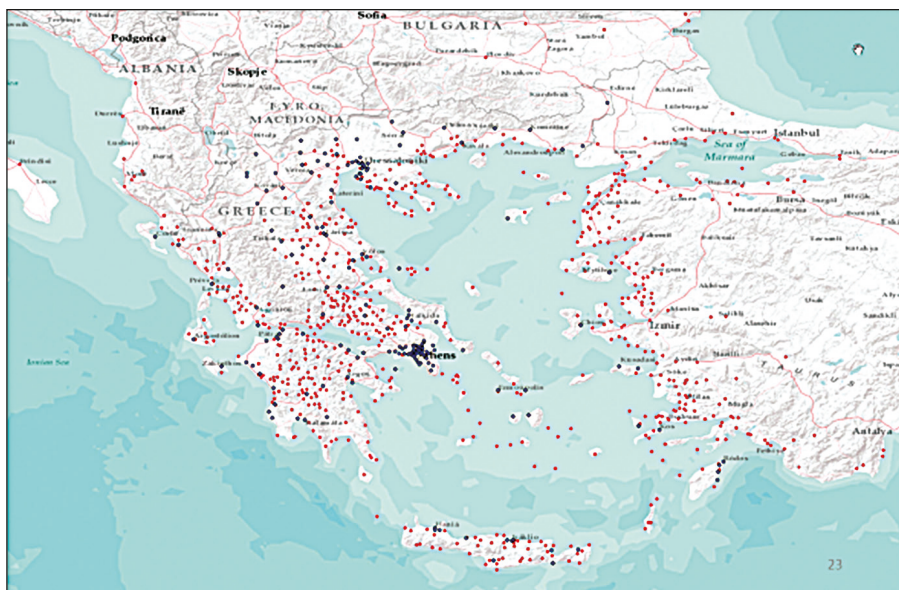

Εικόνα 6: Νεολιθικοί οικισμοί στον ελληνικό χώρο και αρχαίες ελληνικές πόλεις.

μετακίνηση πιό κοντά στη θάλασσα: η μέση ελάχιστη απόσταση των νεολιθικών οικισμών από την ακτή είναι 31,1 χλμ. και των πόλεων 9,9 χλμ.

Ἡ εἰρήνευση τῶν θαλασσῶν, ἡ ἐξοικείωση μὲ τὴ ναυτικὴ τεχνολογία καὶ ἡ ἀνάπτυξη δεξιοτήτων ναυσιπλοΐας, καὶ συνεπῶς ἡ αὐξημένη σημασία τοῦ θαλασσίου ἐμπορίου, εἶναι παράγοντες ποὺ ἐξηγοῦν ἐν μέρει αὐτὸ τὸ φαινόμενο. Ἡ ἐρμηνεία ὅμως αὐτὴ μπορεῖ νὰ εἶναι ἐσφαλμένη, ἐὰν παραδείγματος χάριν ἡ γνώση μας γιὰ τὶς θέσεις τῶν νεολιθικῶν οικισμῶν εἶναι ἀποτέλεσμα δειγματομεροληψίας, δηλαδὴ δὲν εἶναι τόσο ἀντιπροσωπευτικὲς ὅσο αὐτὲς τῶν πόλεων, διότι φέρ' εἰπεῖν εἶναι πιό δύσκολο νὰ ἀνιχνευθοῦν, ἢ μπορεῖ νὰ μὴν ἔχουν προσελκύσει τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἐρευνητῶν τόσο ὅσο οἱ ἀρχαῖες πόλεις.

Ἡ σύγκριση τῶν θέσεων τῶν ἀρχαίων μὲ τοὺς σύγχρονους ἀστικούς οικισμοὺς καὶ πόλεις, ἄς ποῦμε, μὲ περισσότερους ἀπὸ 5.000 κατοίκους παρουσιάζεται στὴν Εἰκόνα 7. Ἡ εἰκόνα αὐτὴ ἐπιτρέπει τὴν ἐρμηνεία ὅτι οἱ ἀστικοὶ πληθυσμοὶ συγκεντρώνονται πιό πολὺ στὸν ἄνθρωπο. Ὅπως ἤδη εἶδαμε, μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῶν τεχνολογιῶν ἐπικοινωνίας αὐτὸ μπορεῖ νὰ ἀναστραφεῖ.

Εικόνα 7: Αρχαίες ελληνικές πόλεις και σύγχρονες πόλεις και οικισμοί με πληθυσμό μεγαλύτερο των 5.000 κατοίκων.

Οι αρχαίες πόλεις λειτούργησαν ως προπομποί τῆς οικονομικῆς ἀνάπτυξης¹². Ἡ ἀρχαία Ἀθήνα, ἴσως μιὰ ἐξάιρεση, ἦταν μεγάλη διαφοροποιημένη οικονομία, μὲ γεωργία, ἀλιεία, μεταποίηση καὶ ὑπηρεσίες. Ἄλλες, μικρότερες πόλεις, ἀπὸ τοποθεσίες ἀνταλλαγῆς κοντὰ σὲ σημεῖα προικισμένα ἀπὸ εὐνοϊκὴ γεωγραφία, ἐξελίχθηκαν σὲ πραγματικὲς πόλεις.

4. Κοινωνικὲς διαδράσεις καὶ δυναμικὴ τῶν γειτονιῶν: ἀναβάθμιση καὶ ἀνανέωση, ἢ ὑποβάθμιση;

Θὰ περάσω τώρα στὸ ἐσωτερικὸ τῶν πόλεων. Στὸ κέντρο τῆς Ἀθήνας συνυπάρχουν καλὲς καὶ «κακὲς», ὑποβαθμισμένες, γειτονιές, μὲ πολλὲς ἐγκαταλειμμένες ἰδιοκτησίες, γειτονιές ποὺ κάποτε εὐημεροῦσαν. Παράλληλα, ἢ

12. Οἱ OBER 2015 καὶ BRESSON 2016 ἔχουν ἐκμοντερνίσει τὴ βιβλιογραφία γιὰ τὴν οικονομικὴ ἀνάπτυξη τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας, χρησιμοποιώντας ἐκτεταμένα ἔννοιες καὶ σημαντικὰ πορίσματα ἀπὸ τὶς κοινωνικὲς ἐπιστῆμες, ἀλλὰ ἰδιαίτερα τὴν οικονομική.

δημογραφική σύνθεση τοῦ κέντρου ἔχει ἀλλάξει, καὶ ὄχι παντοῦ πρὸς τὸ χειρότερο. Αὐτὰ ὅλα τὰ ξέρετε καλύτερα ἀπὸ μένα! Τί ἔχω λοιπὸν νὰ προσθέσω;

Τὴν κατανόηση τῶν διεργασιῶν τῆς τοπικῆς δυναμικῆς τῶν γειτονιῶν, ἀπὸ τὴν ὁποία ἐξαρτᾶται ἡ βιωσιμότητά τους καὶ ἡ ὁποία συναρτᾶται μὲ τὶς προτιμήσεις τῶν ἀτόμων γιὰ τὸ ποιὸς ἐπιθυμοῦν νὰ ἔχουν ὡς γείτονες τὴν ὀφείλουμε στὸν Thomas C. Schelling. Ὅπως τὸ ἐκφράζει ὁ ἴδιος ὁ γίγαντας αὐτὸς τῆς θεωρίας τῶν παιγνίων (θεωρίας τῶν ἀλληλεπιδρωσῶν ἀποφάσεων, στὴν ὀρολογία ποῦ ὁ ἴδιος προτιμᾷ): «ἡ ἀνάλυσή μου διερευνᾷ τὴ σχέση μεταξὺ τῶν χαρακτηριστικῶν τῆς συμπεριφορᾶς τῶν ἀτόμων ποῦ ἀπαρτίζουν ἓνα κοινωνικὸ σύνολο (γειτονιά, κοινότητα) καὶ τὴ συνολικὴ συμπεριφορά»¹³.

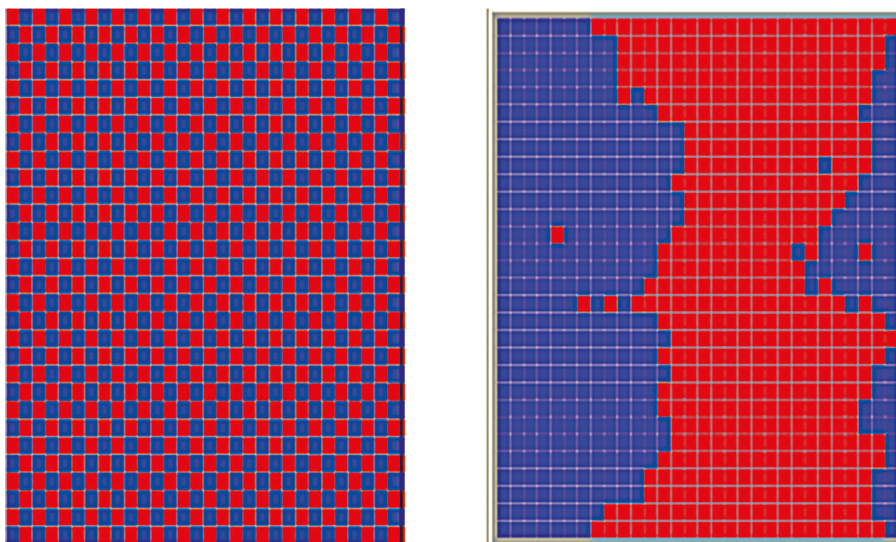
Ἡ ὑποβλητικὴ χρῆση τῶν ἰδεῶν τοῦ Schelling, μαζὶ μὲ τὶς μηχανικὲς ιδιότητες τῆς αὐτοοργάνωσης, μᾶς ἔχει ἐπιτρέψει βαθύτερη κατανόηση τοῦ πῶς ἓνα συνολικὸ κοινωνικὸ ἀποτέλεσμα μὲ ἀνεπιθύμητες ιδιότητες – ὅπως πλήρης κοινωνικὸς διαχωρισμὸς – μπορεῖ νὰ προκύψει ὅταν οἱ προτιμήσεις ποῦ ἔχουν οἱ ἄνθρωποι ὡς πρὸς τὴ γειτνίαση μὲ ἄλλους ἀνθρώπους μὲ συγκεκριμένα χαρακτηριστικὰ εἶναι ἡπια διαχωριστικές.

«Μιὰ εἰκόνα ἀξιίζει χίλιες λέξεις»¹⁴.

Οἱ ἀρχικὲς θέσεις τῶν ἀτόμων εἶναι ὁμοιόμορφες σὲ «γειτονιὲς von Neumann», ὅπως στὸ ἀριστερὸ μέρος τῆς εἰκόνας. Κάθε ἄτομο περιβάλλεται ἀπὸ ἄλλα, διαφορετικὰ ἀπὸ αὐτό, ποῦ κεῖνται στὰ ἐφαπτόμενα τετράγωνα. Οἱ θέσεις αὐτὲς ἀποτελοῦν βέλτιστη κατὰ Παρέτο, ἀλλὰ δυναμικὰ ἀσταθὴ ἰσορροπία. Ἐὰν διαταραχθεῖ δὲν ἐπανερχεται. Παραδείγματα χάριν, ἐὰν κατὰ τύχη δύο ἄτομα ἀνταλλάξουν θέσεις, ὅλα τὰ ὑπόλοιπα ἄτομα ἀναγκάζονται νὰ προσαρμόσουν τὶς θέσεις τους, κατόπιν ἐπιμέρους ἀποφάσεων γιὰ τὸ ποιὸς θέλουν γιὰ γείτονες. Οἱ ἀποφάσεις αὐτὲς διέ-

13. Ὁ T. C. Schelling εἶναι καὶ ὁ ἀδιαφιλονίκητος γίγαντας τῆς πυρηνικῆς πολιτικῆς: Ἡ ὁμιλία του στὴν ἀπονομὴ τοῦ Νόμπελ εἶχε τὸν τίτλο «An Astonishing Sixty Years: The Legacy of Hiroshima» (SCHELLING 2005). Εἰρήσθω ἐν παρόδῳ, ἔτσι ἀποφύγαμε τὸν πυρηνικὸ ὄλεθρο!

14. Ἡ Εἰκόνα 8 προέρχεται ἀπὸ τὸν ZHANG 2004a, ποῦ μαζὶ μὲ τὸν ZHANG 2004b ἀποτελοῦν τὶς πλέον ἐνδιαφέρουσες πρόσφατες θεωρητικὲς θεμελιώσεις τῶν ἰδεῶν τοῦ Schelling. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ὁμιλίας προβλήθηκε βίντεο ποῦ γράφτηκε ἀπὸ τὸν J. Zhang, ὡς μέρος τοῦ ZHANG 2004a, καὶ διασκευάστηκε γιὰ τοὺς σύγχρονους ὑπολογιστὲς ἀπὸ τὸν Nikola Jovanovic. Εὐχαριστῶ θερμότατα καὶ τοὺς δύο.

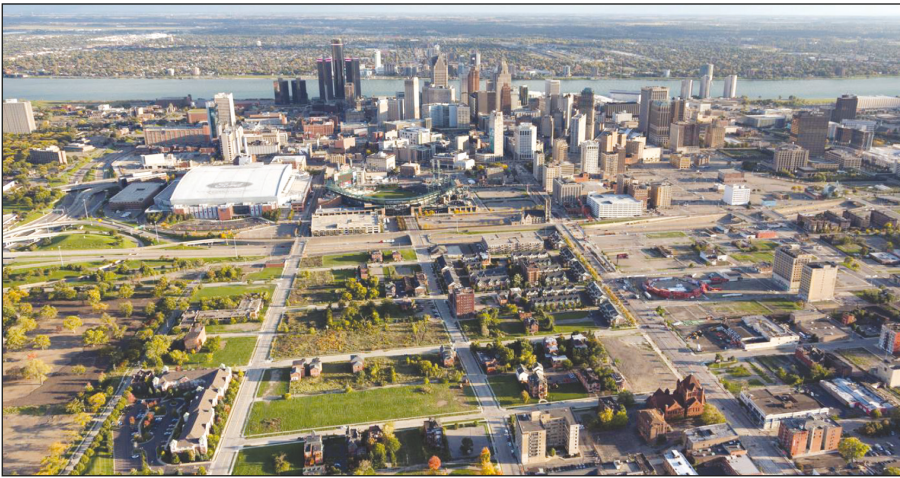

Εικόνα 8: Προσομοίωση του υποδείγματος του Schelling σε «γειτονίες von Neumann».

πονται από έξωτερικότητες, κοινωνικές αλληλεπιδράσεις. Έτσι το κοινωνικό σύνολο οδηγείται στον πλήρη οικιστικό διαχωρισμό, όπως στο δεξιό μέρος της εικόνας! Η τοπική δυναμική των γειτονιών εξασφαλίζει, όπως μπορεί να αποδειχθεί και αναλυτικά, ότι ο πλήρης οικιστικός διαχωρισμός είναι δυναμικά ευσταθής.

Φυσικά η τοπική δυναμική των γειτονιών είναι εξίσου χρήσιμη για την ανάλυση «εναρέτου» κύκλου οικονομικής και πολεοδομικής αναμόρφωσης. Παραδείγματος χάριν, ο διεθνής τύπος έχει πρόσφατα ασχοληθεί με παραδείγματα έντυπωσιακών βελτιώσεων στην ποιότητα υπηρεσιών εστίασης, διασκέδασης και γενικότερα πολιτιστικών και καλλιτεχνικών εκδηλώσεων, που έχουν γίνει πρόσφατα ιδιαίτερα εμφανείς και έχουν αλλάξει την αθηναϊκή «ατμόσφαιρα», σηματοδοτώντας την αναβάθμιση όρισμένων περιοχών της Αθήνας¹⁵. Έτσι, θά ήταν ενδιαφέρον να μελετηθούν οι προϋποθέσεις υπό τις οποίες τέτοιες ιδι-

15. Βλέπε WILDER 2018, που τονίζει ότι η Αθήνα «αναδύεται», έχοντας υποστεί το χάος της οικονομικής κρίσης, σε μία από τις πλέον ζωντανές και πολιτιστικά σημαντικές πρωτεύουσες.

Εικόνα 9: Brush Park και Κέντρο, Ντιτρόιτ¹⁶.

ωτικές κατά κανόνα πρωτοβουλίες μπορούν να οδηγήσουν σε έκτεταμένη, επιταχυνόμενη αναβάθμιση αστικών περιοχών. Ο μηχανισμός είναι ο ίδιος. Άφοῦ ἡ αναβάθμιση ἔχει ξεκινήσει καὶ αὐτοσυντηρεῖται, δημιουργεῖ κίνητρα σὲ ἄλλα ἄτομα νὰ προβοῦν σὲ ἀνάλογες δραστηριότητες, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἐδραιώνεται καὶ νὰ ἐξαπλώνεται ἡ αναβάθμιση.

Φυσικὰ τὰ φαινόμενα τῆς πολεοδομικῆς ὑποβάθμισης δὲν ἀφοροῦν μόνον τὴν Ἀθήνα. Ἀπαντῶνται σὲ πολλὲς πόλεις τοῦ κόσμου, ποὺ ἔχουν ὑποστῆ μεγάλο σόκ. Ἕνα παράδειγμα εἶναι τὸ Ντιτρόιτ (Εἰκόνα 9), τοῦ ὁποῦ ἡ κρίση ἔχει ἀφετηρία τὶς δυνάμεις τῆς ἀποβιομηχάνισης. Μιὰ πρόσφατη μελέτη τῶν OWENS III ET AL. (2018) γιὰ τὸ Ντιτρόιτ, μὲ κεντρικὴ ἰδέα τὶς ἐξωτερικότητες, ἀξιολογεῖ συγκεκριμένες πολιτικὲς ἀστικῆς ἀνανέωσης καὶ ἀναβάθμισης.

Ὅταν ἀποφασίζουμε ποῦ θὰ κατοικήσουμε, ὡς ἐνοικιαστῆς ἢ ὡς ἰδιοκτῆτες, λαμβάνουμε πολλὰ στοιχεῖα ὑπόψη μας, ὅπως ἀπόσταση ἀπὸ τὴ δουλειά μας, πάρκινγκ, καταστήματα, ἐστιατόρια, χώρους ἀναψυχῆς, θέα κ.λπ., σύμφωνα μὲ τὶς προτιμήσεις μας. Ἡ ἱκανοποίησή μου ἀπὸ τὴν κατανάλωση ὑπηρεσιῶν στέγης καὶ ἀπὸ ὅλα τὰ ἀγαθὰ ποὺ καταναλώνω ἐπηρεά-

16. Πηγή: *New York Times*, 14.10.2014. Χρησιμοποιεῖται ἐπίσης ἀπὸ τοὺς OWENS III ET AL. 2018.

ζεται και από πόσους και ποιους έχω ως γείτονες, τί συνήθειες έχουν, ποιὰ είναι τὰ δημογραφικά τους χαρακτηριστικά κ.λπ. Δηλαδή τὸ πόσο ἐλκυστική εἶναι κάθε γειτονιά, ἢ «ποιότητά» της, ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ ποιοὶ εἶναι οἱ γείτονές μας και ἀπὸ τίς ἀντίστοιχες διαδράσεις. Ἄν και ὁ βαθμὸς διαφέρει μεταξύ τῶν ἀτόμων, ἢ κοινωνική μας ζωή, τὸ δίκτυο τῶν κοινωνικῶν μας σχέσεων, ἐπηρέαζεται ἀπὸ τὴ γειτονιά ὅπου κατοικοῦμε.

Ἡ σχέση τῆς τοπολογικῆς δομῆς τῆς πόλης μὲ κοινωνικὲς διασυνδέσεις δὲν εἶναι καινούργια ἰδέα. Ἡ πολεοδομικὴ ὀργάνωση τῆς πόλης σὲ γειτονιὲς παντοῦ στὸν κόσμο σχετίζεται ἄμεσα μὲ τὴν κοινωνικὴ μάθηση και τὴν πολιτικὴ πληροφόρηση. Ζώντας κοντὰ σὲ ἄλλους ἐνημερωνόμαστε γιὰ πολιτικὲς πεποιθήσεις και θέσεις.

Αὐτὴ τὴν πτυχή τῶν γειτονιῶν φαίνεται ὅτι ἀξιοποίησε ὁ Κλεισθένης ὅταν ἀναδιέταξε τὴν πολιτικὴ δομὴ τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τὴν ἐγκαθίδρυση τοῦ δημοκρατικοῦ καθεστώτος τὸ 507 π.Χ. Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ὁ Κλεισθένης ἔτσι «ἔδωσε τὴν πολιτεία στὸν λαό». Κατὰ τὸν OBER (2008), ὁ Κλεισθένης χρησιμοποίησε ἐνστικτωδῶς τὴ θεωρία τῶν γράφων!

Ἐπομένως, πῶς διαμορφώνονται οἱ γειτονιὲς σὲ μιὰ πόλη σὰν τὴν Ἀθήνα;

Μιὰ γειτονιά εἶναι κοινωνικά και οἰκονομικά βιώσιμη ἐφόσον ὁ ἀριθμὸς τῶν («ἐπιθυμητῶν») γειτόνων, ποὺ και οἱ ἴδιοι εὐχαρίστως παραμένουν στὴ γειτονιά και προτίθενται νὰ ἐπενδύσουν στὴ βελτίωση τῶν κατοικιῶν τους, ἱκανοποιεῖ μερικὲς συνθῆκες: (1) Ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς πρέπει νὰ ὑπερβαίνει ἓνα ὄριο, ποὺ εἶναι πιὸ μεγάλο ὅσο πιὸ πολλὲς εὐκαιρίες ὑπάρχουν ἀλλοῦ στὴν ἀστικὴ περιοχὴ· τὸ ὄριο εἶναι πιὸ μικρὸ ὅσο πιὸ χαμηλὰ εἶναι τὰ ἐνοίκια (ἢ οἱ ἀξίες τῶν κατοικιῶν), διότι «ἀποζημιώνουν» γιὰ τὴν ἔλλειψη ἄλλων ἐπιθυμητῶν χαρακτηριστικῶν. (2) Ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῶν ἐπιχειρήσεων ποὺ θὰ ἐνδιαφέρονταν νὰ ἀναλάβουν ἔργα ἀναβάθμισης ἰδιοκτησιῶν, ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀτόμων πρέπει νὰ ὑπερβαίνει ἓνα ἐλάχιστο, τὸ ὁποῖο τοὺς ἐπιτρέπει νὰ καλύψουν τὸ πάγιο κόστος λειτουργίας σὲ μιὰ πυκνοκατοικημένη περιοχὴ τῆς πόλης.

Ὑπὸ αὐτὲς τίς συνθῆκες, ὑπάρχουν δύο δυνατὲς καταστάσεις ἰσορροπίας Nash: (1) Οἱ συνθῆκες ἱκανοποιοῦνται γιὰ ἄτομα και ἐπιχειρήσεις, και ἡ γειτονιά ἀναβαθμίζεται. (2) Οἱ συνθῆκες δὲν ἱκανοποιοῦνται γιὰ ἄτομα και ἐπιχειρήσεις, και ἡ γειτονιά ὑποβαθμίζεται. Καταλήγουμε σὲ ἐφικτὲς και μὴ ἐφικτὲς γειτονιὲς.

Γιὰ νὰ ἐπικρατήσῃ ἡ ἐφικτὴ ἰσορροπία, ἄτομα καὶ ἐπιχειρήσεις πρέπει νὰ συντονιστοῦν. Ἐὰν τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς γειτονιᾶς εἶναι λιγότερο θετικά, τότε δίνεται μεγαλύτερη βαρύτητα στὸν συντονισμό.

Ἡ εἰκόνα τοῦ κέντρου τῆς Ἀθήνας εἶναι ἀποτέλεσμα συσσωρευμένων ἀποφάσεων τοῦ παρελθόντος καὶ πολλῶν ἄλλων παραγόντων, ὅπως κακῶν πολιτικῶν ἐπιλογῶν ἢ ἀπραξίας. Ὁ συντονισμὸς εἶναι ἀπαραίτητος γιὰ νὰ ἀναστραφεῖ ἡ ὑποβάθμιση, ἡ ὁποία δὲν περιορίζεται μόνο στὴν ἐξωτερικὴ ἐμφάνιση. Ἡ ἀδυναμία συντονισμοῦ ὀδηγεῖ σὲ περαιτέρω ὑποβάθμιση, ποὺ ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα ἀναπόφευκτα τὴν ἀποχώρηση αὐτῶν ποὺ ἔχουν ἄλλες ἐπιλογές, καὶ τὴν ἀφίξη αὐτῶν μὲ συναφεῖς προτιμήσεις, μὲ συνέπεια τὴ μεταβολὴ τῆς δημογραφικῆς σύνθεσης τῆς γειτονιᾶς. Μεμονωμένα ἄτομα δὲν μποροῦν νὰ ἀναστρέψουν τὴν ὑποβάθμιση.

Χωρὶς ἀμφιβολία, ὁ συντονισμὸς εἶναι δύσκολος σὲ πόλη σὰν τὴν Ἀθήνα, μὲ ἰδιαίτερα κατακερματισμένες ἰδιοκτησίες. Ἐπομένως, ὁ ἐνδεδειγμένος τρόπος ἀντιμετώπισης εἶναι οἱ κυβερνητικὲς ἐπεμβάσεις ὑπεράνω κάποιας ἐλάχιστης κλίμακας, ποὺ νὰ συνοδεύονται ἀπὸ οἰκονομικὲς ἐγγυήσεις, κρατικὴ παρουσία καὶ κράτος δικαίου (ποὺ προστατεύει τὴν ἰδιοκτησία), καὶ νὰ εἶναι συμβατὲς μὲ τὸν ἀστικὸ ἰστό. Εἰδάλλως, ὁ οἰκιστικὸς διαχωρισμὸς σὲ δημογραφικὴ βάση καὶ ἡ περαιτέρω ὑποβάθμιση εἶναι ἀναπόφευκτοι.

Ἐπίλογος

Κλείνοντας θέλω νὰ ἐκφράσω τὶς εὐχαριστίες μου: πρῶτον, στοὺς δασκάλους καὶ καθηγητὲς μου, ποὺ τοὺς εὐχαριστῶ ὅλους γιὰ τὴ φροντίδα τους καὶ τὴν αὐτοπεποίθηση ποὺ μοῦ ἐνέπνευσαν, καὶ κυρίως ὁ δάσκαλός μου στὸ 52ο Δημοτικὸ Θεσσαλονίκης, ὁ ὁποῖος μοῦ ἐπέτρεψε νὰ κάνω τὴν πρώτη δημόσια ὀμιλία μου, ξεναγώντας τοὺς συμμαθητὲς μου στοὺς Φιλίππους, τὴν ἀνοιχτὴ τοῦ 1957· δεύτερον, στοὺς γονεῖς μου, ποὺ μὲ τὴν ἀγάπη τους καὶ τὴν ἐμπιστοσύνη τους σ' ἐμένα συνέβαλαν στὸ νὰ γίνω αὐτὸς ποὺ εἶμαι σήμερα· τρίτον, στὴν οἰκογένειά μου ἀλλὰ ἰδιαίτερα στὸν θεῖο μου ἀρχαιολόγο Δημήτρη Λαζαρίδη, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἔμαθα πολλά· τέταρτον, στοὺς πάνω ἀπὸ 42 ἐρευνητικούς μου συνεργάτες, τέσσερις ἀπὸ τοὺς ὁποῖους εἶναι στὴν αἴθουσα αὐτὴ· πέμπτον, στοὺς συμμαθητὲς μου στὰ ἐλληνικὰ δημόσια σχολεῖα ὅπου ἐφοίτησα, δηλαδή στὸ Δημοτικὸ Κυπαρισσίας, στὸ 52ο Δημοτικὸ Θεσσαλονίκης, στὸ 3ο Γυμνάσιο Θεσσαλονίκης, στὸ Πειραματικὸ Θεσσαλονίκης, στὸ 10ο καὶ στὸ 5ο Γυμνάσιο Ἀθηνῶν,

στο Έθνικὸ Μετσόβιο Πολυτεχνεῖο καὶ στὸ Πανεπιστήμιο Stanford, καὶ στοὺς φίλους μου ποὺ με δίδαξαν ὅτι ἡ ἐπιδίωξη τῶν ὑψηλῶν στόχων πρέπει νὰ συμβαδίζει μετὰ τὴ μετριοφροσύνη· ἔκτον, στὴ σύζυγό μου Ἄννα Χάρδμαν γιὰ τὰ 42 χρόνια ζωῆς, ἀγάπης, συντροφικότητας καὶ εὐλικρινοῦς κριτικῆς.

Τέλος, εὐχαριστῶ καὶ πάλι τὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν γιὰ τὴν τιμὴ ποὺ μοῦ ἔκανε νὰ με ἐκλέξει ἀντεπιστέλλον μέλος καὶ τὴν εὐκαιρία ποὺ μοῦ ἔδωσε νὰ παρουσιάσω, μέσω τοῦ ἐρευνητικοῦ μου ἔργου, ἕνα μικρὸ κομμάτι τῆς μεθοδολογίας τῆς σύγχρονης οἰκονομικῆς ἐπιστήμης. Μὲ τὴν καθοδήγηση τῆς θεωρίας, ἡ σύγχρονη οἰκονομικὴ ἐπιστήμη ἐπιδιώκει τὴν ἀνίχνευση αἰτίων καὶ αἰτιατῶν, πέραν τῶν ἐλκυστικῶν, παραπλανητικῶν συσχετίσεων ποὺ ἀποτελοῦν καθημερινοὺς πειρασμοὺς γιὰ τὴν κρίση μας.

Ἀναφορὲς

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Πολιτικά*, 7.1326β.

<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0057%3Abook%3D7%3Asection%3D1326b>

BOSANQUET, R. C., *The obsidian trade*, στὸ: ATKINSON, T. D. – BOSANQUET, R. C. ET AL. (eds), *Excavations at Phylakopi in Melos*, Society for the Promotion of Hellenic Studies, Supplementary volume 4, London 1904, 216-233.

BRESSON, A., *The Making of the Ancient Greek Economy*, Princeton University Press, Oxford and Princeton 2016.

CARTER, T., *‘Through a Glass Darkly’: Obsidian and Society in the Southern Aegean Early Bronze Age* (διδακτορικὴ διατριβή), London University, 1998.

CLEMENT, D., *Sets and the city: Urban growth may seem chaotic, but order lies beneath*, Federal Reserve Bank of Minneapolis, *The Region*, 1.9.2004.

GABAIX, X. – IOANNIDES, Y. M., *The evolution of city size distributions*, στὸ: J. V. HENDERSON – J.-F. THISSE (eds), *Handbook of Regional and Urban Economics*, 4, *Cities and Geography*, 53, 2004, 2341-2378.

GLAESER, E. L., *Reinventing Boston: 1630-2003*, *Journal of Economic Geography*, 5, 2, 2005, 119-153.

GU ZUYU (Γκούτ Ζουγιού) 顧祖禹 1631-1692. *Du Shi Fang Yu Ji Yao* (Βασικὲς γνώσεις γεωγραφίας γιὰ τὴν ἀνάγνωση τῆς ἱστορίας). Πρόκειται περὶ κλασσικοῦ κειμένου τοῦ 17ου αἰώνα, https://en.wikipedia.org/wiki/Dushi_Fangyu_Jiyao. Τὸ λῆμμα στὸ worldcat εἶναι: <https://www.worldcat.org/title/du-shi-fang-yu-ji-yao-4/oclc/671864761>

HANSEN, M. H. – NIELSEN, T. H., *Inventory of Archaic and Classic Poleis*, Oxford University Press, Oxford 2004.

- HONG, S. – CANDELONE, J.-P. – PATTERSON, C. C. – BOUTRON, C. F., Greenland ice evidence of hemispheric lead pollution two millennia ago by Greek and Roman civilizations, *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 265, 23, 1994, 1841-1843.
- HORESH, N., *Chinese Money in Global Context: Historic Junctures between 600 BCE and 2012*, Stanford University Press, Stanford 2014.
- IOANNIDES, Y. M. – OVERMAN, H. G. – ROSSI-HANSBERG, E. – SCHMIDHEINY, K., The effect of information and communication technologies on urban structure, *Economic Policy*, 23, 54, April 2008, 202-242.
- IOANNIDES, Y. M., *From Neighborhoods to Nations: The Economics of Social Interactions*, Princeton University Press, Princeton and Oxford 2013.
- IOANNIDES, Y. M. – JUNFU, Z., Walled cities in late imperial China, *Journal of Urban Economics*, 97, 2017, 71-88.
- IOANNIDES, Y. M. – SKOURAS, S., US city size distribution: Robustly Pareto, but only in the tail, *Journal of Urban Economics*, 73, 1, January 2013, 18-29.
- KRUGMAN, P., «The Increasing Returns Revolution in Trade and Geography» (Nobel Prize Lecture), Stockholm 2008.
- LEDERBERG, J., *The New Yorker*, 13.11.1978, 40-42.
- MORETTI, E., Human capital externalities in cities, στί: HENDERSON, J. V. – THISSE, J.-F. (eds), *Handbook of Urban and Regional Economics*, 4, 51, 2004, 2243-2291.
- UBER, J., *Democracy and Knowledge: Innovation and Learning in Classical Athens*, Princeton University Press, Princeton and Oxford 2008.
- UBER, J., *The Rise and Fall of Classical Greece*, Princeton University Press, Princeton and Oxford 2015.
- OWENS III, R. – ROSSI-HANSBERG, E. – SARTE, P.-D., *Rethinking Detroit*, Working Paper, Princeton University, April 2018. [https://www.princeton.edu/~erossi / RD.pdf](https://www.princeton.edu/~erossi/RD.pdf)
- ΠΛΑΤΩΝ, *Νόμοι*, 5.737ε. <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0166%3Abook%3D5%3Asection%3D737e>
- ΠΛΑΤΩΝ, *Φαίδων*, 109α-109β. <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0169%3Atext%3DPhaedo%3Asection%3D109a>
- ROSSI-HANSBERG, E. – WRIGHT, M. L. J., Urban structure and growth, *The Review of Economic Studies*, 74, 2, 2007, 597-624.
- SCHELLING, T. C., *Micromotives and Macrobehavior*, New York 1978.
- SCHELLING, T. C., «An Astonishing Sixty Years: The Legacy of Hiroshima» (Nobel Prize Lecture), Stockholm 2005.
- SKOURAS, S., *Explaining Zipf's Law for US Cities*, 2009. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1527497>

- TRANOS, E. – IOANNIDES, Y. M., «ICT and Cities Revisited» (to be presented at the Urban Economics Association Conference, Columbia University, October 2018).
- WILDER, C., Athens, Rising, *The New York Times*, 18.6.2018. <https://nyti.ms/2HZ2msX>
- ZHANG, J., Residential segregation in an all-integrationist world, *Journal of Economic Behavior and Organization*, 54, 4, 2004a, 533-550.
- ZHANG, J., A dynamic model of residential segregation, *Journal of Mathematical Sociology*, 28, 3, 2004b, 147-170.
-

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 9ΗΣ ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2018

ΥΠΟΔΟΧΗ ΤΟΥ ΞΕΝΟΥ ΕΤΑΙΡΟΥ
Dr. ROWAN DOUGLAS WILLIAMS

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΡΟΕΔΡΟ
κ. ΑΝΤΩΝΙΟ ΚΟΥΝΑΔΗ

Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ὑποδέχεται σήμερα μεῖ ιδιαίτερη χαρὰ καὶ τιμὴ τὸν σεβασμιώτατο καὶ ἔλλογιμώτατο Λόρδο Δόκτορα Rowan D. Williams, τέως Ἀρχιεπίσκοπο Καντουαρίας καὶ Πριμάτου τῆς Ἀγγλικανικῆς Ἐκκλησίας, ὁμότιμο καθηγητὴ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ὁξφόρδης, ἑταῖρο τῆς Βρετανικῆς Ἀκαδημίας καὶ τῆς Royal Society, καὶ σήμερα ἐπίτιμο καθηγητὴ τοῦ Πανεπιστημίου Cambridge, τὸν ὁποῖο ἡ Ὀλομέλεια ἐξέλεξε κατὰ τὸ ἔτος 2017 ὡς ξένο ἑταῖρο τῆς στὴν Γ΄ Τάξῃ τῶν Ἡθικῶν καὶ Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν.

Ὁ Δρ. Williams πραγματοποίησε τὶς ἐγκύκλιες σπουδές του στὸ Γενικὸ Δημόσιο Σχολεῖο Dynevor τοῦ Swansea καὶ κατόπιν ἔγινε δεκτὸς τὸ 1968 στὸ Christ's College τοῦ Cambridge. Συνέχισε τὶς σπουδές του στὰ Κολλέγια Christ Church καὶ Wadham τῆς Ὁξφόρδης γιὰ τὴν ἀπόκτηση διδακτορικοῦ διπλώματος πάνω στὸ ἔργο τοῦ Ρώσου ὀρθόδοξου θεολόγου Vladimir Lossky. Εἶναι βαθύτατος γνώστης τῆς ὀρθοδόξου θεολογίας, τόσο τῆς πατερικῆς ὅσο καὶ τῆς νεώτερης, μεῖ σπουδαῖες μελέτες στὸν Ντοστογιέφσκυ καὶ σὲ ἄλλους Ρώσους συγγραφεῖς. Γνωρίζει τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα, τόσο τὴν ἀρχαία ὅσο καὶ τὴ νέα ἑλληνικὴ, καὶ εἶναι θερμὸς φίλος τῆς Ἑλλάδος. Γνωρίζει ἐπίσης ἑννέα γλῶσσες, εἶναι πολυγραφότατος συγγραφέας καὶ ἐπίτιμος διδάκτορας γνωστῶν πανεπιστημίων, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ

τὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν. Ἐχει τύχει ὑψηλῶν διακρίσεων σὲ περισσότερα ἀπὸ εἴκοσι πανεπιστήμια.

Ὁ Δόκτωρ Williams, ἰσόβιο μέλος τῆς Βουλῆς τῶν Λόρδων, θεωρεῖται ἓνας ἀπὸ τοὺς πλέον διακεκριμένους διεθνῶς θεολόγους, μὲ μεγάλη ἀναγνώριση ἀπὸ τὴν παγκόσμια ἀκαδημαϊκὴ κοινότητα θεολόγων.

Κύριε συνάδελφε, ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν εἶναι εὐτυχῆς καλωσορίζοντάς σας ἀπόψε, σᾶς ἀπευθύνει δὲ θερμὲς εὐχὲς γιὰ τὴν ἐπιτυχή συνέχιση τοῦ ἐπιστημονικοῦ καὶ γενικώτερα τοῦ συγγραφικοῦ σας ἔργου.

Dear colleague, the Academy of Athens is honored to welcome you tonight and extends to you warm wishes for the successful continuation of your scientific and writing work.

Καὶ τώρα σᾶς καλῶ γιὰ νὰ σᾶς περιβάλω μὲ τὸ διάσημο τοῦ ξένου ἑταίρου τοῦ Ἰδρύματος καὶ νὰ σᾶς ἐπιδώσω τὸ σχετικὸ δίπλωμα.

And now I am inviting you to surround you with the decoration medal of the Foreign Fellow of the Academy of Athens and to give you the relevant diploma.

Παρακαλῶ τὸν συνάδελφο Σεβασμιώτατο Μητροπολίτη Περγάμου κ. Ἰωάννη Ζηζιούλα νὰ παρουσιάσει τὴν προσωπικότητα, τὸ ἐρευνητικὸν καὶ γενικώτερα τὸ ἐπιστημονικὸν ἔργον τοῦ νέου ξένου ἑταίρου.

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ
ΣΕΒ. ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗ ΠΕΡΓΑΜΟΥ ΙΩΑΝΝΗ (ΖΗΖΙΟΥΛΑ)

Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ὑποδέχεται σήμερα ἐπισήμως ὡς ξένον ἑταῖρον τῆς μία ἐξέχουσα προσωπικότητα στὸν χῶρο τῆς θεολογίας καὶ τῆς σύγχρονης ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς, ἀλλὰ καὶ γενικώτερα τῆς παγκόσμιας διανόησης, μὲ εὐρύτατη διεθνή ἀναγνώριση. Ὁ Σεβασμιώτατος καὶ Ἐντιμότατος Λόρδος Williams τοῦ Oystermouth, τέως Ἀρχιεπίσκοπος Καντουαρίας καὶ Πριμάτος τῆς Ἀγγλικανικῆς Ἐκκλησίας, θεωρεῖται σήμερα διεθνῶς ὡς ἓνας ἀπὸ τοὺς πλέον δημιουργικοὺς θεολόγους, ὁ ὁποῖος γνωρίζει βαθύτατα τὴν πατερικὴ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ προχωρεῖ πέρα ἀπὸ αὐτήν, στὴ δημιουργικὴ ἐρμηνεία τῆς στὸν νεώτερο καὶ σύγχρονο στοχασμό, ἐκτείνοντας τὴν προσφορὰ του πέρα ἀπὸ τὸν χῶρο τῆς θεολογίας καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς μὲ τὴ μελέτη τῶν συγχρόνων κοινωνικῶν προβλημάτων, ἀλλὰ καὶ τὴ δημιουργικὴ συμμετοχὴ του στὸν χῶρο τῆς λο-

γοτεχνίας, στην οποία έχει προσφέρει με την έκδοση σημαντικῶν ποιητικῶν συλλογῶν, πού ἔτυχαν θετικῆς ἀποδοχῆς ἀπό τόν χῶρο τῆς ποίησης.

Ἀπό τήν ὀγκώδη βιβλιογραφία του, ἡ ὁποία δὲν παύει νὰ ἐμπλουτίζεται μὲ νέα σημαντικὰ δημοσιεύματα, καταδεικνύεται τὸ εὖρος τῶν γνώσεων, τῶν διαφορόντων καὶ τῆς συμβολῆς τοῦ Σεβασμιωτάτου στὴ σύγχρονη πνευματικὴ ζωή, ἀλλὰ καὶ τὸ ἐνδιαφέρον του εἰδικὰ γιὰ τὴν ὀρθόδοξη θεολογία τῶν νεωτέρων χρόνων, μὲ ἰδιαίτερη ἀναφορά στοὺς νεώτερους Ρώσους ὀρθοδόξους θεολόγους, ὅπως ὁ Vladimir Lossky καὶ ὅλη ἡ γενεὰ τῶν Ρώσων θεολόγων τῆς διασπορᾶς (Bulgakov, Florovsky κ.ἄ.), τοὺς ὁποίους ἐξετάζει σὲ βάθος μὲ σειρά ὀλόκληρη δημοσιευμάτων του. Ἐξέχουσα θέση, κατὰ τὴ γνώμη μου, κατέχει τὸ βιβλίο του γιὰ τὸν Dostoevsky: *Language, Faith and Fiction*, τὸ ὁποῖο βρῆκε τὸν χρόνο –καὶ τὸ κουράγιο– νὰ γράψει κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀρχιεπισκοπικῆς θητείας του, καὶ στὸ ὁποῖο φαίνεται ἡ ἐξοικειωσὴ του μὲ τὴ λογοτεχνία καὶ ἡ ἰκανότητά του νὰ τὴ χρησιμοποιεῖ δημιουργικὰ γιὰ τὴν ἀνάδειξη τῶν ὑπαρξιακῶν πτυχῶν τῆς θρησκευτικῆς πίστεως.

Γεννημένος τὸ 1950 στὴν Οὐαλία, ὁ τιμώμενος σήμερα ἑταῖρος τῆς Ἀκαδημίας ἐσπούδασεν ἀρχικὰ στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Cambridge καὶ στὴ συνέχεια στὴν Ὁξφόρδη, ὅπου ἔλαβε τὸ διδακτορικὸ του δίπλωμα (DPhil.) τὸ 1975 καὶ ἀργότερα τὸ ἰδιαιτέρως τιμητικὸ DD (Doctor of Divinity) τὸ 1989. Τὸ 1975 εἰσήλθε στὶς τάξεις τοῦ κλήρου τῆς Ἀγγλικανικῆς Ἐκκλησίας ἀρχικὰ ὡς διάκονος καὶ μετέπειτα ὡς ἱερεὺς καὶ ἐπίσκοπος, γιὰ νὰ ἐξελιχθεῖ ταχύτατα σὲ Ἀρχιεπίσκοπον τῆς Οὐαλίας (1999-2002) καὶ τελικῶς σὲ Ἀρχιεπίσκοπο Καντουαρίας καὶ Πριμάτο πάσης Ἀγγλίας, τὴν ὑψηλότερη θέση στὴν ἱεραρχία τῆς Ἐκκλησίας του, στὴν ὁποία ὑπηρέτησεν ἐπὶ δέκα ἔτη (2002-2012) σὲ μιὰ περίοδο μεγάλων ἐσωτερικῶν ἀναταραχῶν καὶ προβλημάτων τῆς ἀγγλικανικῆς κοινωνίας, τὰ ὁποῖα χειρίστηκε μὲ σύνεση καὶ εὐαισθησία.

Στὸν ἀκαδημαϊκὸ χῶρο ἡ ἐξέλιξη τοῦ Δρος Williams ὑπῆρξεν ἐξ ἴσου ραγδαία καὶ ἐντυπωσιακὴ. Ἀπὸ Lecturer in Divinity στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Cambridge (1980-1986) ἐκλέγεται Lady Margaret Professor of Divinity στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Ὁξφόρδης, θέση τὴν ὁποία κατέχει ἐπὶ ἐξαετία (1986-1992) καὶ ἀπὸ τὴν ὁποία παραιτεῖται γιὰ νὰ ἀναλάβει Ἐπίσκοπος τοῦ Monmouth καὶ στὴ συνέχεια Ἀρχιεπίσκοπος Οὐαλίας. Μετὰ τὴν οἰκειοθελὴ παραίτησή του ἀπὸ τὸ ἀξίωμα τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Καντουαρίας ἐπανέρχεται στὸν ἀκαδημαϊκὸ χῶρο ὡς Master of Magdalene College τοῦ Πανεπι-

στημίου του Cambridge και, από το 2014, ως Καθηγητικός Έταϊρος (Professorial Fellow) του ίδιου Πανεπιστημίου, θέσεις τις οποίες κατέχει και σήμερα.

Στή μακρά αυτή ακαδημαϊκή θητεία του ό Δρ. Williams τιμάται με σωρεία ακαδημαϊκών διακρίσεων, όπως τακτικό μέλος τής Βρετανικής Ακαδημίας (Fellow of the British Academy), μέλος του Privy Council του Ήνωμένου Βασιλείου, έταϊρος τής Royal Society of Literature και έταϊρος πολλών πανεπιστημιακών κολλεγίων τής Μ. Βρετανίας. Συγχρόνως ανακηρύσσεται επίτιμος διδάκτωρ πλείστων όσων πανεπιστημίων (Erlangen, Exeter, Aberdeen, Kent, Wales, Βόννης, Cambridge, Toronto, Durham, Rikkyo, King's College London, Leuven, Άνοικτου Πανεπιστημίου, Όξφόρδης και, το 2012, Αθηνών). Στις ακαδημαϊκές αυτές διακρίσεις προστίθενται και άλλες ένδεικτικές τής εύρείας αναγνωρίσεως τής προσωπικότητάς του, όπως το βραβείο για την ισόβια προσφορά στη σχέση χριστιανισμού και λογοτεχνίας (Christianity and Literature Lifetime Achievement Award) και ή ιδιότητα του ισόβιου Λόρδου του Βρετανικού Κοινοβουλίου (Life Peerage of British Parliament).

Τό συγγραφικό έργο του τιμωμένου σήμερα ξένου έταϊρου τής Ακαδημίας είναι τόσο έκτενές, ώστε να είναι αδύνατη και ή άπλητή απαρίθμηση τών τίτλων του μέσα στα χρονικά όρια τής παρουσιάσεως αυτής. Έκείνο τό όποιο έντυπωσιάζει αυτόν πού θα διεξέλθει τούς τίτλους τής έργογραφίας του είναι τό εύρύν φάσμα πού καλύπτει τό συγγραφικό έργο του. Έκπαιδευμένος στην άγγλοσαξωνική σχολή τής θεολογίας με έμφαση στην ιστορικοφιλολογική προσέγγιση τών αρχαίων πηγών, ό Σεβασμιώτατος παράγει μελέτες όπως τό βιβλίο του για τόν Άρειο και άλλες μελέτες για τούς Πατέρες με όλες τις προδιαγραφές τής μεθόδου αυτής, αλλά κατορθώνει να μην έγκλωβιστεί στον ιστορικισμό και να μάς δώσει επίσης έργα με σύγχρονο ύπαρξιακό ενδιαφέρον, όπως τό *The Body's Grace* (1989) για τό θέμα τής σεξουαλικότητας, ή τό *The Edge of Words* (The Gifford Lectures 2013), με τό όποιο έξετάζει τή σχέση θεολογίας και γλώσσας, ή τό *Wrestling with Angels* (2007), στο όποιο συζητεί με εκπροσώπους τής σύγχρονης θεολογίας, όπως οί Barth, Bonhoeffer, Balthasar, Simon Weil κ.ά. Έτσι αποδεικνύεται βαθύς γνώστης του παρελθόντος, αλλά και ικανός να κινείται με εύχέρεια στον σύγχρονο κόσμο καθιστώντας τή θεολογία ζωντανή στην εποχή μας, όπως ακριβώς πρέπει να είναι ή θεολογία. Έτσι βλέπει και αι-

σθάνεται ὁ ἀναγνώστης τοῦ ἔργου τοῦ Σεβασμιωτάτου ὅτι ὁ συγγραφέας διαθέτει μιὰ βαθιὰ καὶ ἔντονη εὐαισθησία, βλέπει ἕναν θεολόγο πού θεωρεῖ τὴ θρησκεία καὶ τὴν πίστη ὡς κάτι πολὺ εὐρύτερο ἀπὸ τὸ δόγμα, ὡς κάτι πού, ὅπως γράφει ὁ ἴδιος στὸν πρόλογο τοῦ βιβλίου του γιὰ τὸν Dostoevsky, «περιλαμβάνει αὐτὸ πού βλέπουμε καὶ πού ἀκοῦμε – αὐτὸ πού τραγουδοῦμε καὶ πού διηγούμαστε... κάτι πολὺ εὐρύτερο ἀπὸ ἕναν ἐπαναλαμβανόμενο δογματισμὸ» (Dostoevsky, σ. XI). Γιὰ τὸν Rowan Williams ἡ θεολογία κινεῖται καὶ διαμορφώνεται σὲ τρία ἐπίπεδα: (α) σὲ αὐτὸ πού ὀνομάζει «ἐορταστικὸ» (celebratory), στὸ ὁποῖο ἡ γλώσσα εἶναι οὐσιαστικὰ δανεισμένη ἀπὸ τὴν τέχνη, δηλαδή ἀπὸ εἰκόνες παρμένες ἀπὸ τὸν περιβάλλοντα πολιτισμὸ (εἰκαστικές, φιλολογικὲς κ.λπ. Πρβλ. Βυζάντιο): (β) σὲ αὐτὸ πού ὀνομάζει «κοινωνιακὸ» (communicative) καὶ στὸ ὁποῖο ἡ θεολογία δανείζεται ἀπὸ τὴ γλώσσα τῆς φιλοσοφίας τῆς ἐποχῆς (π.χ. τὸν Στωικισμὸ, τὸν Πλατωνισμὸ, τὸν Ἀριστοτέλη – κυρίως στὸν Μεσαίωνα, κ.λπ.). Στὴν περίπτωσή αὐτὴ ἡ θεολογία διαλέγεται καὶ προσπαθεῖ νὰ πείσει: (γ) σὲ αὐτὸ πού χαρακτηρίζει κριτικὸ (critical), ὅταν ἡ θεολογία ἀρχίζει νὰ διερωτᾶται ἐὰν ἡ ὀρολογία πού δανείστηκε ἀπὸ τὴ φιλοσοφία στὴν κοινωνιακὴ μορφή της ἢ οἱ εἰκόνες πού χρησιμοποίησε ἀπὸ τὸ πολιτισμικὸ περιβάλλον καὶ τὴν αἰσθητικὴ του ἀνταποκρίνονται στὸν πυρήνα τῆς πίστεως ἢ τὸν διαστρέφουν ἢ, ἀκόμα, τὸν προδίδουν. Ὡς παραδείγματα τῆς κριτικῆς αὐτῆς θεολογίας ἀναφέρει τὸν ἀποφατισμὸ πού συναντοῦμε στὸν Διονύσιο Ἀρεοπαγίτη, ὁ ὁποῖος θέτει ὑπὸ ἀμφισβήτηση τὴ γλώσσα καὶ τὶς ἔννοιες πού χρησιμοποιεῖ ἡ θεολογία, καὶ προσπαθεῖ νὰ τὶς ὑπερβεῖ. Ἡ κριτικὴ θεολογία μπορεῖ νὰ ὀδηγήσει ἀκόμα καὶ στὴν ἀθεΐα, ὅπως δείχνουν πολλὰ παραδείγματα, στὰ ὁποῖα παραπέμπει. Ἡ ἀθεΐα εἶναι κατὰ παράδοξο τρόπο πολλές φορὲς καρπὸς τῆς θεολογίας (On Christian Theology, XIII-XVVI).

Ἡ θεολογία, συνεπῶς, εἶναι κατὰ τὸν Rowan Williams μιὰ πολύπλοκη διαδικασία, ἡ ὁποία δὲν ἐπιτρέπει τὶς ἀπλουστεύσεις στὶς ὁποῖες ἐπιδίδονται συχνὰ οἱ ἴδιοι οἱ θεολόγοι ἢ ἐκείνοι πού παίρνουν ἀποστάσεις ἀπὸ αὐτήν.

Τέλος, στὴν πολυσύνθετη αὐτὴ προσωπικότητα τοῦ τιμωμένου ἀπόψε ἄς προστεθεῖ καὶ ὁ βαθὺς σεβασμὸς του στὴν Ὁρθοδοξία, τὸν ὁποῖον ἐπέδειξεν ἰδιαίτερος κατὰ τὴ διάρκεια τῆς θητείας του ὡς Ἀρχιεπισκόπου Καντουαρίας μὲ τὴ στενὴ συνεργασία του μὲ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο καὶ τὶς ἄλλες Ὁρθόδοξες Ἐκκλησίες. Ἦταν πάντοτε ἀντίθετος πρὸς τὸν Οἰκουμενισμὸ τῶν συναλλαγῶν καὶ διευθετήσεων (managerial ecumenism), καὶ πίστευεν ὅτι μόνον διὰ μέσου τῆς θεολογίας μπορεῖ νὰ ἐπέλθει ἡ προσέγ-

γιση καὶ ἐπανάνοση τῶν διηρημένων χριστιανῶν. Ὁλόκληρο τὸ θεολογικὸ τοῦ ἔργου εἶναι διαποτισμένο ἀπὸ τὴ βαθιὰ γνώση τῆς Ὁρθοδοξίας καὶ τὸν σεβασμὸ πρὸς τὴ θεολογία της. Ὁ Rowan Williams εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς, ὄχι λίγους, ἐκτὸς τῆς Ὁρθοδοξίας ὀρθοδόξους.

Ἡ σύντομη αὐτὴ εἰκόνα, ποὺ παρουσιάστηκε, τῆς προσωπικότητος καὶ τοῦ ἔργου τοῦ τιμωμένου ἀπόψε ἐταίρου τῆς Ἀκαδημίας – σύντομη λόγῳ τοῦ περιορισμένου χρόνου στὴ διάθεσή μας, ἀλλὰ καὶ τῆς ἔκτασης καὶ τοῦ ὄγκου τοῦ ἔργου τοῦ τιμωμένου– ἀρκεῖ, πιστεύομε, νὰ καταδείξει τὴν ὀρθότητα τῆς ἀποφάσεως τῆς Ὀλομελείας νὰ ἀποδεχθεῖ τὴν πρότασή μας καὶ νὰ τὸν κατατάξει στὴ χορεία τῶν μεγάλων ὀνομάτων ποὺ τιμήθηκαν μὲ τὴν ιδιότητα αὐτή, ὅπως οἱ ἀείμνηστοι Jean Daniélou, Hans-Georg Gadamer, Karl Jaspers, Jean Guitton κ.ἄ. Μὲ τὴν ἀπόφασή της αὐτὴ ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ἐμπλουτίζει τὸν κατάλογο τῶν μελῶν της μὲ προσωπικότητες διεθνοῦς ἀκτινοβολίας καὶ κύρους, τιμᾶ καὶ τιμᾶται, καὶ δείχνει τὸν δρόμο τοῦ σεβασμοῦ πρὸς τὶς ἀνθρώπινες ἀξίες, ποὺ συγκροτοῦν τὸν πολιτισμὸ μας καὶ νοηματοῖζον τὸν ἀνθρώπινο βίον.

Your Lordship –as the official character of the event demands– or, dear Rowan, as my heart dictates,

I regard it as a great privilege to present your person and work to this distinguished audience on the occasion of your official reception as a Foreign Fellow of our Academy. The limited time at my disposal has prevented me from doing full justice to your immense contribution to theology, to the life and leadership of the Church, and other areas such as literature and poetry. Your creative thought has contributed to the dialogue between theology and other areas of spiritual life and culture, while your service to the Church from her highest ranks enabled you to bring the divided Christian traditions closer to one another and to the common roots of our faith. As someone who has been privileged to cooperate with you in theological dialogue for many years, I feel the need to express on this solemn occasion my deep gratitude for your friendship over the years and the inspiration I received from your work. May God grant you many more years of creative work for the benefit of the Church and of theology.

CHRISTOLOGY AND THE DOCTRINE OF CREATION

ΕΙΣΙΤΗΡΙΟΣ ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΞΕΝΟΥ ΕΤΑΙΡΟΥ
Dr. ROWAN DOUGLAS WILLIAMS

First of all, I must express my deepest gratitude for the unexpected honour which the Academy has done me; and also my abiding thanks to His Eminence, Metropolitan John Zizioulas, for inspiration over many years and for his excessively generous introduction this afternoon. I am delighted to be here and to have the opportunity of sharing some recent theological reflection with you.

This year marks the fiftieth anniversary of the death of a major Anglican scholar and thinker, Austin Farrer. In the autumn of 1948, he delivered a series of lectures in the University Church of St Mary the Virgin in Oxford under the title *The Glass of Vision*¹. These were immediately recognised as an unusually original and fertile set of explorations around the relationship between philosophy and biblical hermeneutics. Farrer developed in these lectures some of the more technical philosophical discussion he had undertaken a few years earlier in his *Finite and Infinite*²: he examines in depth the relation between natural and supernatural agency, emphasising that this cannot be a relation between two sorts of activity within a single field. ‘There is a sort of paradox’, writes Farrer, ‘involved in the very idea of a supernatural act’³. The paradox is that for it to be a truly supernatural act, it cannot be simply another action standing alongside ‘natural’ acts. If it is an act of another order, it must at the same time be the act of a specific finite agent, continuous with what that finite agent habitually does: it must not break the continuity of natural action, since that would simply be the intru-

1. The text was published in 1948 by Dacre Press in London, and has been reprinted with notes and a number of essays commenting upon it, in: ROBERT McSWAIN (ed.), *Scripture, Metaphysics and Poetry: Austin Farrer’s The Glass of Vision with Critical Commentary*, Franham, Ashgate 2013.

2. London, Dacre Press, 1943.

3. *Scripture, Metaphysics and Poetry*, 35.

sion of another *natural* episode. The infinite and the finite are opposite and mutually exclusive in the sense that the infinite is absolutely free of all those conditions that limit the agency of a finite subject; but this means that they are *not* mutually exclusive in the way that two finite agents are.

Thus we can begin to grasp the fact that infinite divine action works by animating and making active all finite agents; so that, if infinite agency exists, it will work in a finite world through finite agencies. Farrer sums up his argument by saying: ‘Upon this double personal agency [sc. finite and infinite] in our one activity turns the verbally insoluble riddle of grace and freewill, or of Godhead and Manhood in Christ’s One Person, or the efficacy of human prayer’⁴. One implication of this is that if we see the life of Jesus of Nazareth as the place where divine action is most fully itself within the human world, the place where the life of the divine Word is embodied as fully as it can be, then Jesus Christ becomes the place where the relation of Creator and creature is most fully shown: Christ is the ‘paradigm creature’ as well as the incarnate Creator.

If we begin from this point, many issues in the history of Christian theology come into clearer focus. The debates of the patristic period are essentially debates about whether we can indeed intelligibly say that Christ is fully and unequivocally both divine and human; their effect is precisely to clarify the need to do justice to both terms. The early generations of Christian thinkers experimented with various models of the relation of finite and infinite in Jesus. Should he be seen as an incomplete human being into whom God enters as if supplying a missing element? Is he a human individual on whom God has such an unparalleled influence that he becomes a uniquely effective channel for divine communication? But both these models in fact assume that God is after all another, a rival, agent. In the first model, God’s action becomes identified with a determinate area of Jesus’ humanity, standing in for a specific finite reality. In the second, God can only influence Jesus from outside; God cannot work in or through but only upon this human individual, because Jesus’ humanity is complete and therefore –so to speak–closed off from a direct share in divine agency. So as the theological debate develops towards a resolution in the fifth century at the Council of Chalcedon, the

4. *Ibid.*, 36.

underlying and uniting direction of argument is to find an intellectual framework that will allow us to say that Christ is indeed complete, *teleios*, in both respects. And the implication for the wider task of theology is that, once we are clear that divine and human action do not stand to each other in a relation of mutual exclusivity and competition, we can recognise that creation itself means that God makes the world to have an integrity and completeness and value that is its own. If the world is to be healed or restored, this cannot be by the cancelling or suspension of some aspect of that world – creating a gap into which God will enter. At the same time, creation is made so as to be receptive to the infinite action that is at its heart; it will grow into being more fully itself as it lives out this receptivity to the divine. The fullness and well-being of creation is thus never something that threatens the integrity of divine being; and God’s fullness of life is not something that denies or destroys the life of the world. Biblical and liturgical formulae which stress that God acts in salvation for the sake of the world’s *life* (e.g. John 10.10) become more intelligible once we see that the central event in the world’s history in which we identify the action of God is one in which uninterrupted human agency is uninterruptedly sustained or activated by divine agency, so that we may correctly speak of a single ‘act of being’ – a single *hypostasis* in the classical doctrinal language of the Greek Christian world, or what mediaeval Latins like Aquinas referred to as a single *esse*.

This is why we are able to speak of Jesus Christ as ‘the heart of creation’, the one on whom all the patterns of finite existence converge to find their meaning and coherence. The relation which theology has identified in Jesus between divine and human is unique: the ‘hypostatic union’ or ‘union in *esse*’ is a union in which the divine agency of God the Logos becomes the unifying and animating energy of a human individual from the first moment of that individual’s existence in the world; but it can only be understood in the context of a general thesis about how the finite and infinite relate to one another. Thus, if we think about the language used by a Byzantine theologian like St Maximos the Confessor about how the *logoi*, the intelligible structures, of all finite substances are united in the one divine Logos, we can see how it is connected with this insight about Christology overall: every created agent is ‘rooted’ in an infinite action, and that infinite action uniquely expresses some dimension of its own fullness in each agent in the world. The one eternal

expression of God's generative and giving life which we call 'Son' or 'Word' is the foundation of all 'otherness', all difference: its eternal difference from the eternal Source, the Father, establishes that divine life by its nature gives to and lives in the Other; so that when creation comes to be by the act of divine freedom and self-giving, it is both a *true* other –it has its integrity as something in its own right, with its own coherence and shape– and an other in which God can live and move and transform, without interrupting or destroying. This allows us both to give theological affirmation to the work of the scientist, who makes an 'act of faith' in the coherence and intelligibility of the finite world, and to acknowledge the possibility that in some circumstances finite action can become so closely aligned with divine purpose that what we call miracle occurs – not by God setting aside the order of nature but by God bringing about a new possibility in the finite world as finite agents are raised to a new capacity to be free and innovative or transformative in the world, without losing their nature as creatures.

The twentieth century German Catholic theologian Erich Przywara has developed the theme a little further in various of his writings. His major work on theology and metaphysics, *Analogia Entis*⁵, originally published in 1932 and republished alongside a variety of other later texts in 1962, discusses in depth what it means to think of an analogical relation between God and creation. His argument is that the idea of a finite world sustained by infinite action involves thinking of three levels of connection in the world – a 'logical' level of fundamental structure, harmony and identity, a 'dialogical' element in which agents find 'identity in contradiction', i.e. as mutually defined by what they are not, and an 'analogical' turn in which each finite agent 'orders' itself in its unique way and exercises a freedom in relatedness, within an overall ordering, a convergent divine action which enables each distinct created substance to receive and give meaning in relation to others and in this fluid movement of meaning and connectedness of structure, to show something of the ultimate meaning of language about God. The tension, *Spannung*, between the coherent self-identity of a substance and its actual unfolding in time,

5. Now in English translation: *Analogia Entis. Metaphysics Original Structure and Universal Rhythm*, translated by John R. Betz and David Bentley Hart, Grand rapids, Eerdmans, 2014.

between the ‘that’ of a finite being and its ‘thus’ (its being this way rather than that in a particular circumstance) is the realm of analogy: in analysing our speech about the finite world, we discover structures of identity and intelligibility in the particulars of agents moving in time. This structure is ‘in and beyond’; and this tells us something of the relation between *all* finite agents and the one infinite act, which is similarly ‘in and beyond’ the world, genuinely at work in the world, yet never reduced to it.

But here a fresh consideration enters, also discussed at length by Przywara in a way reminiscent of much Eastern Christian thought. The finite fact of Jesus Christ sets up a network of relations across time and space in the communion of the Church. Christian believers are not simply people who adhere to a philosophy of life, a set of ideas, but people who are believed to be united with the agency of Christ in such a way that it shapes their own identity and action, by the mediation of the Holy Spirit. Thus the pattern of life lived in the Christian community is itself a ‘statement’ about Christ, a lived Christology. The practice of the Church, both in its liturgy and in its wider *diakonia* in human society, manifests what is claimed about Jesus Christ – that here divine action is inseparably united with human agency. In the sacramental life of the Church, this is supremely visible in the Holy Eucharist, where the community prays the prayer of Christ and receives the sacramental bread and wine as material items that have been filled with the life of the Spirit to make them carriers of Christ’s act. They have been filled as fully as they can be with the life of the Word, and so we can say that they are ‘eschatological’ signs, signs of creation brought to its final state of transparency to the creator’s purpose. So in the Eucharist, the Church ‘does’ Christology; it theologises, in that it declares the meaning of the central narrative of faith, the narrative of the hypostatic union. It declares the truth of the Incarnation. But equally, when it lives eucharistically in the world, when it lives in mutual service and attentiveness, in love and reconciliation, it makes a Christological statement. And this is especially evident when the life of the community of faith shows its solidarity with the least advantaged, the least powerful, the most vulnerable. The narrative of the hypostatic union is a narrative of Christ’s relinquishing of force and earthly power and of identification with suffering and helplessness; so the Christian individual or community taking the risk of such identification makes a statement of Christological faith, faith

in the union of divine and human, and faith that this union is one that does complete honour to both the divine and the human, and sees the honouring of human dignity as completely congruent with the worship of God.

Analysing the Christological tradition through the centuries thus illuminates the ‘grammar’ of the word ‘God’ in the sense that it establishes the way in which God may be known and spoken of in the shape of our worship and the shape of our discipleship. To witness to faith through the sharing of suffering and the service of the vulnerable is to witness to the union of finite and infinite in Jesus. In addition –following the emphasis given by the Ecumenical Patriarch Bartholomew to a theological engagement with issues of ecology– we could also say that to approach the material environment with respect for its integrity, to view it as something other than storehouse of goods for human usage, is to make a Christological statement, a statement about the way in which divine agency is at work throughout the finite order, gradually directing all things to their intrinsic destiny of harmonious relation and mutuality. Just as in the Eucharist we can say that the material elements achieve their full reality and full union with the divine purpose by becoming explicit signs of God’s sacrificial love in the death and resurrection of Jesus Christ, so we can broaden out this insight and see in our material environment an ensemble of agencies awaiting their fulfilment in a peaceful and just ecology, a balance of mutual gift and the sharing of power.

I have been arguing that we should best see the orthodox doctrine of the union of divinity and humanity in Christ as affirming that this relation is the key to understanding the entire logic of creation. If there is truly neither division nor competition between divine and human in Jesus, then there is neither division nor competition between creator and creation. The reality of God never diminishes or endangers the integrity of the world, so that we can see the fallacy of supposing that the act of God simply suppresses the liberty or dignity of human beings. This does not mean that we should adopt a bland picture of God as endorsing everything in the world as it is: to be most fruitfully aligned with God’s purpose is the way we shall find our fulfilment, and this is in practice frequently costly. Hence the Church’s disciplines of self-denial; but these make no sense without the underlying conviction that the purpose of ascetic renunciation is to allow the divine will for our good and our healing to be more fully manifest in one way or another, not to annihilate

aspects of our humanity because they are by nature evil. Thus the identification with the poor and the forgotten that is so central a theme in the gospels and is stressed throughout Christian history will regularly demand of us a letting-go of what seem to be ‘natural’ comforts and securities in order to do justice to the purpose of God for a *shared* human well-being.

At the same time, we should bear in mind that this model also insists upon the absolute and radical difference of God from all that is not God: because God is not another member of any class or any series, speaking of God is always a venture into what cannot be contained or exhaustively rendered in concepts. This is the reality that is constantly rediscovered in the silence, the *hesychia*, of prayer, where we encounter not only (in Przywara’s terms) the ‘in’ but the ‘beyond’ of the act that sustains the universe. And our articulation of Christology in action as the Church, the Body of Christ, is therefore not only to do with just actions, service and compassion, but with contemplation and recollection. The great Protestant theologian, Dietrich Bonhoeffer, executed for his resistance to the Third Reich, wrote in a letter from his prison cell that the future of the Church in an era of tyranny and social dissolution might be reduced simply to ‘prayer and righteous action’⁶. In the context of his own extremely sophisticated Christology and ecclesiology, this should be read not as a prescription for ‘shrinking’ the Church to a human scale or forgetting the doctrinal framework of historic Christianity, but as a radical affirmation of how we ‘perform’ Christology as a Church that nourishes both contemplation and costly service to those at risk. The final implication of the Christological reflection I have outlined here is that the Church must learn to *live* theologically, to manifest what it is that we are talking about when we say that God’s eternal reality both supports and enriches the integrity of the world we inhabit, the human and the non-human world, without diminishing either its own divine integrity or the wholeness of the created order. As our academic theology labours over its terminology in the complex history of doctrinal language, what comes into focus is that the life of the infinite is eternally a life of relation and gift, never closing its boundaries against an Other, a divine Other or a created one. It is not a bare

6. DIETRICH BONHOEFFER, *Letters and Papers from Prison*, London, SCM Press 1971, 300.

absence of definition but an endless act of pouring out life and bliss. So what the incarnate Logos embodies is a divine source and agent of gift, a life which lives only in the sharing of itself. That life is shared with us through our incorporation into the community of faith and our participation in the sacramental practice in which the Spirit nourishes us with the life of Christ; and it is shown and shared by us in both adoration and the embodied love we show to God's human and non-human creation. The work of theology – words about theology like the words of this address– have their meaning in and only in the performance of our doctrine in transformed human lives. This is the true subject-matter of Christology.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 23ΗΣ ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2018

ΥΠΟΔΟΧΗ ΤΟΥ ΞΕΝΟΥ ΕΤΑΙΡΟΥ

κ. YVES GAUDEMET

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΡΟΕΔΡΟ

κ. ΑΝΤΩΝΙΟ ΚΟΥΝΑΔΗ

Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ὑποδέχεται σήμερα μεῖ ιδιαίτερη χαρὰ καὶ τιμὴ τὸν κ. Yves Gaudemet, καθηγητὴ Δημοσίου Δικαίου, μέλος τῆς Académie des Sciences morales et politiques τοῦ Institut de France, τὸν ὁποῖο ἡ Ὀλομέλεια ἐξέλεξε κατὰ τὸ ἔτος 2017 ὡς ξένο ἐταῖρο της στὴν Τάξη τῶν Ἠθικῶν καὶ Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν.

Ὁ κ. Yves Gaudemet σπούδασε στὴ Νομικὴ Σχολὴ τῶν Παρισίων, ὅπου ἀνακηρύχθηκε διδάκτωρ τὸ 1971. Ἔχει διδάξει σὲ καταξιωμένα πανεπιστήμια, ὅπως τὸ Πανεπιστήμιο Paris X Nanterre, Paris V καὶ Paris II Panthéon Assas, στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Ραμπάτ, καθὼς καὶ σὲ πολλὰ ἄλλα ξένα πανεπιστήμια, τὰ μαθήματα Γενικὸ Διοικητικὸ Δίκαιο, Διοικητικὴ Δικαιοσύνη, Δημόσιο Οἰκονομικὸ Δίκαιο καὶ Συγκριτικὸ Δημόσιο Δίκαιο, τόσο σὲ προπτυχιακὸ ὅσο καὶ σὲ μεταπτυχιακὸ ἐπίπεδο.

Ἐπίσης δίδαξε στὴν Ἐθνικὴ Σχολὴ Δημόσιας Διοίκησης (ENA), στὴ Σχολὴ Ἀνωτέρων Ἐμπορικῶν Σπουδῶν (École des Hautes Études Commerciales) καὶ στὸ Ἰνστιτούτο Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν τῶν Παρισίων. Ἔχει διατελέσει Πρόεδρος τοῦ Τμήματος Δημοσίου Δικαίου τοῦ Πανεπιστημίου Paris II ἀπὸ τὸ 1989 ἕως τὸ 1994, Πρόεδρος τοῦ Ἐθνικοῦ Συμβουλίου τῶν Πανεπιστημίων (ὁμάδα δικαίου) ἀπὸ τὸ 1994 ἕως τὸ 2003, Διευθυντὴς τῆς Σχολῆς Διδακτορικῶν Σπουδῶν Δημοσίου Δικαίου τοῦ Πανεπιστημίου Paris II ἀπὸ τὸ 2004 ἕως τὸ 2010, Διευθυντὴς τοῦ Μεταπτυχιακοῦ Τμή-

ματος (DEA και κατόπιν Master II) του Πανεπιστημίου Paris II, και από το 2000 έως το 2010 Αντιπρόεδρος του Έπιστημονικού Συμβουλίου του Πανεπιστημίου Paris II.

Ως ιδιαίτερα αναγνωρισμένος ειδικός στους κλάδους του δημοσίου δικαίου, υπήρξε μέλος έπιτροπών διαγωνισμών έπιλογής για πανεπιστημιακή σταδιοδρομία (agrégation) και έπιτροπών διαγωνισμών πρόσβασης και αποφοίτησης τής Έθνικής Σχολής Δημόσιας Διοίκησης (ENA), καθώς και μέλος και Πρόεδρος σε έπιτροπές διαγωνισμών έπιλογής δικαστών των Διοικητικών Πρωτοδικείων και ανώτατων ύπαλλήλων τής Πόλης των Παρισίων.

Διετέλεσε μέλος δύο έπιτελικών συμβουλίων ύπουργείων ως υπεύθυνος διεθνών υποθέσεων, στο γραφείο του Έπουργού των Πανεπιστημίων, και νομικός σύμβουλος του Έπουργού Έρευνας και Ανώτατης Έκπαίδευσης. Από το 1985 έως το 2014 υπήρξε μέλος του Ανωτάτου Δικαστικού Συμβουλίου των Διοικητικών Πρωτοδικείων και Έφετείων και του νομικού συμβουλίου τής Πόλης των Παρισίων. Είναι πρόεδρος τής Νομικής Έπιτροπής τής Όμοσπονδίας Δημοσίων Έργων και τής Ανωτάτης Έπιτροπής Νομικών Σπουδών του Πριγκιπάτου του Μονακό.

Ο κ. Yves Gaudemet είναι έπίτιμος διδάκτωρ του Έθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών και του Άριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

Κύριε συνάδελφε, ή Άκαδημία Αθηνών είναι εύτυχής καλωσορίζοντάς σας απόψε, σάς άπευθύνει δέ θερμές εύχές για τήν έπιτυχή συνέχιση του έπιστημονικού και γενικώτερα του συγγραφικού σας έργου.

Dear colleague, the Academy of Athens is honored to welcome you tonight and extends to you warm wishes for the successful continuation of your scientific and writing work.

Και τώρα σάς καλώ για να σάς περιβάλω με το διάσημο του ξένου έταίρου του Ίδρύματος και να σάς έπιδώσω το σχετικό δίπλωμα.

And now I am inviting you to surround you with the decoration medal of the Foreign Fellow of the Academy of Athens and to give you the relevant diploma.

Παρακαλώ τον συνάδελφο κ. Έμμανουήλ Ρούκουνα να παρουσιάσει τήν προσωπικότητα, το έρευνητικό και γενικώτερα το έπιστημονικό έργο του νέου ξένου έταίρου.

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥΣ
κ.κ. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΡΟΥΚΟΥΝΑ και ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑ ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟ

‘Ο ἀκαδημαϊκὸς κ. Ἐμμανουήλ Ρούκουνας λαμβάνει τὸν λόγον καὶ λέγει τὰ ἑξῆς:

«Μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς σημερινῆς τελετῆς ὑποδοχῆς ὁ ἀκαδημαϊκὸς κ. Σπηλιωτόπουλος στέλνει τὸ ἀκόλουθο κείμενο:

“Ὁ καθηγητῆς Gaudemet εἶναι συνεχιστῆς τῆς μεταπολεμικῆς γενιᾶς τῶν μεγάλων Γάλλων νομοδιδασκάλων τοῦ δημοσίου δικαίου, ποὺ ἀνέπτυξαν καὶ δίδαξαν τὸ σύγχρονο γαλλικὸ διοικητικὸ δίκαιο, τῶν διδασκάλων Marcel Waline, Charles Eisenmann, Jean Rivero, Georges Vedel, Jean Bou-louis, André de Laubadère, Jean-Marie Auby. Ὁ καθηγητῆς Gaudemet ἐρεύνησε, ἀνέλυσε καὶ δίδαξε τοὺς θεσμοὺς τοῦ διοικητικοῦ δικαίου καὶ τὴν ἐξέλιξή τους μὲ μονογραφίες, συμβολές σὲ συλλογικοὺς τόμους, εἰσηγήσεις σὲ συνέδρια, καθὼς καὶ μὲ τὴ διδασκαλία του. Ἐρεύνησε τὴν ἐπίδραση τοῦ δικαίου τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνώσεως, τῆς Εὐρωπαϊκῆς Σύμβασης γιὰ τὰ Δικαιώματα τοῦ Ἀνθρώπου, καθὼς καὶ τὸν νέο γαλλικὸ θεσμὸ τοῦ ἐλέγχου τῆς συνταγματικότητας τῶν νομοθετικῶν πράξεων ἀπὸ τὸ Συμβούλιο τῆς Ἐπικρατείας καὶ τὰ διοικητικὰ δικαστήρια. Ὡς διευθυντῆς τῶν μεταπτυχιακῶν σπουδῶν τοῦ Πανεπιστημίου Paris II καὶ μεγάλου ἀριθμοῦ διδακτορικῶν διατριβῶν, ἔχει συμβάλει δραστικὰ στὴν κατάρτιση τῆς νεότερης γενιᾶς ἐπιστημόνων τοῦ διοικητικοῦ δικαίου, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ Ἑλλήνων, ποὺ προάγουν σήμερον τὴν ἐπιστῆμη τοῦ διοικητικοῦ δικαίου ὡς μέλη ΔΕΠ τῶν Πανεπιστημίων μας, δικαστὲς τοῦ κλάδου τῆς διοικητικῆς δικαιοσύνης καὶ δικηγόροι”.

Ἀκολουθεῖ ἡ laudatio ἐκ μέρους μου:

Κυρίες καὶ κύριοι,

Κατὰ τὴ λαμπρὰ σταδιοδρομία του ὁ καθηγητῆς Gaudemet ἔχει συνδυάσει κατὰ τρόπο εὐτυχῆ τὴ θεωρία μὲ τὴν πρακτική. Ὁ συνδυασμὸς αὐτὸς ἐκδηλώνεται στὰ ἀμφιθέατρα τοῦ πανεπιστημίου, στὸ πλούσιο συγγραφικὸ ἔργο, στὴν ὑπὸ πολλαπλῆς ιδιότητος διοίκηση τῆς ἀνωτάτης παιδείας, τὴν καθημερινὴν τριβὴ μὲ τὴν κοινὴ δημοσία ὑπηρεσία, τὸν ἔλεγχον ἀποδόσεώς της καὶ τὴ συμμετοχὴ του στὴ Γαλλικὴ Ἐθνικὴ Ὁμοσπονδία τῶν Δημοσίων Ἔργων.

Ὁ νέος ἐταῖρος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ὑπῆρξε μαθητῆς μεγάλων θεωρητικῶν τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης καὶ τοῦ δημοσίου δικαίου, ἀντιστοίχως τοῦ Georges Burdeau καὶ τοῦ Georges Vedel. Ἐκφράζει δὲ τὶς ἰδεολογικὲς ἐπιλογές ἐκείνων οἱ ὁποῖοι, ἀκολουθώντας τὰ διδάγματα τῶν Henri Berthélémy καὶ Maurice Hauriou, ἐντόπισαν τὴν ἀνάλυση τοῦ διοικητικοῦ δικαίου περισσότερο στοὺς θεσμούς τῆς δημοσίας ὑπηρεσίας καὶ λιγότερο στὸ πεδίο δράσεως τῆς δημοσίας ἐξουσίας.

Εἶναι ὁπαδὸς τοῦ συστήματος ἐπικοινωνίας μεταξὺ τῶν βασικῶν κλάδων τοῦ δικαίου. Ὅπως προσφυῶς ἔχει λεχθεῖ κατὰ τὴν ὑποδοχὴ του στὴν Académie des Sciences morales et politiques, ὁ νομικὸς ὀφείλει νὰ βαδίζει στὰ δύο του πόδια (δηλαδή τόσο στὸ δημόσιο, ὅσο καὶ στὸ ἰδιωτικὸ δίκαιο).

Πράγματι, μέλη τῆς οἰκογενείας του ἔχουν καλύψει τρεῖς μεγάλους ἐπιστημονικοὺς κλάδους, τὴν ἱστορία τοῦ δικαίου, τὸ ἰδιωτικὸ δίκαιο καὶ τὸ δημόσιο δίκαιο. Ὁ ἴδιος μάλιστα ἐκπροσωπεῖ τέσσερις γενεές διακεκριμένων νομικῶν. Εἶναι δισέγγονος, ἐγγονός, γιὸς καὶ ἀνεψιὸς καθηγητῶν τῆς Νομικῆς. Εἶναι ἐπίσης πατέρας δύο ἄλλων καθηγητῶν τῆς Νομικῆς καὶ ἐνὸς δικηγόρου.

Στὸ πρῶτο σημαντικὸ ἔργο του, ὁ καθηγητῆς Gaudemet ἀσχολήθηκε μὲ τὶς μεθόδους δικανικῆς κρίσεως ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ διοικητικὸς δικαστής. Τὸ βιβλίο αὐτό, μὲ τὸν τίτλο *Les méthodes du juge administratif*, ἐπανεξεδόθη τὸ 2014. Ἐξετάζει τοὺς τρόπους μὲ τοὺς ὁποίους δρᾷ ἡ διοικητικὴ δικαιοσύνη ἔτσι ὥστε νὰ ἀντιμετωπίζει ἰσοτίμως τὸ κράτος καὶ τοὺς διοικουμένους. Βέβαια, ὁ συγγραφεὺς δὲν διαχωρίζει τὸ ἔργο τῶν διοικητικῶν ἀπὸ τοὺς ἄλλους δικαστές. Ἀναλύει ὅμως διεξοδικῶς τὶς σταθερὲς ἐπιλογές τοῦ διοικητικοῦ δικαστῆ ποὺ ὀδηγοῦν στὴν ἐξασφάλιση τοῦ κράτους δικαίου σὲ μιὰ δημοκρατικὴ κοινωνία. Ἡ μελέτη ἀξιολογεῖ τὶς ἰσορροπίες ποὺ πρέπει νὰ τηροῦνται μεταξὺ τῶν διαφόρων πηγῶν τοῦ δικαίου καὶ τὴν ἐπίδραση ποὺ οἱ οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς ἐξελίξεις μποροῦν νὰ ἀσκήσουν ἐπὶ τῆς ἀπονομῆς τῆς δικαιοσύνης. Ἀναδεικνύει ἐπίσης τὴ σημασία τῆς ἐπιεικείας κατὰ τὴν ἀπονομῆ τῆς διοικητικῆς δικαιοσύνης σὲ αὐτοὺς τοὺς τομεῖς.

Ὁ νέος ἐταῖρος τῆς Ἀκαδημίας μας ἔχει ἀναθεωρήσει ἐκ βάρων καὶ ἐπικαιροποιήσει τὸ κλασικὸ πόνημα διοικητικοῦ δικαίου τοῦ André de Laubadère (ἡ τελευταία, 22η ἔκδοση τοῦ ἔργου αὐτοῦ, κυκλοφόρησε πρόσφατα).

Μεγάλη ἐπίσης εἶναι ἡ συμβολή του στὴν ἐπιστήμη τοῦ διοικητικοῦ δικαίου μὲ τὸ ἔργο *Droit Administratif des Biens* (Διοικητικὸ δίκαιο τῆς δημοσίας περιουσίας). Τὸ ἔργο αὐτὸ εἰσφέρει ὀλοκληρωμένη θεωρία τῆς

δημοσίας και τής ιδιωτικής περιουσίας του δημοσίου, με έμφαση στους τομείς δράσεως των νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου και τής τοπικής αυτοδιοικήσεως. Έξετάζει την ένταξη και τον αποχαρακτηρισμό των αγαθών σε σχέση προς τη δημοσία περιουσία, την απαλλοτρίωση και την επίταξη για λόγους δημοσίου συμφέροντος, και σε ένα μεγάλο τμήμα του αναλύει το δίκαιο που διέπει τα δημόσια έργα και τις διαδικασίες εξασφάλισης διαφάνειας.

Η γενική έποπτεία επί του κλάδου ολοκληρώνεται με το πεντάτομο Σύγγραμμα Διοικητικού Δικαίου, το οποίο πραγματεύεται το σύνολο των θεμάτων που απασχολούν τον κλάδο σε συνάρτηση προς το συνταγματικό και το ευρωπαϊκό ένωσιακό δίκαιο. Ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά τής επιστημονικής εισφορᾶς του τιμωμένου είναι ή ένασχόλησή του με το δημόσιο οικονομικό δίκαιο. Το έργο εντάσσει τον δημόσιο χώρο, ενεργητικῶς και παθητικῶς, στις διαδικασίες ελευθέρου ανταγωνισμού σε συνθήκες οικονομίας τής αγοράς. Αναλύει επίσης τις περιστάσεις υπό τις οποίες το δημόσιο υπάγεται στους κανόνες του ιδιωτικού δικαίου. Έξετάζει τέλος το καθεστῶς τής εϋθύνης του δημοσίου.

Σε ἄλλη πρόσφατη μελέτη του, ὁ καθηγητῆς Gaudemet ἀσχολεῖται μὲ τὴν τεχνητὴ νοημοσύνη καὶ τὴ χρήση ἀλγορίθμων στὴν ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης. Εἶναι τὸ φαινόμενο τῆς λεγόμενης προβλεπτικῆς δικαιοσύνης (justice prédictive). Εἶναι γεγονός ὅτι οἱ ἀλγόριθμοι ὀλοένα περισσότερο ἐργαλειοποιοῦνται στὴν οἰκονομικὴ, διοικητικὴ καὶ πολιτικὴ ζωὴ, ἢ ἀποδοχὴ τους ὅμως κατὰ τὴν ἐρμηνεία καὶ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ δικαίου δημιουργεῖ προβλήματα. Οἱ δικαστές, ὅπως ὅλοι οἱ ἄλλοι παράγοντες τῆς δίκης, μποροῦν βέβαια νὰ χρησιμοποιοῦν ἀλγορίθμους γιὰ τὴν ἀντληση πληροφοριῶν, οἱ μὲν ὥστε νὰ ἀπολήξουν στὴ δικανικὴ κρίση, οἱ δὲ γιὰ νὰ προβλέψουν, ἐπὶ τῆ βάσει τῆς νομολογίας, τὴ πιθανότητα ἐκβάσεως μιᾶς δίκης. Οἱ μέθοδοι αὐτὲς ἔχουν ὅμως ὅρια, τὰ ὁποῖα ὁ καθηγητῆς ἐξετάζει προσεκτικὰ, ἰδίως σὲ σχέση πρὸς τὴς ἀτομικὲς ἐλευθερίες.

Ὁ Yves Gaudemet προσελκύει τοὺς φοιτητὲς στὰ ἀμφιθέατρα μὲ τὴν καλλιπέπεια τοῦ λόγου καὶ τὴ σαφήνεια ἀναλύσεως τῆς προβληματικῆς τοῦ δικαίου. Παρέχει δὲ γενναῖοφρονα ὑποδοχὴ στοὺς νέους ἐπιστήμονες μὲ τὴ δημοσίευση μελετῶν τους στὴ *Revue du Droit Public et de la Science Politique en France et à l'étranger*, τὴν ὁποία διευθύνει ἀπὸ τὸ 2004, καθὼς καὶ στὴν *Ἐπιθεώρηση Ἱστορίας τῶν Νομικῶν Σχολῶν*. Ὁ καθηγητῆς περιβάλλει ἐπίσης μὲ ἰδιαίτερη φροντίδα τοὺς Ἕλληνες σπουδαστὲς τῆς Νομικῆς στὴ

Γαλλία. Από το Τμήμα Μεταπτυχιακών Σπουδών του Πανεπιστημίου Paris II και από την École doctorale του ίδιου πανεπιστημίου έχει αποφοιτήσει σημαντικός αριθμός Ελλήνων φοιτητών (κυρίως υποτρόφων του Ίδρυματος Διοικητικού Δικαίου Μιχαήλ Στασινόπουλος). Έχει επιβλέψει τη συγγραφή διδακτορικών διατριβών από νέους Έλληνες επιστήμονες και προλογίζει μερικώς από αυτές. Παλαιοί μαθητές του, διακεκριμένοι θεράποντες τής νομικής ζωής τής χώρας μας, βρίσκονται σήμερα ανάμεσά μας.

Σημειώνω ότι το ενδιαφέρον του για τη διατήρηση ύψηλου επιπέδου των πανεπιστημιακών σπουδών εκφράζεται πολλαπλώς. Σε μιὰ μελέτη του περί των Νομικών Σχολών του μέλλοντος, διαπιστώνει τὴ συνεχή υποβάθμιση τῶν πανεπιστημιακῶν θεσμῶν καὶ δίνει ἔμφαση στὴ διατήρηση τῆς δημοκρατικῆς πανεπιστημιακῆς κληρονομιάς, ἡ ὁποία ἐπιτρέπει νὰ ἐξασφαλίζονται τὰ μέσα γιὰ τὴν πραγμάτωση τῆς ιστορικῆς ἀποστολῆς τῶν Νομικῶν Σχολῶν. Τονίζει δὲ τὸν ἀνοικτὸ χαρακτήρα τῆς παιδείας, πού ἐξασφαλίζει τὴν ἐλευθερία τῆς συνειδήσεως, τὴν πανεπιστημιακὴ ἐλευθερία καὶ τὴν ἀνεξαρτησία τῶν διδασκόντων.

Σὲ ἓνα ἄλλο κείμενο, ἀπευθύνεται στοὺς ἀποφοίτους τῆς Ἐθνικῆς Σχολῆς Διοικήσεως τῆς Γαλλίας, τῆς École Nationale d'Administration, ἡ ὁποία ὡς τὴν ἄρτι ἔχει δώσει τέσσερις Προέδρους Δημοκρατίας, ὀκτὼ Πρωθυπουργοὺς καὶ ἀναρίθμητους ὑπουργοὺς καὶ διοικητὲς δημοσίων καὶ ἡμιδημοσίων ὀργανισμῶν.

Τοὺς ὑπενθυμίζει, ἐν πρώτοις, ὅτι ἔχουν τὴν ὑποχρέωση νὰ ἐμπνέονται ἀπὸ τὶς πραγματικὲς ἀξίες τῆς δημοσίας ὑπηρεσίας. Οἱ ἀξίες αὐτὲς δὲν ἐδράζονται μόνον στὶς γνώσεις πού ἔχουν ἀποκτηθεῖ. Διαμορφώνονται ἐπίσης μὲ τὴν ἐδραία ἀνάλυση, σαφήνεια καὶ δύναμη συλλογιστικῆς πού ἀποβλέπουν στὴν ἐξασφάλιση τοῦ δημοσίου συμφέροντος.

Ὁ καθηγητὴς τονίζει ὅτι ἡ καθημερινὴ διαχείριση τῶν κοινῶν ἐγγράφεται στὸν κινητικὸ χαρακτήρα μιᾶς ιστορικῆς διαδρομῆς τῆς χώρας καὶ ἐκφράζεται διὰ τοῦ δικαίου, τὸ ὁποῖο, πέρα ἀπὸ τὸν αὐστηρὸ χαρακτήρα τῶν κανόνων του, προσαρμύζεται καὶ στὶς ἀνάγκες τῆς κοινωνίας χάρις στὸ λεγόμενον ἄγουρο ἢ πράσινο δίκαιο, *droit mou* (soft law), δηλαδὴ σὲ κώδικες συμπεριφορᾶς καὶ σὲ ἄλλες ρυθμιστικὲς διαδικασίες πού, ἂν καὶ δὲν ἔχουν δεσμευτικὸ χαρακτήρα, διευκρινίζουν ὅμως καὶ συμπληρώνουν τοὺς αὐστηροὺς κανόνες.

Ὑπενθυμίζει, ἐξάλλου, ὅτι οἱ ἐπικεφαλῆς τῆς διοικήσεως, ὅσο ψηλὰ καὶ ἂν ἴστανται, δὲν κατέχουν τὸ μονοπώλιο τοῦ δημοσίου συμφέροντος καὶ τελοῦν πάντοτε στὴν ὑπηρεσία τῆς κοινωνίας.

Τέλος, ἐπειδὴ ἡ διοίκηση εἶναι ἐργαλεῖο ἰσχυρὸ καὶ ἀποτελεσματικὸ, γι' αὐτὸν τὸν λόγο ἡ ἐξασφάλιση τῆς ὁμαλῆς κρατικῆς λειτουργίας περικλείει ἰδιαιτέρες εὐθύνες. Ὁ νέος ἐταῖρος τῆς Ἀκαδημίας μας, βασισμένος φυσικὰ στὶς ἐμπειρίες τῆς χώρας του, συμπληρώνει ὅτι ἡ δημοσία ὑπηρεσία βασίζεται σὲ πολιτικὸ σχεδιασμό, στὸν ὁποῖο οἱ πολίτες, ἀφενὸς ὡς διοικούμενοι, εἶναι ἀποδέκτες, καὶ ἀφετέρου, μὲ τὴ συμμετοχὴ τους στὸ ἐκλογικὸ σῶμα, εἶναι παραγωγοὶ αὐτοῦ τοῦ σχεδιασμοῦ, κατὰ τὸ μέτρο ποὺ ἡ ἀντιπροσωπευτικὴ καὶ ἡ δημοκρατικὴ διαδικασία λειτουργοῦν ἀποτελεσματικῶς.

Ἐν κατακλειῖδι, ὁ καθηγητῆς Gaudemet συνιστᾷ στοὺς ἀποφοίτους τῆς Ἑθνικῆς Σχολῆς Διοικήσεως νὰ ἐμπνέονται ἀπὸ συλλογικὴ σεμνότητα (*modestie collective*) κατὰ τὴν ἄσκηση τῶν μελλοντικῶν καθηκόντων τους.

Cher collègue,

Dans la présentation que je viens de faire, j'ai essayé de dresser brièvement les grandes lignes de votre œuvre que s'étend à l'ensemble de la discipline du droit public. Votre carrière témoigne de l'harmonie que vous avez su établir entre la théorie et la pratique dans le sens kantien de ces termes, à savoir l'autonomie de la personne et la transcendance de la connaissance.

En théorie, vous avez renouvelé la problématique du droit administratif, participé aux débats qui visent à assurer que le droit réponde aux réalités de la vie publique, et intégré les aspects économiques au discours scientifique de l'action du service public. Vous avez enseigné comment, dans l'ambiance sociale actuellement ambivalente, le juriste doit veiller à ce que les garanties de l'État de droit restent opératoires.

Sur le plan pratique, vous avez participé à la gestion de la vie universitaire, mais vous avez aussi acquis l'expérience du déroulement des affaires par l'administration publique locale et nationale. C'est cette osmose entre le quotidien et le distant qui assure la réflexion raisonnée et la proposition efficace.

Mais c'est surtout en tant qu'enseignant que vous laissez l'empreinte du maître éloquent, soucieux de transmettre à son auditoire les valeurs intellectuelles et morales qui servent la société. J'ai souvent dit que pour les étudiants, ce qui est aussi inoubliable de leur vie universitaire, c'est l'atmosphère que l'enseignant crée dans l'amphithéâtre.

Professeur et académicien Yves Gaudemet, soyez le bienvenu à l'Académie d'Athènes».

L'ÉTAT RÉGULATEUR :
MÉTAMORPHOSE OU DÉCLIN DE L'ÉTAT?

ΕΙΣΙΤΗΡΙΟΣ ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΞΕΝΟΥ ΕΤΑΙΡΟΥ
κ. YVES GAUDEMET

Monsieur le Président de l'Académie d'Athènes,

Mesdames et Messieurs les Hautes personnalités qui me font l'honneur de leur présence et qui me pardonneront de ne pas les distinguer chacune par son titre,

Mes chers confrères,

Mes chers collègues,

Mesdames et Messieurs et, pour tant d'entre vous, chers et précieux amis,

En écoutant à l'instant vos « eùlogia » successifs, je ressentais plus encore l'honneur qui m'est fait de votre accueil aujourd'hui dans votre prestigieuse Compagnie de la science et du savoir.

Je mesurais aussi devoir cet accueil à l'amitié généreuse de maîtres, de collègues, d'amis de l'École hellénique de droit qui, tous et chacun, m'ont appris plus que je n'ai pu apporter.

De l'honneur qui m'est fait, de l'amitié qui me le vaut, je voudrais dire ma reconnaissance, avant –car je n'oublie pas que mon admission parmi vous passe par un discours académique de ma discipline, ainsi que me l'a rappelé le professeur Spiliotopoulos–, avant de traiter mon sujet et de vous soumettre quelques réflexions sur cette métamorphose contemporaine de l'État, mû en État régulateur.

I / L'honneur qui m'est fait aujourd'hui est immense et –pour immérité qu'il soit– me remplit de fierté.

C'est que, en m'appelant parmi vous, vous me rendez digne de communier à la pensée grecque ; cette pensée de l'homme dans la cité, cette pensée qui a apporté au monde –et je cite Charles Maurras– « *ce qu'il y a de plus rare et de plus secret, la mesure* »¹, cette pensée dont on ne réalise pas toujours

1. CH. MAURRAS, *Six lettres des jeux olympiques*, dénonçant « *cette Amérique (qui) ignore ce que le monde hellénisé a conçu de plus rare et de plus secret, la mesure* ».

assez comme elle a ensemencé notre civilisation et comme elle continue, répandue dans tous les pays, méditée, réfléchie et commentée dans toutes les langues, à la nourrir au point que si, demain, déclin il y a, ce sera largement par oubli ou rejet de cet héritage.

Permettez-moi de rappeler ici ces mots de Maurice Blondel qui s'appliquent si bien à votre pays et dont votre Académie est le vivant drapeau : « *chaque peuple a comme une idée à faire vivre dans le monde ; c'est son âme....., âme impérissable si la pensée dont elle vit est de celles qui touchent à la conscience de l'humanité* »².

Plus que toute autre, l'âme grecque, la pensée grecque, est de celles qui touchent à la conscience de l'humanité et qui la portent.

On le sait depuis l'Antiquité : Rome en a été le passeur à l'échelle de la Méditerranée ; c'est la « voie romaine » génératrice de l'Europe³. Péguy le disait ainsi : « *le soldat romain... portait en dedans le monde grec... Et la pensée antique ne se fût pas insérée dans le monde... si le monde romain n'eût point procédé à cette sorte de greffe unique au monde* »⁴.

Je sais, d'expérience, que les Grecs d'aujourd'hui n'aiment pas qu'on les réduise à leur passé quelque glorieux soit-t-il.

Mais tel n'est pas mon propos ; car tel n'est pas mon sentiment.

Car rien de plus actuel, rien de plus impérieusement nécessaire aujourd'hui que la consultation, la connaissance et la pratique de cet héritage magnifique et toujours renouvelé.

Dans le domaine qui est le mien, celui du droit public –davantage sans doute que pour le droit privé où l'apport propre de Rome est incontestable–, nos réflexions d'aujourd'hui puisent presque inconsciemment, et jusqu'au vocabulaire, dans ce corpus immense de la pensée philosophique et politique grecque, un corpus étendu sur 12 siècles, d'Hésiode et des présocratiques avec Thalès au néoplatonicien Damascius, en passant par l'école d'Athènes et Aristote, un héritage transmis par Byzance, la renaissance carolingienne et

2. M. BLONDEL, *L'action*, 2, 279.

3. Selon la belle formule de mon savant Confrère de l'Académie des Sciences morales et politiques R. BRAGUE, *L'Europe, la voie romaine*, Gallimard, 2016.

4. CH. PÉGU, *L'argent suite*, dans *Œuvres en prose*, 1909-1914, bibliothèque de la Pléiade, 1217.

les copistes du Moyen Âge ainsi que par les arabes, et jusqu'à la grande Somme théologique de Saint Thomas d'Aquin, magistrale synthèse de la philosophie d'Aristote et de la Révélation.

Encore fût-ce là un nouveau départ. Dans les écrits de philosophie politique des derniers siècles et encore d'aujourd'hui, ce sont ces grands noms du Panthéon de la pensée grecque qui, toujours, sont convoqués ; cette pensée riche et multiforme, marquée du sens de la mesure et plaçant l'homme au cœur de la cité.

Pas de rupture sur plus de deux millénaires. Alors que la carte du Monde et de l'Europe ne cesse de se redessiner, alors que les États s'affrontent, naissent, meurent ou coopèrent, la pensée philosophique et politique grecque traverse les siècles, ignore les frontières ; et si l'Europe aujourd'hui ambitionne de n'être pas simplement une zone de libre-échange, d'être autre chose que ce « *petit cap du continent asiatique* » désigné par Paul Valéry, c'est dans la mobilisation de cet héritage inestimable qu'elle devra puiser et puiser sans cesse.

De ceci votre Académie tout particulièrement est le vivant témoignage, en ces temps difficiles qui sont les nôtres. On sait le mot de Chateaubriand au lendemain de la Révolution française : « *Une nation ne cesse pas de vivre et de se perpétuer quoiqu'elle soit battue par les orages : son existence morale peut être arrêtée ; mais sa vie intellectuelle continue* ».

Sa vie intellectuelle continue... J'ai mesuré et apprécié la qualité et la richesse de cette vie intellectuelle, par mon association, vieille maintenant de quelques dizaines années, aux réflexions et aux travaux de l'École grecque de droit public et de philosophie politique. Ce qui m'est accordé aujourd'hui où je rejoins ce parlement des savants qu'est votre Académie en est comme l'apothéose.

Or ce privilège, cet honneur, je le dois à l'amitié ; et c'est de cette dette de gratitude que je voudrais maintenant m'acquitter.

II / De l'amitié, je devrais dire des amitiés conjuguées qui me portent aujourd'hui parmi vous, ma gratitude est immense. Et il est bon qu'elle le soit car il me faut l'exprimer à tant de destinataires : amis des Facultés de droit, anciens élèves devenus nos collègues, magistrats, membres du Conseil d'État, avocats, personnalités du monde public ou privé, nombreux au point que je ne saurais les nommer tous. Ils sont tous dans ma pensée ; ils se reconnaîtront et recevront chacun le merci que leur est dû lorsque nous nous retrouverons tout à l'heure.

Mais c'est d'ici et de ce pupitre que je dois dire ma particulière reconnaissance à notre Maître commun, le Professeur Epaminondas Spiliotopoulos, que j'ai pu saluer hier ; il est chez lui dans nos Facultés de droit françaises aussi bien qu'à Athènes; il m'a témoigné, depuis des décennies, une indéfectible confiance au point de m'adresser, pour un doctorat parisien, nombre de ses élèves devenus aujourd'hui nos collègues. J'ai beaucoup appris en le lisant et il a accepté de prêter attention aux publications que je lui envoyais régulièrement. À mon hommage de reconnaissance il me permettra d'associer Madame Spiliotopoulos, toujours généreusement disponible et qui nous a si souvent accueillis.

Je voudrais dire aussi ma particulière gratitude au professeur Emmanuel Roucounas qui a bien voulu, quittant les sommets du droit international public où il excelle, accueillir à l'instant le publiciste que je suis.

Au Président Procopis Pavlopoulos, Président de la République hellénique qui, en signant le décret présidentiel qui approuve vos suffrages me permet d'être ce soir parmi vous, j'adresse naturellement mes remerciements d'une amitié fidèle et attentive, vieille de quelques 40 années, depuis son séjour à Paris avec notre collègue Spiridon Flogaitis, pour y achever, l'un et l'autre, leur thèse de doctorat ; non moins naturellement mon merci d'aujourd'hui s'accompagne de l'expression de ma respectueuse considération pour les Hautes fonctions qui sont les siennes et de mon admiration pour son constant et éclairé dévouement au service de son pays. Puis-je ajouter que le Président Pavlopoulos nous a fait récemment l'honneur d'accepter d'être, après le Président Stassinopoulos, le second Président de la République hellénique à recevoir le doctorat honoris causa de notre Faculté de droit de Paris... dont d'ailleurs il était déjà docteur...

Et j'en viens à l'artisan de tous les instants de la cérémonie d'aujourd'hui, mon collègue Théodore Fortsakis qui, une fois encore, a mis à ma disposition, avec Madame Fortsakis, les trésors de son amitié. J'ai connu Theodore Fortsakis lors de sa soutenance de thèse à Paris qu'avait dirigée notre Maître Jean Rivero, thèse dont le titre dit assez l'ambition : *Conceptualisme et empirisme en droit administratif français*. Je ne peux faire mieux que de reprendre, pour en dire l'actualité, ce que Jean Rivero écrivait dans la préface de cette thèse : « *L'idée que le droit administratif puisse faire l'objet d'une passion peut évidemment surprendre le profane. Pourtant c'est bien une passion qui s'affirme dans l'ampleur que Théodore Fortsakis a donné à ses recherches* » ; et de sa-

luer « *ce nouvel anneau ajouté à cette longue chaîne de savoir et d'amitié qui lie les maîtres grecs du droit administratif à la singularité du modèle français* » ; au plus ajouterais-je que cette chaîne depuis s'est enrichie de nouveaux anneaux, autant de belles thèses qu'accueille toujours avec le même plaisir la collection de la Bibliothèque de droit public que, succédant au doyen Vedel, j'ai l'honneur de diriger aujourd'hui.

III / Signifier ma gratitude, m'acquitter du doux devoir de l'amitié était pour moi chose naturelle et aisée. Il suffisait de laisser parler mon cœur et ma raison et ils parlaient à l'unisson.

Mais je n'oublie pas que les rites de votre Compagnie appellent maintenant le récipiendaire à l'exposé d'un thème de sa supposée compétence. Et j'ai choisi de vous soumettre à ce titre quelques réflexions sur cette nouvelle forme de l'État, qualifiée par certains d'État post-moderne, que je caractériserais pour ma part par sa fonction, l'État régulateur ; métamorphose de l'État en un État régulateur, dont nous aurons à nous demander si elle ne signe pas aussi d'une certaine façon son déclin.

C'est qu'en effet l'État, dans nos démocraties, est descendu de son piédestal. Sans équivalent ni concurrent hier encore sur la scène internationale, placé au sommet de l'ordre juridique interne, l'État aujourd'hui perd de sa superbe. Il doute de lui, il disperse son action, il hésite à commander. C'est un État affaibli qui régule plus qu'il n'ordonne ni ne réalise.

La figure de l'État régulateur est brouillée (A) ; et il parle une langue nouvelle (B).

A / La figure de l'État est brouillée.

« *Un État sans souveraineté est un navire sans quille* » ; on sait la formule si souvent répétée de Jean Bodin. Qu'en est-il de l'État régulateur ? Sans doute pas le petit navire à la dérive que dénonçait il y a peu un polémiste de mon pays ; mais pourtant un État dont la figure est brouillée, un État affecté dans son être parce qu'il est concurrencé (1), parce qu'il est amoindri (2) et parce qu'il est dispersé (3).

(1) l'État est concurrencé, et victorieusement concurrencé par le marché.

On se bornera pour illustrer ceci à rapprocher ces deux propos tenus à peu près en même temps, l'un par le Général De Gaulle, l'autre par l'homme d'affaires américain David Rockefeller qui vient de mourir à l'âge de 101 ans.

Du marché, De Gaulle disait ceci : « *ne soyez pas aveugle en face du marché. Le marché n'est pas au-dessus de la nation et de l'État. C'est la nation,*

c'est l'État qui doit surplomber le marché » ; au contraire pour David Rockefeller –et je le cite– : « *il faut certainement préférer la souveraineté supranationale d'une élite intellectuelle et des banquiers mondiaux aux décisions nationales qui se pratiquent depuis des siècles* »⁵.

Il est difficile de ne pas voir que, pour une large part au moins, qu'on le déplore ou qu'on s'en réjouisse, David Rockefeller a été exaucé, l'hégémonie américaine aidant, en sorte qu'on attend aujourd'hui du marché ce que l'on ne demande plus à l'État.

Pour le dire autrement, et dans le référentiel traditionnel de la science administrative, à l'État-gendarme, qui s'en tient à l'ordre et à la paix sociale, a succédé l'État-providence, État prestataire qui multiplie les services d'assistance et de développement. Et l'État prestataire fait place aujourd'hui à l'État régulateur qui, rendant les activités de prestation au marché, s'en tient à la régulation de ce dernier.

Sans doute est-ce dire bien vite les choses ; et l'histoire de l'avènement de l'État régulateur appellerait plus de nuances. Mais on ne me disputera pas que, Europe aidant ou obligeant, l'essentiel des activités économiques sont aujourd'hui rendues au marché, auquel l'État ne peut d'ailleurs accéder qu'en dépouillant sa qualité propre, et que sa fonction d'ordre et de service public le cède aujourd'hui à une fonction externe de régulation du marché.

5. Rapprochement fait par Y. LEQUETTE, *De la proximité au fait accompli*, Mél. en l'honneur de P. Mayer, 488 ; la citation complète est celle-ci : « *Du marché le général De Gaulle disait, à en croire Alain Peyrefitte : 'ne soyez pas aveugle en face du marché. Il ne faut pas s'imaginer qu'il réglera tout seul tous les problèmes. Le marché n'est pas au-dessus de la nation et de l'État. C'est la nation, c'est l'État qui doit surplomber le marché. Si le marché régnait en maître, ce sont les américains qui régneraient en maîtres sur lui, ce sont les multinationales qui ne sont pas plus multinationales que l'OTAN. Tout ça n'est qu'un camouflage de l'hégémonie américaine. Si nous suivions le marché les yeux fermés, nous serions colonisés par les Américains. Nous n'existerions plus, nous Européens'* (A. PEYREFITTE, *C'était de Gaulle*, 1, 524). Quant à M. David Rockefeller il déclarait un peu près à la même époque : *'la souveraineté supranationale d'une élite intellectuelle et des banquiers mondiaux est certainement préférable aux décisions nationales qui se pratiquent depuis des siècles'* (cité par P. MAILLARD, *L'Europe et de Gaulle trahis*, 2005, 24) ».

En quoi consiste cette fonction de régulation du marché ? Pour le dire d'un mot, à assurer le fonctionnement concurrentiel de celui-ci, parce que domine aujourd'hui cette idéologie (qui peut-être n'aura qu'un temps) que la concurrence est vecteur de progrès et de développement ; au plus l'État doit-il accompagner cette fonction de régulation de la prise en compte de certains intérêts essentiels des usagers dans l'accès aux services d'intérêt général.

L'État ne domine pas le marché, comme le voulait le général De Gaulle, il le régule. Et ce positionnement différent de l'État par rapport au marché entraîne une véritable métamorphose du premier : à l'État fort, centralisé, hiérarchisé, au sommet de l'ordre juridique succède un État amoindri, un État entamé dans sa souveraineté pour reprendre la formule de Jean Bodin.

(2) L'État est amoindri. Car ce marché que l'État ne domine pas mais qu'il doit réguler est désormais élargi au-delà de l'État, tout spécialement dans nos pays de l'Union européenne. On sait assez que, depuis le traité de Maastricht, au marché commun a succédé le marché unique.

C'est aux dimensions de ce marché européen, dont toutes les spécificités nationales qui feraient obstacle à une concurrence loyale et non discriminatoire doivent être effacées, que s'exerce la fonction de régulation. L'État national régulateur est ainsi dans la dépendance et d'une certaine façon au service de cette régulation des marchés à l'échelle de l'Europe, à laquelle il ne participe que très indirectement par sa représentation dans les différents organes de l'Union.

L'État, dans sa fonction de régulation des marchés, est en quelque sorte un État amoindri.

Cela a été dit jusqu'à l'excès, et dans un contexte parfois conflictuel par le président de la Commission européenne lui-même affirmant « *qu'il ne peut pas y avoir de choix démocratique contre les traités européens* »⁶ ; propos qui ne peut que choquer mais significatif de la « supervision » exercée par l'Union européenne sur l'État national régulateur.

Et voilà que parallèlement cet État régulateur, État national se disperse.

(3) L'État se disperse parce qu'il doute de lui-même et, volens nolens, confie sa nouvelle fonction de régulation des marchés à des autorités adminis-

6. Phrase prononcée par Jean Claude Juncker au lendemain de la victoire de Syriza.

tratives indépendantes, parfois dites aussi autorités publiques indépendantes lorsqu'elles sont dotées de la personnalité morale.

A-t-on assez mesuré la nouveauté ? Car il s'agit là d'institutions surprenantes, insolites dans le paysage du droit public classique : tout en étant l'État et agissant en son nom, elles échappent à l'organigramme classique des ministères et des services déconcentrés ; elles sont soustraites au pouvoir hiérarchique ou de contrôle du gouvernement et des ministres ; et elles disposent, chacune dans son domaine, de pouvoirs propres de réglementation, de décision et de sanction.

On a parlé d'une forme de « fédéralisme administratif », formule sans doute approximative en droit mais qui fait bien comprendre cette véritable métamorphose de l'État, dispersé, éclaté en autant de structures libres, détachées du tronc commun du gouvernement et des ministres, ne relevant que du contrôle du juge de la légalité et soustraites au contrôle du Parlement sur le pouvoir exécutif qui règle nos démocraties parlementaires.

De cette métamorphose, l'État sort manifestement affaibli, réduit au rôle de régulateur des marchés, il n'exerce encore cette fonction que par le truchement d'autorités indépendantes, détachées de lui et qui, par leur composition, par leur proximité des opérateurs de marché, grâce aussi aux compétences qui leur sont attribuées en propre, développent des politiques sectorielles qui s'imposent à l'État lui-même lorsqu'il est par ailleurs opérateur sur le marché.

Et cet État régulateur parle une langue nouvelle.

B / La parole de l'État régulateur, une langue nouvelle.

L'État régulateur, ainsi dispersé et affaibli, parle en effet une langue nouvelle. Dans la langue de la régulation, la loi, le décret, les formes classiques de la légalité, l'unilatéralité et le commandement sous toutes ses formes le cèdent aux déclarations, proclamations, chartes, référentiels, codes de bonne conduite et autres lignes directrices.

Ce sont là des dénominations –on dirait presque des étiquettes– mais aussi un vocabulaire, un mode de rédaction et une présentation formelle libres, disponibles, choisis au quotidien de l'action de régulation, et choisis davantage pour séduire et provoquer l'adhésion que pour signifier⁷.

7. Y. GAUDEMET, *La régulation économique ou la dilution des normes*, RDP 2018, 23 et ss.

Or le choix de cette langue nouvelle n'est pas innocent. Sans aller jusqu'à dire avec Camus que « *mal nommer les mots, c'est ajouter aux malheurs du monde* »⁸, entendons le Conseil d'État français déplorer « *la dégradation de la norme* » : « *trop de textes ne permettent pas de distinguer l'intention de l'action, le possible du souhaitable, l'accessoire de l'essentiel, le licite de l'illite. Ces textes mal faits – parce qu'ils nourrissent l'incertitude, provoquent la désillusion ou facilitent la fraude– sont une atteinte portée à la sécurité juridique* »⁹.

En discerner les manifestations et en prendre la mesure, ce que l'on fera d'abord (1), conduit tout naturellement à s'interroger sur la façon dont cette nouvelle parole de l'État régulateur peut et doit être comprise (2).

(1) Un nouveau langage. Le langage de l'État régulateur a été désigné d'abord comme celui des « actions administratives informelles »¹⁰, avant que s'accrédite la formule du *soft Law* reprise à son tour en 2013 par le Conseil d'État français sous l'appellation de « droit souple »¹¹.

On y range les nombreuses recommandations, avis, normes de référence, modèles, schémas, propositions, plans, préconisations, référentiels, feuilles de route, codes de bonne conduite ou de bonnes pratiques, chartes, protocoles, partenariats, programmes, toutes dénominations dont la liste s'allonge presque tous les jours, à la libre inventivité de l'État régulateur, qui sonnent tellement plus moderne à l'oreille que les vieux outils normatifs et dont on vante la souplesse et la concertation qu'elles affichent.

Cette langue de la régulation, plutôt bavarde et descriptive, est caractérisée par le souci de l'immédiateté, du cas particulier et en même temps un parti d'exhaustivité ; une langue qui tient de l'exposé programmatique, de la

8. G. Clémenceau ne disait pas autre chose : « *précieux moyen d'entraînement, le verbe peut nous conduire, avec le temps, des évolutions de surface à des évolutions de profondeur* », G. CLEMENCEAU, *Au soir de la pensée*, 2, éd. Plon, 1930, 28ème éd., 443.

9. EDCE, 43, Rapport public pour 1991, Doc. fr. 1992, 32.

10. Y. GAUDEMET, *Les actions administratives informelles*, Rapport français, *Rev. Internationale de droit comparé*, 1994, 645 : elles y sont présentées comme des « *mécanismes, procédures ou modes d'expression différents des formes traditionnelles du droit* ».

11. EDCE, *Le droit souple*, Étude de 2013, Doc. fr. 2014.

communication, de l'incantation parfois, de la pédagogie par persuasion ou intimidation.

D'où l'emploi de formes verbales non dispositives : le service, l'activité ou encore l'opérateur économique en cause « contribue à... », « tend à... », « concourt à... », « favorise... », « fera ses meilleurs efforts pour... », « promet ou garantit un service de qualité... », « s'attachera à... », « préserve une concurrence saine et loyale... », etc. Autant de formules qui ne sont pas directement ni formellement normatives, tout en voulant imposer des comportements¹².

L'insécurité juridique qui en résulte s'aggrave, d'une certaine façon, de la multiplicité des ces procédures et mécanismes informels entre les mains d'une même autorité de régulation. La régulation se caractérise en effet par la disposition et l'utilisation alternative ou combinée, par une même autorité de régulation, des outils et instruments dont on a dit la variété, mêlant règles générales et mesures individuelles, allant du pouvoir de sanction à la simple mention au rapport annuel en passant par le contrôle, la recommandation, l'avis, le référencement et bien d'autres mécanismes encore.

On a pu évoquer ainsi « *l'ambiguïté magique* » de l'action de régulation¹³.

Un reproche identique de confusion des genres a été adressé de longue date à la Commission européenne¹⁴.

Ainsi la langue de l'État régulateur en faisant le choix d'un vocabulaire et de formes étrangères à la langue du droit, avec cependant la volonté de dé-

12. Le Conseil d'État note ainsi : « *il y a identité de fonction entre le droit dur et le droit souple. Tous deux ont pour objet d'influencer le comportement de leur destinataire* » (Étude sur le droit souple, op. cit. supra, 61 ; v. aussi, 136 et 137).

13. Étude CE précitée.

14. TH. DANAN – CH. LEMAIRE, Portrait de l'autorité en jeune fille, *RJEP* 2011, 2, 3 : « *lorsque celle-ci (il s'agit de l'Autorité de la concurrence) lance des débats, prend des positions publiques ou use de la menace que constitue son pouvoir de sanction pour obtenir des engagements comportementaux d'entreprises sans se soumettre aux contraintes d'une procédure contentieuse et sans qualifier précisément les pratiques qu'elle veut faire cesser, échappant ainsi au risque d'une censure par le juge, elle peut être accusée d'instrumentaliser les procédures* ».

terminer des comportements, porte en elle une insécurité juridique fondamentale. Comment y remédier ?

(2) Sans doute en ramenant la compréhension de la langue de l'État régulateur aux catégories et aux qualifications du droit.

On s'engage aujourd'hui dans nos pays sur ce chemin de la reconnaissance d'une catégorie baptisée actes de droit souple et de la nécessité de lui donner un statut contentieux¹⁵.

Rien que de vertueux sans doute dans cette reconnaissance du droit souple, sauf peut-être d'avoir un peu tardé¹⁶. Mais il faut bien mesurer qu'il y a là une catégorie d'accueil pour la parole de l'État régulateur distincte de ce qu'on pourrait appeler la catégorie du droit dur et que je désignerais comme la légalité ordinaire.

En effet les actes de droit souple, malgré leur identité de fonction avec les actes de droit dur, déterminer des comportements, ne semblent pas relever de la légalité ordinaire et du contrôle contentieux que le juge exerce pour le respect de celle-ci. Ils constituent distinctement un bloc à part ; et sur les actes de cette catégorie s'exerce un contrôle de légalité limité, en retrait sur celui qui porte ordinairement sur les actes et décisions administratives.

Outre une interprétation peu exigeante des règles de procédure et de consultation préalable, le contrôle du juge écarte implicitement du contrôle de ces actes le moyen essentiel du détournement de procédure, seul pourtant de nature à ramener le droit souple à un vrai contrôle de légalité.

Car la régulation est caractérisée, on l'a dit, par la mobilisation indifférenciée, dans les mêmes mains, de compétences d'avis proprement dit, d'avis sur autosaisine, de recommandation, de décision, de réglementation, d'enquête, de notification de grief, de poursuite et de sanction ; et l'on présente ordinairement ce cumul et l'utilisation indifférenciés des compétences correspondantes comme un élément d'efficacité de l'action de régulation.

Efficacité peut-être, mais c'est oublier que, dans une conception stricte de la légalité, lorsqu'il y a cumul de compétences, chacune doit être exercée au

15. EDCE, *Le droit souple*, Étude 2013, Doc. fr. 2014.

16. On la rattache en France au contentieux des décisions : CE 21 mars 2016, *Sté Fairvesta international GMBH et Sté NC Numericable*, AJDA 2016, 49, note A. Sée.

regard de l'objet qui lui est propre et selon la procédure et dans le respect des formes que la loi lui assigne. À défaut de quoi l'acte, quel qu'il soit, est entaché de détournement de procédure¹⁷.

Or le droit souple –si l'on met à part le prononcé des sanctions proprement dites– paraît affranchi de ce grief de détournement de pouvoir, pourtant seul de nature à assurer un véritable contrôle de légalité sur le système de cumul, voire de confusion des compétences qui le caractérise.

De la sorte ce droit souple qu'est le droit de la régulation, alors même qu'il accède à la légalité, ne relève que d'une légalité affadie, moins exigeante que la légalité ordinaire, et peut-être moins exigeante sur l'essentiel.

Concluons ; il en est plus que temps. L'État régulateur : une métamorphose de l'État certainement. Nos maîtres qui nous ont enseigné le droit public que nous aimons ne reconnaîtraient plus l'État d'aujourd'hui.

Est-ce pour autant le déclin de l'État ? L'avenir le dira ; et c'est aux générations qui viennent de construire celui de demain.

Reste une certitude : demain comme hier la pensée politique grecque continuera, sans que ceux qui nous succéderont en soient même toujours conscients, à guider leurs pas. Et c'est par cette conviction d'optimisme que je veux clore un propos qui ne l'était peut-être pas suffisamment.

17. C'est la jurisprudence classique de l'arrêt *Frampar*, CE 24 juin 1960, RDP 260, 815, concl. Heumann – CE 10 février 1950, *Comité de défense des libertés professionnelles des experts comptables*, Rec. Lebon, 98 : l'autorité administrative y est sanctionnée pour avoir « usé de ses pouvoirs pour un objet autre que celui en vue duquel ils lui étaient conférés ».

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 8ΗΣ ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2018

ΑΝΑΓΓΕΛΙΑ ΘΑΝΑΤΟΥ

Ὁ Πρόεδρος τῆς Ἀκαδημίας κ. Ἀντώνιος Κουνάδης ἀναγγέλλει τὸν θάνατο τοῦ ξένου ἐταῖρου Prosper Weil.

Μετὰ τὸν Πρόεδρο λαμβάνει τὸν λόγο ὁ ἀκαδημαϊκὸς κ. Ἐμμανουὴλ Ρούκουνας καὶ λέγει γιὰ τὸν ἐκλιπόντα τὰ ἑξῆς:

«Ὁ καθηγητὴς Prosper Weil ἀπεβίωσε στὶς 3 Ὀκτωβρίου 2018. Ἀπὸ τὸ 1999 ἦταν μέλος τῆς Académie des Sciences morales et politiques τοῦ Institut de France καὶ τὸ 2007 ἐξελέγη ξένος ἐταῖρος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

Ὁ Weil διετέλεσε καθηγητὴς τῶν Πανεπιστημίων Paris II, Grenoble, Aix-en-Provence καὶ Nice. Ἐδίδαξε ἐπίσης στὸ Ἰνστιτούτο Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν τῶν Παρισίων καὶ στὴν Ἀκαδημία τοῦ Διεθνοῦς Δικαίου τῆς Χάγης. Διετέλεσε Διευθυντὴς τοῦ Institut des Hautes Études Internationales τῶν Παρισίων καὶ Πρόεδρος τοῦ Ἰνστιτούτου τοῦ Διεθνοῦς Δικαίου, ποὺ ἐδρεύει τώρα στὴ Χάγη.

Ἵπῃρξε μέλος τοῦ Διαρκοῦς Διαιτητικοῦ Δικαστηρίου τῆς Χάγης, καθὼς καὶ τοῦ Δικαστηρίου τοῦ Διεθνοῦς Κέντρου γιὰ τὴν Ἐπίλυση Διαφορῶν ἐπὶ Ἐπενδύσεων. Ἦταν ἐπίσης Πρόεδρος τοῦ Διαιτητικοῦ Δικαστηρίου τῆς Παγκόσμιας Τράπεζας, ποὺ ἐδρεύει στὴν Οὐάσινγκτον (1980-1999).

Διετέλεσε δικηγόρος καὶ σύμβουλος κρατῶν σὲ πολλὰς σημαντικὰς ὑποθέσεις ἐνώπιον τοῦ Διεθνοῦς Δικαστηρίου τῆς Χάγης. Πρὸ ὀλίγων ἐτῶν βραβεύθηκε ἀπὸ τὴν Ἀμερικανικὴ Ἐταιρεία τοῦ Διεθνοῦς Δικαίου γιὰ τὴ συμβολή του στὴν εἰρηνικὴ ἐπίλυση τῶν διεθνῶν διαφορῶν.

Κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς σταδιοδρομίας του ὁ καθηγητὴς Weil ἀσχολήθηκε μὲ τὴν ἔρευνα καὶ τὴ διδασκαλία τοῦ διοικητικοῦ δικαίου. Τὸ βιβλίον

του *Le Droit administratif* έτυχε δώδεκα εκδόσεων και τὸ συλλογικὸ *Les Grands Arrêts de la jurisprudence administrative* εἶχε δεκαοκτὼ εκδόσεις.

Ἀλλὰ πιὸ σημαντικὴ και διεθνῶς ἀναγνωρισμένη εἶναι ἡ μεταγενέστερη ἐνασχόλησή του μετὰ τὸ διεθνὲς δίκαιο. Πράγματι, ὁ πολυμαθὴς και πολὺγλωσσος καθηγητὴς Weil συγκαταλέγεται μεταξὺ τῶν πλέον ἐπιφανῶν ἐπιστημόνων τοῦ δημοσίου διεθνοῦς δικαίου σὲ παγκόσμιο ἐπίπεδο. Τὰ ἔργα του περὶ ὀριοθετήσεως θαλασσιῶν ζωνῶν, περὶ διεθνοῦς οἰκονομικοῦ δικαίου, περὶ τοῦ δικαίου τῶν διεθνῶν ἐπενδύσεων και περὶ τῆς ἀναζητήσεως ταυτότητος στὸ σύγχρονο διεθνὲς δίκαιο παραμένουν κλασικά. Ὁ Weil ἄσκησε δριμεία κριτικὴ κατὰ τοῦ σχετικισμοῦ ποὺ ἔχει ἀρχίσει νὰ κατακλύζει τὴν ἐρμηνεία και τὴν ἐφαρμογὴ τῶν κανόνων τοῦ διεθνοῦς δικαίου και τήρησε παραδοσιακὴ ἐπιφυλακτικὴ στάση ἀπέναντι στίς μετα-νεωτερικὲς διδασκαλίαι τοῦ διεθνοῦς δικαίου.

Σημειῶνω ἰδιαιτέρως ὅτι ὁ καθηγητὴς Weil ὑπῆρξε ἐπὶ μακρὰ σειρὰ ἐτῶν πολὺτιμος σύμβουλος και νομικὸς παραστάτης τῶν ἐλληνικῶν κυβερνήσεων στὴ δυσχερὴ και πολὺπλοκὴ διαφορὰ Ἑλλάδος-Τουρκίας γιὰ τὴν ὕφαλοκρηπίδα και γιὰ ἄλλα ζητήματα).

Ἡ Ὅλομέλεια τηρεῖ ἐνὸς λεπτοῦ σιγῆ εἰς μνήμην τοῦ ἐκλιπόντος.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 4ΗΣ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 2018

ΥΠΟΔΟΧΗ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ
κ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΡΑΠΑΝΟΥ

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΡΟΕΔΡΟ
κ. ΑΝΤΩΝΙΟ ΚΟΥΝΑΔΗ

Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ὑποδέχεται σήμερα μὲ ἰδιαίτερη τιμὴ τὸν ὀμότιμο καθηγητὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κ. Βασίλειο Ράπανο, τὸν ὁποῖο ἡ Ὀλομέλεια ἐξέλεξε τακτικὸ μέλος τῆς κατὰ τὸ ἔτος 2016 στὴν Τάξη τῶν Ἡθικῶν καὶ Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν, στὸν κλάδο τῶν «Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν – Δημοσιονομικὴ Θεωρία καὶ Πολιτικὴ».

Ὁ κ. Βασίλειος Ράπανος γεννήθηκε στὴν Κω τὸ 1947. Σπούδασε στὸ Οἰκονομικὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, ἀπὸ ὅπου ἔλαβε τὸ πτυχίو του τὸ 1975. Συνέχισε τὶς σπουδές του στὸν Καναδὰ καὶ ἀναγορεύθηκε διδάκτορας τοῦ Queen's University τὸ 1982.

Μετὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῶν σπουδῶν του κατεῖχε ἐπὶ δέκα περίπου ἔτη ἀνώτατες θέσεις στὴ Δημόσια Διοίκηση. Διετέλεσε Σύμβουλος στὸ Ὑπουργεῖο Οἰκονομικῶν, Εἰδικὸς Γραμματέας τοῦ Ὑπουργείου Ἐθνικῆς Οἰκονομίας καὶ Ἀναπληρωτὴς Μόνιμος Ἀντιπρόσωπος τῆς Ἑλλάδος στὸν Ὄργανισμὸ Οἰκονομικῆς Συνεργασίας καὶ Ἀνάπτυξης (ΟΟΣΑ).

Ἀπὸ τὸ 1991 ἕως καὶ τὸ 2014 δίδαξε στὸ Τμῆμα Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ὡς ἐπίκουρος, ἀναπληρωτὴς καὶ τακτικὸς καθηγητὴς Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν. Ἀπὸ τὸ 2015 εἶναι ὀμότιμος καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ συνεχίζει νὰ διδάσκει στὸ πρόγραμμα μεταπτυχιακῶν σπουδῶν.

Παράλληλα με τὰ πανεπιστημιακά του καθήκοντα, ὁ κ. Ράπανος κατεῖχε ἀνώτατα ἀξιώματα στὸν κρατικὸ τομέα. Ἰδιαίτερα οὐσιαστικὴ ἦταν ἡ συνεισφορά του στὴ διαμόρφωση τῆς οἰκονομικῆς καὶ δημοσιονομικῆς πολιτικῆς τῆς Ἑλλάδος τὴν πενταετία 2000-2004, κατὰ τὴν ὁποία ἦταν Πρόεδρος τοῦ Συμβουλίου Οἰκονομικῶν Ἐμπειρογνομῶνων στὸ Ὑπουργεῖο Ἐθνικῆς Οἰκονομίας καὶ Οἰκονομικῶν.

Σημαντικὴ εἶναι, ἐπίσης, ἡ συμβολή του στὸν τραπεζικὸ τομέα, καθὼς ἔχει διατελέσει Πρόεδρος μεγάλων τραπεζῶν, ὅπως τῆς Ἐθνικῆς Τράπεζας τῆς Ἑλλάδος, ἀπὸ τὸ 2009 ἕως τὸ 2012, καὶ τῆς Alpha Bank, ἀπὸ τὸ 2014 ἕως σήμερα.

Τὸ ἐρευνητικὸ καὶ συγγραφικὸ ἔργο τοῦ κ. Ράπανου ἀφορᾷ σημαντικὰ καὶ ἐπίκαιρα θέματα τῆς δημοσιονομικῆς θεωρίας καὶ πολιτικῆς. Ἡ ἐργογραφία του περιλαμβάνει πολλὰ ἄρθρα καὶ μελέτες ποὺ ἔχουν δημοσιευθεῖ σὲ διεθνεῖς ἐπιστημονικὰ περιοδικὰ καὶ συλλογικοὺς τόμους, καθὼς καὶ ἔξι βιβλία.

Κύριε συνάδελφε, ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν σᾶς καλωσορίζει ἀπόψε με ἰδιαίτερη τιμὴ καὶ εὐχαρίστηση καὶ σᾶς ἀπευθύνει θερμὲς εὐχὲς γιὰ τὴν ἐπιτυχή συνέχιση τοῦ ἔργου σας.

Σᾶς καλῶ τώρα γιὰ νὰ σᾶς περιβάλω με τὸ διάσημο τοῦ τακτικοῦ μέλους τοῦ Ἰδρύματος καὶ νὰ σᾶς ἐπιδώσω τὸ σχετικὸ δίπλωμα.

Παρακαλῶ τὸν ἀκαδημαϊκὸ κ. Λουκᾶ Παπαδῆμο ὅπως προσέλθει στὸ βῆμα καὶ παρουσιάσει τὸ ἔργο καὶ τὴν προσωπικότητα τοῦ νέου συναδέλφου.

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ
κ. ΛΟΥΚΑ ΠΑΠΑΔΗΜΟ

Κύριε Πρόεδρε,
Κυρίες καὶ κύριοι ἀκαδημαϊκοί,
Κυρίες καὶ κύριοι,

Μὲ μεγάλη χαρὰ θὰ παρουσιάσω τὴ σταδιοδρομία, τὸ ἐπιστημονικὸ ἔργο καὶ τὴν προσωπικότητα τοῦ νέου ἀκαδημαϊκοῦ, καθὼς καὶ τὴ συμβολή του στὴν οἰκονομικὴ ἐπιστήμη καὶ πολιτική.

Ἀγαπητὲ καὶ ἐκλεκτὲ συνάδελφε Βασίλη Ράπανε,

Αἰσθάνομαι ἰδιαίτερα εὐτυχῆς ποὺ σήμερα σὲ ὑποδεχόμαστε ἐπισήμως ὡς τακτικὸ μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, λόγῳ τῆς ἐξέχουσας συμβολῆς

σου στη δημοσιονομική θεωρία και πολιτική, τῆς πολύτιμης προσφορᾶς σου στη διαμόρφωση τῆς οικονομικῆς πολιτικῆς στὴν Ἑλλάδα και τῆς σημαντικῆς συνεισφορᾶς σου στὸν τραπεζικὸ τομέα τῆς χώρας μας, ἀλλὰ και λόγω τῆς μακροχρόνιας φιλίας μας. Πιστεύω ὅτι ἐκφράζω τὴν ἱκανοποίηση ὄλων διότι συγκαταλέγεται μεταξὺ τῶν τακτικῶν μελῶν τοῦ ἀνώτατου πνευματικοῦ ιδρύματος τῆς χώρας ἑνας διαπρεπῆς ἐπιστήμων και μιὰ προσωπικότητα μὲ ἀναγνωρισμένη προσφορά στὴν ἑλληνικὴ οἰκονομία και κοινωνία.

I. Σπουδές

Ὁ Βασίλης Ράπανος γεννήθηκε στὴν Κέφαλο τῆς νήσου Κῶ τὸ 1947. Σπούδασε στὸ Οἰκονομικὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἔλαβε τὸ πτυχίον του τὸ 1975. Ἔκανε μεταπτυχιακὴς σπουδὲς στὸν Καναδά, ὅπου ἀπέκτησε τὸ δίπλωμα Master of Arts ἀπὸ τὸ Lakehead University τὸ 1977 και τὸ διδακτορικὸ του δίπλωμα (Ph.D.) ἀπὸ τὸ Queen's University τὸ 1982, μὲ ἐξειδίκευση στὴ Δημόσια Οἰκονομική και τὴ Διεθνή Οἰκονομική. Τὸ θέμα τῆς διατριβῆς του ἦταν *Factor Specificity and Intermediate Goods in a Small Open Economy*.

Ἡ διάρκεια τῶν πανεπιστημιακῶν του σπουδῶν και τὸ ἔτος ἀποφοίτησης ἀπὸ τὸ Οἰκονομικὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν ἐπηρεάστηκαν ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι κατὰ τὴν περίοδο τῆς Δικτατορίας καταδικάστηκε ἀπὸ ἔκτακτο στρατοδικεῖο γιὰ τὴν ἀντιδικτατορικὴ του δράση και παρέμεινε στὴ φυλακὴ ἀπὸ τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1969 μέχρι τὸν Αὐγούστον τοῦ 1973, ὁπότε τοῦ χορηγήθηκε ἀμνηστία.

II. Σταδιοδρομία

Ἡ σταδιοδρομία τοῦ νέου ἀκαδημαϊκοῦ εἶναι πολυδιάστατη. Μετὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῶν σπουδῶν του, ἐπὶ δέκα περίπου ἔτη κατεῖχε ἀνώτατες θέσεις στὴ Δημόσια Διοίκηση. Συγκεκριμένα, διετέλεσε Σύμβουλος στὸ Ὑπουργεῖο Οἰκονομικῶν (1982-1983), Σύμβουλος στὴ Μόνιμη Ἀντιπροσωπεία τῆς Ἑλλάδος στὴν ΕΟΚ στὶς Βρυξέλλες (1983-1984) και Εἰδικὸς Γραμματέας τοῦ Ὑπουργείου Ἐθνικῆς Οἰκονομίας στὸν τομέα Οἰκονομικῆς Πολιτικῆς (1984-1986). Ἀπὸ τὸ 1986 ἕως τὸ 1990 ἦταν ὁ Ἀναπληρωτῆς Μόνιμος Ἀντιπρόσωπος τῆς Ἑλλάδος στὸν Ὄργανισμὸ Οἰκονομικῆς Συνεργ-

γασίας και Ανάπτυξης (ΟΟΣΑ) στο Παρίσι και μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου του Κέντρου Ανάπτυξης του ΟΟΣΑ.

Μετά την επιστροφή του από τη Γαλλία στην Ελλάδα, ασχολήθηκε συστηματικά με πανεπιστημιακές και έρευνητικές δραστηριότητες. Από το 1991 έως και το 2014 υπηρέτησε σε όλες τις καθηγητικές βαθμίδες στο Τμήμα Οικονομικών Έπιστημών του Πανεπιστημίου Αθηνών, όπου δίδαξε διαδοχικά ως επίκουρος και αναπληρωτής καθηγητής και εξέλεγη τακτικός καθηγητής Οικονομικών Έπιστημών το 2006. Από το 2015 είναι όμοτιμος καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών και συνεχίζει να διδάσκει στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα σπουδών.

Κατά τα 25 έτη της θητείας του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών δίδαξε Δημόσια Οικονομική, Οικονομική Πολιτική, Κράτος και Οικονομία, Εισαγωγή στην Οικονομική Ανάλυση, Μακροοικονομική και Μικροοικονομική. Από το 2012 έως το 2014 διετέλεσε Διευθυντής του Μεταπτυχιακού Προγράμματος Σπουδών του Πανεπιστημίου Αθηνών στην Έφαρμοσμένη Οικονομική και Χρηματοοικονομική.

Παράλληλα προς τα πανεπιστημιακά του καθήκοντα, ο κ. Ράπανος ανέπτυξε έρευνητική δραστηριότητα και σε άλλα ιδρύματα. Διετέλεσε έρευνητής στο Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Έρευνών (ΚΕΠΕ) από το 1991 έως το 1995, και έρευνητικός εταίρος στο Ίδρυμα Οικονομικών και Βιομηχανικών Έρευνών (IOBE) από το 2006 έως το 2009. Από το 2012 έως σήμερα είναι μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου του IOBE.

Ίδιαίτερα σημαντικό ήταν το έρευνητικό έργο που ολοκλήρωσε ως Αντιπρόεδρος της Έπιτροπής για την Αναμόρφωση του Φορολογικού Συστήματος από το 2001 έως το 2003, της οποίας Πρόεδρος ήταν ο αείμνηστος καθηγητής Θεόδωρος Γεωργακόπουλος. Η Έπιτροπή για τη φορολογική μεταρρύθμιση παρήγαγε ουσιαστικό έργο. Πολλές από τις προτάσεις της Έπιτροπής, όπως ο ΦΠΑ στα νέοκτιστα ακίνητα, ή φορολόγηση της μεγάλης ακίνητης περιουσίας, ή κατάργηση πολλών φοροαπαλλαγών, οι αλλαγές στους ειδικούς φόρους κατανάλωσης, υιοθετήθηκαν ή αποτέλεσαν τη βάση για αλλαγές που νομοθετήθηκαν την περίοδο 2003-2012.

Έκτος από την πανεπιστημιακή και έρευνητική του δραστηριότητα, ο κ. Ράπανος κατείχε ανώτατα αξιώματα στον κρατικό τομέα με αρμοδιότητες στη χάραξη και εφαρμογή της οικονομικής και δημοσιονομικής πολιτικής, καθώς και στον τραπεζικό τομέα, όπου έχει διατελέσει Πρόεδρος τριών τραπεζών.

Ίδιαίτερα ουσιαστική ήταν η συμβολή του κ. Ράπανου στη διαμόρφωση της οικονομικής και δημοσιονομικής πολιτικής την πενταετία 2000-2004, κατά την οποία διετέλεσε Πρόεδρος του Συμβουλίου Οικονομικών Έμπειρογνομόνων στο Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας και Οικονομικών και Εκπρόσωπος της Ελλάδος στην Οικονομική και Δημοσιονομική Επιτροπή της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Επίσης, ήταν Αναπληρωτής του Υπουργού Οικονομικών της Ελλάδος στο Συμβούλιο Υπουργών Οικονομικών της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ECOFIN). Η περίοδος αυτή περιλαμβάνει την κρίσιμη διετία 2000-2001 μετάβασης της Ελλάδος στην Ευρωπαϊκή Οικονομική και Νομισματική Ένωση, καθώς και την περίοδο που η Ελλάδα είχε την προεδρία του Eurogroup (από τον Ιούλιο 2002 έως τον Ιούνιο 2003) και την προεδρία της Ευρωπαϊκής Ένωσης (το πρώτο εξάμηνο του 2003). Την περίοδο εκείνη επετεύχθησαν αξιοσημείωτα αποτελέσματα στο πεδίο της οικονομικής πολιτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όπως η συμφωνία για τη φορολόγηση των αποταμιεύσεων που διακρατούνται στο εξωτερικό και η φορολογία της ενέργειας.

Το πανεπιστημιακό και επιστημονικό έργο του και η ένασχόληση με τη χάραξη και εφαρμογή οικονομικής πολιτικής δεν καλύπτουν πλήρως τη σταδιοδρομία του Βασίλη Ράπανου. Ο ενεργός ρόλος και η συνεισφορά του στον τραπεζικό και τον ευρύτερο επιχειρηματικό τομέα υπερβαίνουν δύο δεκαετίες. Διετέλεσε Υποδιοικητής (1995-1996) και Διοικητής της Εθνικής Κτηματικής Τράπεζας (1996-1998), Πρόεδρος του Διοικητικού Συμβουλίου του ΟΤΕ (1998-2000), Πρόεδρος του Διοικητικού Συμβουλίου της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος (2009-2012) και Πρόεδρος της Ελληνικής Ένωσης Τραπεζών (2009-2012). Από τον Μάιο του 2014 έως σήμερα είναι Πρόεδρος του Διοικητικού Συμβουλίου της Alpha Bank.

III. Έρευνητικό και συγγραφικό έργο

Το έρευνητικό και το συγγραφικό έργο του νέου ακαδημαϊκού είναι πλούσιο και καινοτόμο. Μπορεί να ταξινομηθεί σε τέσσερις κατηγορίες: Οικονομική Θεωρία, Δημοσιονομική Θεωρία και Πολιτική, Δημοσιονομική Πολιτική στην Ελλάδα και Θέματα Ευρύτερου Οικονομικού Ενδιαφέροντος. Ο κύριος όγκος του επιστημονικού του έργου επικεντρώνεται στη διερεύνηση σημαντικών θεμάτων της Δημόσιας Οικονομικής που αφορούν τόσο τη θεωρία όσο και την πρακτική εφαρμογή της.

Ἡ ἐργογραφία του περιλαμβάνει ἕξι βιβλία καὶ πολλές ἐπιστημονικὲς ἐργασίες πού ἔχουν δημοσιευθεῖ σὲ διεθνή περιοδικὰ καὶ σὲ συλλογικὸς τόμους. Πολλὰ ἄρθρα του ἔχουν δημοσιευθεῖ σὲ ἐπιστημονικὰ περιοδικὰ ἀναγνωρισμένου κύρους, συμπεριλαμβανομένων τῶν *Journal of Economics*, *European Journal of Political Economy*, *International Economic Journal*, *Public Finance*, *Economic Analysis and Policy*, *Kyklos* καὶ *The Review of Economic Studies*. Οἱ ἐργασίες του χαρακτηρίζονται ἀπὸ ὑψηλὸ ἐπίπεδο θεωρητικῆς ἀνάλυσης καὶ ἐμπειρικῆς διερεύνησης κρίσιμων καὶ ἐπίκαιρων θεμάτων δημοσιονομικῆς θεωρίας καὶ πολιτικῆς.

Ἐπίσης, ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὰ δύο διδακτικὰ ἐγχειρίδια πού ἔχει συγγράψει, τὸ ἓνα μὲ τίτλο *Δημόσια Οἰκονομικὴ* καὶ τὸ ἄλλο μὲ τίτλο *Οἰκονομικὴ Πολιτικὴ καὶ ὁ Ρόλος τοῦ Κράτους*, ἀποτελοῦν βασικὰ πανεπιστημιακὰ συγγράμματα καὶ τὸ πρῶτο ἐγχειρίδιο χρησιμοποιεῖται εὐρέως σχεδὸν σὲ ὅλα τὰ ἑλληνικὰ πανεπιστήμια.

Ἀναλυτικὴ παρουσίαση τοῦ ἐπιστημονικοῦ του ἔργου δὲν εἶναι δυνατὴ στὸν περιορισμένο χρόνο πού ἔχω στὴ διάθεσή μου. Γι' αὐτό, θὰ ἐστιάσω τὴν παρουσίασή μου σὲ ὀρισμένα κύρια ἔργα του πού θεωρῶ ὅτι εἶναι ἀντιπροσωπευτικὰ τῆς συμβολῆς του στὴ δημοσιονομικὴ θεωρία καὶ πολιτικὴ.

Σὲ μιὰ σειρὰ ἀρθρῶν σὲ διεθνή ἐπιστημονικὰ περιοδικὰ, ὁ κ. Ράπανος ἐξετάζει τὴ μετακύλιση τῶν φόρων, εἰδικότερα τῶν περιβαλλοντικῶν φόρων, στὰ εἰσοδήματα¹. Ὡς γνωστόν, ἡ ὑπαρξὴ περιβαλλοντικῆς ρύπανσης θεωρεῖται ὡς μία ἀπὸ τὶς βασικὲς ἀποτυχίες τῶν ἀγορῶν πού δικαιολογοῦν κρατικὴ παρέμβαση. Ἡ ἀντιμετώπιση τῆς περιβαλλοντικῆς ρύπανσης μὲ τὴ χρησιμοποίησι μὲσων οἰκονομικῆς πολιτικῆς, ὅπως ἡ φορολογία, εἶχε προταθεῖ ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ περασμένου αἰῶνα (κυρίως μὲ τὴν πρωτοπύρο ἐργασία τοῦ Pigou) καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν σχετικῶν ἐργασιῶν καὶ προτάσεων

1. Variable returns to scale and tax incidence: An extension of Harberger's Model, *Journal of Economics*, 46, 4, December 1986, 397-406. A note on externalities and taxation, *Canadian Journal of Economics*, 25, 1, February 1992, 226-232. The effects of environmental taxes on income distribution, *European Journal of Political Economy*, 11, 3, September 1995, 487-501. Tax incidence in a model with efficiency wages and unemployment, *International Economic Journal*, 20, 4, December 2006, 477-494. Environmental taxation in a dualistic economy, *Environment and Development Economics*, 12, 2007, 73-89.

αυξάνεται συνεχώς με επιταχυνόμενο ρυθμό. Η βασική προσέγγιση τών περισσότερων έργων, για πολλά χρόνια, ήταν εκείνη τών «οικονομικών τής ευημερίας» (welfare economics), δηλαδή εξέταζαν κατά πόσον οι διάφορες μορφές φορολογικών μέτρων οδηγούν σε άριστη λύση («πρώτη ή δεύτερη άριστη λύση»), χωρίς να διερευνώνται οι επιπτώσεις τών φόρων αυτών στη διανομή τοῦ εισοδήματος.

Οί μελέτες τοῦ κ. Ράπανου για τή μετακύλιση τών φόρων, ιδιαίτερα τών περιβαλλοντικών φόρων, έρχονται να θεραπεύσουν αυτό τὸ κενὸ καὶ ἔχουν αναγνωριθεῖ ὡς πρωτοποριακὲς συμβολές στη διεθνή ἐπιστημονική ἀρθρογραφία. Ἄν καὶ τὰ ἄρθρα αὐτὰ ἔχουν δημοσιευθεῖ πρὶν ἀπὸ ἀρκετὰ χρόνια, τὸ πρόσφατο καὶ αυξανόμενο ἐνδιαφέρον για τὴν περιβαλλοντική κρίση καὶ τὴ χρήση τῆς φορολογίας ὡς μέσου ἀντιμετώπισης τῆς ἔχει ὀδηγήσει πολλοὺς ἐρευνητὲς νὰ ἀναγνωρίσουν –παλαιότερα καὶ πρόσφατα– τὴ σημαντική συμβολή τοῦ κ. Ράπανου στὴν ἀνάλυση αὐτῶν τῶν θεμάτων.

Βασικὸ θέμα τῶν μελετῶν αὐτῶν εἶναι ὅτι ἡ ἀνάλυση τῶν περιβαλλοντικών φόρων δὲν μπορεῖ νὰ στηρίζεται σὲ ὑποδείγματα τοῦ τέλειου ἀνταγωνισμού χωρίς νὰ λαμβάνεται ὑπόψη καὶ τὸ ποῖος πληρώνει τοὺς φόρους αὐτοὺς. Στὶς ἐργασίες αὐτές, για πρώτη φορά ἐξετάζονται, σ' ἓνα ὑπόδειγμα γενικῆς ἰσορροπίας, οἱ διανεμητικὲς ἐπιδράσεις τοῦ περιβαλλοντικοῦ φόρου ποὺ ἐπιβάλλεται σ' ἓναν συντελεστὴ παραγωγῆς ποὺ προκαλεῖ τὴ ρύπανση ἢ στὴν κατανάλωση. Για τὸν σκοπὸ αὐτόν, ἀπαιτεῖτο ὁ ἐμπλουτισμὸς τοῦ νεοκλασικοῦ ὑποδείματος, δηλαδή τοῦ θεωρητικοῦ πλαισίου ποὺ παραδοσιακὰ χρησιμοποιεῖτο, μὲ στοιχεῖα ποὺ ἀποτυπώνουν τὴν περιβαλλοντικὴ ρύπανση, ὡς «ἀρνητικὴ ἐξωτερικὴ οἰκονομία» (external diseconomy), για τὴν ἀντιμετώπιση τῆς ὁποίας ἐπιβάλλεται ὁ φόρος καὶ ἡ ὁποία ἐνδέχεται νὰ ἐπηρεάσει σημαντικὰ τὴ μετακύλισή του.

Μία πρακτικὴ συνέπεια τῆς θεωρητικῆς ἀνάλυσης εἶναι ὅτι οἱ ἐμπειρικές ἐρευνες ποὺ γίνονται για τὴν ἐκτίμηση τῶν ἐπιπτώσεων τῶν περιβαλλοντικών φόρων δὲν πρέπει νὰ χρησιμοποιοῦν ὡς θεωρητικὸ πλαίσιο τὸ νεοκλασικὸ ὑπόδειγμα, ἀλλὰ πρέπει νὰ βασίζονται στὸ γενικότερο ὑπόδειγμα ποὺ λαμβάνει ὑπόψη τὴν παρουσία τῶν ἐξωτερικῶν οἰκονομιῶν (τῆς περιβαλλοντικῆς ρύπανσης), ἐπειδὴ οἱ βασικὲς παράμετροι ποὺ ἐπηρεάζουν τελικὰ τὴν ἐπίπτωση τῶν φόρων δὲν εἶναι οἱ ἴδιες μὲ ἐκείνες τῆς νεοκλασικῆς θεωρίας.

Δύο ἐμπειρικές ἐργασίες τοῦ κ. Ράπανου για τὴν περιβαλλοντικὴ φορολογία στὴν Ἑλλάδα, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ ζήτηση ἐνέργειας, στηρίζονται

στο θεωρητικό πλαίσιο που ανέπτυξε². Σε μια μελέτη διερευνώνται οι επιδράσεις των ενεργειακών φόρων στην καταπολέμηση της περιβαλλοντικής ρύπανσης στην Ελλάδα και εξετάζεται κατά πόσον ή χώρα μας μπορεί να ανταποκριθεί στις υποχρεώσεις της για μείωση της περιβαλλοντικής ρύπανσης με την αύξηση της φορολογίας στην κατανάλωση της ενέργειας. Ο κ. Ράπανος καταδεικνύει ότι, εάν οι φόροι αύξηθούν στο ανώτατο επίπεδο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, οι ρύποι θα μειωθούν σημαντικά, αλλά και πάλι μετά από μια δεκαετία θα είναι υψηλότεροι από τον στόχο του Kyoto. Έπομένως, και αυτό είναι ένα άλλο βασικό συμπέρασμα της ανάλυσης, η Ελλάδα πρέπει, εκτός από αύξηση των φόρων, να πάρει και άλλα μέτρα για τον περιορισμό της ρύπανσης, προκειμένου να συμμορφωθεί με τις δεσμεύσεις που έχει αναλάβει.

Στόν κύκλο των εργασιών για τη μετακύλιση των φόρων εντάσσεται και ένα ενδιαφέρον άρθρο³ στο οποίο υιοθετείται η πιο ρεαλιστική υπόθεση ότι οι επιχειρήσεις πληρώνουν μισθό «αποδοτικότητα», δηλαδή μισθό που αντανακλά την παραγωγικότητα της εργασίας, ενώ η παραγωγικότητα του εργαζομένου εξαρτάται από τον πραγματικό αποπληθωρισμένο μισθό και το ποσοστό ανεργίας. Με τις παραδοχές αυτές και στο πλαίσιο ενός υποδείγματος γενικής ισορροπίας, εξετάζονται οι επιπτώσεις των φόρων στα κέρδη και στην κατανάλωση, στη διανομή του εισοδήματος και στην ανεργία. Οι επιπτώσεις ενδέχεται να είναι αρκετά διαφορετικές από εκείνες που προβλέπουν τα περισσότερα παραδοσιακά υποδείγματα, τα οποία βασίζονται στην κλασική ανάλυση του Harberger για τη μετακύλιση των φόρων και στηρίζονται στην υπόθεση ότι υπάρχει τέλει ανταγωνισμός στην αγορά εργασίας και πλήρης απασχόληση.

Μια άλλη σημαντική ένότητα εργασιών περιλαμβάνει τρία άρθρα και ένα βιβλίο που εξετάζουν το φαινόμενο της φοροδιαφυγής και τη συμμόρ-

2. Energy demand and environmental taxes: The case of Greece (with M. Polemis), *Energy Policy*, 33, 2005, 1781-1788. The structure of residential energy demand in Greece (with M. Polemis), *Energy Policy*, 34, 2006, 3137-3143.

3. Tax incidence in a model with efficiency wages and unemployment, *International Economic Journal*, 20, 4, December 2006, 477-494.

φωση τῶν φορολογουμένων πρὸς τὶς φορολογικὲς τοὺς ὑποχρεώσεις⁴. Ἡ καινοτομία αὐτῶν τῶν ἐργασιῶν ἔγκειται στὸ ὅτι, γιὰ πρώτη φορὰ στὴν Ἑλλάδα, ἐξετάζεται ἡ φοροδιαφυγὴ ὡς γενικότερο κοινωνικὸ φαινόμενο καὶ ὄχι ἀπλῶς ὡς ἀποτέλεσμα πλημμελοῦς ἐφαρμογῆς τῆς νομοθεσίας καὶ ἀνεπαρκοῦς φορολογικῆς διοίκησης. Μὲ βάση τὴ συνήθη προσέγγιση, τὴν ὁποία ἀκολουθοῦν οἱ περισσότερες κυβερνήσεις, ἡ φοροδιαφυγὴ θὰ μπορούσε νὰ περιοριστεῖ μὲ τὴν αὐξήση τῆς πιθανότητας ἐντοπισμοῦ τῶν φοροφυγάδων καὶ τὴν ἐπιβολὴ αὐστηρῶν ποινῶν. Στὶς ἐργασίες αὐτὲς χρησιμοποιοῦνται μέθοδοι ποὺ στηρίζονται στὴ λεγόμενη «πειραματικὴ οἰκονομική» (experimental economics) καὶ καταδεικνύεται ὅτι οἱ κυβερνήσεις δὲν πρέπει νὰ βασίζονται μόνο σὲ μηχανισμοὺς καταστολῆς, ἀλλὰ πρέπει καὶ νὰ ἐνθαρρύνουν τὴν ἑθελοντικὴ συμμόρφωση τῶν φορολογουμένων πρὸς τὶς ὑποχρεώσεις τοὺς. Ἡ ἐμπιστοσύνη τῶν πολιτῶν στὸ κράτος ὅσον ἀφορᾷ τὴ σωστὴ χρησιμοποίησι τῶν φορολογικῶν ἐσόδων καὶ ἡ ἀντίληψη ὅτι ἡ φορολογικὴ διοίκηση εἶναι ἀντικειμενικὴ καὶ ἀμερόληπτη εἶναι παράγοντες ποὺ συντελοῦν στὴν ἑθελοντικὴ συμμόρφωση τῶν φορολογουμένων.

Στὸ βιβλίον ποὺ ἔγραψε ὁ κ. Ράπανος, σὲ συνεργασία μὲ τοὺς κ.κ. Κ. Κανελλόπουλο καὶ Ι. Κουσουλάκο, μὲ θέμα: *Παραοικονομία καὶ Φοροδιαφυγὴ: Μέτρηση καὶ Οἰκονομικὲς Ἐπιπτώσεις*, ΚΕΠΕ, 1995, ἐπιχειρεῖται ἡ μέτρηση τοῦ μεγέθους τῆς παραοικονομίας μὲ βάση τὰ στοιχεῖα τῆς ἔρευνας οἰκογενειακῶν προϋπολογισμῶν (ΕΟΠ), ἐκτίμηση ποὺ ἔγινε γιὰ πρώτη φορὰ στὴν Ἑλλάδα. Τὸ μέγεθος τῆς παραοικονομίας ἐκτιμᾶται στὸ 30% περίπου τοῦ Ἀκαθάριστου Ἐγχώριου Προϊόντος. Τὰ εὐρήματα τῆς μελέτης αὐτῆς ἔχουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον. Ἐνα συμπέρασμα εἶναι ὅτι ἡ παραοικονομία εἶναι εὐρύτατα διαδεδομένη καὶ σὲ κατηγορίες πληθυσμοῦ ποὺ θὰ ἀναμενόταν ὅτι δὲν δραστηριοποιοῦνται στὴν παράνομη οἰκονομία, ὅπως οἱ δημόσιοι ὑπάλληλοι. Σχετικὰ μὲ τὴ φοροδιαφυγὴ, ἡ μελέτη καταδεικνύει τὸ πῶς ἡ πολυπλοκότητα τοῦ ἑλληνικοῦ φορολογικοῦ συστήματος

4. Tax and trust: The fiscal crisis in Greece (with G. Kaplanoglou), *South European Society and Politics*, 2012, 1-22· Why do people evade taxes? New experimental evidence from Greece (with G. Kaplanoglou), *Journal of Behavioral and Experimental Economics*, 56, June 2015, 21-32· Tax compliance behavior during the crisis: the case of Greek SMEs (with G. Kaplanoglou and N. Daskalakis), *European Journal of Law and Economics*, 42, 3, 2, 2016, 405-444.

καί ἡ ἀνεπάρκεια τῶν μηχανισμῶν ἐφαρμογῆς του συντελοῦν στήν αὐξηση τῆς φοροδιαφυγῆς καί ὑπολογίζεται ὅτι ἡ φοροδιαφυγή στήν ἔμμεση φορολογία καί κυρίως στόν Φόρο Προστιθέμενης Ἀξίας (ΦΠΑ) ἀνέρχεται τουλάχιστον στο 30% τῶν συνολικῶν ἐσόδων ἀπό τόν φόρο αὐτό. Μὲ δεδομένο ὅτι ὁ ΦΠΑ εἶναι ἡ κυριότερη πηγή ἐσόδων τοῦ Κρατικοῦ Προϋπολογισμοῦ, γίνεται ἀντιληπτὴ ἡ σημασία ποὺ ἔχει ὁ περιορισμὸς τῆς φοροδιαφυγῆς στήν ἔμμεση φορολογία.

Μιὰ τρίτη ἐνότητα ἐργασιῶν τοῦ κ. Ράπανου, σὲ συνεργασία μὲ τὴν κυρία Γεωργία Καπλάνογλου, ἀφορᾷ τὸ θεσμικὸ πλαίσιο ἄσκησης τῆς δημοσιονομικῆς καί, γενικότερα, τῆς οἰκονομικῆς πολιτικῆς⁵. Ἡ διεθνὴς ἐμπειρία ἔχει δείξει ὅτι γιὰ τὴν τιθάσευση τῶν δημοσιονομικῶν ἐλλειμμάτων καί τὸν περιορισμὸ τοῦ χρέους δὲν ἀρκοῦν ἡ χάραξη αὐστηρῆς δημοσιονομικῆς πολιτικῆς καί ἡ πρόθεση τῆς κυβέρνησης νὰ τὴν ἐφαρμόσει. Ἀπαιτοῦνται θεσμοὶ καί κανόνες ποὺ διασφαλίζουν τὴν ἀποτελεσματικὴ ὑλοποίησή της.

Οἱ ἐργασίες αὐτὲς ἀναλύουν τὶς ἀδυναμίες τοῦ θεσμικοῦ δημοσιονομικοῦ πλαισίου στήν Ἑλλάδα καί τὴν ἀπουσία σαφῶν καί σταθερῶν κανόνων ἄσκησης τῆς δημοσιονομικῆς πολιτικῆς. Καί προτείνεται ἡ δημιουργία νέων θεσμῶν ποὺ θὰ διασφαλίζουν τὴν ἀνεξαρτησία τῶν ὑπηρεσιῶν τοῦ Ὑπουργείου Οἰκονομικῶν ἀπὸ τὶς πολιτικὲς ἐπιρροές. Σ' ἓνα ἀπὸ τὰ ἄρθρα αὐτά, ὁ κ. Ράπανος εἶχε προτείνει, ἤδη ἀπὸ τὸ 2010, τὴ δημιουργία ἀνεξάρτητου δημοσιονομικοῦ συμβουλίου, τὸ ὁποῖο τελικὰ δημιουργήθηκε τὸ 2014 μετὰ ἀπὸ ἐπιμονὴ τῶν θεσμῶν⁶.

Ἡ σημασία τοῦ θεσμικοῦ πλαισίου γιὰ τὴν ἐπιτυχία τῆς δημοσιονομικῆς καί οἰκονομικῆς πολιτικῆς καί τὴν ἀντιμετώπιση τῆς κρίσης στήν

5. Independent fiscal councils and their potential role in Greece (with G. Kaplanoglou), *Economic Bulletin*, 33, Bank of Greece, 2010, 7-21· Fiscal deficits and the role of fiscal governance: The case of Greece (with G. Kaplanoglou), *Economic Analysis and Policy*, 43, 1, 2013, 5-27· The Greek fiscal crisis and the role of fiscal governance (with G. Kaplanoglou), *Papers on Greece and Southeast Europe*, GreeSE Paper No. 48, The Hellenic Observatory, London School of Economics, June 2011.

6. Σύσταση Ἑλληνικοῦ Δημοσιονομικοῦ Συμβουλίου, ΦΕΚ 143/28.6.2014.

Ἑλλάδα καὶ τὴν Κύπρο ἀναδεικνύεται σὲ μιὰ ἄλλη μελέτη⁷, στὴν ὁποία, μετὰ ἀπὸ ἀναλυτικὴ παρουσίαση τοῦ θεσμικοῦ πλαισίου τῆς Ἑλλάδας καὶ τῆς Κύπρου, χωρῶν ποὺ ἐφάρμοσαν προγράμματα οἰκονομικῆς προσαρμογῆς, («Μνημόνια»), γίνεται ἡ πρόβλεψη ὅτι ἡ Κύπρος θὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὶς ὑποχρεώσεις τοῦ μνημονίου τῆς ταχύτερα ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, λόγω τοῦ ποιοτικὰ καλύτερου δημοσιονομικοῦ θεσμικοῦ πλαισίου.

Στὴν ἐνότητα αὕτη ἐντάσσονται καὶ ἄλλες τέσσερις ἐργασίες⁸, στὶς ὁποῖες διαπιστώνεται ὅτι ἡ δημοσιονομικὴ κρίση στὴν Ἑλλάδα ὀφείλεται ὄχι μόνον στὴν ἀδυναμία τοῦ πολιτικοῦ συστήματος νὰ ἐφαρμόσει πολιτικὴ δημοσιονομικῆς πειθαρχίας, ἀλλὰ καὶ (i) στὴν ἔλλειψη σύγχρονων μεθόδων σύνταξης καὶ ἐκτέλεσης τοῦ Κρατικοῦ Προϋπολογισμοῦ, καὶ (ii) στὴν ἀπουσία μηχανισμῶν ἀποτελεσματικοῦ ἐλέγχου τῶν δημοσίων δαπανῶν, ἡ ὁποία ἔχει ὡς συνέπεια τὴ σπατάλη δημοσίου χρήματος, ἐπειδὴ ὁ ἔλεγχος τῶν δαπανῶν περιορίζεται στὴ νομιμότητα καὶ ὄχι στὸ ἂν οἱ δαπάνες αὐτὲς «πιάνουν τόπο». Περιλαμβάνονται, ἐπίσης, προτάσεις ποὺ μεταγενέστερα υἱοθετήθηκαν, ὅπως ἡ ἀνεξαρτησία τῆς Γενικῆς Γραμματείας Ἐσόδων.

Δύο ἄλλα σημαντικὰ καὶ ἐπίκαιρα θέματα δημοσιονομικῆς πολιτικῆς ποὺ ἔχει ἐξετάσει ὁ κ. Ράπανος σὲ πρόσφατες ἐργασίες⁹ εἶναι (i) ὁ ρόλος καὶ

7. Governance, growth and the recent economic crisis: The case of Greece and Cyprus (with G. Kaplanoglou), *Cyprus Economic Policy Review*, 8, 1, 2014, 3-34.

8. *Σύνταξη καὶ Ἐκτέλεση τοῦ Κρατικοῦ Προϋπολογισμοῦ: Ἡ εὐρωπαϊκὴ ἐμπειρία καὶ ἡ ἑλληνικὴ πραγματικότητα*, ἔκδοση IOBE, 2007· *Δημοσιονομικὲς προκλήσεις καὶ δημοσιονομικοὶ θεσμοί*, στὸν τόμο: *Ἑλληνικὴ οἰκονομία καὶ κρίσιμα ζητήματα οἰκονομικῆς πολιτικῆς*, ἐπιμέλεια Τ. Γιαννίτσης, Alpha Bank, Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο, 2008· *Οἰκονομικὴ θεωρία καὶ δημοσιονομικὴ πολιτικὴ: Οἱ δημοσιονομικοὶ θεσμοὶ στὴν Ἑλλάδα*, στὸν τόμο: *Σὲ ἀναζήτηση τοῦ ἑλληνικοῦ μοντέλου ἀνάπτυξης*, ἐπιμέλεια Τ. Γιαννίτσης, ἐκδόσεις Παπαζήση, 2008· *Οἰκονομικὴ κρίση καὶ δημοσιονομικὴ πολιτικὴ: Ἡ περίπτωση τῆς Ἑλλάδας (μὲ τὴ Γ. Καπλάνογλου)*, στὸν τόμο *Ἀπὸ τὴ διεθνή κρίση στὴν κρίση τῆς Εὐρωζώνης: Τί μᾶς ἐπιφυλάσσει τὸ μέλλον*, ἐπιμέλεια Ν. Καραμούζης καὶ Γκ. Χαρδούβελης, Ἐκδοτικὸς Ὄργανισμὸς Λιβάνη, Ἀθήνα 2011, 229-266.

9. *Ποιοὶ πληρώνουν τοὺς ἔμμεσους φόρους στὴν Ἑλλάδα; Πρῶτες ἐνδείξεις στὴν περίοδο τῆς κρίσης (μὲ τὴ Γ. Καπλάνογλου)*, στὸν τόμο: *Δημοσιονομικὴ προσαρμογὴ: Πόσο δίκαιη εἶναι ἡ κατανομὴ τῶν βαρῶν;* Ἐκδοση τοῦ Γραφείου Προϋπολογισμοῦ τῆς Βουλῆς, 2014· *Does fairness matter for the success of fiscal*

ή σημασία της δίκαιης κατανομής των βαρών της δημοσιονομικής προσαρμογής για την επιτυχία της, καθώς και (ii) οι διανεμητικές επιπτώσεις της κρίσης και της αύξησης των φόρων στα εισοδήματα. Το πρώτο θέμα δὲν εἶχε μελετηθεῖ παρὰ ἐλάχιστα ἕως πρόσφατα. Ἀξιοποιώντας τὴ μεθοδολογία καὶ τὰ στατιστικὰ δεδομένα ποὺ χρησιμοποιήσαν πολλοὶ οἰκονομολόγοι (μὲ προεξάρχοντα τὸν Alberto Alessina) γιὰ νὰ δείξουν ὅτι ἡ δημοσιονομικὴ προσαρμογὴ εἶναι μακροπρόθεσμα ἐπιτυχῆς ὅταν στηρίζεται σὲ περικοπὴ δαπανῶν μᾶλλον παρὰ σὲ αὐξήση ἐσόδων, καθὼς καὶ τὰ δεδομένα ποὺ ἀναφέρονται σὲ κοινωνικοὺς δείκτες ποὺ δημοσιεύουν ὁ ΟΟΣΑ καὶ ἡ Εὐρωπαϊκὴ Ἐπιτροπὴ, ὁ κ. Ράπανος καὶ οἱ συνεργάτες του ἔδειξαν ὅτι ἡ πιθανότητα ἐπιτυχίας ἐνὸς προγράμματος δημοσιονομικῆς προσαρμογῆς αὐξάνεται ὅταν περιλαμβάνει μέτρα ποὺ διασφαλίζουν τὴν κοινωνικὴ συνοχὴ καὶ τὴ δικαιοσύνη. Συγκεκριμένα, ἔδειξαν ὅτι ἡ μείωση τοῦ δημοσιονομικοῦ ἐλλείμματος καὶ ἡ ἀποκλιμάκωση τοῦ δημόσιου χρέους ἐπιτυγχάνονται ἀποτελεσματικότερα (i) ὅταν βελτιώνεται ἡ στόχευση τῶν κοινωνικῶν μεταβιβάσεων καὶ ἡ ἀποτελεσματικότητά τους στὴ μείωση τῆς φτώχειας, (ii) ὅταν αὐξάνονται οἱ δαπάνες γιὰ προγράμματα ἐνεργῶν πολιτικῶν ἀπασχόλησης καὶ ἐπαγγελματικῆς κατάρτισης, καὶ (iii) ὅταν μειώνεται ὁ συντελεστὴς τοῦ ΦΠΑ γιὰ τὰ βασικὰ ἀγαθὰ, ὅπως τὰ τρόφιμα.

Ἐπίσης, στὶς ἐργασίες αὐτὲς τεκμηριώνεται ὅτι ἡ οἰκονομικὴ κρίση καὶ ἡ μεγάλη αὐξήση τῶν ἔμμεσων φόρων εἶχαν ὡς συνέπεια, παράλληλα μὲ τὴ μείωση τοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου, (i) τὴν αὐξήση τῆς ἀνισότητος στὴν κατανάλωση εἰς βᾶρος τῶν μεσαίων κοινωνικῶν στρωμάτων, καὶ (ii) ἰδιαίτερα ἀρνητικὲς εἰσοδηματικὲς ἐπιπτώσεις στὶς πλεὺ εὐάλωτες ὁμάδες τοῦ πληθυσμοῦ, ἰδίως στὶς οἰκογένειες μὲ παιδιὰ. Δύο ἀπὸ τίς μελέτες αὐτὲς¹⁰ ἀπέσπασαν τὸ πρῶτο βραβεῖο στὰ ἐτήσια συνέδρια τοῦ Progressive Economy

consolidation? (with G. Kaplanoglou and I. Bardakas), *Kyklos*, 68, 2, May 2015, 197-219· Evolutions in consumption, inequality and poverty in Greece: The impact of the crisis and austerity policies (with G. Kaplanoglou), Discussion Paper No 2015/9, Department of Economics, University of Athens, May 2015, 11-30 καὶ *Review of Income and Wealth*, 64, 1, March 2018, 105-126.

10. Does fairness matter...? (βλ. ὁ.π., ὑπόσημ. 9)· Evolutions in consumption, inequality and poverty in Greece... (βλ. ὁ.π., ὑπόσημ. 9).

τὸ 2014 καὶ τὸ 2015, στὶς ἐνόητες «Ἐπανεξετάζοντας τὴν Οἰκονομικὴ Κρίση» καὶ «Ἀνισότητες καὶ ἡ Κρίση» ἀντίστοιχα.

Ἕνας ἄλλος, πέμπτος, κύκλος δημοσιευμάτων ἀφορᾷ τὸν ρόλο τοῦ κράτους, τὸ μέγεθος καὶ τὸ εὔρος τῶν δραστηριοτήτων του, καθὼς καὶ τὴν ἀποτελεσματικότητα τῶν παρεμβάσεων του¹¹. Ἕνα συμπέρασμα ποῦ προκύπτει εἶναι ὅτι οἱ ἀποτυχίες πολλῶν κρατικῶν παρεμβάσεων, οἱ ὁποῖες δὲν ἔχουν τὰ ἐπιθυμητὰ ἀποτελέσματα, ὀφείλονται ὄχι μόνον στὸ μέγεθος τοῦ κράτους, ἀλλὰ κυρίως στὴν ἀναποτελεσματικότητα τῶν κρατικῶν ὑπηρεσιῶν καὶ τῶν δημοσίων ἐπιχειρήσεων. Ἐξετάζονται ἐπίσης οἱ ἐπιπτώσεις τῶν ἰδιωτικοποιήσεων, ποῦ τὸ 1992 ἦταν θέμα ταμπού, καὶ καταδεικνύεται ἡ ἀνάγκη βελτίωσης τῆς φορολογικῆς διοίκησης, καὶ εἰδικότερα τῆς οὐσιαστικῆς λειτουργίας καὶ ὀργάνωσης τοῦ φοροεισπρακτικοῦ μηχανισμοῦ.

Πέρα ἀπὸ τὴ δημοσιονομικὴ θεωρία καὶ πολιτικὴ, ὁ κ. Ράπανος ἔχει ἀσχοληθεῖ καὶ μὲ ἄλλα θέματα ποῦ ἀφοροῦν τὴν οἰκονομικὴ θεωρία, τὴ σχέση συναλλαγματικῆς καὶ οἰκονομικῆς πολιτικῆς, τὴν τεχνολογικὴ πρόοδο, τὴ διεθνή ἀνταγωνιστικότητα τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομίας, καθὼς καὶ τὴ συμβολὴ σπουδαίων Ἑλλήνων οἰκονομολόγων στὴν οἰκονομικὴ ἐπιστῆμη¹².

11. Τὸ μέγεθος καὶ ἡ διάρθρωση τοῦ φορολογικοῦ τομέα, στὸν τόμο: *Τὰ δημόσια οἰκονομικὰ τῆς Ἑλλάδας*, ἐπιμέλεια Ν. Τάτσου, ἐκδόσεις Σμπίλια, Ἀθήνα 1991· *Ἰδιωτικοποιήσεις: θεωρία καὶ διεθνῆς ἐμπειρία*, ΚΕΠΕ, 1992· *Ἀποτελεσματικότητα δημοσίων ἐπιχειρήσεων: Τί δείχνει ἡ διεθνῆς ἐμπειρία*, στὸν τόμο: *Ὅρια καὶ σχέσεις δημοσίου καὶ ἰδιωτικοῦ*, ἐκδοσὴ Ἰδρύματος Σάκη Καράγιωργα, Ἀθήνα 1996· *Φορολογικὴ μεταρρύθμιση καὶ φορολογικὴ διοίκηση*, στὸν τόμο: *Λειτουργίες τοῦ δημόσιου τομέα: προβλήματα-προοπτικές*, ἐπιμέλεια Γ. Προβόπουλος καὶ Β. Ράπανος, IOBE, 1997· *Ἀποτυχίες τῶν κρατικῶν παρεμβάσεων καὶ ὁ ρόλος τῶν ἀγορῶν: Μιὰ συνοπτικὴ ἐπισκόπηση*, στὸν τόμο: *Λειτουργίες τοῦ δημόσιου τομέα* (βλ. αὐτόθι).

12. A comment on the Theory of Second Best, *Review of Economic Studies*, 47, 4, July 1980, 817-819· Exchange rate dynamics with price and output adjustment, *Greek Economic Review*, December 1983· Technological progress, income distribution, and the explanation of some stylized facts of economic growth, *International Economic Journal*, 1991, 39-48· Technological progress, income distribution, and unemployment in the less-developed countries, *Greek Economic Review*, December 1992· Διεθνῆς οἰκονομικὸ περιβάλλον καὶ ἡ θέση τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομίας, στὸν τόμο: *Κατευθύνσεις προοδευτικῆς διακυβέρνησης*, ἐπιμέλεια Δ. Ξανάκης,

Άπό τις έργασίες αυτές ξεχωρίζει τὸ ἄρθρο γιὰ τὴ θεωρία τῆς λεγόμενης «δεύτερης ἀρίστης λύσης» (theory of second best), τὸ ὁποῖο δημοσιεύθηκε στὸ κορυφαῖο περιοδικὸ *Review of Economic Studies*. Σημαντικὲς καὶ ἐπικαιρὲς εἶναι ἐπίσης οἱ ἐργασίες του γιὰ τὴν τεχνολογικὴ πρόοδο καὶ τὲς ἐπιπτώσεις τῆς στὴ διανομὴ τοῦ εἰσοδήματος καὶ τὴν ἀπασχόληση.

Τέλος, ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἔχουν τὰ ἄρθρα τοῦ κ. Ράπανου γιὰ τὴ συμβολὴ στὴ Δημόσια Οἰκονομικὴ δύο διακεκριμένων ἀκαδημαϊκῶν, τοῦ Ἀνδρέα Ἀνδρεάδη καὶ τοῦ Ἄγγελου Ἀγγελόπουλου. Ἐνα ἀξιόλογο συμπέρασμα ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὴ μελέτη του ἀφορᾷ τὸ ἔργο τοῦ Ἀνδρέα Ἀνδρεάδη, τὸ ὁποῖο στὸ παρελθὸν εἶχε κυρίως ἀναγνωριστεῖ ἀπὸ τοὺς οἰκονομολόγους καὶ τοὺς ἱστορικοὺς γιὰ τὴ συμβολὴ του στὴν ἱστορία τῶν δημοσίων οἰκονομικῶν τῆς ἀρχαίας καὶ σύγχρονης Ἑλλάδας καὶ ἐλάχιστα γιὰ τὴ συμβολὴ του στὴ δημοσιονομικὴ θεωρία καὶ πολιτικὴ. Ὁ κ. Ράπανος τεκμηριώνει ὅτι ὁ Ἀνδρεάδης μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς πρωτοπόρος σὲ θέματα δημοσιονομικῆς θεωρίας καὶ πρόδρομος τῆς Σχολῆς τῆς Δημόσιας Ἐπιλογῆς (School of Public Choice), τὴν ὁποία θεμελίωσε ὁ James Buchanan, ὁ ὁποῖος ἔλαβε τὸ βραβεῖο Νόμπελ γιὰ τὸ ἔργο του αὐτό, καὶ ὅτι οἱ ἀπόψεις τῶν δύο ἀνδρῶν γιὰ τὴ φορολογία καὶ τὸν ρόλο τοῦ κράτους εἶναι ἐντυπωσιακὰ παραπλήσιες. Πεποίθησις καὶ τῶν δύο εἶναι ὅτι ἡ φορολογία πρέπει νὰ ἔχει καθολικὸ χαρακτῆρα καὶ νὰ ἐπιβάλλεται σὲ ὅλους, χωρὶς ἀπαλλαγὲς καὶ ἐξαιρέσεις, καὶ ὅτι οἱ φόροι δὲν μπορεῖ νὰ ἐξετάζονται ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ πῶς δαπανῶνται τὰ ἔσοδα ἀπὸ τοὺς φόρους.

IV. Ἐπίλογος

Συνοψίζοντας, θὰ ἤθελα νὰ τονίσω ὅτι ὁ Βασίλης Ράπανος εἶναι ἕνας ἐξαιρετικὸς ἐπιστήμων, ὁ ὁποῖος μὲ τὸ πλούσιο καὶ πρωτότυπο ἐρευνητικὸ καὶ συγγραφικὸ του ἔργο ἔχει συμβάλει –καὶ συνεχίζει νὰ συμβάλλει– οὐ-

ἐκδόσεις Παπαζήση, 2009· Ὁ Ἀνδρέας Ἀνδρεάδης καὶ οἱ σύγχρονες ἀπόψεις γιὰ τὴ φορολογία, στὸν τόμο-ἀφιέρωμα: Ἀνδρέας Μ. Ἀνδρεάδης: Ὁ πατριάρχης τῶν δημοσίων οἰκονομικῶν, Μεταμεσονύκτιες Ἐκδόσεις, 2008· Ὁ Ἄγγελος Ἀγγελόπουλος καὶ οἱ ἀπόψεις του γιὰ τὴ φορολογικὴ πολιτικὴ, στὸν τόμο-ἀφιέρωμα: Ἄγγελος Ἀγγελόπουλος: Σὲ ἀναζήτηση τοῦ κοινωνικοῦ καὶ τῆς ἀνάπτυξης, Μεταμεσονύκτιες Ἐκδόσεις, 2008.

σιωδῶς στή θεωρητική ἀνάλυση καί στήν ἐμπειρική διερεύνηση σημαντικῶν καί ἐπίκαιρων θεμάτων δημοσιονομικῆς θεωρίας καί πολιτικῆς, μέ ἰδιαίτερη σημασία γιά τήν ἑλληνική οἰκονομία. Παράλληλα, ἔχει προσφέρει πολλά ἀπό καίριες θέσεις στή διαμόρφωση τῆς οἰκονομικῆς πολιτικῆς στήν Ἑλλάδα σέ κρίσιμες περιόδους, ἔχει ἐκπροσωπήσει ἄξια τή χώρα μας σέ διεθνεῖς ὀργανισμούς καί ἐπιτροπές, καί ἔχει συντελέσει οὐσιαστικά στή σταθερότητα καί στήν εὐρύθμη λειτουργία τοῦ τραπεζικοῦ τομέα τῆς οἰκονομίας μας.

Ὁ Βασίλης Ράπανος εἶναι μιὰ πολυσχιδῆς προσωπικότητα ποῦ ἔχει ἐπιτυχῶς συνδυάσει τή θεωρία μέ τήν πράξη, τήν καλλιέργεια τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης μέ τήν ἐφαρμογή της στήν οἰκονομική πολιτική, καί ἔχει ἐπιτελέσει τὸ ἔργο του μέ ἀφοσίωση, συνέπεια, ἦθος, σωφροσύνη καί ἀποτελεσματικότητα.

Ἀγαπητὲ καί ἐκλεκτὲ συνάδελφε καί φίλε,

Ἡ ἐκλογή σου ὡς τακτικοῦ μέλους τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ἀποτελεῖ πανηγυρική ἀναγνώριση τῆς ἐξέχουσας συμβολῆς σου στήν οἰκονομική ἐπιστήμη, ἰδίως στή δημόσια οἰκονομική, καθὼς καί τῆς πολύτιμης, εὐρύτερης προσφορᾶς σου στήν ἑλληνική οἰκονομία καί κοινωνία. Ὁλοκληρώνοντας, χαιρετίζω τήν ἐπίσημη ἀνάληψη τῶν ἀκαδημαϊκῶν σου καθηκόντων καί σοῦ εὐχομαι ἀπὸ καρδιάς ὑγεία, δύναμη καί τήν ἐπιτυχὴ συνέχιση τῶν ἐπιστημονικῶν καί λοιπῶν δραστηριοτήτων σου μέ τίς ἀρετές ποῦ σέ διακρίνουν.

Η ΠΟΙΟΤΗΤΑ ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗΣ ΚΑΙ ΟΙ ΕΠΙΔΟΣΕΙΣ ΤΟΥ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΤΟΜΕΑ

ΕΙΣΙΓΗΤΗΡΙΟΣ ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ
κ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΡΑΠΑΝΟΥ

Κυρίες και κύριοι ακαδημαϊκοί,

Με τὰ αἰσθήματα ἔντονης συγκίνησης ποὺ με διακατέχουν ἐπιθυμῶ νὰ εὐχαριστήσω θερμὰ τὰ μέλη τῆς Ἀκαδημίας γιὰ τὴ μεγάλη τιμὴ ποὺ μοῦ ἔκαναν νὰ με ἐντάξουν, ὡς τακτικὸ μέλος, στὶς τάξεις της. Εὐχαριστῶ τὸν κ. Πρόεδρο γιὰ τὴ θερμὴ του προσφώνηση καὶ τὸν κ. Παπαδῆμο γιὰ τὴ γενναιόδωρη παρουσίαση τοῦ ἔργου μου. Ἔχω ἐπίγνωση τῆς εὐθύνης ποὺ ἀναλαμβάνω, ἰδίως ὅταν προκάτοχοί μου στὸ γνωστικὸ πεδίο τῆς δημοσιο-νομικῆς θεωρίας καὶ πολιτικῆς ἦταν σπουδαῖες προσωπικότητες, ὅπως ὁ Ἀνδρέας Μιχαήλ Ἀνδρεάδης καὶ ὁ Ἄγγελος Ἀγγελόπουλος.

Τὴν ὥρα αὐτὴ ἀναλογίζομαι τὸ πόσο πολλὰ ὀφείλω σὲ πάρα πολλοὺς ἀνθρώπους, ποὺ με βοήθησαν καταλυτικὰ στὸν περιπετειώδη βίο μου. Εἶναι δύσκολο νὰ ἀναφερθῶ σὲ ὅλους, ἀλλὰ θὰ μοῦ ἐπιτρέψετε νὰ κάνω κάποιες ἐξαιρέσεις. Νιώθω τὴν ἀνάγκη νὰ ἐκφράσω τὴν εὐγνωμοσύνη μου στοὺς γονεῖς μου, ποὺ μέσα σὲ ἀντίξοες συνθῆκες φτώχειας καὶ στέρησης μοῦ ἔδωσαν τὴ δυνατότητα νὰ τελειώσω τὸ Γυμνάσιο καὶ τὸ Λύκειο στὴν Κω καὶ νὰ συνεχίσω τὴν πανεπιστημιακὴ μου ἐκπαίδευση. Πέρα ὅμως ἀπὸ τὴν ὑλικὴ στήριξη, τοὺς εὐγνωμονῶ διότι μοῦ δίδαξαν τὸν σεβασμὸ στοὺς συνανθρώπους μου καὶ τὴν ἀξία ποὺ ἔχει ἡ σκληρὴ δουλειὰ στὴν ἐπιδίωξη τοῦ στόχου γιὰ μιὰ καλύτερη ζωὴ. Μὲ ἄλλα λόγια μοῦ δίδαξαν ὅτι ἡ ἐπιτυχία θὰ ἔρθει μέσα ἀπὸ αὐτὸ ποὺ εὐστοχα εἶπε ὁ ἀείμνηστος συνάδελφος Ἄγγελος Δεληβορριάς, «ἐπιμονή, ἀντοχὴ καὶ ρωμαϊκὸ πείσμα». Ἐπιθυμῶ ἐπίσης νὰ εὐχαριστήσω τὰ ἀδελφία μου, Μαρία καὶ Μιχάλη, ποὺ στοὺς δύσκολους καιροὺς με στήριξαν με κάθε τρόπο· τὸ ὅτι μπόρεσα νὰ σταθῶ ὄρθιος τὸ ὀφείλω σ' αὐτούς. Ἀκόμη, εὐχαριστῶ τὸν Θεὸ ποὺ μοῦ ἔδωσε ὡς σύντροφο τῆς ζωῆς μου τὴ Σοφία, ἡ ὁποία τὰ τελευταῖα τριάντα πέντε χρόνια με στηρίζει ἀδιάλειπτα, μαζί με τὰ παιδιὰ μας, τὸν Θωδωρὴ καὶ τὸν Γρηγόρη, ἀλλὰ καὶ τὴ μητέρα της τὴ Φρόσω. Τέλος, θὰ ἦταν παράλειψή μου νὰ μὴν εὐχαριστήσω τοὺς πολλοὺς συντρόφους μου στὶς φυλακὲς τῆς Δικτατορίας, οἱ ὁποῖοι στήριξαν, ἐμένα τὸν νεαρὸ φοιτητὴ, με κάθε τρόπο

και με βοήθησαν όχι μόνο να αντιμετωπίσω τις δυσκολίες της φυλάκισης, αλλά και να στηρίξω σε γερά θεμέλια τη σταδιοδρομία μου.

Στή δύσκολη εκείνη περίοδο είχα την τύχη να γνωρίσω τον αείμνηστο καθηγητή Σάκη Καράγιωργα, γνωριμία που, πέρα από τα άλλα όφελη, άλλαξε την επαγγελματική μου πορεία. Μέσα από τις πολλές συζητήσεις που είχαμε με έπεισε να αλλάξω κατεύθυνση σπουδών και, αντί να συνεχίσω στη Διοίκηση Επιχειρήσεων, να στραφώ στη Δημόσια Οικονομική. Ο καλύτερος τρόπος, μου είπε, να κατανοήσεις το πώς λειτουργεί και αναπτύσσεται μια οικονομία είναι να μελετήσεις τον τρόπο που λειτουργεί ο κρατικός της μηχανισμός. Έτσι, ξεκίνησα τη μεγάλη πορεία των ακαδημαϊκών μου αναζητήσεων. Οι πρώτες εργασίες μου ήταν στον χώρο της φορολογίας, και ιδιαίτερα στο πεδίο των περιβαλλοντικών φόρων και των επιδράσεων που μπορεί να έχουν στην οικονομική δραστηριότητα και τη διανομή του εισοδήματος. Αργότερα, όταν άρχισα να ασχολούμαι με τα γενικότερα προβλήματα της δημοσιονομικής πολιτικής, διαπίστωσα ότι πολλές πολιτικές που σε άλλες χώρες είχαν αποδώσει θετικά αποτελέσματα δεν τελεσφορούσαν στην Ελλάδα. Από το σημείο αυτό ξεκίνησε το ενδιαφέρον μου για συγκριτική ανάλυση, με άλλες χώρες, των αιτίων που κάποιες πολιτικές αποδίδουν σε μια χώρα και δεν αποδίδουν σε άλλη. Το θέμα αυτό έγινε ιδιαίτερα επίκαιρο στη χώρα μας την περίοδο της πρόσφατης οικονομικής κρίσης. Πώς μπορεί να εξηγήσει κανείς το γεγονός ότι άλλες χώρες, όπως η Ιρλανδία, η Πορτογαλία, η Κύπρος και η Ισπανία, μπόρεσαν να ξεπεράσουν την οικονομική κρίση πολύ πιο γρήγορα από την Ελλάδα; Πώς εξηγείται το ότι η Ελλάδα, ακόμα και μετά την έξοδο από το τρίτο μνημόνιο, δεν έχει ανακτήσει την εμπιστοσύνη των διεθνών χρηματαγορών και των επενδυτών γενικότερα;

1. Θεσμοί και οικονομικές επιδόσεις

Έχουν γραφτεί πολλά για την οικονομική κρίση στη χώρα μας, για τα λάθη των ελληνικών κυβερνήσεων και των δανειστών μας, και θα ήταν ματαιοπονία να αναφερθώ σ' αυτές. Μια διάσταση όμως που δεν έχει διερευνηθεί συστηματικά, κατά τη γνώμη μου, και την οποία θα επιχειρήσω να προσεγγίσω στην όμιλία μου σήμερα, αφορά το θεσμικό πλαίσιο μέσα στο οποίο ασκείται η οικονομική και ιδιαίτερα η δημοσιονομική πολιτική. Παρά την είσοδο της Ελλάδας στην Ευρωζώνη και τους κανόνες του Συμφώνου

Σταθερότητας και Ανάπτυξης, τὸ θεσμικὸ πλαίσιο τῆς χώρας μας δὲν μπόρεσε νὰ ἐκσυγχρονιστεῖ γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσει τὶς προκλήσεις ποὺ δημιούργησε ἡ ἔνταξή μας στὴν Εὐρωζώνη καὶ γενικότερα ἡ παγκοσμιοποίηση. Εἶναι χαρακτηριστικὸ αὐτὸ ποὺ ἀναφέρει ὁ G. KORITS (2016), στὴν ἔκθεσή του γιὰ τὴ δημοσιονομικὴ πολιτικὴ στὶς χῶρες ποὺ δέχτηκαν προγράμματα στήριξης λόγῳ τῆς κρίσης, καὶ τὴν ὁποία συνέταξε στὸ πλαίσιο τοῦ Ἀνεξάρτητου Γραφείου Ἀξιολόγησης τοῦ Διεθνoῦς Νομισματικοῦ Ταμείου:

«Ἄν καὶ εἶχε καταταγεῖ στὶς ἀνεπτυγμένες χῶρες, λόγῳ τῆς ἔνταξῆς τῆς στὴν Εὐρωζώνη, ἀπὸ κάθε ἄποψη ἡ θεσμικὴ ἱκανότητα τῆς Ἑλλάδας στὴ δικαιοσύνη, στὴ φορολογικὴ διοίκηση, στὸν ἔλεγχο τῶν δαπανῶν καὶ στὶς στατιστικὲς ὑπηρεσίες ἦταν σὲ ἐπίπεδο κατώτερο πρακτικὰ ἀπὸ κάθε ἄλλη εὐρωπαϊκὴ οἰκονομία» (24).

Ἡ παρατήρηση αὐτὴ ἔχει ἰδιαίτερη σημασία, ἐπειδὴ ἄπτεται μιᾶς ἐρμηνείας ποὺ ἔχει ἀποκτήσει πολλοὺς ὀπαδοὺς τὰ τελευταῖα χρόνια καὶ ἡ ὁποία ὑποστηρίζει τὸν σημαντικὸ ρόλο ποὺ παίζουν οἱ θεσμοὶ διακυβέρνησης στὶς ἐπιδόσεις μιᾶς οἰκονομίας. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι οἱ οἰκονομικὲς πολιτικὲς ἔχουν τὴ σημασία τους. Πολλὲς ὁμως ἐμπειρικὲς ἐργασίες ἔχουν καταλήξει στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ μακροχρόνια μεγέθυνση καὶ εὐημερία μιᾶς χώρας συνδέεται στενὰ μὲ τὴν ποιότητα τῶν θεσμῶν τῆς¹.

Εἶναι πλέον γενικότερα ἀποδεκτὸ ὅτι ἡ ποιότητα διακυβέρνησης μιᾶς χώρας εἶναι ἀντανάκλαση τῆς ποιότητας τῶν θεσμῶν τῆς. Ὑγιεῖς μποροῦν νὰ χαρακτηριστοῦν οἱ θεσμοὶ ποὺ εἶναι ἀνοικτοί, ἀποτελεσματικοί, λογοδοτοῦν καὶ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ συμβάλλουν στὸ νὰ γίνεи καὶ ὁ δημόσιος τομέας πιὸ ἀποδοτικὸς καὶ νὰ ἀνταποκρίνεται στὶς ἀνάγκες τῶν πολιτῶν. Μὲ τὸ νὰ διαμορφώνουν τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο τὰ ἄτομα ὀργανώνουν τὶς οἰκονομικὲς τους συναλλαγὲς καὶ τὶς κοινωνικὲς τους σχέσεις, οἱ θεσμοὶ ἀποτελοῦν βασικὸ πυλῶνα λειτουργίας τῶν σύγχρονων κοινωνιῶν. Ὅπως τονίζεται στὶς ἐκθέσεις τοῦ Παγκόσμιου Οἰκονομικοῦ Φόρουμ γιὰ τὴν ἀνταγωνιστικότητα, οἱ διαφορὲς στοὺς θεσμοὺς μεταξὺ χωρῶν ἐξηγοῦν τὶς διαφορὲς

1. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρουμε τὶς ἐπισκοπήσεις τῆς πρόσφατης φιλολογίας γιὰ τοὺς θεσμοὺς καὶ τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη, ACEMOGLU ET AL. (2005), SHIRLEY (2005), OGIIVIE – CARUS (2014), LEITE ET AL. (2014), BRUINSHOOFD (2016).

στήν τεχνολογική πρόοδο, στο φυσικό και στο ανθρώπινο κεφάλαιο, στο επίπεδο εισοδήματος και ευημερίας.

Για τον όρο διακυβέρνηση υπάρχουν πολλοί όρισμοί. Σύμφωνα με μια πρόσφατη έκθεση της Παγκόσμιας Τράπεζας ή διακυβέρνηση μπορεί να οριστεί ως εξής²:

«Διακυβέρνηση είναι ή διαδικασία μέσα από την οποία κρατικοί και μη κρατικοί φορείς αλληλεπιδρούν για να σχεδιάσουν και να εφαρμόσουν πολιτικές μέσα σ' ένα πλαίσιο τυπικών και άτυπων κανόνων που διαμορφώνουν και διαμορφώνονται από την έξουσία».

(World Development Report 2017, 41)

Τον ρόλο των θεσμών στην κοινωνία και την οικονομία ανέδειξε έδω και αρκετά χρόνια ο Douglas North σε μια σειρά από εργασίες του³. Για τον NORTH (1991):

«Θεσμοί είναι οι ανθρωπίνως επινοηθέντες περιορισμοί που διαμορφώνουν πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές αλληλεπιδράσεις. Αποτελούνται από άτυπους περιορισμούς (κυρώσεις, ταμπού, παραδόσεις, κώδικες συμπεριφοράς) και τυπικούς κανόνες (συντάγματα, νόμους, δικαιώματα ιδιοκτησίας)» (97).

Με πιο απλά λόγια θεσμοί είναι οι κανόνες του παιχνιδιού στο πολιτικό, κοινωνικό και οικονομικό πεδίο. Πέρα όμως από τη θετική επίδραση που έχει ή καλή διακυβέρνηση στην οικονομική ανάπτυξη και ευημερία μιας χώρας, πρόσφατες έρευνες έχουν δείξει ότι οι χώρες με καλή ποιότητα διακυβέρνησης μπόρεσαν και ξεπέρασαν πιο γρήγορα την πρόσφατη οικονομική κρίση⁴. Τη θετική επίδραση της καλής διακυβέρνησης στο ξεπέρασμα της οικονομικής κρίσης επιβεβαιώνει και ή εργασία των BLUHM ET AL.

2. Για τον όρο διακυβέρνηση έχουν δοθεί πολλοί εναλλακτικοί όρισμοί. Ένας από τους πρώτους ήταν εκείνος των KAUFMANN ET AL. (2011). Έναν ελαφρά διαφορετικό όρισμό δίνει σε μια σχετικά πρόσφατη εργασία του ο FUKUYAMA (2013). Για μια ενδιαφέρουσα επισκόπηση του θέματος των διάφορων όρισμών του όρου διακυβέρνηση βλ. ROTHSTEIN – TEORELL (2008) και ROTHSTEIN (2011).

3. Βλ., για παράδειγμα, NORTH (1990) και NORTH ET AL. (2009).

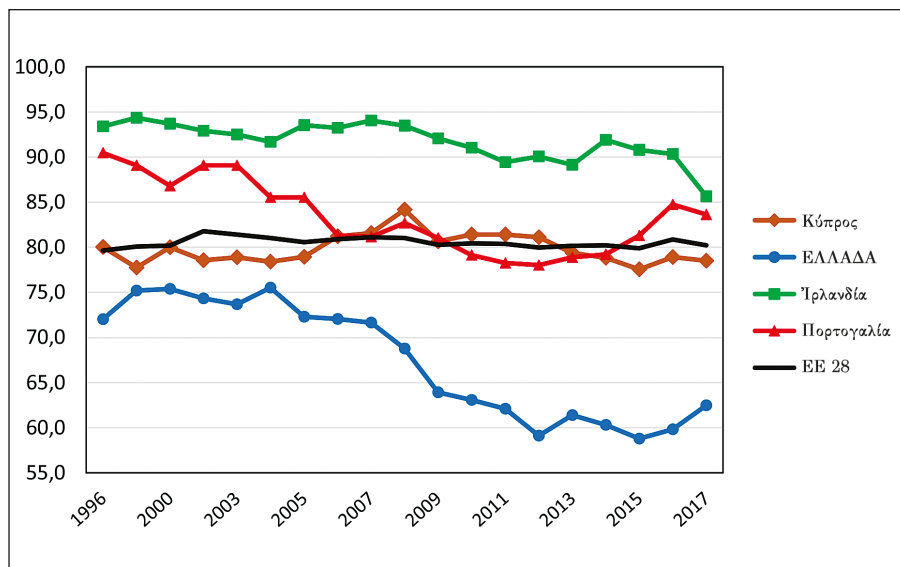
4. Για τις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ενδιαφέρουσες είναι οι εργασίες των MASUCH ET AL. (2016), BRUINSHOOFD (2016) και ECB (2016).

(2016), πού διαπίστωσαν ότι οι ισχυροί πολιτικοί θεσμοί, όπως ή έπιβολή περιορισμών στην έκτελεστική έξουσία, συντομεύουν την περίοδο τής ύφεσης. Έπίσης οί RAPANOS – KAPLANOGLOU (2014), συγκρίνοντας τὸ θεσμικό πλαίσιο τής Ελλάδας και τής Κύπρου, κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι, λόγω καλύτερου θεσμικού πλαισίου, ή Κύπρος θά έξερχόταν από τὸ πρόγραμμα τής τρόικας νωρίτερα από την Ελλάδα, εκτίμηση πού έπιβεβαιώθηκε από τὸ αποτέλεσμα.

Άν και για τή διασύνδεση θεσμών και οικονομικῆς ανάπτυξης και ευημερίας έχουν γίνει πολλές έμπειρικὲς εργασίες, πολὺ λιγότερη έμφαση έχει δοθεῖ από τούς οικονομολόγους στην επίδραση πού έχει ή καλή διακυβέρνηση και τὸ θεσμικό πλαίσιο στις δημοσιονομικὲς επιδόσεις μιᾶς χώρας. Για τὴν Ελλάδα τὸ θέμα έχει ενδιαφέρον, ἀφοῦ ή κρίση προήλθε κυρίως από τὸ μεγάλο δημοσιονομικὸ ἔλλειμμα σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ μεγάλο δημόσιο χρέος. Ἡ συσσώρευση μεγάλου δημόσιου χρέους εἶναι ἀπόδειξη ὅτι ή χώρα δὲν εἶχε δεσμευτικὸς κανόνες και θεσμικὸς περιορισμοὺς πού θά ἐμπόδιζαν τὴ δημιουργία ἔλλειμμάτων για πολλὰ χρόνια και ἄρα τὴν ἀνοδο τοῦ δημόσιου χρέους. Στις ἄλλες χώρες τής Εὐρωζώνης πού ὑπήχθησαν σὲ προγράμματα στήριξης, ή αύξηση τῶν δημοσιονομικῶν ἔλλειμμάτων και ή εκτίναξη τοῦ δημόσιου χρέους προήλθε από τὴν ἀνάγκη διάσωσης τοῦ τραπεζικοῦ τομέα, πού κατέρρευσε λόγω τής διεθνούς χρηματοοικονομικῆς κρίσης. Ἡ χαμηλὴ ποιότητα τῶν θεσμῶν ὅμως μπορεῖ νὰ ἐπηρέασε και τὴν ἀποτυχία τής χώρας μας νὰ βγεῖ από τὴν κρίση ὅσο γρήγορα βγήκαν ἄλλες χώρες. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ή διαπίστωση τοῦ καθηγητῆ J. FRANKEL (2011) ὅτι:

«Δὲν ἀρκεῖ νὰ εἰσηγηθεῖ κανεὶς καλὴ δημοσιονομικὴ πολιτικὴ σὲ μιὰ χώρα – ή τὸ Διεθνὲς Νομισματικὸ Ταμεῖο νὰ δώσει ἓνα δάνειο ὑπὸ τὸν ὄρο τήρησης τής καλῆς δημοσιονομικῆς πολιτικῆς– ἀν στή χώρα δὲν ὑπάρχουν ή βαθύτερη πολιτικὴ στήριξη και οί θεσμοὶ για νὰ στηρίζουν τὴν πολιτικὴ» (33).

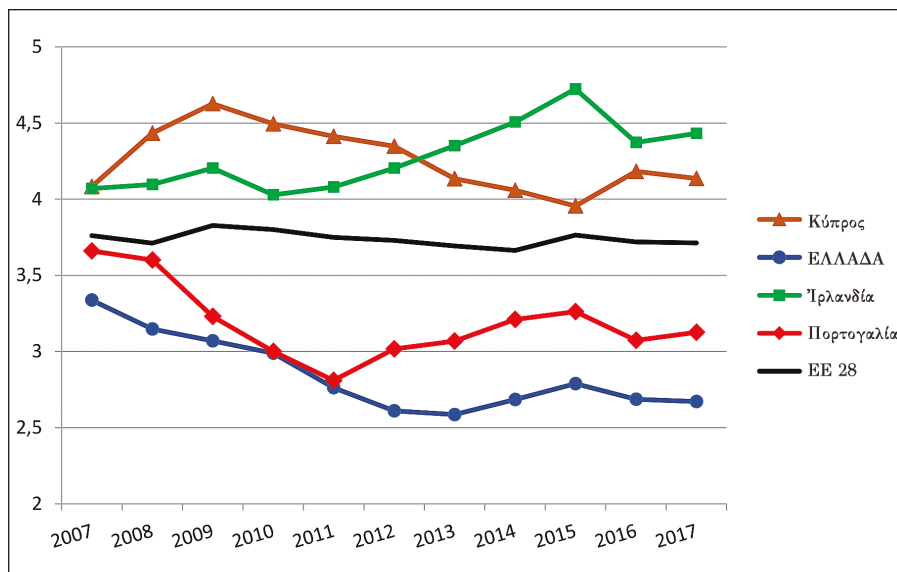
Τὸ ἐρώτημα πού ἀνακύπτει ἐπομένως εἶναι ποιοὶ εἶναι οί θεσμοὶ πού θά διασφαλίσουν τὴν ἐπιτυχή ὑλοποίηση τῶν ἀπαιτούμενων δημόσιων πολιτικῶν. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι τὰ τελευταῖα χρόνια έχουν γίνει προσπάθειες ἀπὸ διεθνεῖς ὀργανισμοὺς και μὴ κυβερνητικὸς φορεῖς νὰ καταρτίσουν δεῖκτες για νὰ «μετρήσουν» τὴν ποιότητα τής διακυβέρνησης και τῶν θεσμῶν. Τελείως ἐπιλεκτικὰ και λόγω τής μεγάλης τους ἀποδοχῆς ἀπὸ ἐρευνητὲς και οικονομικὸς ἀναλυτὲς θά ἐξετάσουμε δύο κατηγορίες τέτοιων δεικτῶν.

Διάγραμμα 1: Συνολικός δείκτης ποιότητας διακυβέρνησης (worldwide governance indicators).

2. Δείκτες διακυβέρνησης και ποιότητας θεσμών

Ένα σύνολο δεικτών που έχει ευρεία αποδοχή από πολλούς έρευνητές είναι εκείνο που δημιούργησαν οι KAUFMANN, D. – KRAAY, A. – MASTRUZZI, M. (2011) και είναι γνωστό ως γενικότεροι δείκτες διακυβέρνησης (worldwide governance indicators), το οποίο δημοσιεύει σε ετήσια βάση η Παγκόσμια Τράπεζα. Υπάρχουν επίσης οι δείκτες που δημοσιεύει το Παγκόσμιο Οικονομικό Φόρουμ (World Economic Forum) στο πλαίσιο της ετήσιας έκθεσής του για την παγκόσμια ανταγωνιστικότητα, καθώς και άλλοι διεθνείς οργανισμοί και μη κυβερνητικοί φορείς. Στην ανάλυση που ακολουθεί θα χρησιμοποιήσουμε τους βασικούς δείκτες που δημοσιεύει η Παγκόσμια Τράπεζα και το World Economic Forum. Άς δούμε την εικόνα που μας δίνει ένας δείκτης που συντίθεται από τους έξι δείκτες που δημοσιεύει η Παγκόσμια Τράπεζα. Με βάση αυτόν τον δείκτη μπορούμε να δούμε πώς εξελίχθηκε η ποιότητα διακυβέρνησης στην Ελλάδα και τις άλλες χώρες που υπήχθησαν σε προγράμματα στήριξης. Στο Διάγραμμα 1 απεικονίζεται αυτός ο σύνθετος δείκτης για την περίοδο 1996-2017.

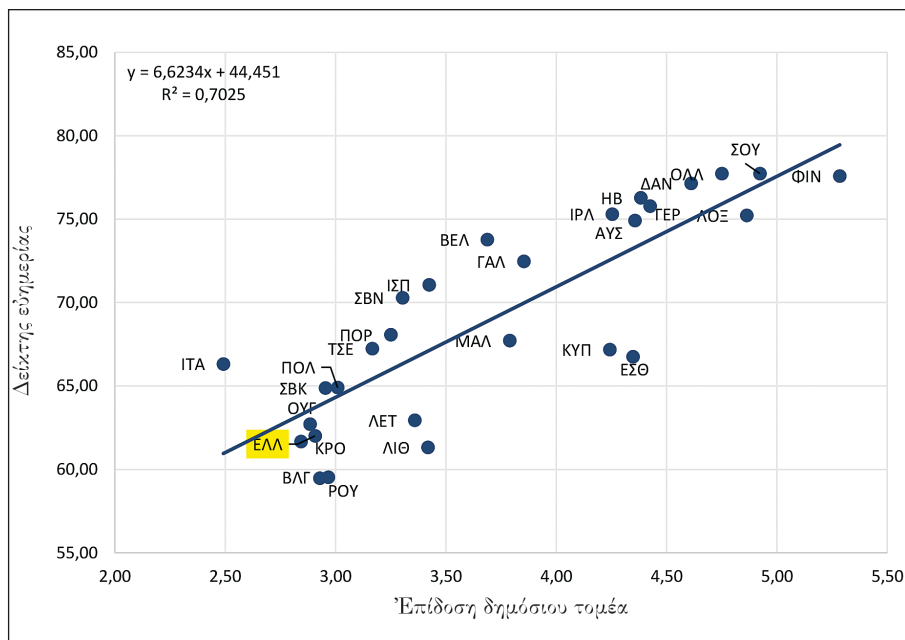

Διάγραμμα 2: Έξελιξη τής επίδοσης του δημόσιου τομέα.

Από το Διάγραμμα 1 είναι σαφές ότι, ενώ στις άλλες χώρες που υπήχθησαν σε προγράμματα στήριξης, αλλά και κατά μέσο όρο στην Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ 28), η ποιότητα διακυβέρνησης παρέμεινε σχεδόν σταθερή από το 2000 και μετά, στην Ελλάδα υπήρξε μια σταθερή επιδείνωση. Ένώ μέχρι το 2004 ο δείκτης διακυβέρνησης στη χώρα μας ήταν κοντά στον μέσο όρο τής ΕΕ, από τότε και μετά παρατηρείται μια συνεχής απόκλιση από τον μέσο όρο τής ΕΕ, αν και μετά το 2016 παρατηρείται μια μικρή βελτίωση.

3. Ποιότητα διακυβέρνησης και θεσμών και επιδόσεις του δημόσιου τομέα

Το θέμα μας είναι η ποιότητα διακυβέρνησης και οι επιδόσεις του δημόσιου τομέα. Πριν προχωρήσουμε στη διερεύνηση τής επίδρασης των θεσμών στις επιδόσεις του δημόσιου τομέα, αξίζει να δούμε πώς εξελίχθηκε η επίδοση του δημόσιου τομέα στη χώρα μας τα τελευταία χρόνια. Με βάση τον σχετικό δείκτη που δημοσιεύει το Παγκόσμιο Οικονομικό Φόρουμ (WEF) και για τις χώρες που υπήχθησαν σε προγράμματα στήριξης στην πρόσφατη οικονομική κρίση, έχουμε την εικόνα στο Διάγραμμα 2.

Διάγραμμα 3: Έπίδοση δημόσιου τομέα και ευημερία.

Η Ελλάδα υστερούσε σε σχέση με τις άλλες χώρες και τον μέσο όρο της ΕΕ και πριν από την κρίση, αλλά ο δείκτης επιδεινώθηκε πολύ σε όλη την περίοδο μέχρι το 2013 και, μετά από μια μικρή ανάκαμψη το 2013, παρέμεινε σε χαμηλό επίπεδο. Από τις άλλες χώρες ενδιαφέρον παρουσιάζει η πορεία της Ιρλανδίας, στην οποία άμεσα μετά την κρίση έχουμε μια αξιοσημείωτη βελτίωση της επίδοσης του δημόσιου τομέα, γεγονός που συνετέλεσε και στην ταχεία έξοδο της χώρας από τα προγράμματα στήριξης. Στην Κύπρο υπήρξε μικρή χειροτέρευση ήδη πριν από την κρίση, αλλά μετά το 2015 υπήρξε βελτίωση. Τέλος, για την Πορτογαλία υπήρξε μια σημαντική επιδείνωση με την έναρξη της διεθνούς κρίσης, αλλά μετά την υπαγωγή της σε πρόγραμμα παρατηρείται μια αξιόλογη βελτίωση, αν και συνεχίζει να υπολείπεται σημαντικά του μέσου όρου της ΕΕ.

Ένα πρώτο ερώτημα που μπορεί να τεθεί είναι αν η χαμηλή επίδοση του δημόσιου τομέα επηρεάζει την οικονομική ευημερία μιας χώρας. Μπορεί να ισχυριστεί κανείς ότι, αν μια χώρα έχει έναν υγιή και δυναμικό ιδιωτικό τομέα, τότε η χαμηλή επίδοση του δημόσιου τομέα δεν επηρεάζει σημαντικά την ανάπτυξη και την ευημερία μιας κοινωνίας. Η διεθνής εμπειρία

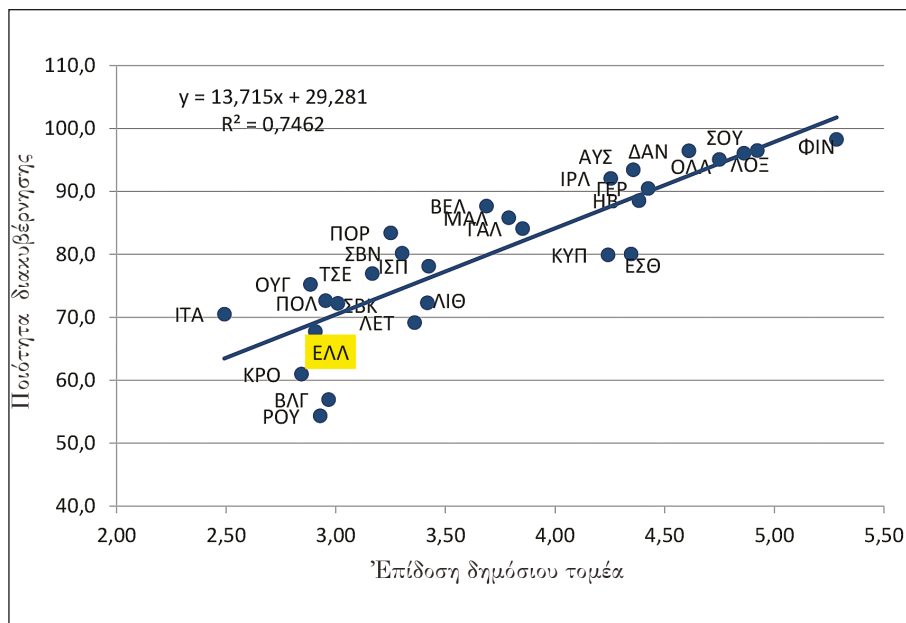
ὅμως δὲν φαίνεται νὰ ἐπιβεβαιώνει μιὰ τέτοια ἄποψη⁵. Στὸ Διάγραμμα 3 γίνεται μιὰ προσπάθεια νὰ συσχετιστοῦν οἱ ἐπιδόσεις τοῦ δημόσιου τομέα μὲ τὴν οἰκονομικὴ εὐημερία μιᾶς χώρας.

Ὡς δείκτη κοινωνικῆς εὐημερίας πήραμε τὸν σχετικὸ δείκτη (prosperity index) ποὺ δημοσιεύει τὸ Legatum Institute σὲ ἐτήσια βάση τὰ τελευταῖα δέκα χρόνια. Ὁ δείκτης αὐτὸς εἶναι σύνθεση ἑννέα ἐπὶ μέρους δεικτῶν γιὰ τὴν οἰκονομία, τὸ ἐπιχειρηματικὸ περιβάλλον, τὴν ἐκπαίδευση, τὴν ὑγεία, τὴν ἀσφάλεια, τὸ περιβάλλον κ.ἄ. Γιὰ τὶς ἐπιδόσεις τοῦ δημόσιου τομέα χρησιμοποίησαμε τὸν σχετικὸ δείκτη τοῦ Παγκόσμιου Οἰκονομικοῦ Φόρουμ (WEF). Τὸ δεῖγμα μας περιορίζεται στὶς χῶρες τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑνώσεως καὶ ἀναφέρεται στὴν περίοδο 2007-2015.

Ἀπὸ τὸ Διάγραμμα 3 εἶναι σαφὲς ὅτι ἡ διασύνδεση εὐημερίας καὶ κρατικῆς ἐπίδοσης εἶναι πολὺ στενὴ. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι δὲν ἐξετάζουμε τὴν αἰτιότητα, δηλαδή τὸ ποῖο προκαλεῖ τί, μποροῦμε ὅμως νὰ ὑποθέσουμε, μὲ βάση ἄλλες ἐμπειρικὲς ἐργασίες, ὅτι ὁ ἀποδοτικὸς δημόσιος τομέας, μὲ τὸ νὰ προσφέρει ὑψηλῆς ποιότητας παιδεία, ὑγεία, καλῦτερο φυσικὸ περιβάλλον κ.ἄ., συμβάλλει σημαντικὰ στὴν εὐημερία μιᾶς κοινωνίας. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι οἱ χῶρες μὲ ἀποδοτικὸ δημόσιο τομέα, ὅπως οἱ χῶρες τῆς βόρειας Εὐρώπης, ἔχουν καὶ ὑψηλὸ δείκτη εὐημερίας. Ἡ Ἑλλάδα εἶναι στὶς χῶρες μὲ χαμηλὲς ἐπιδόσεις καὶ κάτω ἀπὸ χῶρες ὅπως οἱ Σλοβακία, Πολωνία, Οὐγγαρία κ.ἄ.

Τὸ ἐρώτημα ποὺ ἀνακύπτει εἶναι ἂν ἡ ἐπίδοση τοῦ δημόσιου τομέα συνδέεται μὲ τὴν ποιότητα τῆς διακυβέρνησης γενικότερα καὶ τῶν θεσμῶν. Στὸ Διάγραμμα 4 ἀπεικονίζεται ἡ συσχέτιση μεταξὺ τῶν δύο δεικτῶν. Ἡ σχέση εἶναι πολὺ στενὴ καὶ ἐπιβεβαιώνει τὴν ἄποψη ὅτι ἡ ποιότητα διακυβέρνησης ἐπηρεάζει σημαντικὰ τὴν ἐπίδοση τοῦ δημόσιου τομέα, ἂν καὶ ἡ αἰτιότητα μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ πρὸς τὶς δύο κατευθύνσεις. Ἡ θέση τῆς Ἑλλάδας εἶναι πολὺ χαμηλὴ καὶ καλῦτερη μόνον ἀπὸ ἐκείνη πρῶην κομμουνιστικῶν χωρῶν, ὅπως ἡ Κροατία, ἡ Βουλγαρία καὶ ἡ Ρουμανία. Εἶναι ἴσως ἄξιο ἐπισήμανσης ὅτι μερικὲς χῶρες μὲ τὶς καλῦτερες ἐπιδόσεις, ὅπως ἡ Φινλανδία, ἡ Σουηδία, ἡ Δανία καὶ ἡ Ὄλλανδία, εἶναι καὶ χῶρες ποὺ ἔχουν μεγάλο δημόσιο τομέα, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι τὸ μεγάλο μέγεθος τοῦ δημόσιου τομέα δὲν συνεπάγεται ὑποχρεωτικὰ καὶ χαμηλὴ ἀποδοτικότητά.

5. Στὴν ἀνάλυση ποὺ ἀκολουθεῖ θὰ χρησιμοποιήσουμε τοὺς ὅρους διακυβέρνηση καὶ θεσμοὶ ἐναλλακτικὰ, ἂν καὶ οἱ δύο ἔννοιές τους δὲν εἶναι ταυτῶσμες.

Διάγραμμα 4: Ποιότητα διακυβέρνησης και επίδοση του δημόσιου τομέα.

Από την πιο πάνω συνοπτική παρουσίαση διαπιστώνεται ότι η ποιότητα των θεσμών επηρεάζει σημαντικά τις επιδόσεις του δημόσιου τομέα και φυσικά την ευημερία μιᾶς κοινωνίας. Πέρα όμως από τους τυπικούς θεσμούς, όπως π.χ. δικαστήρια, πολιτικά κόμματα, δημόσια διοίκηση κ.ἄ., υπάρχουν και άτυποι κανόνες και θεσμοί που παίζουν σημαντικό ρόλο στην ευημερία μιᾶς κοινωνίας. Ἄς δοῦμε κάποιους από αυτούς τους κανόνες και θεσμούς.

4. Άτυποι θεσμοί, εμπιστοσύνη και επιδόσεις του δημόσιου τομέα

Μερικοί άτυποι κανόνες που φαίνεται να έχουν σημαντική επίδραση στην εύρυθμη λειτουργία μιᾶς κοινωνίας έχουν σχέση με την κοινωνική εμπιστοσύνη (social trust), τις πολιτισμικές ή και θρησκευτικές παραδόσεις και κοινωνικές πρακτικές που επικρατούν στις διάφορες χώρες⁶.

6. Για μιᾶ διεξοδική ἀνάλυση του θέματος τῆς εμπιστοσύνης και του ρόλου που παίζει ὡς ἄτυπος θεσμός στην οικονομική ἀνάπτυξη και την κοινωνική

Μιὰ κλασική ἀναφορὰ εἶναι ἐκείνη τοῦ KENNETH ARROW (1972), πού ἔχει ὡς ἐξῆς:

«Ὅλες σχεδὸν οἱ ἐμπορικές δραστηριότητες ἐμπεριέχουν ἕνα στοιχεῖο ἐμπιστοσύνης... Μπορεῖ εὐλόγα νὰ ἰσχυριστεῖ κανεὶς ὅτι ἕνα μεγάλο ποσοστὸ τῆς οἰκονομικῆς ὀπισθοδρόμησης στὸν κόσμον μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ ἀπὸ τὴν ἔλλειψη ἀμοιβαιότητας σὲ ἐμπιστοσύνη» (357).

Εἶναι πλέον γενικότερα ἀποδεκτὸ ὅτι ἡ ἐμπιστοσύνη στοὺς θεσμοὺς μπορεῖ νὰ βοηθήσει τίς κυβερνήσεις νὰ προωθήσουν διαρθρωτικὲς ἀλλαγές, ἀφοῦ σὲ ἕνα περιβάλλον ἀμοιβαίας ἐμπιστοσύνης μποροῦν νὰ δημιουργηθοῦν εὐρύτερες συναινέσεις μεταξύ πολιτικῶν φορέων καὶ πολιτῶν. Ἡ ποσοτικὴ ἢ ἀριθμητικὴ ἀποτύπωση τῶν ἄτυπων θεσμῶν δὲν εἶναι εὐκόλη ὑπόθεση. Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ ὅμως τὴν ἐμπιστοσύνη τῶν πολιτῶν στοὺς θεσμοὺς ἀλλὰ καὶ τῶν πολιτῶν μεταξύ τους, ἔχουν γίνεи ἀρκετὲς ἔρευνες τὰ τελευταῖα χρόνια πού ἐξετάζουν αὐτὰ τὰ θέματα. Ὑπάρχουν πλέον πολλὰ στατιστικὰ δεδομένα, καὶ σὲ μακροχρόνιες σειρές, πού ἀποτυπώνουν τὴ γνώμη πολιτῶν καὶ ἐπιχειρήσεων γι' αὐτὸ τὸ θέμα. Τὸ θέμα τῆς ἐμπιστοσύνης μπορεῖ νὰ χωριστεῖ σὲ δύο κατηγορίες. Ἡ πρώτη ἀφορᾷ τὴ διαπροσωπικὴ ἐμπιστοσύνη, δηλαδὴ τὴν ἐμπιστοσύνη μεταξύ προσώπων, καὶ ἡ δευτέρη κατηγορία ἀναφέρεται στὴν ἐμπιστοσύνη τῆς κοινωνίας σὲ φορεῖς, ἐπιχειρήσεις, νόμους καὶ κανόνες καὶ μηχανισμοὺς ἐφαρμογῆς τους⁷. Ἄς δοῦμε πρῶτα τὸ θέμα τῆς ἐμπιστοσύνης σὲ δημόσιους θεσμοὺς, καὶ κυρίως τῆς ἐμπιστοσύνης σὲ πολιτικούς θεσμοὺς, ὅπως εἶναι ἡ κυβέρνησις, τὸ κοινοβούλιο, τὰ πολιτικὰ κόμματα, πού ἀποτελοῦν βασικοὺς πυλῶνες λειτουργίας τῶν σύγχρονων δημοκρατιῶν.

4.1 Ἐμπιστοσύνη στὴν κυβέρνησις

Χωρὶς ἐμπιστοσύνη στὴν κυβέρνησις καὶ τοὺς ἄλλους κοινοβουλευτικούς θεσμοὺς εἶναι δύσκολο νὰ ὑλοποιηθοῦν πολιτικὲς πού ἔχουν σημαντικὲς ἐπιπτώσεις στὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη καὶ τὴ μακροχρόνια εὐημερία μιᾶς

εὐημερία, βλ. ROTHSTEIN (2011, 2013), FUKUYAMA (1995) καὶ OECD (2017b). Ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρουσα εἶναι καὶ ἡ ἐπισκόπησις τῶν ALGAN – CAHUC (2014).

7. Γιὰ μιὰ τέτοια πρόσφατη μελέτη, βλ. NIAZI – HASSAN (2016).

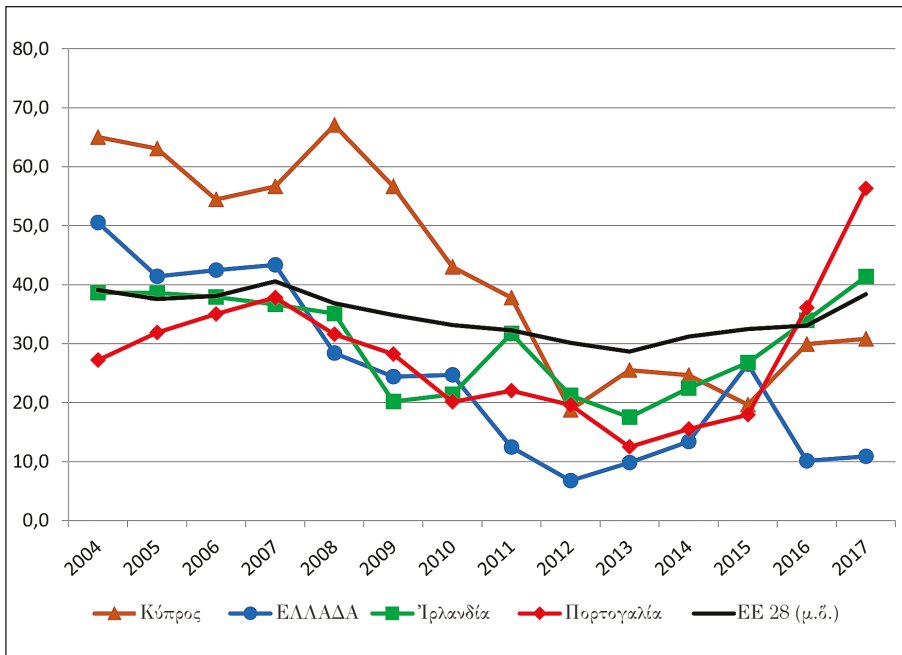
κοινωνίας. Η μείωση τῆς ἐμπιστοσύνης μπορεῖ νὰ ὀδηγήσει σὲ μειωμένη συμμόρφωση τῶν πολιτῶν καὶ τῶν ἐπιχειρήσεων στὴ νομοθεσία καὶ τοὺς κανόνες καὶ γενικότερα στὶς ὑποχρεώσεις τους. Πέρα ὅμως ἀπὸ τὶς ἐπιπτώσεις στὴν οἰκονομία, ἡ ἐμπιστοσύνη εἶναι καὶ πυλώνας νομιμοποίησης καὶ διατήρησης τοῦ πολιτικοῦ συστήματος. Ὅπως τονίζει σχετικὴ ἔκθεση τοῦ ΟΟΣΑ γιὰ τὸ θέμα (OECD 2013):

«Ἡ ἐμπιστοσύνη εἶναι βασικὸ στοιχεῖο κοινωνικῆς συνοχῆς καὶ εὐμάρειας, καθὼς ἐπηρεάζει τὴν ἱκανότητα τῆς κυβέρνησης νὰ κυβερνᾷ καὶ τῆς δίνει τὴ δυνατότητα νὰ δρᾷ χωρὶς νὰ καταφεύγει στὴν καταπίεση. Κατὰ συνέπεια, εἶναι ἓνα ἀποτελεσματικὸ μέσο γιὰ νὰ μειώνει τὸ κόστος συναλλαγῶν σὲ ὅλες τὶς κοινωνικές, πολιτικὲς καὶ οἰκονομικὲς σχέσεις» (21).

Ἡ ἐμπιστοσύνη στὴν κυβέρνηση φαίνεται νὰ παίζει ἰδιαίτερο ρόλο σὲ περιόδους κρίσεων, οἰκονομικῶν ἢ ἄλλης μορφῆς, ἀφοῦ χωρὶς ἐμπιστοσύνη δύσκολα ἡ κυβέρνηση θὰ μπορέσει νὰ πάρει τὶς κρίσιμες ἀποφάσεις γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῆς κρίσης ἢ ἄλλων ἔκτακτων καταστάσεων. Ταυτόχρονα θὰ πρέπει νὰ ἔχουμε ὑπόψη ὅτι ἡ ἐμπιστοσύνη πρέπει νὰ ἀκολουθεῖ καὶ τὴν ἀντίστροφη κατεύθυνση, δηλαδή ἀπὸ τὴν κυβέρνηση πρὸς τοὺς πολίτες καὶ τὶς ἐπιχειρήσεις. Ὅπως τονίζει ὁ BOUCKAERT (2012), ἡ ἐμπιστοσύνη τῆς κυβέρνησης πρὸς τοὺς πολίτες, τὶς ἐπιχειρήσεις καὶ τοὺς ὀργανισμούς, ἀλλὰ καὶ μεταξὺ τῶν μελῶν τῆς ἴδιας τῆς κυβέρνησης, μπορεῖ νὰ ἐπηρεάσει καθοριστικὰ τόσο τὴ διαμόρφωση τῆς δημόσιας πολιτικῆς ὅσο καὶ τὴν ὑλοποίησή της.

Μὲ βάση στοιχεῖα ποὺ δημοσιεύει δύο φορές τὸν χρόνο τὸ Εὐρωβαρόμετρο, ἔχουμε στὸ Διάγραμμα 5 μιὰ εἰκόνα γιὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ δείκτη ἐμπιστοσύνης τῶν πολιτῶν στὴν κυβέρνηση.

Εἶναι φανερὸ ὅτι ὁ μέσος ὅρος ἐμπιστοσύνης στὴν κυβέρνηση στὶς χῶρες τῆς ΕΕ μειώθηκε ἐλαφρὰ τὴν περίοδο τῆς κρίσης, ἀλλὰ τὸ 2017 ἔχει ἐπανέλθει στὰ πρὸ τῆς κρίσης ἐπίπεδα. Γιὰ τὴν Πορτογαλία καὶ τὴν Ἰρλανδία ἡ ἐμπιστοσύνη τὸ 2017 εἶναι σὲ ἐπίπεδα ὑψηλότερα ἐκείνων πρὶν ἀπὸ τὴν κρίση. Γιὰ τὴν Κύπρο ἡ πτώση ἦταν ἡ πλέον δραματικὴ, σὲ σύγκριση μὲ τὶς ἄλλες χῶρες, ἀλλὰ καὶ ἐκεῖ παρατηρεῖται σημαντικὴ βελτίωση τὰ τελευταῖα χρόνια. Στὴν Ἑλλάδα, ὁ δείκτης ἐμπιστοσύνης τὸ 2004 ἦταν πάνω ἀπὸ τὸν μέσο ὅρο τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑνώσεως, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ 2007 καὶ μετὰ παρουσιάζει σημαντικὴ πτώση. Τὸ 2015 παρατηρήθηκε μιὰ μικρὴ ἀνάκαμψη, ἀλλὰ μετὰ μειώθηκε ξανά, καὶ τὸ 2017 εἶναι καὶ πάλι χαμηλά,

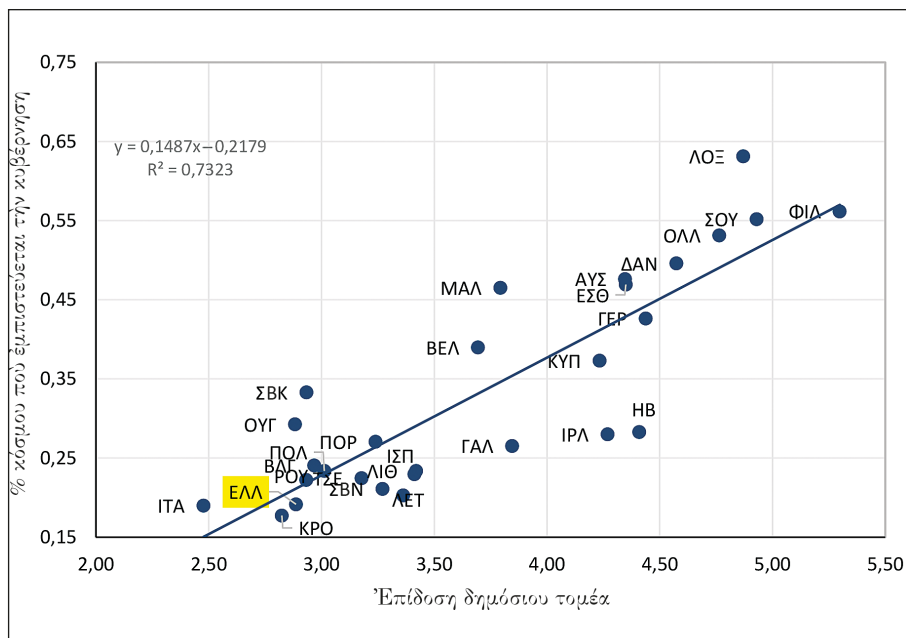

Διάγραμμα 5: Έμπιστοσύνη στην κυβέρνηση.

μάλιστα το επίπεδο του δείκτη είναι το μικρότερο σε όλη την Ευρωπαϊκή Ένωση. Παρόμοια είναι και η εικόνα για άλλους δείκτες, όπως η έμπιστοσύνη στο Κοινοβούλιο και τα πολιτικά κόμματα.

Μετά την πιό πάνω συνοπτική αναφορά στην εξέλιξη της έμπιστοσύνης των πολιτών σε μερικούς βασικούς θεσμούς, επανερχόμαστε στο βασικό μας θέμα, που είναι η επίδρασή τους στις επιδόσεις του δημόσιου τομέα. Με βάση τα στοιχεία που έχουμε για την περίοδο 2007-2017, η συσχέτιση μεταξύ έμπιστοσύνης στην κυβέρνηση και επίδοσης του δημόσιου τομέα απεικονίζεται στο Διάγραμμα 6.

Όπως φαίνεται, η συσχέτιση των δύο δεικτών είναι στενή, αν και από την απεικόνιση στο διάγραμμα δεν μπορεί να συναχθεί η αιτιότητα. Τό βέβαιο είναι ότι η έμπιστοσύνη των πολιτών στην κυβέρνηση βελτιώνει τις επιδόσεις του δημόσιου τομέα, αλλά θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι και οι καλές επιδόσεις του δημόσιου τομέα ενισχύουν την έμπιστοσύνη των πολιτών στην κυβέρνηση.

Διάγραμμα 6: Έμπιστοσύνη στην κυβέρνηση και επίδοση του δημόσιου τομέα.

Στήν έπισκόπηση τών ALGAN – CAHUC (2014) παρουσιάζονται έμπειρικές έργασίες πού διαπιστώνουν ότι ύπάρχει στενή άμοιβαία συσχέτιση μεταξύ έμπιστοσύνης και ποιότητας του νομικού συστήματος και παρόμοια συσχέτιση μεταξύ έμπιστοσύνης και ποιότητας διακυβέρνησης. Άνεξάρτητα από τον βαθμό αιτιότητας από τή μιá πρòς τήν άλλη κατεύθυνση, είναι πλέον άναμφισβήτητο ότι ή έμπιστοσύνη φορέων και πολιτῶν πρòς τήν κυβέρνηση και γενικότερα τούς πολιτικούς και άλλους θεσμούς είναι καθοριστικός παράγοντας ανάπτυξης και εϋημερίας⁸.

Πέρα όμως από τήν έμπιστοσύνη στην κυβέρνηση και τούς θεσμούς σημαντικό ρόλο παίζουν και οί σχέσεις μεταξύ τών πολιτῶν, οί κοινωνικές και πολιτικές τους διασυνδέσεις, οί πεποιθήσεις τους για τήν κοινωνική

8. Για μιá ενδιαφέρουσα έπισκόπηση του ρόλου τῆς έμπιστοσύνης στη διαμόρφωση και στην άποτελεσματικότητα τῆς οικονομικής πολιτικῆς βλ. OECD (2013).

άλληλεγγύη κ.ά., χαρακτηριστικά που έχει επικρατήσει να αποκαλούνται κοινωνικό κεφάλαιο.

4.2 Κοινωνικό κεφάλαιο⁹

Είναι πλέον κοινά αποδεκτό ότι οι σχέσεις μεταξύ ανθρώπων και οι άτυποι κοινωνικοί κανόνες συμπεριφορᾶς παίζουν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση ατομικών και ευρύτερων ομαδικών συμπεριφορῶν. Η κοινωνική δικτύωση και η κοινωνική συνοχή μιᾶς κοινότητας έχουν άμεση επίπτωση στην ευημερία μιᾶς χώρας. Οι κοινωνίες με χαμηλό δείκτη εμπιστοσύνης έχουν συνήθως χαμηλά επίπεδα κοινωνικής ευημερίας και αντίστροφα. Η αντίληψη που διαμορφώνεται για την αξιοπιστία τῶν συμπολιτῶν μας σίγουρα επηρεάζεται και από το πῶς οι πολίτες αντιλαμβάνονται τὴν ικανότητα και τὴν αντικειμενικότητα τῶν δημόσιων φορέων τῆς χώρας τους στην παροχή αγαθῶν και υπηρεσιῶν. Αὐτὰ τὰ ἀγαθὰ και οἱ υπηρεσίες πρέπει νὰ χρηματοδοτηθοῦν μέσα ἀπὸ τὴ γενικὴ φορολογία. Ἄν μεγάλο τμήμα τοῦ πληθυσμοῦ δὲν ἐμπιστεύεται τὴ φορολογικὴ νομοθεσία και διοίκηση, τὴ θεωρεῖ μεροληπτικὴ και διεφθαρμένη και πιστεύει ὅτι οἱ ἄλλοι πολίτες δὲν θὰ εἶναι συνεπεῖς στὶς φορολογικὲς τους ὑποχρεώσεις και/ἢ ὅτι θὰ καταχραστοῦν τὶς παροχὲς τοῦ κράτους, τότε εἶναι πιθανὸ και οἱ ἴδιοι νὰ προσπαθήσουν νὰ ἀποφύγουν τὴν ἐκπλήρωση τῶν φορολογικῶν τους ὑποχρεώσεων. Ὅπως τονίζει ὁ ROTHSTEIN (2005):

«Ἄν οἱ ἄνθρωποι πιστεύουν ὅτι ἡ φοροδιαφυγή, ἡ διαφθορὰ και ἡ κατάχρηση τοῦ κράτους πρόνοιας εἶναι εὐρέως διαδεδομένες, τότε εἶναι πολὺ πιθανὸ και οἱ ἴδιοι νὰ ὀδηγηθοῦν σὲ φοροδιαφυγή, νὰ δωροδοκηθοῦν ἢ νὰ καταχραστοῦν τοὺς φορεῖς τοῦ κράτους πρόνοιας» (176).

Πρωτοπόρες στὸ θέμα εἶναι οἱ ἐργασίες κυρίως πολιτικῶν ἐπιστημόνων, ὅπως τοῦ PUTNAM (1993, 2000), ἀλλὰ και οἰκονομολόγων, που ἔδειξαν τὴ στενὴ διασύνδεση μεταξύ δεικτῶν κοινωνικοῦ κεφαλαίου και

9. Για μιὰ ἐνδιαφέρουσα ἐπισκόπηση τοῦ ρόλου τοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου στὴν οἰκονομικὴ πολιτικὴ βλ. MORRONE ET AL. (2009).

οικονομικής ανάπτυξης¹⁰. Ο τρόπος με τον οποίο το κοινωνικό κεφάλαιο συμβάλλει στην οικονομική ανάπτυξη μπορεί να πάρει διάφορες μορφές. Όπως έχουν δείξει οι BJØRNSKOV – ΜΕΟΝ (2015), η κοινωνική εμπιστοσύνη επιδρά στις οικονομικές επιδόσεις και την παραγωγικότητα μιας οικονομίας κυρίως έμμεσα, μέσα από τη βελτιωμένη διακυβέρνηση στους τομείς άπονομης δικαιοσύνης και ρυθμιστικών παρεμβάσεων.

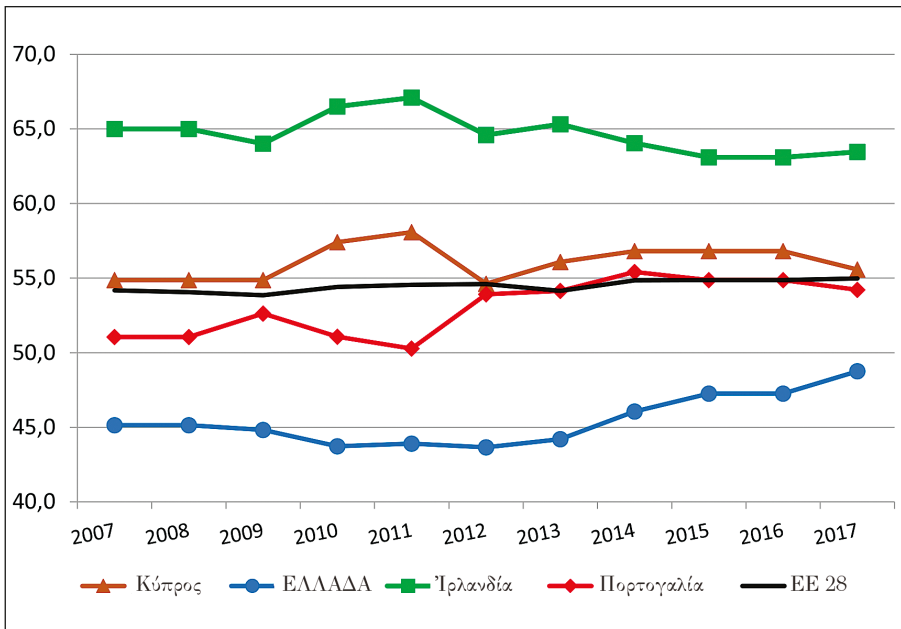
Τη σημασία του κοινωνικού κεφαλαίου έχει αναγνωρίσει η Παγκόσμια Τράπεζα (World Bank, 2011) και έχει εντάξει στις μελέτες της, εδώ και χρόνια, τη μέτρηση του «πραγματικού πλούτου» των εθνών, λαμβάνοντας υπόψη όχι μόνο παραδοσιακούς πόρους, όπως το φυσικό κεφάλαιο, αλλά και άδηλους πόρους, όπως το ανθρώπινο και το κοινωνικό κεφάλαιο. Κάποιες εκτιμήσεις δείχνουν ότι το άδηλο αυτό κεφάλαιο μπορεί να είναι μεταξύ του 60% και του 80% του συνολικού πλούτου στις ανεπτυγμένες χώρες. Πρόσφατη απόπειρα μέτρησης του κοινωνικού κεφαλαίου από τους HAMILTON ET AL. (2016) εκτιμά ότι υπάρχουν μεγάλες διαφορές μεταξύ χωρών και γεωγραφικών περιοχών στον δείκτη κοινωνικής εμπιστοσύνης, που κυμαίνεται από το 12% στον συνολικό πλούτο, στη Λατινική Αμερική, στο 28% στις χώρες του ΟΟΣΑ.

Η μέτρηση του κοινωνικού κεφαλαίου έχει αντιμετωπιστεί με διάφορους τρόπους από τους ερευνητές και έχουν χρησιμοποιηθεί διάφοροι δείκτες και μέθοδοι μέτρησης των σχετικών δεικτών¹¹. Στην ανάλυσή μας θα χρησιμοποιήσουμε τον δείκτη για το κοινωνικό κεφάλαιο που δημοσιεύει εδώ και δέκα χρόνια το Legatum Institute στην ετήσια έκθεσή του για κοινωνική ευημερία (The Legatum Prosperity Index). Ο δείκτης ευημερίας συντίθεται από μια σειρά άλλων δεικτών, ανάμεσά τους και ο δείκτης για κοινωνικό κεφάλαιο¹². Σύμφωνα με τον όρισμό του Legatum Institute, ο δείκτης

10. Για πρόσφατες εμπειρικές εργασίες που επιβεβαιώνουν την άποψη αυτή βλ., μεταξύ άλλων, BJØRNSKOV (2012) και PEIRO-PALOMINO (2016).

11. Για αναλυτική παρουσίαση των προβλημάτων μέτρησης του κοινωνικού κεφαλαίου και της κοινωνικής εμπιστοσύνης βλ. OECD (2017c). Δύο άλλες πρόσφατες επισκοπήσεις για το θέμα είναι οι εργασίες των SCRIVENS – SMITH (2013) και της SIEGLER (2014).

12. Για λεπτομέρειες σχετικά με τη σύνθεση του δείκτη βλ. *Legatum Prosperity Index 2017 – Methodology Report*.

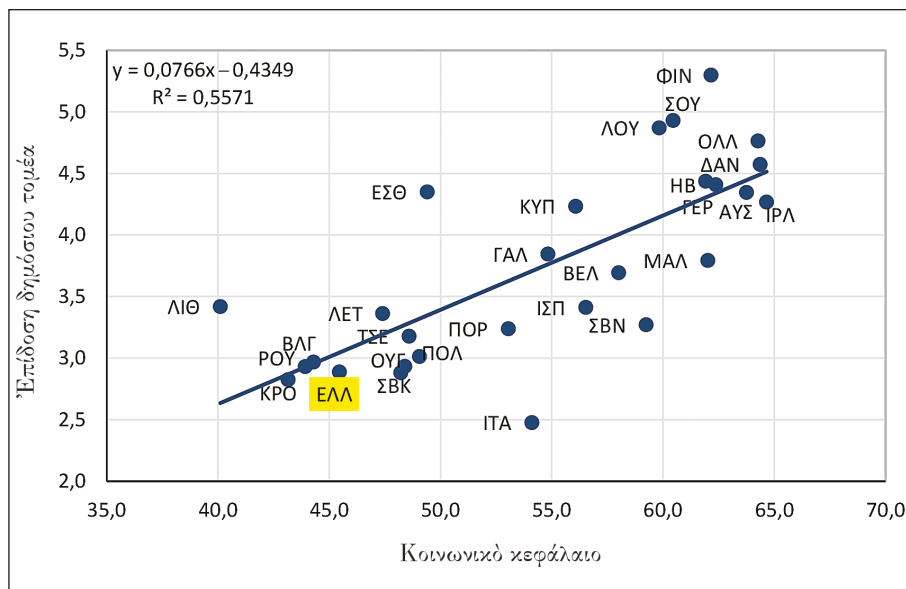

Διάγραμμα 7: Κοινωνικό κεφάλαιο.

για το κοινωνικό κεφάλαιο μετρά το πόσο ισχυροί είναι οι δεσμοί μεταξύ προσώπων, τον βαθμό κοινωνικής δικτύωσης, τους άτυπους κοινωνικούς κανόνες και την κοινωνική συμμετοχή των πολιτών. Μεταξύ άλλων περιλαμβάνει παράγοντες όπως ο έθελοντισμός, ή βοήθεια στους ξένους, οι χορηγίες σε φιλανθρωπικά ιδρύματα, το να θεωρούν οι πολίτες ότι μπορούν να εμπιστευτούν συμπολίτες τους, τη συμμετοχή τους στα κοινά κ.ά.

Ο δείκτης είναι διαθέσιμος για όλες τις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης και από το 2007 και μετά, και απεικονίζεται στο Διάγραμμα 7.

Είναι φανερό ότι ο δείκτης για την Ελλάδα είναι πολύ χαμηλός και επιδεινώθηκε τα πρώτα χρόνια της κρίσης. Παρατηρείται επίσης ότι σε όλη την περίοδο της κρίσης ο δείκτης για τον μέσο όρο όλων των χωρών της ΕΕ παρέμεινε σταθερός, ενώ για τις χώρες που υπήχθησαν σε πρόγραμμα στήριξης υπήρξε μια βελτίωση, με εξαίρεση την Ιρλανδία, όπου υπήρξε μια μικρή επιδείνωση. Στην Ιρλανδία όμως ο δείκτης ήταν αρκετά υψηλός πριν από την κρίση και παραμένει υψηλότερος από τον μέσο όρο της ΕΕ. Στην Ελλάδα ο δείκτης παραμένει αρκετά κάτω από τον μέσο ευρωπαϊκό όρο, παρά τη βελτίωση που παρατηρείται μετά το 2012. Το ερώτημα που ανακύ-

Διάγραμμα 8: Κοινωνικό κεφάλαιο και επίδοση δημόσιου τομέα.

ππει είναι κατά πόσο ή ποιότητα του κοινωνικού κεφαλαίου επηρεάζει την επίδοση του δημόσιου τομέα. Με βάση τα στοιχεία που παραθέσαμε και τον δείκτη επίδοσης του δημόσιου τομέα που χρησιμοποιήσαμε στην προηγούμενη ανάλυση, έχουμε τη συσχέτιση που απεικονίζεται στο Διάγραμμα 8.

Είναι φανερό ότι η συσχέτιση μεταξύ κοινωνικού κεφαλαίου και επίδοσης του δημόσιου τομέα είναι στενή για τις περισσότερες χώρες της ΕΕ, με εξαίρεση την Έσθονία και τη Λιθουανία, χώρες με καλές επιδόσεις στον δημόσιο τομέα αλλά σχετικά χαμηλό δείκτη κοινωνικού κεφαλαίου. Η Ιταλία έχει χαμηλή επίδοση στον δημόσιο τομέα, αλλά στο κοινωνικό κεφάλαιο έχει επίδοση κοντά στον μέσο όρο της ΕΕ. Αν και δεν υπάρχουν πολλές εμπειρικές μελέτες που να εξετάζουν την επίδραση του κοινωνικού κεφαλαίου στην επίδοση του δημόσιου τομέα, μια πρόσφατη έρευνα που εξετάζει τη σχέση μεταξύ κοινωνικού κεφαλαίου και καλής διακυβέρνησης (DOH 2014) διαπιστώνει ότι χώρες με υψηλά επίπεδα κοινωνικού κεφαλαίου και οικονομικής ανάπτυξης έχουν καλύτερη ποιότητα διακυβέρνησης.

Με βάση αυτά τα εύρηματα και την έδραιωμένη πλέον πεποίθηση ότι το κοινωνικό κεφάλαιο είναι παράγοντας προωθητικός της οικονομικής ανάπτυξης, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι τα στοιχεία του Διαγράμματος 8

ἐπιβεβαιώνουν τὴν ἄποψη ὅτι τὸ ὑψηλὸ ἐπίπεδο κοινωνικοῦ κεφαλαίου ἐπιδρᾷ θετικά στὴν ἐπίδοση τοῦ δημόσιου τομέα, ἂν καὶ ὅπως ἀναφέραμε πρωτότερα ἡ σχέση αὐτὴ μπορεῖ νὰ ἔχει καὶ ἀντίστροφη αἰτιότητα.

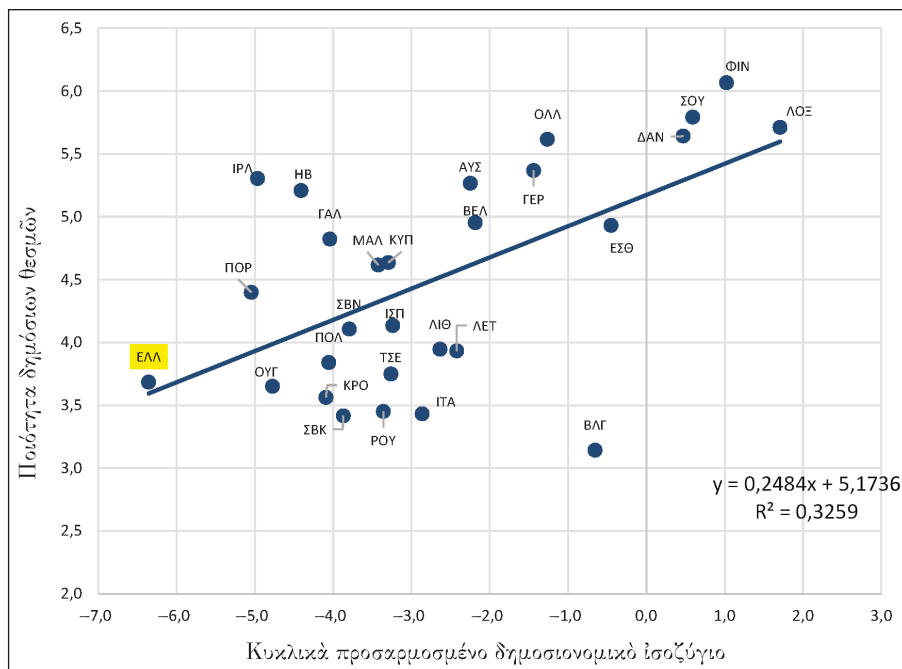
5. Διακυβέρνηση, θεσμοὶ καὶ δημοσιονομικὴ πολιτικὴ στὴν Ἑλλάδα

Ἡ διαπίστωση ὅτι ἡ ποιότητα διακυβέρνησης καὶ θεσμῶν ἐπηρεάζει καταλυτικὰ τὶς ἐπιδόσεις τοῦ δημόσιου τομέα θέτει τὸ ἐρώτημα γιὰ τὸ πῶς ἡ ποιότητα αὐτὴ ἐπηρεάζει τὴ δημοσιονομικὴ πολιτικὴ καὶ τὴ λειτουργία τοῦ δημόσιου τομέα στὴν Ἑλλάδα. Ἐπειδὴ οἱ ἐπιδράσεις τῶν θεσμῶν στὴ λειτουργία τοῦ δημόσιου τομέα εἶναι πολλαπλές, στὴν ἀνάλυσή μας θὰ ἐξετάσουμε ὀρισμένες μόνο διαστάσεις ποὺ ἐπηρεάζουν τὴ δημοσιονομικὴ πολιτικὴ. Ἄς ἐξετάσουμε κατ' ἀρχὰς τὸ πῶς μπορεῖ νὰ συνδέονται τὰ δημοσιονομικὰ ἰσοζύγια μὲ τὴν ποιότητα τῆς διακυβέρνησης καὶ τοῦ θεσμικοῦ πλαισίου γενικότερα.

5.1 Ποιότητα διακυβέρνησης, θεσμοὶ καὶ δημοσιονομικὸ ἰσοζύγιο

Μιὰ πρώτη εἰκόνα γιὰ τὴ διασύνδεση ποιότητας θεσμῶν καὶ τὴν κατάσταση τοῦ δημοσιονομικοῦ ἰσοζυγίου μιᾶς χώρας μᾶς δίνεται στὸ Διάγραμμα 9, ὅπου ἀπεικονίζονται ἡ ποιότητα δημόσιων θεσμῶν μὲ βάση τὸν δείκτη ποὺ δημοσιεύει τὸ Παγκόσμιο Οἰκονομικὸ Φόρουμ (WEF), καὶ τὸ κυκλικὰ προσαρμοσμένο δημοσιονομικὸ ἰσοζύγιο, ὅπως τὸ δημοσιεύει ἡ Εὐρωπαϊκὴ Στατιστικὴ Ἀρχή (Eurostat).

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ συσχέτιση γιὰ μερικὲς χῶρες εἶναι ἀδύναμη, μὲ πιὸ χαρακτηριστικὰ παραδείγματα τὴν Ἰρλανδία καὶ τὸ Ἡνωμένο Βασίλειο, ἀλλὰ αὐτὸ ὀφείλεται στὸ γεγονός ὅτι ἡ περίοδος ποὺ ἐξετάζουμε εἶναι ἀπὸ τὸ 2001 καὶ μετὰ, καὶ οἱ χῶρες αὐτὲς αὐξήσαν σημαντικὰ τὰ ἐλλείμματά τους γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσουν τὶς ἐπιπτώσεις τῆς διεθνοῦς χρηματοοικονομικῆς κρίσης στὸν τραπεζικὸ τομέα. Οἱ πρώην κομμουνιστικὲς χῶρες αὐξήσαν ἐπίσης τὰ ἐλλείμματά τους λόγω τῆς κρίσης, ἀλλὰ οἱ ἐπιπτώσεις ἦταν ἐλέγξιμες λόγω τοῦ χαμηλοῦ δημόσιου χρέους ποὺ εἶχαν οἱ περισσότερες ἀπὸ αὐτὲς. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ οἱ χῶρες τῆς βόρειας Εὐρώπης μπόρεσαν νὰ ἔχουν πλεονάσματα ἢ μικρὰ ἐλλείμματα καὶ αὐτὸ συνδέεται μὲ

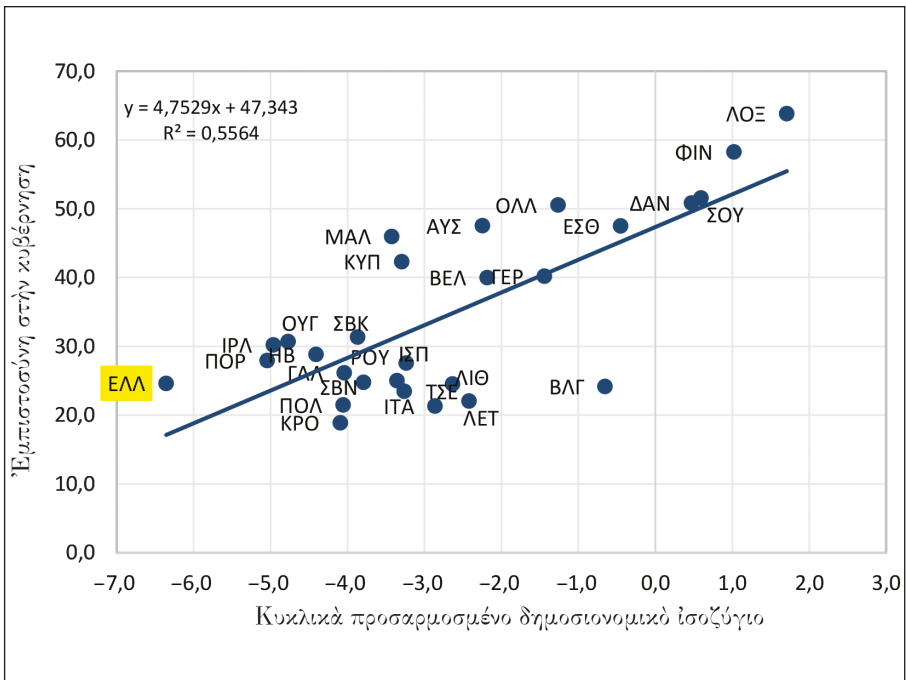

Διάγραμμα 9: Δημόσιοι θεσμοί και δημοσιονομικό ισοζύγιο.

τό γεγονός ότι η κρίση τις επηρέασε λιγότερο, πράγμα που τους έδωσε τη δυνατότητα να συνεχίσουν τη συνετή δημοσιονομική τους πολιτική, που οφείλεται εν πολλοίς στην ποιότητα των θεσμών τους.

Η Ελλάδα από την άλλη πλευρά φαίνεται να αποτελεί άκραία περίπτωση, με μεγάλο δημοσιονομικό έλλειμμα και χαμηλή ποιότητα δημοσίων θεσμών. Αν και πρώην κομμουνιστικές χώρες είχαν σε όλη την υπό εξέταση περίοδο χαμηλότερη ποιότητα δημοσίων θεσμών, δεν αύξησαν σημαντικά τα δημοσιονομικά τους ελλείμματα στην προ κρίσης αλλά ούτε και στη μετά την κρίση περίοδο. Παρόμοια εικόνα σχηματίζουμε όταν εξετάσουμε τη συσχέτιση δημοσιονομικού ισοζυγίου με τον δείκτη ποιότητας διακυβέρνησης της Παγκόσμιας Τράπεζας.

Για να κατανοήσουμε καλύτερα την επίδραση της ποιότητας διακυβέρνησης και θεσμών στο δημοσιονομικό ισοζύγιο, ίσως είναι προσφορότερο να εξετάσουμε πιο αναλυτικά ορισμένες διαστάσεις των δημοσίων θεσμών, όπως π.χ. η ποιότητα της δημόσιας διοίκησης, το επίπεδο διαφθοράς, ή αποτελεσματικότητα των δημοσίων δαπανών κ.ά. Πριν προχωρήσουμε όμως σε μια

Διάγραμμα 10: Έμπιστοσύνη στην κυβέρνηση και δημοσιονομικό ισοζύγιο.

τέτοια εξέταση είναι σκόπιμο να δούμε πώς άτυποι θεσμοί, όπως π.χ. η έμπιστοσύνη των πολιτών στην κυβέρνηση, μπορεί να επηρεάζουν τα δημοσιονομικά ελλείμματα. Στο Διάγραμμα 10 απεικονίζεται η συσχέτιση μεταξύ δημοσιονομικού ισοζυγίου και έμπιστοσύνης στην κυβέρνηση.

Όπως φαίνεται, η συσχέτιση είναι αρκετά στενή και μπορεί να έχει διττή έρμηνεία. Μια έρμηνεία θα μπορούσε να είναι ότι η ύψηλη έμπιστοσύνη των πολιτών στην κυβέρνηση τής δίνει τη δυνατότητα να άσκει λελογισμένη διαχείριση των δημόσιων οικονομικών και να μη δημιουργούνται μεγάλα ελλείμματα. Από την άλλη πλευρά η συσχέτιση αυτή μπορεί να σημαίνει ότι η συνετή και λελογισμένη διαχείριση των δημόσιων οικονομικών δεν οδηγεί σε ελλείμματα και δημοσιονομικές κρίσεις και επομένως η κυβέρνηση δεν παίρνει μέτρα για περιοχές δαπανών ή αύξηση των φόρων, με αποτέλεσμα η κυβέρνηση να απολαμβάνει τής έμπιστοσύνης του κοινού. Τελικά φαίνεται ότι η σχέση είναι μάλλον αμφίδρομη, όπως έχει δείξει η έμπειρική έρευνα για τα θέματα έμπιστοσύνης και οικονομικής ανάπτυξης που αναφέραμε πιο πάνω.

Στό σημείο αυτό ίσως αξίζει να τονιστεί ότι η συσχέτιση δημοσιονομικών έλλειμμάτων με την ποιότητα των θεσμών μπορεί να μην είναι στενή για πολλές χώρες αλλά αυτό οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στο γεγονός ότι, στην περίοδο που εξετάζουμε, πολλές χώρες με ύψηλη ποιότητα θεσμών οδηγήθηκαν στο να έχουν μεγάλα δημοσιονομικά ελλείμματα για να αντιμετωπίσουν τις συνέπειες της διεθνούς χρηματοοικονομικής κρίσης. Το έρώτημα που ανακύπτει από την προηγούμενη ανάλυση είναι γιατί το επίπεδο εμπιστοσύνης των πολιτών στην κυβέρνηση και στους πολιτικούς θεσμούς είναι στην Ελλάδα πολύ χαμηλότερο από εκείνο άλλων ευρωπαϊκών χωρών.

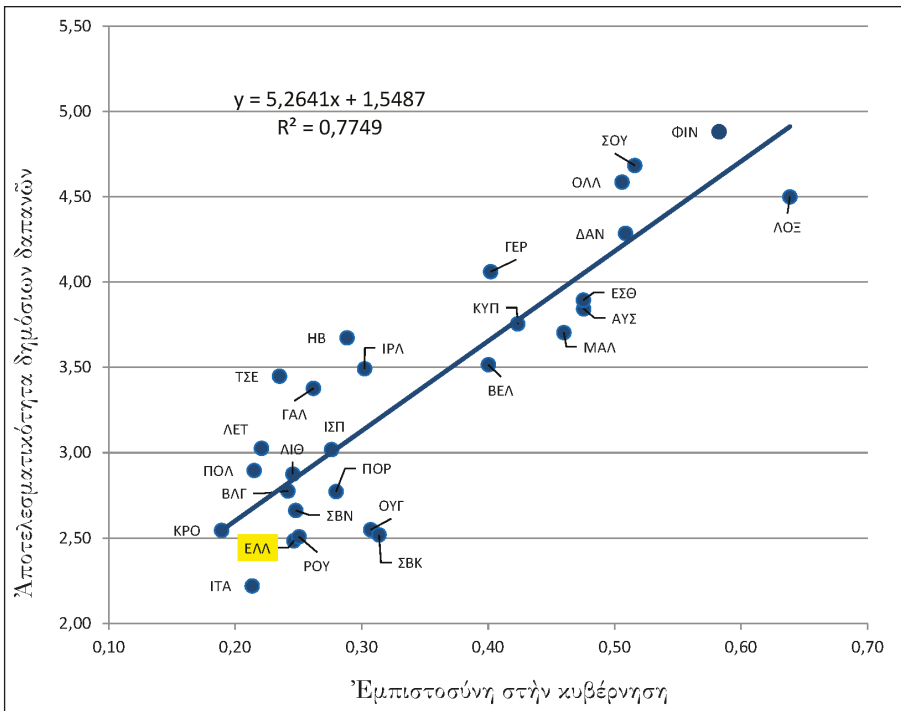
5.2 Οικονομικά αίτια για τη χαμηλή εμπιστοσύνη στους πολιτικούς θεσμούς

Οι παράγοντες που διαμορφώνουν την εμπιστοσύνη στους θεσμούς έχουν εξεταστεί λεπτομερειακά από πολλούς αναλυτές στα γνωστικά πεδία των πολιτικών και οικονομικών επιστημών, της κοινωνιολογίας, της ψυχολογίας κ.ά.¹³ Στο τμήμα αυτό εμείς θα περιοριστούμε στην ανάλυση μερικών βασικών δημοσιονομικών παραγόντων που μπορεί να επηρεάζουν την εμπιστοσύνη των πολιτών στην κυβέρνηση. Όπως τονίζει ο ΟΟΣΑ (OECD, 2015, 5):

«Η εμπειρία των τελευταίων ετών έχει δείξει ότι ο καλός προϋπολογισμός υποστηρίζεται και, με τη σειρά του, υποστηρίζει τους βασικούς πυλώνες της σύγχρονης δημόσιας διακυβέρνησης: τη διαφάνεια, την ακεραιότητα, την πρόσβαση στην πληροφορία, τη συμμετοχή, τη λογοδοσία και μια στρατηγική προσέγγιση στον προγραμματισμό και την επίτευξη των εθνικών στόχων. Ο προϋπολογισμός είναι επομένως ένας βασικός θεμέλιος λίθος στην αρχιτεκτονική της εμπιστοσύνης μεταξύ κρατών και των πολιτών τους».

Η πολιτική του προϋπολογισμού όμως εκδηλώνεται τόσο με την πολιτική δαπανών όσο και με τη φορολογική πολιτική. Άς δούμε πρώτα την πολιτική δαπανών. Με βάση μια σειρά δείκτες που δημοσιεύει το Παγκόσμιο Οικονομικό Φόρουμ και ο ΟΟΣΑ διαπιστώνεται ότι, για την περίοδο

13. Για μια γενική επισκόπηση βλ. την πρόσφατη έρευνα του ΟΟΣΑ (OECD 2017b), και ιδιαίτερα το Κεφάλαιο 1.

Διάγραμμα 11: Αποτελεσματικότητα δημόσιων δαπανών και έμπιστοσύνη στην κυβέρνηση.

2007-2017 που έχουμε στοιχειά, ή Ελλάδα είναι ούραγός μεταξύ των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης στην αποτελεσματική διαχείριση των δημόσιων δαπανών. Την ίδια κατάταξη έχει ή χώρα μας σε δείκτες που μετρούν την ικανοποίηση των πολιτών από τις υπηρεσίες που προσφέρει το κράτος στην παιδεία, στην υγεία και στη δημόσια τάξη¹⁴. Η χαμηλή ποιότητα των δημόσιων υπηρεσιών αντανακλάται και στην έμπιστοσύνη που έχουν οι πολίτες στην κυβέρνηση, όπως αποκαλύπτει το Διάγραμμα 11.

Πέρα όμως από τις δαπάνες, σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση έμπιστοσύνης προς την κυβέρνηση παίζουν και τὰ έσοδα, και κυρίως τὰ έσοδα από τή φορολογία.

14. Για αναλυτικά στοιχεία βλ. OECD (2017a). Για έμπειρικές εργασίες στο θέμα βλ. OECD (2017b), GUERRERO (2011) και GYORFFY (2013).

5.2.2 Κρατικά έσοδα και έμπιστοσύνη στο κράτος

Όπως φαίνεται από τον Πίνακα 1, στην περίοδο τής κρίσης τὰ έσοδα από όλες τις κατηγορίες τών φόρων αύξήθηκαν, αλλά τὰ έσοδα από έμμεσους φόρους αύξήθηκαν πολύ περισσότερο από ό,τι αύξήθηκαν στους άμμεσους φόρους και τις εισφορές κοινωνικής ασφάλισης. Είναι άξιο σημείωσης ότι, αν και ύπῆρξε μεγάλη μείωση του ΑΕΠ και κατά συνέπεια τής άπασχόλησης και τής κατανάλωσης, σημειώθηκε σημαντική αύξηση τών εσόδων σε όλες τις κατηγορίες φόρων. Τὰ διαθέσιμα στοιχεΐα δείχνουν ότι ο περιορισμός τής φοροδιαφυγής ἦταν μάλλον περιορισμένος και τὰ αύξημένα έσοδα προήλθαν είτε από αύξήσεις τών φορολογικών συντελεστῶν και τή διεύρυνση τής φορολογικής βάσης με μείωση άφορολογήτων ποσῶν ἢ κατάργηση μειωμένων συντελεστῶν στην έμμεση φορολογία, είτε από έπιβολή νέων φόρων.

Τήν αύξηση τών εσόδων λόγω αύξησης φορολογικών συντελεστῶν τήν άναγνωρίζει και τὸ Διεθνές Νομισματικό Ταμεΐο στην τελευταία του έκθεση για τήν Ελλάδα (IMF, 2018), όταν αναφέρει ότι:

«Ἡ Ελλάδα έχει έπιτύχει μιὰ έντυπωσιακή δημοσιονομική προσαρμογή, αλλά με σημαντικό κόστος για τήν οικονομική μεγέθυνση. Για νὰ έπιτύχει τὰ ύψηλά πρωτογενῆ πλεονάσματα πού συμφώνησε με τούς Εὐρωπαίους εταίρους, ἡ Ελλάδα έχει βασιστεί σέ μιὰ μεγάλη συμπίεση τών δαπανῶν για έπενδύσεις και δαπανῶν πού εἶχε διακριτική εὐχέρεια, και σέ αύξήσεις στους ἤδη ύψηλούς φορολογικούς συντελεστές» (11).

Χώρες	Φορολογικό βάρος	Άμεσοι φόροι	Εισφορές κοινωνικής ασφάλισης	Έμμεσοι φόροι
Αύστρια	0,6	0,4	0,2	-0,2
Βέλγιο	2,0	1,9	-0,6	0,6
Βουλγαρία	3,0	0,6	1,3	0,8
Κροατία	1,6	-0,8	-0,2	2,5
Κύπρος	2,6	0,0	1,0	1,7
Τσεχία	3,1	0,6	0,8	1,6
Δανία	1,0	1,7	-0,4	-0,3
Έσθονία	-1,4	0,0	-1,4	0,0
Φινλανδία	2,3	1,1	-0,1	1,2
Γαλλία	4,1	2,2	0,6	1,4
Γερμανία	1,1	1,8	-0,1	-0,6
ΕΛΛΑΔΑ	9,3	1,6	2,2	5,6
Ούγγαρία	-0,5	-2,2	-0,1	1,8
Ίρλανδία	-5,7	-1,4	-1,8	-2,6
Ίταλία	1,3	0,5	-0,3	1,1
Λετονία	3,9	1,5	-0,8	2,8
Λιθουανία	-0,8	-0,5	-0,4	0,2
Λουξεμβούργο	0,4	1,2	-0,3	-0,6
Μάλτα	-0,2	1,2	-0,8	-0,7
Όλλανδία	3,6	1,9	1,0	0,5
Πολωνία	2,9	0,2	1,8	0,8
Πορτογαλία	3,7	1,6	-0,3	2,4
Ρουμανία	-0,4	0,1	-0,4	0,0
Σλοβακία	3,9	1,3	2,2	0,6
Σλοβενία	-0,3	-0,7	-0,2	0,6
Ίσπανία	3,3	0,8	-0,7	3,0
Σουηδία	-0,2	0,1	-0,1	-0,2
Ήν. Βασίλειο	1,5	-0,5	0,1	2,1
ΕΕ 28	1,9	1,0	-0,1	0,9
Ευρωζώνη	2,2	1,4	0,1	0,7

Πίνακας 1: Μεταβολή στη φορολογική επιβάρυνση την περίοδο 2009-2017 (% ΑΕΠ). Πηγή: AMECO.

Χώρες	ΦΕΦΠ		ΦΠΑ		Έτησιος φόρος στην ἀκίνητη περιουσία	
	2009	2017	2009	2017	2009	2016
Αύστρια	50,0	50,0	20	20	0,5	0,5
Βέλγιο	53,7	53,2	21	21	3,0	3,0
Βουλγαρία	10,0	10,0	20	20	0,9	1,1
Γαλλία	45,4	50,2	19,6	20	5,2	7,2
Γερμανία	47,5	47,5	19	19	1,2	1,1
Δανία	62,1	55,8	25	25	4,5	4,4
ΕΛΛΑΔΑ	40,0	55,0	19	24	3,1	7,1
Έσθονία	21,0	20,0	20	20	1,0	0,8
Έν. Βασίλειο	40,0	45,0	15	20	9,9	9,1
Ίρλανδία	46,0	48,0	21,5	23	2,8	2,5
Ίσπανία	43,0	43,5	16	21	2,9	3,6
Ίταλία	44,9	47,2	20	22	1,4	3,3
Κροατία	56,1	42,5	22	25	0,1	0,1
Κύπρος	30,0	35,0	15	19	2,6	2,5
Λετονία	23,0	23,0	21	21	2,0	2,8
Λιθουανία	15,0	15,0	19	21	1,1	1,1
Λουξεμβούργο	39,0	45,8	15	17	0,2	0,2
Μάλτα	35,0	35,0	18	18	0,0	0,0
Όλλανδία	52,0	52,0	19	21	1,7	2,2
Ούγγαρία	40,0	15,0	25	27	0,8	1,0
Πολωνία	32,0	32,0	22	23	3,7	3,7
Πορτογαλία	42,0	56,2	20	23	2,0	2,3
Ρουμανία	16,0	16,0	19	19	2,4	2,4
Σλοβακία	19,0	25,0	19	20	1,4	1,3
Σλοβενία	41,0	50,0	20	22	1,3	1,4
Σουηδία	56,5	57,1	25	25	1,7	1,7
Τσεχία	15,0	15,0	19	21	0,5	0,6
Φινλανδία	49,1	51,4	22	24	1,3	1,8
ΕΕ 28	38,0	39,0	19,9	21,5	3,4	4,1

Πίνακας 2: Μεταβολή σε συντελεστές βασικών φόρων. Πηγή: EC Tax Trends 2017.

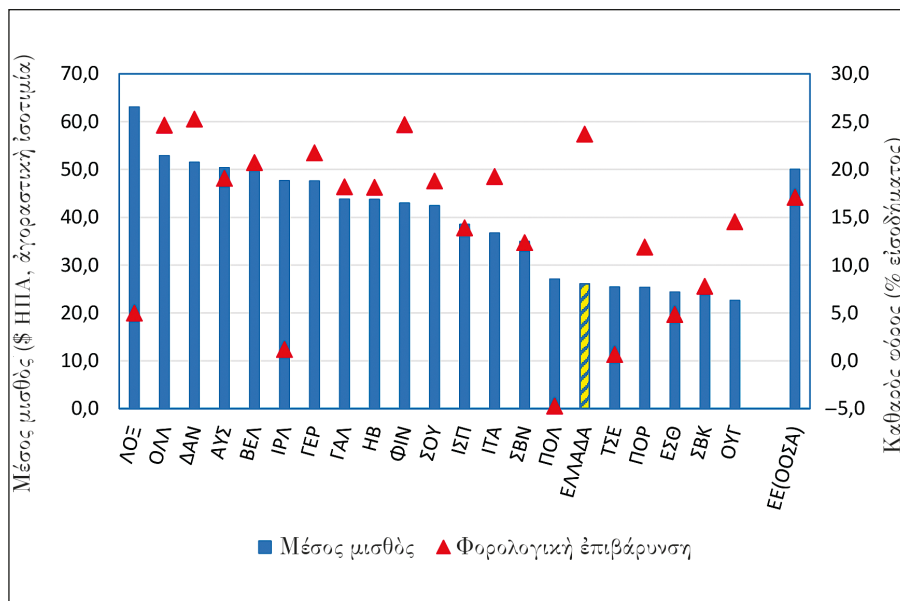
Μια πρώτη αίσθηση τής αύξησης τής φορολογικής επιβάρυνσης μάς δίνουν τὰ στοιχεῖα τοῦ Πίνακα 2, ὅπου ἀπεικονίζονται οἱ ἀλλαγές σέ συντελεστές τοῦ Φόρου Εἰσοδήματος Φυσικῶν Προσώπων (ΦΕΦΠ), στὸν Φόρο Προστιθέμενης Ἀξίας (ΦΠΑ) καὶ στὰ ἔσοδα ἀπὸ τὸν ἐτήσιο φόρο περιουσίας ὡς ποσοστὸ τῶν φορολογικῶν ἐσόδων.

Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τοῦ Πίνακα 2 παρατηροῦμε ὅτι ὁ ἀνώτατος ὀριακὸς συντελεστῆς στὴ φορολογία εἰσοδήματος φυσικῶν προσώπων αὐξήθηκε ἀπὸ τὸ 40% τὸ 2009 στὸ 55% τὸ 2017, συντελεστῆς ποὺ εἶναι ὁ τέταρτος ὑψηλότερος στὶς χῶρες τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑνώσεως μετὰ τὴ Σουηδία, τὴν Πορτογαλία καὶ τὴ Δανία. Παράλληλα ὅμως μὲ τὴν αὐξηση τοῦ ἀνώτατου ὀριακοῦ συντελεστῆ στὸ ΦΕΦΠ ὑπῆρξε καὶ σημαντικὴ μείωση τοῦ ἀφορολόγητου ποσοῦ εἰσοδήματος καὶ περιορίστηκαν ἢ καταργήθηκαν μιὰ σειρὰ ἀπὸ ἀπαλλαγές καὶ ἐκπτώσεις.

Ὅπως ὅμως εἶδαμε καὶ στὸν Πίνακα 1, τὰ ἔσοδα ἀπὸ τὴν ἔμμεση φορολογία αὐξήθηκαν σημαντικὰ καὶ αὐτὸ φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν αὐξηση τοῦ βασικοῦ συντελεστῆ τοῦ ΦΠΑ ἀπὸ τὸ 19% τὸ 2009 στὸ 24% τὸ 2016, ποὺ εἶναι ἀπὸ τοὺς ὑψηλότερους στὴν Εὐρωπαϊκὴ Ἑνωση. Εἶναι ἐπίσης γνωστὸ ὅτι καὶ οἱ ἄλλοι ἔμμεσοι φόροι, ὅπως οἱ εἰδικοὶ φόροι σὲ ἐνέργεια, οἰνόπνευμα καὶ καπνικὰ προϊόντα, αὐξήθηκαν σημαντικὰ. Τέλος, μιὰ ἄλλη μορφή φορολογίας ποὺ αὐξήθηκε σημαντικὰ στὰ χρόνια τῆς κρίσης εἶναι ἐκείνη τῆς ἀκίνητης περιουσίας. Μὲ βάση τὰ στοιχεῖα τῆς Eurostat, τὰ ἔσοδα ἀπὸ τὸν φόρο ἀκίνητης περιουσίας τὸ 2009 ἦταν τὸ 3,1% τῶν φορολογικῶν ἐσόδων, ἐνῶ τὸ 2016 ἔφτασαν τὸ 7,1%. Μέσα σὲ λίγα χρόνια δηλαδή τὸ ποσοστὸ ὑπερδιπλασιάστηκε καὶ εἶναι τὸ τρίτο μεγαλύτερο στὴν Εὐρωπαϊκὴ Ἑνωση μετὰ τὴ Γαλλία καὶ τὸ Ἡνωμένο Βασίλειο.

Ἀπὸ τὰ πιὸ πάνω στοιχεῖα εἶναι ἐμφανὲς ὅτι τὸ φορολογικὸ βάρος στὴν Ἑλλάδα ἔχει αὐξηθεῖ τὰ τελευταῖα χρόνια σημαντικὰ καὶ ἡ αὐξηση αὐτὴ συνέβη σὲ μιὰ περίοδο ποὺ ἡ μέση ἀμοιβὴ στὸν ἐργαζόμενο μειώθηκε σημαντικὰ. Ἐνα χαρακτηριστικὸ δεῖγμα τῆς μεγάλης φορολογικῆς επιβάρυνσης δίνεται ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τοῦ Διαγράμματος 12.

Στὸ Διάγραμμα ἀπεικονίζονται ὁ μέσος μισθὸς στὸν ἰδιωτικὸ τομέα, σὲ δολλάρια ΗΠΑ καὶ ἀγοραστικὲς ἰσοτιμίες, καὶ ἡ φορολογικὴ επιβάρυνση μιᾶς οἰκογένειας μὲ δύο παιδιά καὶ ἕνα ἐργαζόμενο. Στὶς 21 χῶρες τοῦ δείματός μας (χῶρες τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑνώσεως ποὺ εἶναι καὶ μέλη τοῦ ΟΟΣΑ), ἡ Ἑλλάδα εἶναι τέταρτη σὲ φορολογικὴ ἐπιβάρυνση καὶ 16η σὲ ἐπίπεδο εἰσοδήματος.

Διάγραμμα 12: Μέση φορολογική επιβάρυνση και μέσος μισθός για οικογένεια με δύο παιδιά και έναν εργαζόμενο (2017).

Από την προηγηθείσα παρουσίαση βασικών δεικτών για τη φορολογική επιβάρυνση στην Ελλάδα την περίοδο της κρίσης, είναι φανερό ότι το φορολογικό βάρος αύξηθηκε σημαντικά και αυτό δεν φαίνεται να συνοδεύεται από καλύτερη ποιότητα δημόσιων υπηρεσιών. Είναι έπομένως αναμενόμενο ή εμπιστοσύνη των πολιτών προς την κυβέρνηση να είναι χαμηλή και αυτό με τη σειρά του επηρεάζει την προθυμία των πολιτών να συμμορφώνονται στις φορολογικές τους υποχρεώσεις. Υπάρχει πλέον πλούσια βιβλιογραφία, όχι μόνο οικονομολόγων αλλά και πολιτικών και κοινωνικών επιστημόνων, που τεκμηριώνει την άποψη ότι, σε χώρες όπου οι πολίτες εμπιστεύονται την κυβέρνηση, ή συμμόρφωση στη φορολογική νομοθεσία είναι αυξημένη και κατά συνέπεια περιορισμένη ή φοροδιαφυγή¹⁵.

15. Ένδεικτικά αναφέρουμε τις εργασίες των TORGLER (2003, 2007), RUDOLPH (2009), JIMENEZ – IÑER (2016), GUERRERO (2011), GYORFFY (2013), KLEVEN (2014), OECD (2017b).

6. Πώς δημιουργούνται αξιόπιστοι και αποτελεσματικοί θεσμοί;

Από την προηγηθείσα ανάλυση γίνεται φανερό ότι οι χαμηλές δημοσιονομικές επιδόσεις της χώρας μας οφείλονται σε μεγάλο βαθμό στη χαμηλή ποιότητα των θεσμών της. Είναι αλήθεια ότι τα τελευταία χρόνια έχουν γίνει προσπάθειες για τη βελτίωση του θεσμικού πλαισίου με τη δημιουργία κυρίως ανεξάρτητων αρχών, μερικές από τις οποίες είναι και συνταγματικά κατοχυρωμένες. Παρόμοιες προσπάθειες, σε περιορισμένο βαθμό, έχουν γίνει στον χώρο της δημοσιονομικής πολιτικής, αρχικά με τη δημιουργία του Γραφείου Προϋπολογισμού της Βουλής και αργότερα με τη δημιουργία του Έλληνικού Δημοσιονομικού Συμβουλίου. Όμως το μέν Γραφείο Προϋπολογισμού της Βουλής δεν είναι ανεξάρτητο, αλλά απλώς μια υπηρεσία που βοηθά τη Βουλή στα θέματα Προϋπολογισμού, το δὲ Δημοσιονομικό Συμβούλιο είναι ανεξάρτητο, αλλά μέχρι τώρα πολύ μικρή παρουσία έχει στον διάλογο για τα δημόσια οικονομικά.

Ένα πιάδι επιτυχημένο έγχείρημα στη δημιουργία δημοσιονομικών θεσμών φαίνεται να είναι εκείνο της Ανεξάρτητης Αρχής Δημοσίων Εσόδων (ΑΑΔΕ). Παρά τα αρχικά προβλήματα στη λειτουργία της, η ΑΑΔΕ έχει κάνει σταθερά βήματα προόδου και έχει αρχίσει να αποκτά αξιοπιστία στο κοινό. Απέχει όμως πολύ ακόμα από αντίστοιχες υπηρεσίες άλλων χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Οι αδυναμίες πάντως του φορολογικού μας συστήματος εξακολουθούν να είναι σημαντικές. Η φορολογική μας νομοθεσία συνεχίζει να είναι πολύπλοκη και ασαφής, με αποτέλεσμα να δημιουργείται σύγχυση και να αναγκάζονται πολίτες και επιχειρήσεις να καταφεύγουν στα δικαστήρια. Ίσως είναι αναγκαίο να συσταθεί και στη χώρα μας, κατά το πρότυπο άλλων χωρών, μια Διαρκής Επιτροπή Απλοποίησης της φορολογικής νομοθεσίας, που θα έχει την ευθύνη της κωδικοποίησής της και ταυτόχρονα της υποβολής προτάσεων για απλοποίησή της. Ένα άλλο θέμα είναι η έξωδικαστική επίλυση φορολογικών διαφορών. Παρά την ύπαρξη της Διεύθυνσης Επίλυσης Διαφορών της ΑΑΔΕ, η επίλυση φορολογικών διαφορών εξακολουθεί να μην είναι αποτελεσματική.

Στον τομέα των δημόσιων δαπανών έχει γίνει σημαντική πρόοδος στην παρακολούθηση και τον έλεγχο των δαπανών της κεντρικής κυβέρνησης. Παραμένουν όμως αρκετά προβλήματα στον ουσιαστικό έλεγχο σε αποκεντρωμένους φορείς, όπως η τοπική αυτοδιοίκηση, τα νοσοκομεία κ.ά.

Ἡ προσπάθεια πού ἔχει ξεκινήσει στήν κεντρική κυβέρνηση γιά ἀξιολόγηση τῶν δαπανῶν πρέπει νά προχωρήσει καί νά ἐπεκταθεῖ σέ ὅλη τή γενική κυβέρνηση. Ἐνας βασικός φορέας ἐλέγχου εἶναι ἀναμφισβήτητα τὸ Ἐλεγκτικό Συνέδριο, τὸ ὁποῖο ὅμως εἶναι οὐσιαστικά δικαστήριο πού ἐξετάζει κυρίως τή νομιμότητα τῶν δαπανῶν. Εἶναι καιρὸς νά γίνει οὐσιαστικό ὄργανο ἐλέγχου τῆς ποιότητας καί τῆς ἀποδοτικότητας τῶν δαπανῶν καί ἴσως ἐνόψει τῆς συνταγματικῆς ἀναθεώρησης θά πρέπει νά ἐπανεξεταστεῖ ὁ ρόλος του. Στὸ πλαίσιο τῆς ἀναμόρφωσης τοῦ συστήματος παρακολούθησης καί ἀξιολόγησης τῶν δημοσίων δαπανῶν θά ἦταν μεγάλη καινοτομία νά δημοσιεύονται ἰσολογισμοί, ἐλεγμένοι ἀπὸ ὄρκωτους ἐλεγκτές, ἀπὸ ὅλους τοὺς φορεῖς τοπικῆς αὐτοδιοίκησης, τὰ νοσοκομεῖα καί ἄλλους σημαντικοὺς φορεῖς τοῦ Δημοσίου.

Τὸ θέμα τῆς σημερινῆς μου ὀμιλίας ὅμως δὲν εἶναι νά κάνω ἀναλυτικὲς προτάσεις γιά ἀναμόρφωση ἢ δημιουργία δημοσιονομικῶν θεσμῶν. Ἐπιδιώξή μου εἶναι νά θέσω ἕναν προβληματισμὸ γιά τὸν ρόλο τῶν θεσμῶν γιά νά κατανοήσουμε ὅτι ἡ κρίση στὴ χώρα μας δὲν ἦταν μόνο κρίση πού προῆλθε ἀπὸ ἀνεύθυνες οἰκονομικὲς ἢ κοινωνικὲς πολιτικὲς, ἀλλὰ καί κρίση πού ὀξύνθηκε ἀπὸ τὸ ξεπερασμένο ἢ ἀδύναμο θεσμικὸ πλαίσιο. Τὴν ἀδυναμία αὐτὴ δὲν φαίνεται νά εἶχαν ἀντιληφθεῖ ἢ κατανοήσει οἱ πιστωτές τῆς χώρας, με ἀποτέλεσμα πολλὰ ἀπὸ τὰ μέτρα πού ἐπέβαλαν νά μὴν ἔχουν τὰ ἀναμενόμενα ἀποτελέσματα. Στὸ βασικὸ ἐρώτημα πῶς θά μπορέσουμε νά βελτιώσουμε τὸ θεσμικὸ μας πλαίσιο ἢ ἀπάντηση δὲν εἶναι εὐκόλη. Οὔτε πρέπει νά ἐπιδιώξουμε τὴν ἀντιγραφή ἐπιτυχημένων σὲ ἄλλες χώρες θεσμῶν. Γιὰ νά ἔχουν ἐπιτυχία οἱ μεταρρυθμίσεις σὲ θεσμικὸ πλαίσιο εἶναι ἀπαραίτητο οἱ πρωτοβουλίες νά ληφθοῦν ἀπὸ τὸ ἐγχώριο πολιτικὸ σύστημα καί νά ἔχουν τὴν εὐρύτερη δυνατὴ συναίνεση πολιτικῶν δυνάμεων καί κοινωνικῶν ἐταίρων. Ἡ ἀντιγραφή θεσμικῶν ρυθμίσεων πού ἀγνοοῦν τὴ δομὴ τῆς διακυβέρνησης, τὴν κουλτούρα, τὶς παραδόσεις καί τὶς ἀξίες μιᾶς κοινωνίας δὲν ἔχουν πολλὰ ἐπιδοκίμησης. Ὅπως εὔστοχα γράφει ὁ Θανάσης Βαλτινός:

«Καμιὰ ἐπιστημονικὴ ἢ ἄλλη κατάκτηση δὲν θά παραγκωνίσει ποτὲ τὸν Ἀγαμέμνονα, π.χ. τοῦ Αἰσχύλου, ἢ τὸν Βαράμη τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ ἢ τὸν ἀπολειπόμενο Ἀντώνιο τοῦ πανούργου γέροντα τῆς Ἀλεξάνδρειας»¹⁶.

16. Θανάσης Βαλτινός, *Κρασί καί νύμφες*, Βιβλιοπωλεῖο τῆς Ἑστίας, 2009, 274.

Θέλω νὰ πιστεύω ὅτι, μὲ τὴν πείρα ποὺ ἔχουμε ἀπὸ τὴν περιπέτεια τῆς Ἑλλάδας καὶ τὴ γνώση ποὺ μπορούμε νὰ ἀποκομίσουμε ἀπὸ τὶς ἐμπειρίες ἄλλων χωρῶν, θὰ μπορέσουμε νὰ προχωρήσουμε στὴ διαμόρφωση ἀξιόπιστων θεσμῶν ποὺ θὰ μᾶς προφυλάξουν ἀπὸ τὴν ἐπανάληψη τῶν λαθῶν τοῦ παρελθόντος. Οἱ ὑγιεῖς καὶ ἀξιόπιστοι θεσμοὶ θὰ βοηθήσουν νὰ ἀποκατασταθεῖ ἡ ἐμπιστοσύνη τῶν πολιτῶν στὴν κυβέρνηση καὶ τοὺς πολιτικούς μας θεσμούς, ποὺ εἶναι πυλῶνες τῆς δημοκρατίας. Μέσα στὰ προβλήματα τῆς καθημερινότητας ἔχουμε λησμονήσει ὅτι ἡ δημοκρατία δὲν μᾶς ἤρθε ὡς δῶρο ἀλλὰ κατακτήθηκε μέσα ἀπὸ ἀγῶνες καὶ θυσίες. Ἡ δημοκρατία εἶναι τὸ πολίτευμα ποὺ μέσα ἀπὸ διάλογο καὶ μηχανισμούς συναίνεσης ἔχει βοηθήσει τὶς κοινωνίες νὰ ἐπιλύουν τὶς διαφορὲς τους μὲ εἰρηνικὸ τρόπο καὶ νὰ ἀποφεύγουν συγκρούσεις καὶ αἱματοχυσίες. Ὅπως ἔδειξε ὁ μεγάλος οικονομολόγος καὶ φιλόσοφος Amartya Sen, ἡ δημοκρατία εἶναι ἡ μεγάλη ἀποκτῆση τοῦ 20οῦ αἰῶνα. Μόλις στὰ τελευταῖα τριάντα χρόνια καὶ γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας, ἡ κοινοβουλευτικὴ δημοκρατία ἔγινε τὸ γενικότερα ἀποδεκτὸ σύστημα διακυβέρνησης. Ἡ δημοκρατία ὅμως εἶναι ἓνα πολίτευμα εὐθραστο καὶ μπορεῖ εὐκόλα νὰ χειραγωγηθεῖ ἀπὸ ἐπιτήδεις, ἂν οἱ πολιτικοὶ θεσμοὶ εἶναι ἀδύναμοι καὶ οἱ πολῖτες δὲν ἐπαγρυπνοῦν καὶ δὲν συμμετέχουν ἐνεργᾶ στὴν υπεράσπισή της.

Θέλω ἐπίσης νὰ ἀπευθυνθῶ στοὺς ὁμότεχνούς μου οικονομολόγους καὶ νὰ τοὺς πῶ ὅτι, παρὰ τὴν πρόοδο στὴ θεωρία καὶ στὶς ὑπολογιστικὲς τεχνικὲς, ἡ οικονομικὴ παραμένει στὸ βᾶθος τῆς ἠθικῆς ἐπιστήμης. Εἶναι ἄξιο ἀναφορᾶς ὅτι ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, ἀπὸ συστάσεώς της, ἔχει ἐντάξει τὴν οικονομικὴ στὴν Τάξη τῶν Ἠθικῶν καὶ Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν. Αὐτὴ ἡ διαπίστωση σημαίνει ὅτι στὶς ἀναλύσεις καὶ στὶς προτάσεις πολιτικῆς ποὺ κάνουμε θὰ πρέπει νὰ ἔχουμε ὑπόψη μας ὅτι οἱ πολῖτες δὲν ἀνταποκρίνονται ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο σὲ οικονομικὰ κίνητρα. Οἱ πολιτισμικὲς ἀξίες, οἱ ἀντιλήψεις γιὰ δικαιοσύνη καὶ οἱ ἰδεολογικὲς πεποιθήσεις τῶν πολιτῶν παίζουν σημαντικὸ ρόλο στὴ συμπεριφορὰ καὶ στὶς ἀντιδράσεις τους σὲ μέτρα οικονομικῆς πολιτικῆς. Γι' αὐτὸ καὶ θεωρῶ ὅτι εἶναι καθῆκον ὅλων μας ὅσων ἀσχολούμαστε μὲ τὸν χῶρο τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν νὰ συμβάλουμε στὴ διαμόρφωση προτάσεων γιὰ δημόσιες πολιτικὲς ποὺ θὰ λαμβάνουν ὑπόψη τους ὅλα αὐτὰ τὰ στοιχεῖα γιὰ νὰ εἶναι ἐφαρμοσίμες καὶ ἀποτελεσματικὲς. Στὴν κατεύθυνση αὐτὴ καθοριστικὸ ρόλο θὰ παίξει καὶ ἡ δημιουργία ὑγιῶν δημόσιων θεσμῶν ποὺ θὰ συντελέσουν στὸ νὰ ἀποκατασταθεῖ ἡ ἐμπιστοσύνη τῶν πολιτῶν στὸ πολιτικὸ μας σύστημα καὶ θὰ συμ-

βάλουν στην ενίσχυση τῶν δημοκρατικῶν μας θεσμῶν. Ἡ ἀποκατάσταση τῆς ἐμπιστοσύνης τῶν πολιτῶν στοὺς θεσμοὺς καὶ στὴ δημοκρατία εἶναι προϋπόθεση γιὰ ἕνα καλύτερο μέλλον γιὰ τὸν λαὸ καὶ τὴ νεολαία μας, ποὺ ἔχουν ὑποφέρει πολὺ τὰ τελευταῖα χρόνια. Καὶ σ' αὐτὸ πρέπει νὰ ἐμμείνομε, γιατί ὅπως ἀναφέρει ἡ μεγάλη κυρία τῆς ποιήσῆς μας, ἡ Κικὴ Δημουλᾶ:

«...ἡ ἐμμονὴ εἶναι ἕνα χρέος ἀπέναντι στὸν ὄρκο ποὺ δώσαμε στὴν ἐλπίδα, ὅτι δὲν θὰ τὴν ἐγκαταλείψουμε ποτέ, οὔτε κι ὅταν ἐκείνη μᾶς ἐγκαταλείψει»¹⁷.

Βιβλιογραφία – Ἀρθρογραφία

- ACEMOGLU, D., Interactions between governance and growth, in: *Governance, Growth, and Development Decision-making, Reflections by: Douglass North – Daron Acemoglu – Francis Fukuyama – Dani Rodrik*, The World Bank, April 2008.
- ACEMOGLU, D. – JOHNSON, S. – ROBINSON, J., Institutions as a fundamental cause of long-run growth, in: AGHION, P. – DURLAUF, S. N. (eds.), *Handbook of Economic Growth*, 1A, Elsevier, 2005, 386-472.
- ACEMOGLU, D. – ROBINSON, J. A., *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty*, Crown Business, New York 2012.
- ALGAN, Y. – CAHUC, P., Trust, growth, and well-being: New evidence and policy implications, in: DURLAUF, S. – AGHION, P. (eds.), *Handbook of Economic Growth*, 2A, 2, Elsevier, 2014, 49-120.
- ALM, J., Measuring, explaining, and controlling tax evasion: Lessons from theory, experiments, and field studies, *International Tax and Public Finance*, 19, 1, 2012, 54-77.
- ARNOLD, J. M. – BRYE, B. – HEADY, C. – JOHANSSON, A. – SCHWELLNUS, C. – VARTIA, L., Tax policy for economic recovery and growth, *Economic Journal*, 121, 2011, F59-F80.
- ARROW, K., Gifts and exchanges, *Philosophy and Public Affairs*, 1, 4, 1972, 343-367.
- ARTAVANIS, N. – MORSE, A. – TSOUTSOURA, M., Measuring income tax evasion using bank credit: evidence from Greece, *The Quarterly Journal of Economics*, 131, 2, 2016, 739-798.

17. Κικὴ Δημουλᾶ, "Ἐρανος σκέψεων", *Ἴκαρος*, 2010, 11.

- ATTINASI, M. G. – METELLI, L., *Is fiscal consolidation self-defeating? A panel-VAR analysis for the Euro area countries*, Working Paper No 1883, European Central Bank, 2016.
- BJØRNSKOV, C., How does social trust affect economic growth?, *Southern Economic Journal*, 78, 4, 2012, 1346-1368.
- BJØRNSKOV, C. – MÉON, P-G., The productivity of trust, *World Development*, 70, 2015, 317-331.
- BLUHM, R. – DE CROMBRUGGHE, D. – SZIRMAI, A., Do weak institutions prolong crises? On the identification, characteristics, and duration of declines during economic slumps, *UNU-MERIT Working Paper Series 069*, 2016.
- BOUCKAERT, G., Trust and public administration, *Administration*, 60, 1, 2012, 91-115.
- BRUINSHOOFD, A., Institutional quality and economic performance, *Rabobank, Economic Research*, 2016.
- DOH, S., Social capital, economic development, and the quality of government: how interaction between social capital and economic development affects the quality of government, *Public Administration*, 92, 1, 2014, 104-124.
- DUTU, R. – SICARI, P., Public spending efficiency in the OECD: Benchmarking health care, education and general administration, *OECD Economics Department Working Papers*, 1278, OECD Publishing, Paris 2016.
- ECB, Increasing resilience and long-term growth: The importance of sound institutions and economic structures for Euro area countries and EMU, *ECB, Economic Bulletin*, 5, 2016 – Article 3, 2016.
- FATÁS, A. – SUMMERS, L. H., The permanent effects of fiscal consolidations, Discussion Paper No. 10902, Centre for Economic Policy Research, UK 2015.
- FRANKEL, J. A., A solution to fiscal procyclicality: The structural budget institutions pioneered by Chile, NBER Working Paper No. 16945, 2011.
- FUKUYAMA, F., *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*, Free Press, Glencoe, IL, 1995.
- FUKUYAMA, F., What is governance?, *Governance: An International Journal of Policy, Administration, and Institutions*, 26, 3, 2013, 347-368.
- GISSELQUIST, R. M., Evaluating governance indexes: Critical and less critical questions, WIDER Working Paper No. 2013/068, 2013.
- GUERRERO, A., *Rebuilding Trust in Government Via Service Delivery: The Case of Medellin, Colombia*, World Bank, Washington, DC 2011.
- GYORFFY, D., *Institutional Trust and Economic Policy*, Central European University Press, 2013.
- HAMILTON, K. – HELLIWELL, J. – WOOLCOCK, M., Social capital, trust, and well-being in the evaluation of wealth, *Policy Research Working Paper 7707*, Development Research Group, Poverty and Inequality Team, World Bank, 2016.

- HELLIWELL, J. F. – HUANG, H. – GROVER, S. – WANG, S., Good governance and national well-being: What are the linkages?, OECD Working Papers on Public Governance, No. 25, OECD Publishing, Paris 2014.
- IMF, 2018 Article Iv consultation and proposal for post-program monitoring, *IMF*, Washington, DC 2018.
- JIMENEZ, P. – IYER, G. S., Tax compliance in a social setting: The influence of social norms, trust in government, and perceived fairness on taxpayer compliance, *Advances in Accounting*, 34, 2016, 17-26.
- KAPLANOGLOU, G. – RAPANOS, V. T., Tax and trust: The fiscal crisis in Greece, *South European Society and Politics*, 18, 3, 2013, 283-304.
- KAUFMANN, D. – KRAAI, A. – MASTRUZZI, M., The worldwide governance indicators. Methodology and analytical issues, *Hague Journal on the Rule of Law*, 3, 02, 2011, 220-246.
- KLEVEN, H. J., How can Scandinavians tax so much? *Journal of Economic Perspectives*, 28, 4, 2014, 77-98.
- KNACK, S. – KEEFER, P., Does social capital have an economic payoff? A cross-country investigation, *Quarterly Journal of Economics*, 112, 4, 1997, 1251-1288.
- KOPITS, G., The IMF and the Euro area crisis: The fiscal dimension, IEO Background Paper, Independent Evaluation Office of the International Monetary Fund, BP/16-02/07, 2016.
- LA PORTA, R. – LOPEZ-DE-SILANES, F. – SHLEIFER, A. – VISHNY, R. W., Trust in large organisations, *American Economic Review, Papers and Proceedings*, 87, 1997, 333-338.
- LEGATUM INSTITUTE, *Legatum Prosperity Index*, London, UK 2017.
- LEITE, D. N. – SILVA, S. T. – AFONSO, O., Institutions, economics and the development quest, *Journal of Economic Surveys*, 28, 2014, 491-515.
- LEVENTI, C. – MATSAGANIS, M. – FLEVOTOMOU, M., Distributional implications of tax evasion and the crisis in Greece, EUROMOD Working Paper No. EM 17/13, 2013.
- MASUCH, K. – MOSHAMMER, E. – PIERLUIGI, B., Institutions and growth in Europe, CEPS Working Document No. 421, Brussels 2016.
- MORRONE, A. – TONTORANELLI, N. – RANUZZI, G., How good is trust? Measuring trust and its role for the progress of societies, OECD Statistics Working Papers, 2009/03, OECD Publishing, Paris 2009.
- MIFLONAS, P. – MAGGINAS, N. – PATELI, E., What are the margins for increasing PIT Revenue in the Greek economy?, *Monthly Macroeconomic Outlook, Strategy and Economic Research Division*, National Bank of Greece, May 2010.

- ΝΙΑΖΙ, Α. – ΗΑΣΑΝ, Η., Trust and economic performance: Evidence from cross-country panel data analysis, *Review of International Business and Strategy*, 26, 3, 2016, 371-391.
- NORTH, D. C., *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge, Cambridge University Press, UK 1990.
- NORTH, D. C., Institutions, *Journal of Economic Perspectives*, 5, 1, 1991, 97-112.
- NORTH, D. C. – WALLIS, J. J. – WEINGAST, B. R., *Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History*, Cambridge University Press, New York 2009.
- OECD, *Government at a Glance 2011*, OECD Publishing, Paris 2011.
- OECD, Trust in government, policy effectiveness and the governance agenda, in: *Government at a Glance*, OECD Publishing, Paris 2013.
- OECD, *Recommendation of the Council on Budgetary Governance*, OECD Publishing, Paris 2015α.
- OECD, *Government at a Glance 2017*, OECD Publishing, Paris 2015b.
- OECD, *Government at a Glance 2017*, OECD Publishing, Paris 2017a.
- OECD, *Trust and Public Policy: How Better Governance Can Help Rebuild Public Trust*, OECD Public Governance Reviews, OECD Publishing, Paris 2017b.
- OECD, *OECD Guidelines on Measuring Trust*, OECD Publishing, Paris 2017c.
- Ogilvie, S. – CARUS, A. W., Institutions and economic growth in historical perspective, in: AGHION, P. – DURLAUF, S. N. (eds.), *Handbook of Economic Growth*, 2A, Elsevier 2014.
- OSTROM, E., A behavioral approach to the rational choice theory of collective action, *American Political Science Review*, 92, 1, 1998, 1-23.
- PEIRO-PALOMINO, J., Social capital and economic growth in Europe: Nonlinear trends and heterogeneous regional effects, *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 78, 5, 2016, 717-751.
- PUTNAM, R., *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton University Press, New Jersey 1993.
- PUTNAM, R., *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*, Simon and Schuster, New York 2000.
- RAPANOS, V. T. – ΚΑΠΛΑΝΟΓΛΟΥ, G., Governance, growth and the recent economic crisis: the case of Greece and Cyprus, *Cyprus Economic Policy Review*, 8, 1, 2014, 3-34.
- RODRİK, D., Getting institutions right, CESifo DICE Report 2/2004.
- RODRİK, D., Thinking about governance, in: *Governance, Growth, and Development Decision-making, Reflections by: Douglass North – Daron Acemoglu – Francis Fukuyama – Dani Rodrik*, World Bank, April 2008.

- ROSENGARD, J. K., The tax everyone loves to hate: Principles of property tax reform, in: McCLUSKEY, W. – CORNIA, G. – WALTERS, L. (eds.), *A Primer on Property Tax: Administration and Policy*, Blackwell Publishing Ltd, 2013.
- ROTHSTEIN, B., *Social Traps and the problem of Trust*, Cambridge University Press, Cambridge 2005.
- ROTHSTEIN, B., *The Quality of Government: Corruption, Social Trust, and Inequality in International Perspective*, The University of Chicago Press, London, UK 2011.
- ROTHSTEIN, B., Corruption and social trust: Why the fish rots from the head down, *Social Research*, 80, 4, 2013.
- ROTHSTEIN, B. – TEORELL, J., What is quality of government? A theory of impartial government institutions, *Governance: An International Journal of Policy, Administration, and Institutions*, 21, 2, 2008, 165-190.
- SAVOIA, A. – SEN, K., Measurement, evolution, determinants, and consequences of state capacity: a review of recent research, *Journal of Economic Surveys*, 29, 3, 2015, 441-458.
- SCRIVENS, K. – SMITH, C., Four interpretations of social capital: an agenda for measurement, OECD Statistics Working Papers, 2013/06, OECD Publishing, Paris 2013.
- SHIRLEY, M. M., Institutions and development, in: MÉNARD, C. – SHIRLEY, M. (eds.), *Handbook of New Institutional Economics*, Springer 2005, 611-638.
- SIEGLER, V., *Measuring Social Capital*, Office for National Statistics, UK 2014.
- TORGLER, B., Tax morale, rule-governed behaviour and trust. Constitutional Political Economy, 14, 2, 2003, 119-140.
- TORGLER, B., *Tax Compliance and Tax Morale: A theoretical and Empirical Analysis*, Edward Elgar Publishing, Inc., Northampton, MA 2007.
- UNDP, *Human Development Report 2016*, The United Nations Development Programme, New York 2016.
- WHITELY, P., Economic growth and social capital, *Political Studies*, 48, 3, 2000, 443-466.
- WORLD BANK, *The Changing Wealth of Nations: Measuring Sustainable Development in the New Millennium*, The World Bank, Washington, DC 2011.
- WORLD BANK, *World Development Report 2017: Governance and the Law*, Washington, DC, The World Bank, 2017.
- WORLD ECONOMIC FORUM, *The Global Competitiveness Report 2017-2018*, 2017.
-

ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ
ΤΩΝ ΚΕΝΤΡΩΝ ΕΡΕΥΝΗΣ

ΕΚΘΕΣΕΙΣ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Κατὰ τὸ ἔτος 2018 ἐκδόθηκε, ὑπὸ τὴν ἐπιμέλεια τῆς Διευθύνουσας τὸ ΚΕΙΕΔ Λυδίας Παπαρρήγα-Ἀρτεμιάδη, ὁ 48ος τόμος τῆς Ἐπετηρίδος τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου, πὺλ φιλοξενεῖ πέντε μελέτες Ἑλλήνων καὶ ξένων ἱστορικῶν τοῦ δικαίου, οἱ ὁποῖες πραγματεύονται ποικίλα ζητήματα ἀναφερόμενα στὴν ἐξελικτικὴ πορεία τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου καὶ τῶν θεσμῶν του ἀπὸ τὴν ἑλληνορωμαϊκὴ Ἀρχαιότητα ἕως τὰ μέσα τοῦ 20οῦ αἰ. Πρόκειται εἰδικότερα γιὰ τὶς ἀκόλουθες ἐπιστημονικὲς συμβολές:

1. ΚΑΡΑΜΠΟΥΛΑ, Δ. Π., *Victor omnium gentium*. Ἡ ἰδέα τῆς ἐπικυριαρχίας τῆς Ρώμης ἐπὶ τῆς οἰκουμένης: Ἐπιβιώσεις καὶ μετασχηματισμοὶ στὴν περίπτωσι τῶν γερμανικῶν φύλων, 9-42.

2. ΒΛΑΗΟΣ, C., «Νόμος βαρβαρικὸς καὶ θρασύς». Questions idéologiques et politiques autour des réformes de Justinien pour les Arméniens, 43-52.

3. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Π., Ὁ «ἐννομος» βυζαντινὸς αὐτοκράτορας κατὰ τὸν Θεόδωρο Νικαίας, 53-68.

4. ΧΑΤΖΑΚΗΣ, Ι., Περίγραμμα τῶν νομικῶν πηγῶν τῆς Νάξου Π. 17ος αἰώνας, 69-172.

5. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Χ. Γ., Τὸ πρῶτο ἐγχειρίδιον Ἱστορίας τοῦ Δικαίου στὸ Πανεπιστήμιον, 173-187.

Στὴν ὕλη τοῦ ἐκδοθέντος τόμου περιλαμβάνεται ἐπίσης μιὰ ἐκτεταμένη θεματικὴ ἐπισκόπησι τοῦ συγγραφικοῦ καὶ ἐρευνητικοῦ ἔργου τῶν Ἑλλήνων ἐπιστημόνων πὺλ ἔχει ἐκπονηθεῖ κατὰ τὴν ἑπταετία 2010-2017 στοὺς τομεῖς τῶν δικαίων τῆς ἑλληνικῆς καὶ ρωμαϊκῆς Ἀρχαιότητος, τοῦ βυζαντινοῦ καὶ μεταβυζαντινοῦ δικαίου, καθὼς καὶ τοῦ δικαίου τοῦ Νεοτέρου Ἑλληνισμοῦ [Πρακτικὰ τῆς Ἐκδήλωσις τῆς Ἑλληνικῆς Ἐταιρείας Ἱστορίας τοῦ Δικαίου σὲ συνεργασία μὲ τὸν Εὐρωπαϊκὸ Ὄργανισμὸ Δημοσίου Δικαίου – EPLO μὲ θέμα: «Ἱστορία τοῦ Δικαίου: τὸ σήμερον καὶ τὸ αὔριον» (Ἀθήνα, 3 Ὀκτωβρίου 2016)]. Ὁ τόμος περιλαμβάνει πέντε ἄρθρα μὲ συγγραφεῖς τοὺς Ἀθηνᾶ Δημοπούλου (201-206), Ἰωάννη Τζαμτζῆ (207-214), Ἡλία Ν. Ἀρναούτογλου (215-224), Ἐλευθερία Σπ. Παπαγιάννη (227-250) καὶ Λυδία Παπαρρήγα-Ἀρτεμιάδη (251-287), καθὼς καὶ προλο-

γικά σημειώματα από τις Καλλιόπη Μπουρδάρα και Διονυσία Καλλινίκου (193-198).

Το άρθρο της Λυδίας Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη έχει τίτλο: Μεταβυζαντινό δίκαιο και δίκαιο του νεότερου έλληνισμού, 2010-2017 (έρευνητική δραστηριότητα, μονογραφίες, μελέτες και άρθρα), ένω του Ή. Ν. Αρναούτογλου τιτλοφορείται: Δίκαια της Έλληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας, 2010-2017, ΙΙΙ. Μελέτες και άρθρα.

Το έτος 2018 (7 Μαρτίου και 28 Νοεμβρίου 2018) το ΚΕΙΕΔ διοργάνωσε τις δύο πρώτες ημερίδες του κύκλου: «Βυζαντινό και μεταβυζαντινό δίκαιο. Τομές, συνέχειες και προεκτάσεις στη σύγχρονη νομική πραγματικότητα» (υπεύθυνες διοργάνωσης: Λυδία Παπαρρήγα, Διευθύνουσα ΚΕΙΕΔ, και Έλευθερία Παπαγιάννη, Καθηγήτρια Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ).

Όμιλητές κατά την πρώτη ημερίδα ήσαν κατά σειρά:

1) Ό Em. Prof. Dr. Dr. h. c. mult. Dieter Simon, με θέμα: Die Geburt des byzantinischen Rechts (Ή γέννηση του βυζαντινού δικαίου), 2) Ό Em. Prof. Dr. Jan Lokin, με θέμα: Was ist geschehen mit dem Titel de ritu nuptiarum (D. 23,2) im Text der Basiliken? [Τί συνέβη με τον τίτλο de ritu nuptiarum (D. 23,2) στο κείμενο των Βασιλικών;], και 3) Ό όμότιμος καθηγητής του Βυζαντινού και Έκκλησιαστικού Δικαίου του Πανεπιστημίου Αθηνών κ. Σπύρος Ν. Τρωιάνος, με θέμα: Ή μετάβαση από τον βυζαντινό στον μεταβυζαντινό νομικό βίο. Ή πρόσληψη των βυζαντινών νομικών έργων και ή προβληματική της ένσωμάτωσής τους στο δίκαιο του νέου ελληνικού κράτους.

Όμιλητές κατά τη δεύτερη ημερίδα ήσαν κατά σειρά:

1) Ό όμότιμος καθηγητής Πολιτικής Έπιστήμης του Πανεπιστημίου Αθηνών κ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, με θέμα: Το πολιτικό όραμα για την κρατική ύπόσταση του νέου ελληνικού κράτους, 2) Ή καθηγήτρια Ίστορίας του Δικαίου του Πανεπιστημίου Cergy-Pontoise κυρία Χαρούλα Άργυριάδου-Kervegan, με θέμα: Ή διαμόρφωση της ελληνικής κρατικής ύπόστασης στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα, και 3) Ό όμότιμος καθηγητής Ίστορίας του Έλληνικού και Ρωμαϊκού Δικαίου της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Γεώργιος Π. Νάκος, με θέμα: Το ίδιο-κτησιακό καθεστώς στις «Νέες Χώρες» μετά την ένσωμάτωσή τους στην ελληνική έννομη τάξη.

Ό Διευθυντής Έρευνών του ΚΕΙΕΔ Ήλιος Αρναούτογλου συμμετείχε στο συλλογικό έρευνητικό πρόγραμμα του Κέντρου με τίτλο: «Έλληνόφω-

νοι πληθυσμοί εκτός τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Περίγραμμα τῆς ἱστορίας τῶν δικαϊκῶν θεσμῶν», μεῖς ἰδιαίτερη εὐθύνη τῆ συλλογῆ τῶν ἐλληνοφώνων πηγῶν καὶ τῆ σύνταξη εἰσαγωγικοῦ σημειώματος γιὰ τὴν πρόωμη ἀραβικὴ Αἴγυπτο. Στὸ ἴδιο πρόγραμμα συμμετεῖχε καὶ ὁ ἐρευνητὴς τοῦ Κέντρου Ἰωάννης Χατζάκης.

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Κατὰ τὸ ἀκαδημαϊκὸ ἔτος 2018 πραγματοποιήθηκαν τὰ κάτωθι:

1) Ἐκδόσεις: (α) Ἀριστοτέλης, *διαχρονικὸς καὶ ἐπιστημονικῶς ἐπίκαιρος* – Aristotle, *timeless and scientifically timely* (Πρακτικὰ Διεθνoῦς Συνεδρίου Φιλοσοφίας γιὰ τὰ 2.400 χρόνια ἀπὸ τῆ γέννηση τοῦ Ἀριστοτέλους), Ἀθῆναι 2018, καὶ (β) ΚΑΡΛ ΠΟΠΠΕΡ, *Ἀέναη Ἀναζήτηση. Αὐτοβιογραφία*, Ἀθῆναι 2018.

Συνέχιση τοῦ ἐρευνητικοῦ προγράμματος «Λεξικὸν τοῦ Πρόκλου, Β' τόμος» (κῶδ. 200/896) ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ κ. Εὐάγγελου Μουτσόπουλου. Ἐκδοση τῶν δύο πρώτων τόμων τοῦ Λεξικοῦ ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις Biblia τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Μιλάνου Sacro Cuore.

2) Τρία φιλοσοφικὰ σεμινάρια μετὰ τὴ συμμετοχὴ πανεπιστημιακῶν καθηγητῶν, ἐρευνητῶν καὶ μεταπτυχιακῶν φοιτητῶν ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὸ ἐξωτερικὸ, ὡς ἐξῆς: (α) μνηνιαῖο σεμινάριο φιλοσοφίας στὴ Φιλοσοφικὴ Βιβλιοθήκη «Ἑλλη Λαμπρίδη», (β) δεκαπενθήμερο σεμινάριο γιὰ τὸν Στωικὸ φιλόσοφο Κλεάνθη, (γ) ἐβδομαδιαῖο σεμινάριο γιὰ τὰ Ἀναλυτικὰ πρότερα τοῦ Ἀριστοτέλους.

Ὅλοι οἱ ἐρευνητὲς τοῦ Κέντρου πραγματοποίησαν ἐρευνητικὰς ἀποστολὰς σχετικὰς μετὰ τὰ ἐρευνητικὰ προγράμματα στὰ ὁποῖα συμμετέχουν, μετεῖχαν μετὰ ἀνακοινώσεις σὲ συνέδρια στὴν Ἑλλάδα καὶ τὸ ἐξωτερικὸ καὶ δημοσίευσαν μελετήματα σὲ ἔγκριτα περιοδικά.

Ἀναλυτικότερα, ἡ Διευθύνουσα καὶ Διευθύντρια Ἐρευνῶν Μαρία Πρωτοπαπᾶ-Μαρνέλη δημοσίευσε ἄρθρο μετὰ τίτλο: *Le fondement aristotélicien de la rhétorique stoïcienne*, στί: ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ε. – ΠΡΟΤΟΠΑΠΑΣ-ΜΑΡΝΕΛΙ, Μ. (ἐπιμ.), *Aristotle, timeless and scientifically timely* – Ἀριστοτέλης, *διαχρονικὸς καὶ ἐπιστημονικῶς ἐπίκαιρος*.

Ἐπίσης, στὶς 12 Ἀπριλίου 2018 παρουσίασε τὰ πορίσματα τῆς ἔρευνάς της στὸ CNRS-Σορβόνη, στὸ πλαίσιο τῆς συνεργασίας μὲ τὸν ἀνωτέρω φορέα, καὶ ἔδωσε διάλεξη μὲ θέμα: *L'hexis comme privation de changement et d'altération chez les Stoïciens*.

Τέλος, ἦταν συνεπιμελήτρια τῆς ἔκδοσης τοῦ τόμου τῶν Πρακτικῶν τοῦ συνεδρίου «Aristotle, timeless and scientifically timely – Ἀριστοτέλης, διαχρονικὸς καὶ ἐπιστημονικῶς ἐπίκαιρος», ποὺ πραγματοποιήθηκε στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν τὸν Ἰανουάριο 2017.

Ὁ Ἀπόστολος Ν. Σταβέλας, ἐντεταλμένος ἐρευνητής, δημοσίευσε ἄρθρο μὲ τίτλο: *From Aristotle's καιρός to Aspasius' καιρός βοηθείας. Engaging extracts on current necessities*, στί: ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ε. – ΠΡΟΤΟΡΑΠΑΣ-MARNELI, Μ. (ἐπιμ.), Ἀριστοτέλης, διαχρονικὸς καὶ ἐπιστημονικῶς ἐπίκαιρος.

Ἡ Εὐδοξία Δελλῆ, ἐντεταλμένη ἐρευνητρια, ἐπιμελήθηκε τῆ μετάφραση τοῦ βιβλίου: ΚΑΡΑ ΠΟΠΠΕΡ, Ἀέναη ἀναζήτηση. Αὐτοβιογραφία.

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Ἐκδόσεις

Κυκλοφόρησε στὰ «Δημοσιεύματα τοῦ Κέντρου Ἐρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Κοινωνίας», μὲ ἀριθμ. 18, ἡ μελέτη τοῦ ἐξωτερικοῦ συνεργάτη τοῦ Κέντρου δρ. Χαράλαμπου Τσέκερη μὲ τίτλο *Κρίση, θεσμοί, ταυτότητες καὶ νεολαία στὴ σύγχρονη ἑλληνικὴ κοινωνία* (ἐπιμ. Μ.-Γ. Λίλυ Στυλιανοῦδη, Διευθύνουσα ΚΕΕΚ).

Ἔρευνες

«Ἡ ἑλληνικὴ οἰκογένεια ἀπὸ τὸν Μεσοπόλεμο ὠς σήμερα: κοινωνικὲς σχέσεις, φτώχεια, ἐργασία, παραοικονομία» (ἐρευνητρια Ἀλίκη Βαξεβάνογλου).

«Οἱ κοινωνικὲς ἐπιπτώσεις τῆς φτώχειας στὴν οἰκογένεια καὶ στὴ σύγχρονη ἑλληνικὴ διασπορά» (ἐρευνητρια Κατερίνα Βασιλικοῦ).

«Οικονομική κρίση, κοινωνική όδύνη και πολιτική χειραγώγηση: όψεις τῆς παθολογίας τῶν μεσαίων στρωμάτων» (έρευνήτης Νίκος Καμπέρης).

«Εἰκόνες ἑαυτοῦ καὶ ἐπαγγελματική ταυτότητα τῶν καθηγητῶν τῆς δευτεροβάθμιας ἐκπαίδευσης ὀφειλόμενες στὴν κρίση καὶ στὶς ἐκπαιδευτικὲς ἀλλαγές» (έρευνήτρια Ἄλκηστις Βερέβη).

Ὅλοι οἱ ἐρευνητὲς τοῦ Κέντρου παρουσίασαν τὶς ἔρευνές τους σὲ διεθνή καὶ ἑλληνικὰ συνέδρια καὶ συμμετεῖχαν ὡς διδάσκοντες σὲ ἀντίστοιχα τῶν ἐπιστημονικῶν τους ἐξειδικεύσεων Τμήματα Πανεπιστημιακῶν Σχολῶν καὶ Μεταπτυχιακὰ Προγράμματα Σπουδῶν.

Εἰδικότερα:

Ὁ Νίκος Καμπέρης (κοινωνιολόγος) δημοσίευσε ἄρθρο μὲ τίτλο: Κρίσεις, ὀδύνη καὶ παθολογία στὸν νεοελληνικὸ ἀγροτικὸ χῶρο. Μιὰ βιβλιογραφικὴ καταγραφή, περιοδικὸ *ΘΕΣΣΕΙΣ*, 143, Ἀπρίλιος-Ἰούνιος 2018.

Ἡ Ἀλίκη Βαξεβάνογλου (κοινωνικὴ ἱστορικός) συμμετεῖχε στὸ «12ο Εὐρωπαϊκὸ Συνέδριο Κοινωνικῆς Ἱστορίας» (Twelfth European Social Science History), ὀργανωμένο ἀπὸ τὸ Διεθνὲς Ἰνστιτούτο Κοινωνικῆς Ἱστορίας (International Institute of Social History), μὲ θέμα ἀνακοίνωσης: Work and «underground» economy in Greece: a family affair (Queen's University, Μπέλφαστ, 4-7 Ἀπριλίου 2018). Ἐπίσης, δίδαξε στὸ σεμινάριο «Social Relations, Family, and Labour in 20th Century Greece», στὴν Ἰταλικὴ Ἑταιρεία Ἱστορίας τῆς Ἐργασίας (Πανεπιστήμιο τοῦ Τορίνο, 20-22 Σεπτεμβρίου 2018). Τέλος, τὸν Δεκέμβριο 2017 καὶ τὸν Νοέμβριο 2018, δίδαξε στὸ Μεταπτυχιακὸ Πρόγραμμα Σπουδῶν τοῦ Ἰονίου Πανεπιστημίου. Θέμα τῶν μαθημάτων: «Οἱ φτωχοὶ καὶ τὸ κοινωνικὸ ζήτημα στὴν Εὐρώπη: μιὰ ἱστορικὴ προσέγγιση».

Ἡ Κατερίνα Βασιλικῶ (κοινωνιολόγος) δημοσίευσε μελέτη μὲ τίτλο: Πολιτικὲς γιὰ τὴν οἰκογένεια καὶ τὸ παιδὶ (μὲ Α. Ἀθανασοπούλου), στὸ: ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Θ. – ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Χ. – ΣΚΑΜΝΑΚΗΣ, Χ. – ΑΓΓΕΛΑΚΗ, Μ. (ἐπιμ.), *Κοινωνικὴ πολιτικὴ*, Ἐκδόσεις Διόνικος, Ἀθήνα 2018, 321-335. Ἐπίσης, δίδαξε στὸ Ἑλληνικὸ Ἀνοικτὸ Πανεπιστήμιο καὶ ἐπέβλεψε διπλωματικὲς ἐργασίες τοῦ Μεταπτυχιακοῦ Προγράμματος Σπουδῶν.

Ἐξἄλλου, συμμετεῖχε μὲ ἀνακοινώσεις:

– Στὴν ἡμερίδα «Ἀπὸ τὴν Ἀπεργία τῶν Ἀνθρακωρύχων στὴ Σημερινὴ Κρίση τῆς Ἐργασίας», μὲ θέμα: Οἰκιακὴ ἐργασία, ἐπισφάλεια καὶ διεθνικὴ οἰκογένεια (Πάντειο Πανεπιστήμιο, 12 Ἰανουαρίου 2018).

– Στο διεθνές συνέδριο «Migrations from Antiquity to the Present Day», με θέμα: Migrant women and family in times of crisis (Faculty of Philosophy, University of Novi Sad, Center for Historical Research, Department of History, Novi Sad, Σερβία, 14-15 Απριλίου 2018).

– Στο έτήσιο διεθνές συνέδριο τής Όμηρικῆς Ακαδημίας, με θέμα: The Odyssey of the migration. Η Όδύσσεια τῆς μετανάστευσης, Euroclassica (Όμηρικῆ Ακαδημία, Χίος, 15-22 Ιουλίου 2018).

– Στο διεθνές επιστημονικό συνέδριο «Ιστορία, Τέχνη, Πολιτισμός», με θέμα: Πύλος. Περιφέρεια, τρίτη ηλικία, δημόσια υγεία και διαγενεακότητα (Πνευματικό Κέντρο Μεθώνης, Πολιτιστικός Σύλλογος Μεθώνης, 5-6 Οκτωβρίου 2018).

– Και με e-poster στο 51ο Πανελλήνιο Οφθαλμολογικό Συνέδριο, με θέμα: Μελέτη τῶν πεποιθήσεων τῶν διαβητικῶν ἀσθενῶν καὶ ἀξιολόγηση τῆς πρόληψης τῆς διαβητικῆς ἀμφιβληστροειδοπάθειας με τακτικὴ ὀφθαλμολογικὴ ἐξέταση με βάση τὸ Μοντέλο Πεποιθήσεων γιὰ τὴν Ὑγεία (με Γ. Δημητρακόπουλο) (ΕΑΠ, Θεσσαλονίκη, 31 Μαΐου-2 Ἰουνίου).

Τέλος, ἐπελέγη με Ἀπόφαση τοῦ Γ.Γ. τοῦ ΥΠΠΕΘ ὡς τακτικὸ μέλος γιὰ μετάβαση στὴν Τσεχία στὸ πλαίσιο τοῦ Διμεροῦς Προγράμματος Μορφωτικῶν Ἀνταλλαγῶν Ἑλλάδας-Τσεχίας ἔτους 2018.

Ἡ Ἀλκηστis Βερέβη (Ἐπιστῆμες Ἀγωγῆς καὶ Ἐκπαίδευσης) δημοσίευσε ἄρθρο με τίτλο: Science education adaptations for non-textbook instruction to students with learning and other disabilities: a chronological literature review, *US-China Education Review A*, 8, 4, 2018, 135-144 (ἀπὸ κοινοῦ με τοὺς Μ. S. Panagopoulou, Ch. Tsihouridis, A. S. Panagopoulou, P. Papalexopoulos, D. Vavougiος).

Ἐκπαιδευτικὸ ἔργο

Στὸ Κέντρο ἔκαναν πρακτικὴ ἀσκηση πέντε φοιτητῆς τοῦ Παντείου Πανεπιστημίου.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ ΚΑΤΑ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ

	Σελ.
ΔΙΑΜΑΝΤΟΥΡΟΣ ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ. – ‘Ο Hans Daalder: Ένας μεγάλος Ευρωπαῖος πολιτικὸς ἐπιστήμονας	115
ΖΗΖΙΟΥΛΑΣ ΙΩΑΝΝΗΣ. – Παρουσίαση τοῦ ξένου ἐταίρου Dr. Rowan Williams κατὰ τὴν ὑποδοχὴ του στὴν Ἀκαδημία	162
GAUDEMET YVES. – L’État régulateur: métamorphose ou déclin de l’État. Εἰ- σιτήριος λόγος τοῦ ξένου ἐταίρου κατὰ τὴν ὑποδοχὴ του στὴν Ἀκαδημία ...	182
ΗΜΕΛΛΟΣ ΣΤΕΦΑΝΟΣ. – Προσφώνηση τοῦ Ἀντιπροέδρου κατὰ τὴν ὑπο- δοχὴ τοῦ ἀντεπιστέλλοντος μέλους κ. Γιάννη Ἰωαννίδη στὴν Ἀκαδημία	123
ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ ΓΙΑΝΝΗΣ. – Πόλεις ἀρχαῖες, μεσαιωνικὲς, σύγχρονες: ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης. Εἰσιτήριος λόγος τοῦ ἀντε- πιστέλλοντος μέλους κατὰ τὴν ὑποδοχὴ του στὴν Ἀκαδημία	131
ΚΟΥΝΑΔΗΣ ΑΝΤΩΝΙΟΣ. – Προσφώνηση τοῦ Προέδρου κατὰ τὴν ὑπο- δοχὴ τοῦ ἀντεπιστέλλοντος μέλους κ. Λίνου-Ἀλέξανδρου Σισιλιάνου στὴν Ἀκαδημία	25
ΚΟΥΝΑΔΗΣ ΑΝΤΩΝΙΟΣ. – Εἰσήγηση τοῦ Προέδρου κατὰ τὴν Πανηγυ- ρικὴ Συνεδρία γιὰ τὸν ἐορτασμὸ τῆς ἐπετείου τῆς 25ης Μαρτίου 1821	57
ΚΟΥΝΑΔΗΣ ΑΝΤΩΝΙΟΣ. – Προσφώνηση τοῦ Προέδρου κατὰ τὴν ὑπο- δοχὴ τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ κ. Χριστόφορου Πισσαρίδη στὴν Ἀκαδημία ...	85
ΚΟΥΝΑΔΗΣ ΑΝΤΩΝΙΟΣ. – Προσφώνηση τοῦ Προέδρου κατὰ τὴν ὑπο- δοχὴ τοῦ ξένου ἐταίρου Dr. Rowan Williams στὴν Ἀκαδημία	161
ΚΟΥΝΑΔΗΣ ΑΝΤΩΝΙΟΣ. – Προσφώνηση τοῦ Προέδρου κατὰ τὴν ὑπο- δοχὴ τοῦ ξένου ἐταίρου κ. Yves Gaudemet στὴν Ἀκαδημία	175
ΚΟΥΝΑΔΗΣ ΑΝΤΩΝΙΟΣ. – Ἀναγγελία τοῦ θανάτου τοῦ ξένου ἐταίρου Prosper Weil	195
ΚΟΥΝΑΔΗΣ ΑΝΤΩΝΙΟΣ. – Προσφώνηση τοῦ Προέδρου κατὰ τὴν ὑπο- δοχὴ τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ κ. Βασιλείου Ράπανου στὴν Ἀκαδημία	197
ΠΑΠΑΔΗΜΟΣ ΛΟΥΚΑΣ. – Λόγος τοῦ ἀποχωροῦντος Προέδρου.....	9
ΠΑΠΑΔΗΜΟΣ ΛΟΥΚΑΣ. – Παρουσίαση τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ κ. Χριστό- φορου Πισσαρίδη κατὰ τὴν ὑποδοχὴ του στὴν Ἀκαδημία	86

ΠΑΠΑΔΗΜΟΣ ΛΟΥΚΑΣ. – Παρουσίαση τοῦ ἀντεπιστέλλοντος μέλους κ. Γιάννη Ἰωαννίδη κατὰ τὴν ὑποδοχὴ του στὴν Ἀκαδημία.....	124
ΠΑΠΑΔΗΜΟΣ ΛΟΥΚΑΣ. – Παρουσίαση τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ κ. Βασιλείου Ράπανου κατὰ τὴν ὑποδοχὴ του στὴν Ἀκαδημία.....	198
ΠΙΣΣΑΡΙΔΗΣ ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ. – Ἡ ἀγορὰ ἐργασίας στὸν κόσμον τῶν ρομπότ καὶ τῆς τεχνητῆς νοημοσύνης. Εἰσιτήριοις λόγος τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ κατὰ τὴν ὑποδοχὴ του στὴν Ἀκαδημία.....	96
ΡΑΠΑΝΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ. – Ἡ ποιότητα διακυβέρνησης καὶ οἱ ἐπιδόσεις τοῦ δημοσίου τομέα. Εἰσιτήριοις λόγος τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ κατὰ τὴν ὑποδοχὴ του στὴν Ἀκαδημία.....	212
ΡΟΥΚΟΥΝΑΣ ΕΜΜΑΝΟΥΪΛ. – Παρουσίαση τοῦ ἀντεπιστέλλοντος μέλους κ. Λίνου-Ἀλέξανδρου Σισιλιάνου κατὰ τὴν ὑποδοχὴ του στὴν Ἀκαδημία.....	27
ΡΟΥΚΟΥΝΑΣ ΕΜΜΑΝΟΥΪΛ. – Παρουσίαση τοῦ ξένου ἐταίρου κ. Yves Gaudemet κατὰ τὴν ὑποδοχὴ του στὴν Ἀκαδημία.....	177
ΡΟΥΚΟΥΝΑΣ ΕΜΜΑΝΟΥΪΛ. – Νεκρολογία τοῦ ξένου ἐταίρου Prosper Weil.....	195
ΣΙΣΙΛΙΑΝΟΣ ΛΙΝΟΣ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ. – Τὸ Εἶδος σὲ ἐποχὴ κρίσης: μιὰ προσέγγιση διεθνoῦς δικαίου. Εἰσιτήριοις λόγος τοῦ ἀντεπιστέλλοντος μέλους κατὰ τὴν ὑποδοχὴ του στὴν Ἀκαδημία.....	32
ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑΣ. – Παρουσίαση τοῦ ξένου ἐταίρου κ. Yves Gaudemet κατὰ τὴν ὑποδοχὴ του στὴν Ἀκαδημία.....	177
ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ ΜΙΧΑΗΛ. – Τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα στὰ Συντάγματα τοῦ Ρήγα Φεραίου καὶ τῆς Ἐπανάστασης ὑπὸ τὸ φῶς τῶν σύγχρονων ἀντιλήψεων. Ὁμιλία κατὰ τὴν Πανηγυρικὴ Συνεδρία γιὰ τὸν ἑορτασμὸ τῆς ἐπετείου τῆς 25ης Μαρτίου 1821.....	61
WILLIAMS ROWAN. – Christology and the doctrine of Creation. Εἰσιτήριοις λόγος τοῦ ξένου ἐταίρου κατὰ τὴν ὑποδοχὴ του στὴν Ἀκαδημία..	167
ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ ΤΩΝ ΚΕΝΤΡΩΝ ΕΡΕΥΝΗΣ	
Κέντρον Ἐρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου.....	251
Κέντρον Ἐρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας.....	253
Κέντρον Ἐρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς Κοινωνίας.....	254

Έκδοτική Παραγωγή

ΕΠΤΑΛΟΦΟΣ Α.Β.Ε.Ε.

Άρδηττου 12-16, 116 36 Άθήνα
Τηλ.: 210.921.7513, 210.921.4820 • Fax: 210.923.7033
www.eptalofos.gr • e-mail: info@eptalofos.gr